

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2288
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1285

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ

Yazarlar

Prof.Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Ünite 1-4)
Yrd.Doç.Dr. M. Bilal ÇELİK (Ünite 5)
Doç.Dr. İlyas KEMALOĞLU (Ünite 6)
Prof.Dr. İsmail AKA (Ünite 7)
Prof.Dr. Mehmet ALPARGU (Ünite 8)
Prof.Dr. Ahmet KANLIDERE (Ünite 9, 10)

Editör

Prof.Dr. Ahmet KANLIDERE

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcıları

Yrd.Doç.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Uzm. Orkun Şen

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Özlem Doruk

Kitap Koordinasyon Birimi

Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Orta Asya Türk Tarihi

ISBN
978-975-06-0962-6

4. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 5.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Mayıs 2013

İçindekiler

Önsöz	viii
-------------	------

Türk Tarihinin Başlangıcı.....	2
TÜRK TARİHİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	3
Türk Adı Hakkında	4
Türkiye ve Türk Yurdu	5
ASYA HUN İMPARATORLUĞU (M.Ö. 221- M.S. 439)	6
İkiye Bölünme: Kuzey ve Güney Hun Devletleri	7
Hunlarda Sosyal ve Kültürel Yapı	8
AK HUN DEVLETİ (367-558)	8
TABGAÇ DEVLETİ (385-550)	9
GÖK-TÜRK DEVLETLERİ	10
I. Gök-Türk Devleti (552-582)	10
Doğu Gök-Türk Devleti (582-630)	12
Batı Gök-Türk Devleti (582-630)	13
Gök-Türklerin Fetret Devri (630-681)	14
II. Gök-Türk Devleti (682 -745)	14
Gök-Türklerin Sosyal Yapısı	16
Özet	18
Kendimizi Sınayalım	19
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	20
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	20
Yararlanılan Kaynaklar.....	21

1. ÜNİTE

Uygur Kağanlığı.....	22
BAĞIMSIZLIKLARINA KADAR UYGURLAR.....	23
UYGUR KAĞANLIĞI'NIN YÜKSELİŞİ	25
Bayan Çor Kağan (747-759)	25
Böğü Kağan ve Uygurların Maniheizm'i Kabulü	27
Tun Baga Tarkan (779-789).....	28
Diğer Kağanlar ve Devletin Güçlenmesi	30
DEVLETİN ZAYIFLAMASI VE YIKILIŞI	31
Kansu (840-1226) ve Beşbalık Uygurları (840-1368)	31
UYGUR DEVRİNİN GENEL KARAKTERİ	32
UYGUR MEDENİYETİ	34
Edebiyat ve Sanat.....	34
Mimari Eserler.....	36
Özet	39
Kendimizi Sınayalım	40
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	41
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	41
Yararlanılan Kaynaklar.....	41

2. ÜNİTE

Türk Boyları	42
TÖLES BOYLARI	43
KIRGIZLAR (M.Ö. 202-M.S. 960).....	44
TÜRGİŞLER (634-766)	47
Sarı Türgiş Devleti (690-712).....	48

3. ÜNİTE

Kara Türgiş Devleti (716-739)	48
KARLUKLAR (627-1212)	48
OĞUZLAR (766-1000)	52
Özet	55
Kendimizi Sınayalım	56
Okuma Parçası	57
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	58
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	58
Yararlanılan Kaynaklar	58

1 ÜNİTE

Doğu Avrupa'daki Türk Devletleri ve Boyları..... 60

AVRUPA HUNLARI (374-469)	61
AVARLAR (558-805)	63
SABARLAR (469-576)	65
HAZARLAR (626-1000)	66
Hazar-Arap Münasebetleri	67
Hazar-Rus İlişkileri	68
Hazar-Macar Münasebetleri	68
Hazarlarda Din	69
İTİL BULGAR DEVLETİ (680-1391)	69
TUNA BULGAR DEVLETİ (679-869)	70
PEÇENEKLER (860-1091)	72
UZLAR (860-1068)	73
KUMAN-KIPÇAKLAR (1000-1303)	73
Özet	76
Kendimizi Sınayalım	77
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	78
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	78
Yararlanılan Kaynaklar	79

2 ÜNİTE

Moğol İstilas Zamanında Türkistan 80

COĞRAFÎ MEKÂN OLARAK TÜRKİSTAN	81
MOĞOL İMPARATORLUĞU (1206-1259)	82
Bir Lider Doğuyor	82
Kağan Cengiz	83
Seferler	83
Çin Seferi	83
Doğu Türkistan Seferi	83
Harezmi Seferi	84
Cengiz Kağan'dan Sonra Moğol İmparatorluğu	86
Moğollarda Devlet Yönetimi	87
Gündelik Yaşam	88
Yasa	89
Yam (Posta) Sistemi	89
Pax-Mongolica	90
Moğol İmparatorluğu'nda Türkler	90
HAREZMŞAHLAR (1097-1231)	91
Teşkilat	94
Devlet Yönetimi	94
Askerî Teşkilat	94

Sosyal ve İktisadî Hayat.....	94
ÇAĞATAY HANLIĞI (1227-1370).....	95
Özet	99
Kendimizi Sınayalım	100
Okuma Parçası	101
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	102
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	102
Yararlanılan Kaynaklar.....	103

Altın Orda ve Ardılı Hanlıklar..... 104

UNITE

ALTIN ORDA DEVLETİ.....	105
ALTIN ORDA'DA TEŞKİLAT VE UYGARLIK	110
Teşkilat.....	110
Şehircilik, Ticaret ve İlim.....	110
KAZAN HANLIĞI (1437-1552).....	112
Kazan Hanlığı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat.....	114
ASTRAHAN HANLIĞI (1466-1556).....	115
KASIM HANLIĞI (1445-1681)	116
SİBİR HANLIĞI (1468-1607)	117
Özet	118
Kendimizi Sınayalım	119
Okuma Parçası	120
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	121
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	121
Yararlanılan Kaynaklar.....	122

Timur ve Timurlular 124

UNITE

TİMUR (1370-1405)	125
TİMURLULAR.....	129
Şahruh (1405-1447)	129
Uluğ Beg (1447-1449)	131
Abdüllâtîf (1449-1450).....	132
Abdullah (1450-1451).....	132
Ebû Said (1451-1469)	132
Hüseyin Baykara (1469-1506).....	133
TİMUR VE TİMURLULAR DÖNEMİNDE UYGARLIK	134
İmar Faaliyetleri.....	134
Ticari Faaliyetler	134
Edebiyat	135
Resim ve Süsleme.....	136
Musiki.....	136
HİNDİSTAN TİMURLU İMPARATORLUĞU (1526-1858).....	137
Babür ve İmparatorluğun Kuruluşu	137
Yükseliş Dönemi	139
Zayıflama ve Çöküş Devri	141
Özet	142
Kendimizi Sınayalım	144
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	145
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	146
Yararlanılan Kaynaklar.....	147

UNITE

Türkistan Hanlıkları.....	148
ÖZBEK HANLIKLARI	149
Özbeklerin Ortaya Çıkışı ve Şibanîler Dönemi	149
Mâverâünnehr'de Özbekler	149
Astrahan Hanedanı Zamanında Buhara Hanlığı.....	150
Mangıt Hanedanı ve Cengizli Geleneğinin Değişmesi.....	150
Harezm ve Hive Hanlığı	151
Fergana'da Hokand Hanlığı.....	152
DOĞU TÜRKİSTAN HANLIKLARI	153
Yarkend (Saidiye) Hanlığı	153
Kaşgar Emirliği	154
DEŞT-İ KIPÇAK VE KAZAK HANLIĞI	155
Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri.....	156
DEVLET TEŞKİLATI VE KÜLTÜR	157
Nüfus, Yerleşme ve Şehir	157
Hanlık ve Saray Teşkilatı	159
Yönetim Sistemi.....	159
Askeri Yapı	161
İktisadi ve Mali Durum	161
Eğitim, Kültür ve Sanat	162
Özet.....	164
Kendimizi Sınayalım.....	165
Okuma Parçası	166
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	166
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	167
Yararlanılan Kaynaklar.....	167

UNITE

Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri	168
TATAR UYANIŞI.....	169
Tatar Uyanışının Kökleri	169
Tatarlarda Dinî Reform Hareketi	171
CEDİTÇİLİK HAREKETİ	172
İsmail Gaspıralı'nın Reform Programı	172
Usûl-i Cedit Mektepleri	173
Ortak Bir Türk Dili Oluşturulması	173
Kadınların Özgürleştirilmesi	174
Milli ve Siyasi Bilinçlenme	174
KAFKASYA'DA YENİLEŞME	176
Kafkasya'da Rus Yayılması ve Etkileri	176
Azerbaycan'da Değişme ve Dönüşüm	177
KAZAK MODERNLEŞMESİ	178
TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK	180
Çarlık Yönetimi ve Etkileri	180
Türkistan'da Cedit Hareketi	183
Özet.....	186
Kendimizi Sınayalım.....	188
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	189
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	189
Yararlanılan Kaynaklar.....	190

Sovyet Dönemi ve Sonrasında Orta Asya 192**10. ÜNİTE**

TÜRKİYE VE ORTA ASYA	193
BOLŞEVİK YÖNETİMİNİN İLK DÖNEMİ: 1917-1928	194
Sovyetlere Karşı Direniş: Basmacılık Hareketi	197
Sultan Galiyev ve Milli Komünistler.....	199
SOVYETLEŞTİRME SİYASETİ	200
Sovyetlerin Milliyetler Politikası	200
Kazakistan'a Rus Göçmenlerin Yerleştirilmesi	201
Sovyetlerin İktisat Siyaseti.....	201
Din Karşıtlığı ve Ateizm.....	202
Kadını Dönüştürme Siyaseti	202
Sovyetlerin Dil Siyaseti.....	203
Orta Asya'da Sovyet Tarih Yazıcılığı.....	204
Stalin Sonrası Gelişmeler ve Sovyetlerin Çöküşü.....	205
BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ VE SOVYET MİRASI	206
Kültür Değişimleri	206
Devam Eden Alışkanlıklar	208
Özet	210
Kendimizi Sınayalım	211
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	212
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	212
Yararlanılan Kaynaklar.....	213

Önsöz

Orta Asya Türk tarihi esas olarak Türkistan Türklerinin ve onların uzantıları olan halkların tarihlerini içermekte olup Genel Türk Tarihi alanıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Çok geniş bir coğrafyayı ve zaman dilimini kapsayan bu tarih, üç ana bölümde incelenebilir. 1. *İslam Öncesi Türk Tarihi*: Türklerin ilk ortaya çıktığı zamanlardan başlayıp Hun, Gök-Türk, Uygur devletleri, Orta Asya'da devlet kurmuş diğer Türk boyları ile Karadeniz'in kuzeyinde hüküm sürmüş olan Avrupa Hunları, Bulgarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Hazarlar ve Kıpçakların tarihi bu çerçeveye dâhildir. 2. *XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Orta Asya Türk Tarihi*: Harezmşahlar, Moğol İmparatorluğu, Çağatay Hanlığı, Altın Orda ve ardılı devletler, Timurlular ve Türkistan Hanlıklarının tarihi orta dönemi oluşturmaktadır. 3. *XIX. Yüzyıldan Günümüze Türk Dünyası Tarihi*. Batı ve Doğu Türkistan'da yaşayan Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız, Karakalpak ve Uygur Türklerinden başka, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurtların, Kırım Tatarlarının, Sibiry'a'da yaşayan Türk topluluklarının ve Kafkasya Türklerinin yakınçağ tarihlerini ve günümüzdeki durumlarını içermektedir. Çarlık Rusya'sı ve Sovyet dönemleri ile bağımsızlık sonrası gelişmeler bu alanda incelenmektedir.

Orta Asya Türk tarihi hem Türkiye hem de Orta Asya, İdil-Ural ve Kafkasya Türklerinin ortak hafızalarını, geleneklerini ve medeniyetini, davranış tarzlarının altında yatan kültürü bilmek açısından önemlidir. Ortak bir çalışmanın ürünü olan bu kitapta Orta Asya Türk tarihi bütün yönleriyle incelenmeye çalışıldı. İslam öncesi Türk tarihi, bu alanda değerli çalışmaları olan Ahmet Taşağıl; Timur ve Timurlular, bu konunun ustası İsmail Aka; Hindistan Timurluları Ahmet Kanlıdere; Moğol İmparatorluğu döneminde Türkistan, Harezmşahlar ve Çağatay Hanlığı M. Bilal Çelik; Altın Orda ve ardılı devletler ise İlyas Kamalov tarafından kaleme alındı. Timurlulardan sonra Batı Türkistan'da hüküm süren Şibanîler, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları, Kazak Hanlığı ile Doğu Türkistan'da kurulan Yarkend Hanlığı ve Kaşgar Emirliği bu konuların uzmanı Mehmet Alpargu tarafından yazıldı. Türkistan'ın yakın dönem tarihine ve son 20 yılda ortaya çıkan gelişmelere de yer ayrıldı. Rusya Türklerinin fikir tarihi ile Çarlık ve Sovyet egemenliğinde yaşayan Türkistanlıların muhatap oldukları tesirler Ahmet Kanlıdere tarafından ele alındı.

Kitapta olabildiğince özlü bilgiler verilmeye ve özellikle kültür tarihi üzerinde durulmaya çalışıldı. Ama yine de siyasi tarih ağırlıklı, zor ve yoğun kısımlar olduğunun farkındayız. Öğrenmeyi daha cazip ve aktif hâle getireceği düşüncesiyle, mümkün olduğunca harita ve resimlere yer verildi ve bunların yanlarına ayrıntılı açıklamalar koyuldu. Kitabın kısa zamanda hazırlanmış olmasının ortaya çıkaracağı muhtemel noksanların ileride yapılacak baskılarda tamamlanması umulmaktadır.

Yoğun bir çalışmayla kitabın en güzel bir şekilde hazırlanması için titizlik gösteren değerli meslektaşlarıma samimi teşekkürlerimi sunarım.

Editör

Prof.Dr. Ahmet Kanlıdere

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türk tarihinin genel özelliklerini açıklayabilecek;
- Büyük Hun İmparatorluğu ve Ak Hun Devleti'nin Türk tarihindeki yerini değerlendirebilecek;
- Çin'de kurulan Tabgaç Devleti'nin tarihî sürecini tanımlayabilecek;
- I. Gök-Türk Devleti'nin ortaya çıkışını ve tarihî önemini açıklayabilecek;
- II. Gök-Türk Devleti'nin tarihî sürecini değerlendirebilecek;
- Gök-Türklerin sosyal yapısını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türk Tarihinin Başlangıcı
- Büyük Hun İmparatorluğu
- Gök-Türk Devletleri
- Ak Hunlar
- Tabgaçlar

İçindekiler

Türk Tarihinin Başlangıcı

TÜRK TARİHİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Avrasya'nın geniş bozkırları tarihin ilk devirlerinden itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. Bu sebepten İslam Öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada da gerçekleşmiştir. Milyonlarca kilometre karelik bu alanlar coğrafi olarak aşağı yukarı aynı iklim özelliklerini göstermektedir. Türk tarihinin bilinen en eski devirlerinden XI. yüzyıla kadar Türk kökenli topluluklar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar çok geniş bir alanda hareket etmişlerdir. Nitekim bu geniş alanda söz konusu halkların (boyların) izlerini takip etmek, bir bakıma erken dönem Türk tarihini aydınlığa kavuşturur. Ancak, kaynakların çoğu Türk dilinde değil, komşu milletlerin dillerinde (Çin, Fars, Arap, Grek, Latin ve Rus dillerinde) yazılmıştır. Bu durum Eski Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, söz konusu alanın tamamında eski Türk dilinin yadigarları bulunmaktadır; runik alfabe de denen bu oyma yazı çoğunlukla taşların üstüne kazınmıştır.

Eski Türk topluluklarının su kaynakları (ırmak, göl vs.) ve yaylak-kışlak hayatı üzerinde kurulu bir sistemleri vardı. Bu her boyun kendi insan topluluğu ve ekonomisinin temel dayanağı olan hayvanlarıyla birlikte yaşadığı belirli bir alan olduğu anlamına gelmektedir. Aslında, genel bir bakışla burada söz konusu edilmesi gereken iki önemli özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Türk göçleridir. Bu normal bir yaylak kışlak hayatı değil, çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeyi kitleler halinde terk ederek, çok uzun mesafeler kat etmek suretiyle bir başka alana gitmeleridir. Bunlar çok önemli tarihi sonuçlar doğurmuştur. Siyasi ve ekonomik olmak üzere göçlerin iki temel sebebi vardır. Ekonomik sebep denince özellikle nüfusun artması nedeniyle otlakların yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları yüzünden kıtlık çıkması ve başka etkenler gösterilebilir. Siyasi sebebe gelince özellikle Çin, Hsien-pi ve Moğol gibi kavimlerin baskısıyla yerlerini terk edip başka sahalara gitmeleridir.

İkinci karakteristik özellik ise Eski Türk toplumunun sosyal yapısıdır. Bu sosyal yapıyı aileden (*oğuş*) başlayarak, urug-boy, bodun şeklinde birbirinin içine geçen halkalar şeklinde belirtmek mümkündür. Bu sosyal sistem halkaları içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireylerine birlikte hareket etme arzusunu getirmiş ve çok uzun mesafeleri çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır.

Böyle bir sistemle zaman (derinlik) ve mekân (genişlik) denkleminde Türk boyları Avrasya bozkırlarında kendilerini gösterme fırsatı buldular. Özellikle kendilerine elverişli alanlarda hayvancılıkla uğraşarak (bozkır ekonomisi) hayatlarını sürdürürken kendi aralarında siyasi birlikler oluşturdular. Bu siyasi birliklerin bazıları imparatorluk seviyesine yükseldiler. Asya Hun İmparatorluğu bu alanda ilk örnektir. Hunların yıkılmasından sonra Orta Asya'da egemenlik Tunguz ve Moğol kökenli (Juan-juan) topluluklara geçti. Ama bu esnada bölgeden Çin'e göç edenler, Kuzey Çin'de küçük çapta Hun ve Tabgaç devletlerini kurdular. Batı yönünde göç edenler, Batı Türkistan ve Afganistan'da Ak Hun, Orta ve Doğu Avrupa'da Avrupa Hun devletlerini kurdular (IV. yüzyıldan sonra).

552 yılında Juan-juan hâkimiyetine son veren Gök-Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oldular. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodunlar toplamı X. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürdü. Gök-Türkler zamanında kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türk dili Yenisey ve Orhun ırmağı kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyal, kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök-Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.

Aynı modeli Avrupa'ya taşıyan Avarlar, 558-805 yılları arasında önce bir imparatorluk kurdular, daha sonra Orta Avrupa'da derin etkiler bıraktılar. Attila Hunlarının kalıntıları ile karışan Ogurlar, Bulgarları meydana getirdiler. Büyük Bulgarya Devleti'nin yıkılmasından sonra Tuna, İtil (Volga) ve Kafkaslarda üç ayrı Bulgar topluluğu doğdu. Bir kısmı Hristiyan, diğer bir kısmı İslam dinlerine girdiler. Bu arada özellikle vurgulanması gereken bir başka Türk kökenli topluluk ise, Sabarlardır. Onlar Batı Sibirya'dan kopup gelerek Kafkaslarda yaklaşık bir yüzyıl hâkim oldular. Bizans kaynaklarında, Sabarların teknolojik bakımdan gelişmiş olduklarından bahsedilmektedir. Ayrıca 520'li yıllarda İncil'in Türkçeye tercüme edildiği bile rivayet edilmektedir. Üç yüz yıllık bir ömre sahip Hazar Kağanlığı, farklı dinlere tanıdığı geniş hoşgörü ile tanınmıştır. Hazarlar zamanın iki büyük imparatorluğu olan Bizans ve İslam (Emevi ve Abbasi) imparatorluklarını Kafkaslarda başarı ile durdurmuşlardı. 860'larda Peçenekler, yüzyıl sonra Uzlar (Oğuzlar), devamında da Kuman-Kıpçaklar, Orta Asya'nın bozkırlarından koparak Doğu Avrupa ve Balkanlara gelerek önemli tarihi roller oynadılar.

Asya Hunlarının sonunda olduğu gibi Gök-Türk ve Uygur dönemlerinde de çok sayıda Türk kökenli topluluk Kuzey Çin yönüne doğru göç etmiştir. Gittikleri yerlerde (Kansu ve Ordos) önceleri küçük devletler kurdularsa da 50-100 yıllık bir süreçte asimile olarak çinileştiler. Ancak, bu bölgelerde günümüze kadar onlardan kalan bazı unsurlar vardır.

Türk Adı Hakkında

İlkçağlardan itibaren Türklerin çok sayıda milletle temas etmeleri sonucunda Türk adı farklı milletlerin kaynaklarında çeşitli şekillerde kaydedilmiştir. Türk adı 542 yılında tarih sahnesinde yer alan, Gök-Türk (Kök-Türk) Devleti'yle resmî bir kimlik kazanmıştır. Aslında bu devletin adı Gök-Türk değil, *Türk* idi ve bazen iki heceli *Türük* şeklinde yazılıyordu. XIX. yüzyılın sonunda bazı Türkologların kabul ettiği biçimiyle *Gök-Türk* kullanımı yaygınlaşmıştır.

Tarihte Türk adıyla anılan ilk devlet 552 yılında bugünkü Moğolistan topraklarında kuruldu. Devletin adı Orhun yazıtlarında *Türk* ve *Türük* şekillerinde kaydedilmiştir. Böylece Türk adı ilk defa resmi bir kimlik kazanmıştır.

Türk adının nasıl olup da yaygınlaşarak günümüze ulaştığını da kısaca açıklamak gerekir. Moğolistan'da kurulan Türk adlı devlet, kısa zamanda bütün Orta Asya'yı, Kuzey Çin'i, hatta Tibet'i hâkimiyeti altına aldı. Arkasından Kore'den Karadeniz'e kadar Kafkasların kuzeyi, hatta Kuzey Afganistan'ı kendine bağladı. Böylece hem doğu (Çin, Tibet, Kore) hem de batı kaynaklarında (Bizans) Türk Devleti adıyla geniş yer edindiği gibi Orta Asya *Türkiye* olarak anılmaya başladı.

Bağımsızlığı yaklaşık iki yüz yıl süren Türk (Gök-Türk) Devleti, 745 yılında yıkılarak tarih sahnesinden çekildi. Devletin topraklarının doğu kanadında Uygur Devleti, Dokuz Oğuz boylarının üzerinde hâkim olarak idareyi sürdürdü. Batı Gök-Türk topraklarında ise önce çeşitli boy federasyonları Türgiş (Türkîş/Türkler) adını alarak varlıklarını devam ettirdiler. 766 tarihinde Türgiş siyasi birliği ortadan kalkınca Oğuzlar (kabileler) olarak Tanrı Dağları, Çu ve Yedisu havzasından Sır Derya (Seyhun) boyu üzerinden Mangışlak'a ve hatta İtil'e kadar dağınık halde yaşadılar. *Oğuz* adı bu dönemde ön plana çıksa da Türk kimliklerinden dolayı İslam kaynaklarında *Türkmen*, Rus kaynaklarında *Tork* adıyla anılmaya başladılar.

Bundan sonra kurulacak olan Selçuklu Devleti başta olmak üzere diğer bütün Müslüman Türk devletleri farklı adlarla adlandırılırsalar da kimlik özelliklerini korudular. Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada yayıldığında Batılılar tarafından "Türk Devleti" adıyla bahsediliyordu. Aynı şekilde önce Mısır, sonra Anadolu "Türkiye" olarak adlandırıldı.

Böylesine zengin ve geniş bir tarihe sahip olan Türklerin, ayrıca çok eski bir millet oluşu tarihçileri Türk adını çok eski tarihî kaynaklarda aramaya sevk etmiştir. Herodotos'un M.Ö. V. yüzyılda doğu kavimleri arasında zikrettiği Targitaların Türk isminin ilk şekli olabileceği ileri sürülmüştür. İskit topraklarında oturdukları söylenen Tyrkæler, Tevrat'ta adı geçen Yafes'in torunu Togharma, eski Hind kaynaklarında bildirilen Turukhalar, Thraklar ve hatta Troyalıların Türk adını ilk defa taşıyan kavimler oldukları sanılmışlardır.

İslâm kaynaklarında bildirilen İran Zend-Avesta rivayetleri içerisinde hükümdar Feridun'un oğlu Turac (Tur-Turan) ve Yafes'in torunu Türk'ten türeyen neslin de Türk adını ilk taşıyan kavim olduğu düşünülmüştür. Diğer yandan o dönemlerde İran-Turan mücadelelerinde zikredilen Afrasyab'ın (Tonga Alp Er) bir Türk başbuğu olduğu tahmin edilmektedir.

Türkçede cins ismi olarak eskiden beri mevcut olduğu bilinen Türk kelimesinin Altaylı (Seyhun nehri kuzeyi) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde ve daha sonra yine 515 hadiseleri dolayısıyla *Türk Hun* (kuvvetli Hun) tabirinde kullanıldığı bilinmektedir. Türk adına kaynaklarda çeşitli anlamlar verilmesine rağmen, "güç" anlamına geldiği anlaşılmıştır. Resmî devlet adı olarak ilk defa Gök-Türk Devleti tarafından kullanılan Türk kelimesinin bundan önce *Törük* veya *Türük* şekilleriyle kullanıldığı ve daha sonra Türk haline dönüştüğü kabul edilmektedir.

Türkiye ve Türk Yurdu

Türkiye tabiri ise daha VI. yüzyılda Bizanslılar tarafından Orta Asya için kullanılıyordu. Yine onlar IX. ve X. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahaya da Türkiye adını vermişlerdi. XI-XII. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'ye Türkiye denirdi. Anadolu ise XII. yüzyıldan itibaren Türkiye olarak tanınmaya başlamıştır.

Günümüzde Balkanlardan Çin Seddi'ne kadar uzanan çok geniş bir sahada yaşayan Türklere çağlar boyu şüphesiz birçok bölge yurtluk yapmıştır. Bunun günümüzde saha adları olarak yansımaları doğudan batıya şöyledir: Yakutistan, Güney

Oğuz: Kabileler anlamına gelen Oğuz adı Batı Gök-Türk geleneğinin devamı olması sebebiyle Ruslarca *Tork* ve Araplarca *Türkmen* şeklinde kullanılmıştır.

Sibirya-Alтайlar, Moğolistan, Kansu-Ordos, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Kuzey Afganistan, Horasan, Kafkaslar ve Azerbaycan, Musul-Kerkük, Halep civarı, Anadolu, Balkanlar, Kırım ve Kazan. Saydığımız bölgelerdeki Türkler, binlerce yılın hadiseleri neticesinde günümüzde hâlâ söz konusu bölgelerde varlıklarını devam ettirme başarısını göstermektedirler.

Genel olarak Orta Asya dört bin yıl, Anadolu bin yıl Türklere vatan vazifesi görmekle beraber en eski Türk ana yurdu üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Yazının mevcut olmadığı zamanlarda arkeolojik ve antropolojik araştırmalar bilim adamlarına yön vermektedir. Dolayısıyla yapılan arkeolojik kazı neticeleri Türklerin en eski ana yurdu konusunda bazı ipuçlarını ortaya çıkarmıştır.

K İ T A P

Türk adının anlamı ve Türkiye tabirinin değişik dönemlerdeki kullanımı hakkında İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü* (İstanbul, 1997) kitabında ayrıntılı bilgiler bulabilirsiniz.

ASYA HUN İMPARATORLUĞU (M.Ö. 221- M.S. 439)

Türklerin kurduğu ilk devlet olan Asya Hun İmparatorluğu aynı zamanda Orta Asya tarih sahnesinin ilk büyük imparatorluğudur. Hunların tarih sahnesine çıkışlarının kesin tarihi belli olmamakla birlikte, efsanevi Çin kayıtlarında M.Ö. 2255'lere kadar götürülmektedir. Bu dönemde Hunların adı kaynaklarda farklı şekillerle yazılmıştır. Çin kaynaklarında, değişik isimlerle geçen Hunlar, M.Ö. 318 yılında bir anlaşma dolayısıyla Hun adının en çok bilinen *Hsiung-nu* şekli ilk defa kullanılmış ve bu durum bir daha değişmemiştir. Hsiung-nu kelimesinin Hun adının tam karşılığı olduğu ise M.S. 311 tarihli Soğdça bir metinden anlaşılmıştır.

Pek açık olmamakla birlikte, Hunların atalarına dair bazı belgeler mevcuttur. Kaplumbağa kabukları ve kemikler üzerine yazılan söz konusu yazılarda Hunların atalarının Çin'deki hanedanlarla ilişkilerine yer verilmektedir. Daha sonraki devirlerde de görüldüğü gibi, Ordos ve Kansu bölgeleri arasındaki alan, Hunların atalarının Çin'e akın yoludur. Bu akınlar neticesinde Çin'deki ağaç saban kullanan ve gelişmemiş Lung-shan kültürünün yerine Yang-shao kültürü ortaya çıkmıştır. Yang-shao kültürü demirin kullanımı, atın evcilleştirilmesi, gök kültü gibi özellikleri dolayısıyla bozkır özellikleri taşımaktadır. Bu kültürün siyasi sahnede temsilcisi Chou (M.Ö. 1122-255) Devleti'dir. Bozkır özellikleri taşıyan bu devlet zamanla çinileşmiştir. Diğer taraftan Çin üzerine düzenlenen Hun akınları asırlarca durmak bilmemiş, bu akınları durdurmak için M.Ö. 780'li yıllarda Çin Seddi'nin ilk temelleri atılmıştır. Hunlarla savaşlarda başarılı olamayan Çinliler, yüz yıl süren bir askeri reform yapmışlar, ordularını Hun tarzında teşkilatlandırarak, eğiterek ve silahlandırarak onları durdurmaya çalışmışlardır. Nihayet, Ch'in hanedanının imparatoru büyük bir imar faaliyetine girişerek M.Ö. 247-221 yılları arasında Çin Seddi'nin inşasını tamamlamıştır.

Adı bilinen ilk Hun hükümdarı (Şan-yü) Tou-man'dır (M.Ö. 221-209). Onun vaktinde Çinliler Hunları yenerek Kuzeybatı Çin'den çıkarmışlardır. Bu durum Orhun, Selenga, Onon ve Ongin gibi ırmakların havzalarında, yani Ötüken ve Moğolistan coğrafyasında Hunların nüfus olarak güçlenmelerine sebep olmuş, gelecekteki büyük imparatorluğun temeli atılmıştır.

Babası ve üvey annesinin entrikalarına rağmen kendisine kurulan tuzaklardan kurtulan Mo-tu (Mete/"Bahadır"), M.Ö. 209'da Hun tahtına çıkmış, önce doğuda kendini tehdit eden Tung-hu'ları, daha sonra güneydeki Yüe-chihları yenerek rakipsiz olduğunu göstermiştir. Akabinde Kuzeybatı Çin'deki atalarının eski toprak-

Türklerin kurduğu ilk devlet olan Asya Hun İmparatorluğu aynı zamanda Orta Asya tarih sahnesinin ilk büyük imparatorluğudur. Hunların tarih sahnesine kesin çıkışlarının tarihi belli olmamakla birlikte, efsaneyle karışık yazılan Çin kayıtlarında M.Ö. 2255'lere kadar götürülmektedir.

larını alarak devletini özellikle ekonomik açıdan güçlendirmiştir. Bunun yanında Orta Asya'da Kırgızlar ve Ting-lingler gibi 26 boy ve devletçiği kendine bağlayarak devletini geniş bir imparatorluk haline getirmiştir. M.Ö. 199 yılında kendisinden en az dört kat büyük orduya sahip Çin imparatorunu kuşatarak, ona büyük bir tehlike yaşatmıştır. Devletin sınırları Kore'den Aral Gölü'ne, Baykal Gölü'nden Çin Seddi'ne ve Doğu Türkistan'ı içine alacak şekilde genişlemiştir. Tamamını işgal edecek gücü olduğu halde Çin'i ele geçirmemiş, ancak kendi ekonomisini güçlendirmek maksadıyla Çin'i vergiye bağlamıştır.

Orta Asya'nın en büyük imparatorluğu haline gelen Asya Hun İmparatorluğu'nun bu güçlü durumu M.Ö. 174 yılında Mete'nin ölümünden sonra oğlu Chi-yü (M.Ö. 174-160) zamanında da devam etmiştir. Onun oğlu Chün-ch'en (M.Ö. 160-126) döneminin ilk yirmi yılında Hun üstünlüğü sürmüş, ancak daha sonra onun ve diğer devlet adamlarının başarısız yönetimi yüzünden ülkede huzursuzluklar baş göstermiştir. Buna Çinlilerin entrikaları da eklenince savaş meydanlarında yenilgiler birbirini takip etmiştir. Bu arada Çinliler Batı Türkistan'ın diğer halklarıyla (Yüe-chihlar, Wu-sunlar) temasa geçmişler ve Hunlara karşı ittifak yapmışlardı. Çin'e karşı askeri üstünlüklerini M.Ö. 119 yılında bir savaşta kaybeden Hunların mücadelesi durmadı; M.Ö. 56 yılına kadar bağımsızlıklarını korudular. Dışarıda Çinlilere karşı savaştıkları gibi, ülke içinde de onların müttefikleri olan Wu-huanlar, Hsien-piler, Ting-lingler ve Wu-sunlarla mücadele ediyorlardı.

M.Ö. 56 yılında tahta çıkan Hun hükümdarı Ho-han-ye, ülkesi için tek kurtuluş çaresinin Çin'deki Han hanedanına bağlanmak olduğu düşüncesini taşıdığını devlet meclisinde söyleyince büyük bir tartışma çıktı. Bağımsızlık taraftarları davalarını kaybedince hükümdarın kardeşi Chih-ch'i liderliğinde Batı Türkistan'a göç ettiler. Burada yerleşerek ayrı bir devlet kurdular ve M.Ö. 36'da üzerlerine gönderilen kalabalık Çin ordusuna kahramanca direndilerse de, mağlup olarak yok edildiler.

Doğuda kalan Hunlar ise Çin'in siyasi üstünlüğünü tanıyarak varlıklarını sürdürüyorlardı. M.Ö. 8 yılında Hun tahtına geçen Wu-chu-liou, Çin'e olan siyasi bağımlılığa son verdi. Devleti eski gücüne kavuşturma yönünde önemli adımlar attı. Kuzey Çin'i yerle bir eden akınlar düzenledi. Onun M.S. 13'te ölümü üzerine başa geçen kardeşi ve diğer hükümdarlar devrinde de güçlü durum devam etti.

Ancak, M.S. 46 yılında Hun ülkesinde büyük bir kıtlık çıkınca devlet yeniden zayıflamaya yüz tuttu. Hun hükümdarı ekonomik destek için Çinlilerle anlaşmak zorunda kaldı. Wu-sunlarla Çinliler ortak harekât yapınca Hun ülkesi karışıklığa sürüklendi ve M.S. 48 yılında kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldı.

M.Ö. 56 yılında başa geçen Hun hükümdarı Ho-han-ye'nin, devlet toplantısında ülkesindeki kötü durumdan kurtulmak için tek çarenin Çin'deki Han hanedanına bağlanmak olduğunu dile getirmesi üzerine büyük bir tartışma ortaya çıktı. Bağımsızlık taraftarları, Chih-ch'i liderliğinde Batı Türkistan'a göç ederek orada ayrı bir devlet kurdularsa da, üzerlerine gönderilen kalabalık Çin ordusu karşısında yenildiler ve tarih sahnesinden çekildiler (M.Ö. 36).

Asya Hun hükümdarı Mo-tu (Mete) devrinde devletin sınırları nerelere ulaşmıştır?

İkiye Bölünme: Kuzey ve Güney Hun Devletleri

Çin'e bağlanmayı reddeden Kuzey Hun Devleti, bağımsız bir şekilde varlığını sürdürüyordu. Ancak, çıkan kıtlıklar yüzünden Kuzey Hunları ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldılar. Bunu bazen Çin'e karşı akınlar düzenleyerek çözümlemeye çalıştılar. Hükümdarları Wu-ta Şanyü, M.S. 52'de bir ara Çin'in himayesini kabul etti ise de, kendisinden sonra gelenler durumu toparladılar. Maverünnehir'e kadar sefer düzenleyerek güçlerini ayakta tuttular; Semerkand kralının oğlunu rehin almayı başardılar. Arkasından Çin'deki Han İmparatorluğu'na karşı harekete geçtiler. Onların akınları karşısında bir şey yapamayan Çinliler barış istemek zorunda kaldılar.

Çinliler, Kuzey Hunlarını savaş meydanlarında yenemeyince doğudaki Hsien-pileri ve Ting-lingleri ayaklandırıdılar. Zor durumda kalan Kuzey Hunlarının hü-

kümdarı savaş meydanında ölünce 58'den fazla kabile Çin'e sığınarak onlara itaat etti. M.S. 73'ten sonra Çinliler ve Güney Hunları ortaklaşa Kuzey Hunlarına saldırıp bozguna uğrattılar. Böylece çöken Kuzey Hun Devleti M.S. 93 yılında tamamen tarihe karıştı. Halkının çoğunluğu batıya doğru kayarken, onların topraklarını doğudan gelen Hsien-piler işgal etti.

M.S. 48'de Çin'e bağlanan Güney Hun Devleti, ilk zamanlarında silik bir vaziyette idi. Çinliler daha çok Kuzey Hunları ile uğraştığı için arada kalmışlar ve Çinlilerle işbirliği yapmışlardı. Kuzeydeki devlet yıkılınca seslerini duyurmaya başladılar. Çin'e karşı bazı akınlar düzenleseler de genelde onların hâkimiyeti altında yaşamak zorunda kaldılar. M.S. 303 yılına kadar varlıklarını bu şekilde sürdürebildiler. Bazı kuvvetli Hun boyları Kuzey Han, İlk Chao, Son Chao, Kuzey Liang ve Hsia gibi küçük Hun devletlerini kurarak M.S. 439 yılına kadar varlıklarını devam ettirdiler.

Hunlarda Sosyal ve Kültürel Yapı

Hunlar çocuklarını daha küçük yaşlarda biniciliğe alıştırırlardı. Gençlik çağına geldiklerinde mükemmel binici olurlardı. Atlı savaş usullerini Hunlar çok iyi uyguluyorlardı. Sahte geri çekilme esasına dayalı bir savaş taktikleri vardı ki, onun sayesinde kendilerinden üstün orduları çember içine alarak mağlup ederlerdi. Hunlar savaş için dolunay vaktini beklerlerdi.

Hunların sadece hayvancılıkla uğraşmadıkları, tarım da yaptıkları bilinmektedir. Son yapılan arkeolojik kazılarda Altay Dağları'ndaki Çulışman Irmağı bölgesinde sulama kanalları gün ışığına çıkarılmıştır. Orhun ve Selenga ırmakları havalisinde yapılan kazılarda ise sabanlar, oraklar ve tarım ürünlerini öğütmede kullanılan değirmen taşları ele geçmiştir.

Asya Hunlarına ait yazılı Türkçe metinler mevcut olmasa da, Çin kaynaklarında kaydedilmiş, Hun dilinden kalma bazı kelimeler vardır. Bunlar *Ching-lu* (kılıç) ve *Ch'eng-li ku-t'u* (tanrı kutu) gibi sözcüklerdir.

Çin kaynaklarında, Hunlara ait müzikle ilgili bilgilerden de söz edilmektedir. Dokuz delikten oluşan Pi-li adlı sazın cenaze törenlerinde kullanıldığı anlatılır. Huchia ise yukarısı dar, aşağısı kısa ve geniş bir alet olup melankolik havalar çalınırdı. Pi-pa ise at üzerinde çalınan telli bir müzik aletiydi.

Pazırık, Tuyehta ve Noin-ula benzeri çok önemli arkeolojik merkezlerde ele geçen Hunlardan kalma eserler günümüzde Petersburg'da Hermitaj Müzesi'nde sergilenmektedir. Buluntular halı, keçe örtü, at koşum takımları, çeşitli silahlar, elbiseler, kemer tokaları ve demirden üretilmiş ev eşyalarıdır. Bunların üzerindeki desenler ve süslemeler bozkır hayvan üslubunu meydana getirmektedir. Ağaç oymalardan yapılan at yular takımlarındaki yanak süsleri dikkat çekmektedir. At eyerlerindeki süslemeler de doğadaki hayvan mücadelelerini yansıtır. Hun öncesi döneme ait Pazırık halısı dünya tarihinin ilk düğümlü halısı kabul edilmektedir.

K İ T A P

Hunlar devri hakkında ayrıntılı bilgileri Bahaeddin Ögel'in, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* (Ankara, 1982) adlı eserinde bulabilirsiniz.

AK HUN DEVLETİ (367-557)

Ak Hunlar, tarih kaynaklarında Eftalitler olarak da bilinirler. M.S. 350'li yıllardan sonra Juan-juan Devleti'ne bağlı Hun kalıntısı Uar ve Hun adlı iki Türk kabile grubu Altaylar havalisindeki yerlerini terk ederek Güney Kazakistan bölgesine geldi. Burada yaşayan daha önceden gelmiş olan Hun kitlelerini Avrupa'ya ittiler. Daha

sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan civarına geldiler (367). Daha sonra Maverâünnehir ve Çu havasını ele geçirdiler. Arkasından hâkimiyetlerini Hazar Denizi doğusu ve güneyine kadar genişlettiler. Onların ilk hücumları neticesinde Sasanî İmparatorluğu büyük sarsıntı yaşadı ise de, daha sonra iki ülke arasında barış yapıldı.

359 yılında Amid'i (Diyarbakır) kuşatan İran ordularının yanında yardımcı olarak Ak Hun kuvvetleri de bulunmuştu. 420 yılından sonra Ak Hun-Sasanî ilişkileri yeniden bozuldu. Ak Hunların Eftal (Abdel) hanedanından Kün-han, İran'ın iç işlerine karışarak nüfuzu altına aldığı veliaht Firuz'u Sasanî hükümdarı yaptı (459). Daha sonra Kuzey Hindistan istikametine yönelip, Gupta Devleti'ni dağıttı (470 dolayları). Ancak, Sasanî Devleti üzerine Ak Hun baskısı durmuyordu. 484 yılında Ceyhun Nehri kıyılarında mağlup edilen Sasanîlerin Herat bölgesi Ak Hunların eline geçmişti. Bundan sonraki devirlerde Sasanîlerin iç işlerine karışan Ak Hunlar, Şah Kubad'ın yeniden tahta çıkmasını sağladılar.

Hoten, Kuça, Aksu ve Kaşgar tarafları da Ak Hunların eline geçmişti. Kabil'de oturan Tegin unvanlı Toramana adındaki kumandan tarafından bütün kuzey Hindistan zapt edilmişti. Ak Hun Toramana'nın oğlu Mihiragula ordusunda sürekli yedi yüz savaş fili bulunduruyordu. Kuvvetli oluşundan dolayı Mihiragula (515-545) en büyük Ak Hun hükümdarı görünmektedir.

İpek Yolu'nu elinde tutan Ak Hun Devleti'nin topraklarında doğuda Gök-Türklerin, batıda ise İranlıların gözü vardı. Her iki devletin ortak hareketi neticesinde, 557 yılında Ak Hun Devleti yıkıldı. Topraklarının büyük bir kısmı ve İpek Yolu Gök-Türklerin eline geçerken, diğer kısmı İran hükümdarı Anûşirvân'a bağlandı.

Afganistan'da bulunan Ak Hun hükümdarı *Hakan* unvanını taşıyor, Kuzey Hindistan'a uzanan bölgeyi idare eden prenslerine ise *Tegin* unvanı veriliyordu. 520 yılında Ak Hun hükümdarının Bedeşşan'daki yazlık merkezini ziyaret eden ünlü Budist rahip Sung Yün, Ak Hunların şehirlerde oturmadıklarını, merkezlerinin seyyar bir karargâh olduğunu, su ve otlak aramak için yer değiştirdiklerini, yazın serin yerlere, kışın ılıman bölgelere göç ettiklerini, hükümdar çadırının duvarlarına yünlü halılar serildiğini ve hükümdarın ipekten işlemeli bir elbise giydiğini yazmıştır.

Çin'den çıkarak Akdeniz dünyasına kadar ulaşan İpek Yolu'nun en önemli kısmı Ak Hun Devleti topraklarındaydı. Bazı kaynaklara göre Ak Hunlar keçeden yapılmış veya ipekten elbiseler giyorlar, çadırlarda oturuyorlardı. Ak Hunlar yaşadıkları coğrafi mevki bakımından Budist ve eski İran sanatlarından etkilenmişlerdi. Ak Hun sikkelerinde inci dizisi motiflere, insan portrelerine ve ay-yıldız gibi tasvirlerle rastlanır.

Ak Hunların merkezini ziyaret eden Budist rahipten neler öğrenmekteyiz?

TABGAÇ DEVLETİ (385-550)

Hunların yıkılmasından sonra Çin'e giden Türklerin kurduğu devletlerden biri de Tabgaç Devleti'dir. Tabgaçlar, 250'li yıllardan sonra Çin Seddi'nin kuzeyinden, güneye indiler. IV. yüzyıl başında Tai (P'ing-ch'eng) şehri merkez olmak üzere siyasi bir güç haline geldiler. Tabgaç hükümdarı Kuei (386-409) Hsien-pilerin bir kabileşi olan Mu-jungları mağlup ederek büyük miktarda toprak ele geçirdi. Bu sıralarda kuzeyde Juan-juan Devleti oldukça güçlenmişti. Tabgaçlar, onlarla yaptıkları 150 yıl kadar süren mücadeleden galip çıktılar ve bugünkü İç Moğolistan'a da hâkim oldular. Batıya doğru genişleyerek Hunların eski komşusu Wu-sun Devleti

başta olmak üzere Yüeh-pan, Kaşgar, Kuça ve Turfan gibi merkezleri kendilerine bağladılar.

460 yılına kadar hâkimiyet sahasını genişleten ve Güney Çin'de de bazı bölgelere hâkim olan Tabgaç Devleti, bir yandan Çinlilerin gittikçe daha fazla miktarda devlet memuriyetlerine getirilmesi, diğer yandan Budizm ve Konfüçyanizmin etkisi ile çinileşmeye başlamıştır. Tabgaç Devleti'nin idari kadrosunun gittikçe çinileşmesi sonucunda millî varlığını korumak isteyen halk içinde birçok isyanlar ortaya çıkmış, bu isyanlar bir yandan şiddetle bastırılırken öbür yandan da ileride daha şiddetli bir bozulmayı getiren kararlar alınmıştır. İsyan ve iç karışıklıklar sonucunda Tabgaç Devleti, 534 yılında ikiye ayrılmıştır. Doğudaki topraklarda daha sonra çinileşen Kuzey Ch'i sülâlesi (550-577), millî benliğini korumak isteyen batıdaki topraklarda da Chou sülâlesi (557-581) kurulmuştur.

Tabgaçların örf âdet ve geleneklerinin çoğu, kendilerinden önceki ve sonraki Türk boylarının kültürü ile benzer özellikler gösterir. Dinî inançları hakkında verilen bilgilere göre Tabgaçlarda mağara, dağ ve orman kültleri bulunuyordu. Diğer Türk boylarında olduğu gibi kurttan türeme ve göç efsaneleri, Tabgaçlar arasında da anlatılıyordu. İbadetlerini taşın binalar içinde gerçekleştiriyorlardı. Ataları, hakanlarının soyu, Gök ve Yer'in kutsal ruhları için kurban keserler ve kutsal saydıkları kayın ağaçlarını dikerlerdi. Bu kayın ağaçları büyüdüğünde kutsal ormanlar meydana geleceğine inanırlardı. Budistleşme ile birlikte bu gelenekler unutulmuştur.

K İ T A P

Tabgaçlar hakkında daha fazla bilgiyi W. Eberhard'ın *Çin Tarihi* (Ankara, 1987) adlı eserinde bulabilirsiniz.

SIRA SİZDE

3

Tabgaçlar nasıl çinileşti?

GÖK-TÜRK DEVLETLERİ

I. Gök-Türk Devleti (552-582)

Tarihte Türk adını resmî devlet ismi olarak ilk defa kullanan Gök-Türkler, bağımsızlıklarını kazanmadan önce Moğol asıllı Juan-juanlara bağlı idiler. O sırada Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşayan Gök-Türkler demir üretiyorlardı. Gök-Türklerin kesin olarak tarih sahnesine çıkışlarından önceki dönemlerine ait bilgiler efsane ve rivayetlerle karışiktir. Çin kaynaklarından ve arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre Gök-Türklerin kökeni Altay Dağları'nın kuzey bölgelerine dayanmakta, Hunların kuzey kolundan geldikleri ifade edilmektedir.

542 yılı civarında Kuzey Çin'e akın yapabilecek kadar güçlenen Gök-Türkler, giderek siyasi durumlarını da kuvvetlendirdiler ve 545 yılında Çin'deki Batı Wei devletiyle ilk resmî ilişkiyi kurdular. Arkasından reisleri Bumın liderliğinde Töles boylarını kendilerine bağlayarak askerî açıdan ve nüfus bakımından güçlerini artırdılar. Böylelikle kendine güveni artan Bumın, tâbi olduğu Juan-juan hükümdarının kızıyla evlenmek istediye de, teklifi hakaret edilmek suretiyle reddedildi. Bunun üzerine ani bir kararla Juan-juanlara hücum eden Bumın, çok kısa zamanda onların devletini yıkarak yerine Gök-Türk Devleti'ni kurdu (552). *İl Kağan* unvanını alan Bumın, devletin ilk hükümdarı oldu ve kuruluşun ilk yılında öldü. Yerine büyük oğlu Kara Kağan, Gök-Türk tahtına geçti ise de, onun da hükümdarlığı uzun sürmedi. 553 yılında ölmesi üzerine, kardeşi Mukan Gök-Türk tahtına oturdu.

Yaklaşık yirmi yıl kağanlık yapan Mukan zamanında Gök-Türk Devleti, her yönüyle çok parlak bir dönem yaşadı. Kore'den Karadeniz'e kadar uzanan sahada

yaşayan bütün Töles ve diğer Türk boylarını, kuzeyde Kırgız Türklerini ve yabancı kavimleri devlete bağladı. Gök-Türk Devleti kısa zamanda dünyanın en güçlü devleti oldu. 557 yılında Ak Hun (Eftalit) devletini yıkarak İpek Yolu'na hâkim oldular. Batı tarafındaki fetihler Mukan Kağan'ın amcası İstemi Yabgu kumandasındaki ordular tarafından yapıyordu. Bu arada, kuzey Çin'de bulunan Chou ve Ch'i devletleri üzerinde ağır bir baskı kuruldu. Mukan Kağan her iki devletten de kendi milleti menfaati doğrultusunda faydalanmayı bildi.

Mukan Kağan, bütün Gök-Türk Devleti'nin hükümdarı olmakla beraber, daha çok devletin doğu kısmıyla ilgileniyor, batı kısmını ise devletin kuruluşundan beri, Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Aktağ'da oturan İstemi idare ediyordu. Yabgu unvanını taşıyan İstemi'nin bütün icraatı doğudaki kağanlık adına idi. İstemi Yabgu, kendisine karşı düşmanca tutum takınan Sasanî hükümdarı Anûşirvan'a karşı Bizans İmparatorluğu ile temasa geçti. 567 yılında İstanbul'a bir elçi heyeti gönderdi. Bu elçilik heyeti, tarihte Orta Asya'dan İstanbul'a gönderilenlerin ilki idi. Buna karşılık Bizanslılar da İstemi Yabgu'nun merkezine elçi gönderdiler. Türk-Bizans ittifakı, Sasanî İmparatorluğu'nu zor durumda bırakmış ve daha sonraları İslam kuvvetlerinin İran'ı fethetmelerini kolaylaştırmıştır.

Tibet'in doğusunda yaşayan ve o devirde önemli bir askerî güç olan T'u-yü-hun kavmi de Gök-Türk ordularına boyun eğdi. Artık, tamamen bir cihan devleti haline gelen Gök-Türk Devleti 572 yılında büyük kağanını kaybetti. Mukan Kağan'ın ölümü üzerine, kardeşi Taspar, kağan oldu. Her bakımdan çok gelişmiş ve kuvvetli bir devletin başına geçen Taspar, fazla büyüyen devleti yeniden teşkilâtlandırdı; küçük kağanlıklar ihdas ederek devletin muhtelif kısımlarını oğul ve yeğenlerine verdi. Bu şekilde kendisi kağanlar kağanı, yani Büyük Kağan oldu.

Taspar Kağan da ağabeyi Mukan gibi Çin devletleri üzerindeki baskı politikasını sürdürdü. Bu esnada her iki Çin devleti de Gök-Türklerle yakınlaşabilmek için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Ancak, Taspar Kağan, Türklerin yapısına hiç uymayan Budizm'e meylecti ve merkezi Ötüken'de bir Buda mabedi inşa ettirdi. Diğer taraftan Kuzey Çin'deki devletlere karşı yanlış politika izlemesi yüzünden devletin itibarı sarsıldı. Önce desteklediği bir Çinli prensi daha sonra bir tuzakla düşmanlarına yakalattı. 581 yılında hastalandığı zaman, Türk geleneğine uymayan bir vaset şekliyle Gök-Türk tahtına, ağabeyi Mukan'ın, annesi Türk olmayan oğlu Ta-lo-pien'i aday gösterdi. Aynı yıl öldüğünde, Ta-lo-pien kağan olarak benimsenmedi. Devlet meclisinde yapılan uzun müzakereler sonucunda Kara Kağan'ın oğlu İşbara'nın tahta geçmesi kabul edildi.

Bu hükümdarlık tartışmaları sırasında I. Gök-Türk Devleti sarsıldı. Devletin ile-ri gelenleri arasında derin ayrılıklar ortaya çıktı. Batı tarafını babası İstemi'den sonra idare etmeye başlayan Tardu, meydana gelen anlaşmazlıklardan ilk faydalanan kişi oldu. Tardu, Çinlilerin kurt başlı sancak göndererek tahrik etmesi sonucu, 582 yılında Batı Gök-Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Bu hadise ile I. Gök-Türk Devleti sona erdi ve Gök-Türk Devleti Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrıldı.

Mukan Kağan zamanında Gök-Türk Devleti parlak bir dönem yaşadı. Doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanan sahada yaşayan bütün Töles ve diğer Türk boyları, kuzeyde Kırgız Türkleri ve yabancı kavimler devlete bağlandı. Gök-Türk Devleti kısa zamanda dünyanın en güçlü devleti durumuna geldi.

I. Gök-Türk Devleti kağanı Mukan, Çin'e karşı nasıl bir politika izlemiştir?

Resim 1.1

Eski Türklere ait bir heykel ve mezar abidesi (Barlık bozkırları, Tuva Özerk Cumhuriyeti). Eski Türkler atalarının ruhlarına saygı göstermek amacıyla belli alanlara heykeller ve balballar dikerlerdi.

Kaynak: V. N. Basilov (ed.), *Nomads of Eurasia*, Seattle, 1989.

Doğu Gök-Türk Devleti (582-630)

582 yılında I. Gök-Türk Devleti ikiye ayrıldıktan sonra İşbara, Doğu Gök-Türk Devleti'ni idare etmeye devam etti. Çin entrikalarının ardı arkası kesilmediği için hanedana mensup diğer bazı teginler de başkaldırmışlardı. Zor durumda kalan İşbara, Çin'den yardım almak suretiyle kağanlığını koruyabildi. Ancak, 585 yılında Çin'deki Sui hanedanının siyasi üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Onun 587'de ölümü üzerine kardeşi Baga, kağan oldu. Bir sene kağanlık yapan Baga, 588 yılında bir savaş esnasında vurularak öldü. İşbara'nın oğlu Tou-lan, kağan olarak tahta geçti.

593 yılında baş kaldıran Tou-lan Kağan'ı Çinliler, yine bir başka Gök-Türk prensini kullanmak suretiyle zayıflatılar. Ayrıca Töles boylarını da isyana teşvik ettiler. Çıkan isyanlar sonunda Tou-lan Kağan öldürüldü (601). Bir süre için, Doğu Gök-Türk Devleti'ni Batı Gök-Türk kağanı Tardu yönetti. Ancak, Çinliler, hayvanlarını ve askerlerini zehirlemek suretiyle onun gücünü zayıflatılar. Bu sırada ortaya çıkan Töles boylarının isyanı sonucu Tardu denetimi tamamen kaybetti ve T'u-yü-hunlara sığınmak zorunda kaldı (603). Bu olaydan sonra Tardu tarih sahnesinden çekildi.

Aynı yılda Ch'i-min, Çinlilerin desteği ile Doğu Gök-Türk tahtına geçti. Onun başkenti Ötüken değil, güneyde Çin sınırına yakın bir noktada idi. 609 yılına kadar Sui hanedanına bağlı olarak hükümdarlık yaptı. Adı geçen tarihte ölümü üzerine karakteri kendisine hiç benzemeyen oğlu tahta geçti. Öncelikle devletin saygınlığını kurtardı. Doğu Gök-Türk Devleti'ni çok kuvvetlendirdiği gibi 615 yılında Çin imparatorunu Yen-men kalesinde kuşattı. Daha sonra Çin tarihinin en parlak devleti sayılan T'ang İmparatorluğu'nun kuruluşuna yardım etti. Babasının aksine, Çin'e hükmedercesine bir siyaset uyguladı. 619 yılında, ölümünden sonra yerine geçen kardeşleri Ch'u-lo (619-621) ve İl (Hsieh-li) (621-630) devirlerinde devlet gücünü korudu. Ancak, 626 yılından sonra yeniden başlayan Çin entrikaları, 627 yılında yaz mevsiminde kar yağması neticesinde çıkan kıtlık ve hanedandan olmayan boyların topluca isyanı devleti yıprattı. Çin sınırlarına yakın bir yerde ava çı-

626 yılını takiben yeniden başlayan Çin entrikaları, 627 yılında yaz mevsiminde kar yağması neticesinde çıkan kıtlık ve bazı boyların topluca isyanı devleti yıprattı. Ayrıca, Türk asıllı olmayan vezirler tarafından törenin bozulması da, Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılmasını hazırladı.

kan İl Kağan, pusuya düşürüldü. Kendisi yanına kaçtığı yeğeni tarafından Çinlilere teslim edildi ve böylece 630 yılında Doğu Gök-Türk devleti Çinliler tarafından ortadan kaldırıldı.

Doğu Gök-Türk Devleti neden yıpranıp yıkılışa gitti?

Batı Gök-Türk Devleti (582-630)

582 yılında doğudaki büyük kağanlık merkezinden ayrılıp, bağımsız hüküm sürmeye başlayan Tardu, 603 yılına kadar kağanlığını devam ettirdi. Onun idaresinde Kuzey Afganistan ve İran'ın kuzey doğusu Batı Gök-Türk Devleti'ne bağlandı. Daha sonra İran'daki taht mücadelelerine karışan Tardu, bu ülke içlerine gönderdiği ordular sayesinde zaferler kazandı. 598 yılından sonra Doğu Gök-Türk Devleti'ne ve Çin'e yönelen Tardu, özellikle Çin hesabına casusluk yapan T'u-li (ve daha sonra Ch'i-min) isyanının bastırılmasında Doğu Gök-Türk kağanı Tou-lan'a yardım etmişti. Ancak, Çinliler, hayvan ve askerlerinin su içeceği pınarları zehirlemek suretiyle onu tuzağa düşürdüler ve büyük bir darbe vurdular. Arkasından Tardu, Töles boylarının isyanı neticesinde Tibet'in doğusunda yaşayan T'u-yü-hunlara sığınmak zorunda kaldı (603).

Tardu'nun yerine Ch'u-lo (Tardu'nun torunu) geçti ise de, onun sert tutumu yüzünden Töles boylarının bir kısmı isyan etti. Ch'u-lo 612 yılında Çin'e sığındı. Orada Çinlilerin adına Korelilerin isyanını bastırdı. Ancak, onun Çinliler hesabına kazandığı başarılar Doğu Gök-Türk kağanı Shih-pi'nin nefretine sebep oldu. Uğrun-da mücadele ettiği Çinlilerin ihanetine maruz kalarak, Shih-pi Kağan'a teslim edilip öldürüldü.

Ch'u-lo Kağan Çin'e gidince Tardu'nun diğer torunlarından She-kue-i Kağan olmuştu. Onun ilk işi dağınık Türk boylarını bir araya getirmek oldu. Batı Gök-Türk Devleti'nin hem siyasi sınırlarını, hem de askerî gücünü dedesi Tardu zamanındaki kadar büyüttü. She-kuei'in ölümünden sonra yerine küçük kardeşi T'ung Yabgu geçti. Kaynakların özellikle çok zeki, cesur, taktikçi bir şahsiyet olarak tanımladığı bu kağanın ilk işi ülkedeki bütün boyları devlete itaat ettirmek oldu. Hindistan'ın Keşmir bölgesini idaresi altına aldı. İpek Yolu üzerindeki bütün Soğd şehirleri onun ülkesine katıldı. 623 yılında Batı Gök-Türklerinin bir savaşta Sasanîleri yenmesi İslâm dünyasında önemli tesirler bıraktı. 630 yılına doğru ülkedeki huzursuzluklar artmaya başladı. Bu yılda amcası Bagatur, T'ung Yabgu'yu öldürdü ve yerine geçmek istedi. Ancak, devlet tam bu sırada büyük bir karışıklığa sürüklendi. Neticede Batı Gök-Türk Devleti Çin'e bağlı birçok beyliğe ayrıldı.

Gök-Türklerin Fetret Devri (630-681)

630 yılında her iki Gök-Türk Devleti de Çin esaretine girmiş bulunuyordu. Bu durum Türklerle çok ağır gelmiştir. VIII. yüzyılın başında yazılan Orhun yazıtlarında bu husus acı bir şekilde vurgulanmıştır. Bu yazıtlara göre Türklerin Çin esaretine girmesinin üç sebebi vardı: 1. Çin entrikaları, 2. Türk hükümdarlarının başarısız idaresi, 3. Türk milletin hükümdarlarına itaatsizliği.

Çinliler, 630 yılından sonra bir kısım Gök-Türk halkını kuzey eyaletlerine yerleştirmek suretiyle idare etmeye çalıştılar. Gök-Türk ülkesini ise beyliklere parçalayarak ellerinde tutuyorlardı. Çin hâkimiyetine karşı birçok Türk beyi isyan etti. Bunların en önemlisi Çin sarayını basmak isteyen Chie-shih-shuai'nın 639 yılındaki baş kaldırışıdır. Adı geçen bey Çin sarayını basarak veliahdı kaçırıp, kendi ülkesine götürmeyi planlamıştı. Ayrıca kendisi gibi Gök-Türk hanedanından biri olan Ho-lo-hu'yu kağan yapacaktı. Ancak, havanın aniden fırtınaya dönüşmesi ve nehrin taşıp önlerini kesmesi yüzünden bu girişim başarısız kaldı. Bundan sonra 648 yılında Altay Dağlarında Ch'e-pi Tegin isyan ederek bağımsızlığını ilan etti. Ancak Çinliler, yine çeşitli hileler çevirerek, onu tesirsiz hale getirdiler. Diğer Türk boylarını ona karşı isyana teşvik ettiler.

650 yılını takiben Çinliler Orta Asya'yı ellerinde tutmak için yeni bir yol denediler. Gök-Türk ülkesinde çeşitli askerî valilikler kurarak Türkleri idare etmeye başladılar. Bütün bunlara rağmen Gök-Türkler arasındaki istiklal ateşi gün geçtikçe artıyordu. 670'li yıllarda bazı Türk grupları güçlenmeye başladı. Ordos'ta isyan ederek imkânsızlıklar içinde savaşan Türk prensi Ni-shih-fu yenilerek, Çin başkentine götürülüp orada idam edildi (679). Yine Gök-Türk soyundan A-shih-na Fu-ni-en de elli üç arkadaşı ile birlikte öldürüldü (681). Bu arada Kutlug ve etrafındaki bağımsızlık savaşına girişmişlerdi. Kutlug, Doğu Gök-Türk Devleti'nin son hükümdarı İl Kağan'ın neslinden geliyordu. O ve arkadaşları ilk önce gizlice bir teşkilat kurarak harekete geçtiler. Süratle yayılan bu teşebbüse katılanların sayısı kısa zamanda beş bini buldu. 681 yılından itibaren Çin eyaletlerine baskınlara başlandı. 682 yılında zafere ulaşarak II. Gök-Türk Devleti kuruldu. Hapiste bulunduğu Çin'den kaçıp gelen Tonyukuk ise "Apa Tarkan" unvanını alarak onun en büyük yardımcısı oldu. Onun görevi bütün askerî ve idari işleri planlamaktı.

II. Gök-Türk Devleti (682 -745)

Bundan sonra Kutlug, en büyük yardımcısı Tonyukuk ile birlikte giriştiği bağımsızlık mücadelesinde Çinlilere ard arda darbeler indirerek, hem kendi gücünü artırdı, hem de diğer Türk boylarını itaat altına aldı. Eski Gök-Türk Devleti yeniden can-

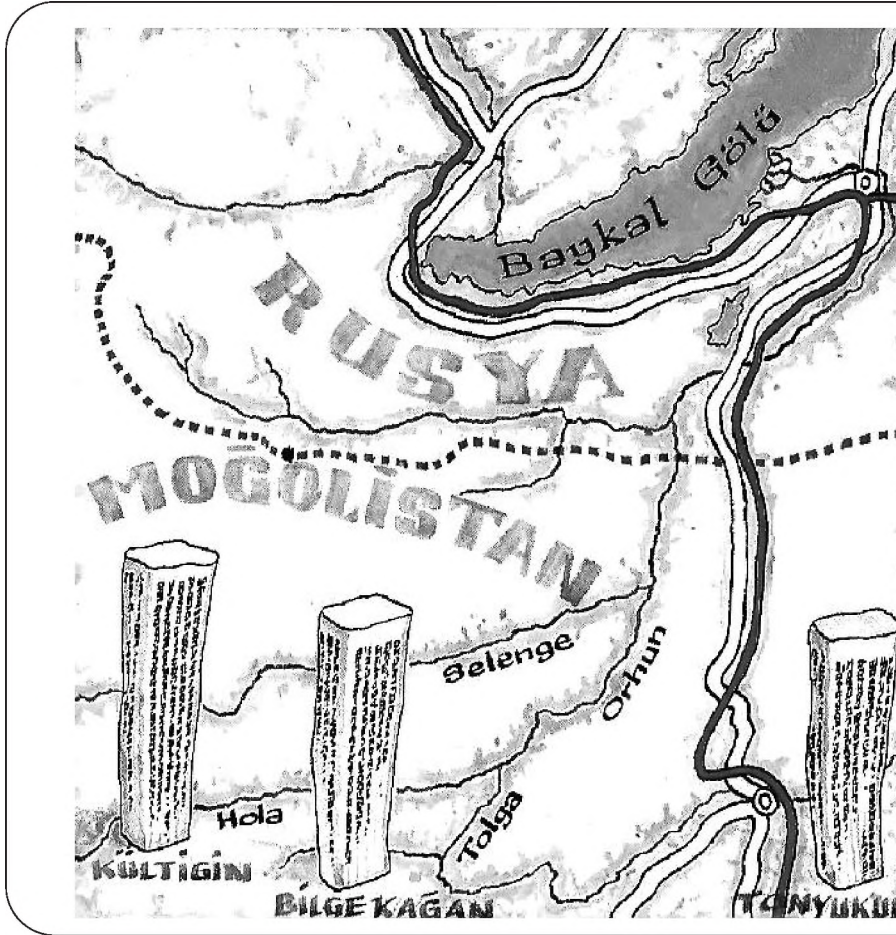
landı. 682 yılında Ötüken'de Oğuzlar yenilip devlete bağlanınca Kutlug, "İlteriş Kağan" ilân edilerek, II. Gök-Türk Devleti kurulmuş oldu.

Yeni kurulan bu devletin ilk işi Çin'den intikam almak oldu. Pekin'den Kansu'ya kadar uzanan bütün Kuzey Çin bölgelerine Türk akınları başladı. 682-87 yılları arasında bu sahaya kırk altı sefer tertip edildi. Aynı zamanda Oğuzların ve Kitanların devlete bağlılığı sağlamlaştırıldı.

692 yılında ölen İlteriş Kağan'ın yerine kardeşi Kapgan geçti. Faaliyetleri açısından Türk tarihinin en büyük fatihlerinden biri olan Kapgan Kağan, tahtta kaldığı yirmi dört yıl içinde politikasını, sürekli Çin'i baskı altında tutmak, Çin'de dağınık halde yaşayan esir Türkleri kurtarmak, Orta Asya'da yaşayan ne kadar Türk varsa hepsini Gök-Türk devletine bağlamak şeklinde üç ana temel üzerine oturtmuştu.

Kapgan, tahta geçişinin arkasından Çin'e akınlara başladı. 695 yılına kadar hem doğudaki Moğol Kitanları, hem de Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nu baskı altına almayı başardı. Arkasından 696-97 yıllarında Kırgızları itaat altına aldıktan sonra Türkişlere yöneldi. Bu arada Gök-Türklerin isteklerini yerine getirmeyen Çin'e karşı büyük bir sefer düzenlendi. Türk orduları Şantung ovasına ve Yeşil Irmağa (Yangts'e) kadar uzandı. Savunma için sefere çıkarılan Çinli generaller korkularından Türk ordularına yaklaşmıyor, sadece uzaktan seyrediyordu. Bu yılın sonuna doğru ülkenin batı tarafındaki Türkişler tamamen Gök-Türk hâkimiyetine girdiler.

Harita 1.2

Orhon Yazıtları (Moğolistan) XIX. yüzyılın sonunda keşfolunmuş olup Türk dilinde yazılmış en eski kaynaklardır. Tonyukuk Yazıtı'nda II. Gök-Türk Kağanlığı'nın komutanı ve devlet adamı Tonyukuk'un yaptığı işler kendi ağzından anlatılmaktadır. Diğer iki yazıttan Kül Tigin 732 yılında, Bilge Kağan yazıtı ise 735 yılında dikilmiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında I. Gök-Türk Kağanlığı genel hatlarıyla özetlendikten sonra, esaret dönemi ve II. Gök-Türk Kağanlığı ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Kaynak: A. Taşçı, "Türklerin Kökenleri," Atlas Dergisi.

Bilge, kağan olduktan sonra devletin başına büyük dert açan isyanları bastırdı ve devletin birliğini yeniden sağladı. Çinlilerle iyi geçinmeye çalışarak onlarla dostluk kurdu. Budistleşme yolundaki eğilimleri, devlet meclisi tarafından, Türklerin yapısına uymayacağı gerekçesiyle reddedildi (723).

Bundan sonra Batı Türkistan'a yönelen Kapgan Kağan ve onun emrindeki Tonyukuk, Bilge ve Kül Tegin gibi kumandanlar idaresinde Türk ordusu 701 yılında Demir Kapı'ya (Temir Kapı) ulaştı. Ertesi sene Tangutlar ve bazı Soğd kolonileri yenilerek boyun eğdirildi. 709 yılına kadar uzak bölgelerdeki Basmıllar, Çikler ve Azlar itaate alındı. İsyan eden Kırgızlar 710'da yeniden devlete bağlandı. Ancak, bundan sonra Kapgan Kağan'ın anlaşılmasız sert tutumu yüzünden devlete bağlı bütün boylar birer birer isyan etmeye başladılar. Birçok Türk boyu Çin'e sığındı. Bu isyanlarda Çin entrikalarının büyük rolü vardı. Kapgan Kağan ve devletin diğer ileri gelenleri bu isyanlarla uğraşmak zorunda kalıyorlar, düşmanları Çin ile mücadele etme fırsatını bulamıyorlardı. Bu boy isyanlarından birinin, Bayırku isyanının bastırılmasından sonra Ötüken'e geri dönerken yanına fazla asker almayan Kapgan Kağan, Söğüt ormanından geçerken Bayırkuların saldırısına uğradı ve öldürüldü. Kesik başı orada bulunan bir Çinli casus tarafından Çin başkentine götürüldü (716).

Onun yerini alan oğlu İnel'in kağanlığı yetersiz bulunarak tahttan indirildi. Yerine İltiş'in oğlu Bilge, kağan oldu. İlk iş olarak, amcası zamanından beri devletin başına büyük dert açan boyların isyanını bastırdı. Çok uzun mücadelelerden sonra devletin birliği yeniden sağlandı. Bunu başardıktan sonra Çinlilerle iyi geçinmeye çalıştı ve onlarla dostluk kurdu. Bilge'nin Çinlilerin etkisinde kalarak Budistleşme isteği, devlet meclisi tarafından, Türklerin yapısına uymadığı gerekçesiyle reddedildi (723).

Ünlü devlet adamı Tonyukuk, 727 yılı dolaylarında öldü. 726-27 yıllarında Türk tarihinin en muhteşem abidelerinden biri olan Tonyukuk Yazıtı dikildi. Yazıtı, Tonyukuk'un ağzından Gök-Türk devletinin yeniden kuruluşu, yapılan mücadeleler, Çin'in hilekârlığı ve Türk halkının itaatsizliği gibi konular üzerinde durmaktadır. 731 yılında Kül Tegin ölünce ağabeyi Bilge onun adına bir yazıtı Orhun nehri yakınına dikti. Bu yazıtta da Kül Tegin'in mücadeleleri ve kazandığı başarılar Bilge Kağan'ın ağzından anlatılmaktadır. Türk halkının geçmişin acı olaylarından ders alması isteniyordu. 734 yılında ölen Bilge Kağan adına oğlu tarafından 735 yılında bir yazıt dikildi. Bu yazıtta da Kül Tegin gibi Türk halkına öğütler veriliyordu.

Bilge Kağan'dan sonra devletin başına geçen kağanlar yetersiz şahsiyetlerdi. Kısa zamanda devlet zaafa uğradı. 742 yılında isyan eden Basmıl ve Uygurlar yaptıkları hücumla Gök-Türk Devleti'ni sarstılar. Son Gök-Türk hükümdarının sahip olduğu güç 745'te Uygurlar tarafından dağıtıldı.

Gök-Türklerin Sosyal Yapısı

Devlet kavramının *il* ile ifade edildiği Gök-Türklerde en yüksek askerî ve idari mevkide *kağan* bulunurdu. Hükümdar karşılığı olan kağan, devlet başkanı, başkumandan, meclis ve hükümet başkanı idi. Kağanın icraatını denetleyen bir devlet meclisi olan *toy* mevcuttu. Bu meclis, gerektiğinde kağanları tahtından indiriyor veya kağan olan birini bu makama kabul etmeyebiliyordu. Kağanın hanımı (*batun*) da devlet idaresinde söz sahibiydi. Gerektiğinde kağanı kendi fikirleri doğrultusunda etkileyebiliyordu. Diğer taraftan *aygucı* (başbakan), *buyruk* (bakan), *iğe* gibi hükümet üyeleri vardı. Aslında kağandan sonra ikinci büyük unvan *yabgu* (kanat idarecisi)'dur. Daha sonra *şad*, *tegin*, *ilteber*, *erkin* ve *tudun* gibi unvanlar sıralanmaktadır. Çin kaynaklarına göre sayıları 28'den fazla olan bu unvan ve makamlar, devletin içinde bulunduğu duruma göre bazen farklı görevleri yerine getiriyorlardı.

Gök-Türk sosyal yapısı aile, *urug* (aileler birliği), *boy* (ok), *bodun* (millet) ve *il* (devlet) şeklinde birbirine sıkı sıkıya bağlı halkalar halinde tezahür ediyordu. Gök-Türkler, çağdaşları olan devletlere göre çok farklı hukuk sistemine sahiptiler. Anayasa karşılığı olarak *töre* vardı. Sosyal düzen töreye bağlı kalınarak sağlanıyor ve herhangi bir bunalım yaşanmıyordu. Vatana ihanet, adam öldürmek, zina yapmak ve hırsızlık gibi ağır suçların cezası idamdı.

Gök-Türk ekonomisi temelde hayvancılığa (at ve koyun) dayalıydı. Tarıma elverişli bölgelerde ziraat gelişmişti. Mesela Turfan ve civarında sebze ve meyveciliğin çok ilerlediği tespit edilmiştir.

Gök-Türk tarihinin en mühim özelliklerinden birisi, hiç şüphesiz, Orhun havasli başta olmak üzere bütün Orta Asya'nın değişik yerlerinde Gök-Türk alfabesiyle yazılmış yüzlerce yazıt bırakmış olmalarıdır. Arkeolojik kazılar ilerledikçe birçok yeni yazıtın bulunacağı muhtemeldir. Bugünkü Avrupa milletlerinin çoğunun henüz yazıyı tanımadığı bir devirde Türklerin böyle kültür abidelerine sahip olmaları epey dikkat çekicidir.

Gök-Türk devletinde hanedanın mensup olduğu A-shih-na'nın dışında birçok Türk boyu daha vardı. Kırgız, Karluk, Uygur, Sir Tarduş, Bayırku, Oğuz, Bugu, Basmlı, İzgil, Az ve Türgiş gibi boylar bunların en önemlileri idi. Aslında önceleri Kerulen Irmağı'ndan Karadeniz ve Kafkasların kuzeyine kadar uzanan geniş sahada yaşayan bütün Türk boyların tamamı kaynaklarda *Töles* adıyla geçmektedir. Gök-Türk Devleti'nin doğuda ve batıda güçten düşmesi üzerine söz konusu boy grubunun içinden bazıları güçlenerek ön plana çıktılar ve 627 yılından sonra kaynaklarda kendi özel adlarıyla anılmaya başladılar.

Gök-Türklerde sosyal yapı nasıl belirmektedir?

SIRA SİZDE

7

Gök-Türkler hakkında daha fazla bilgiyi Ahmet Taşağıl'ın 3 ciltlik *Gök-Türkler* (Ankara, 2004) adlı eserinden öğrenebilirsiniz.

K İ T A P

Özet

Türk tarihinin genel özelliklerini açıklamak.

Türk tarihinin bilinen en eski devirlerinden XI. yüzyıla kadar Türk kökenli topluluklar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar çok geniş bir alanda hareket etmişlerdir. Türk tarihine ait kaynakların çoğu Türk dilinde değil, komşu milletlerin dillerinde (Çin, Fars, Arap, Grek, Latin ve Rus dillerinde) yazılmıştır. Ancak, eski Türk dilinin runik harflerle yazılı yadigarları da bulunmaktadır. Eski Türk toplumunun sosyal sistemi içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireylerine birlikte hareket etme arzusunu getirmiş, çok uzun mesafeleri çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır. *Türk* adı Gök-Türk Devleti'yle resmi bir kimlik kazanmıştır. Türkiye tabiri ise, VI. yüzyılda Bizanslılar tarafından Orta Asya için kullanılıyordu. Yine onlar IX. ve X. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahayı da Türkiye olarak anıyorlardı. XI-XII. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'ye *Türkiye* denirdi. Anadolu ise XII. yüzyıldan itibaren Türkiye olarak tanınmaya başlamıştır.

Büyük Hun İmparatorluğu ve Ak Hun Devleti'nin tarihî önemini değerlendirmek.

Asya Hunlarının ilk tarihi M.Ö. 2255'lere kadar gitmektedir. Ancak, M.Ö. 318'den M.S. asırlara kadar süren bir Hun tarihi söz konusudur. M.Ö. 209'da Mo-tu (Mete) ile güçlenen Hunlar, daha sonra kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve Çin entrikaları sonucu ikiye ayrıldılar, kıtlık vs. sebepler yüzünden yıkıldılar. Bir kısmı Kuzey Çin'de devlet ve beylikler kurdular. Hunlardan bir kısmı Batı Türkistan, Afganistan bölgesine gelerek Ak Hun (Eftalit) Devleti'ni kurdu. İpek Yolu ve İran üzerinde önemli roller oynayan bu devlet, 557 yılında Gök-Türkler ve İran'daki Sasani Devleti tarafından yıkıldı.

Çin'de kurulan Tabgaç Devletinin tarihî sürecini tanımlamak.

Tabgaçlar, Kuzey Çin'de bozkır karakterinde bir devlet halinde yükseldiler. Bölgeyi ve etraflarındaki devletleri kendilerine bağladılar. 465'ten sonra Budizm'in etkisine girerek çinlileştiler ve 556'ya kadar siyasi varlıklarını sürdürdüler.

I. Gök-Türk Devleti'nin ortaya çıkışını ve tarihî önemini açıklayabilmek.

Gök-Türklerin, 542'de Altay Dağlarının güney eteklerinde oldukları bilinmektedir. 552'de bağlı oldukları Juan-juan'ları yenerek bağımsızlıklarını ilan ettiler ve kısa zamanda Orta Asya'yı kapladılar. 582'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Doğu kısmı çoğunlukla başarılı bir siyaset yürüterek 630'a kadar yaşadı. Batı ise Ön Asya üzerinde etkili olduktan sonra doğuya yönelince gücünü kaybetti. 621'den sonra bir ara toparlandı ise de 630'da iç karışıklıklar yüzünden yıkıldı.

II. Göktürk Devleti'nin tarihî sürecini değerlendirmek.

630-82 arasında Doğu Gök-Türk ülkesi Çin'e bağlanan boy beylerinin idaresinde geçti. 682'de Kutlug önderliğinde başlayan isyan hedefe ulaştı ve II. Gök-Türk Devleti kuruldu. Kapgan ise (692-716) önceleri zaferler dolu idare yürüttü de aşırı sert idaresi yüzünden boy isyanları çıktı. Bundan sonra devletin başına geçen Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tegin ülkede huzuru sağladılar. Ancak, onlardan sonra Gök-Türk Devleti'nin ömrü uzun sürmedi; 745 yılında Uygurlar tarafından yıkıldı.

Gök-Türklerin sosyal yapısını açıklamak.

Devletin karşılığının il olduğu Gök-Türklerde, sosyal yapı oğuş (aile), *urug*, *boy* ve *bodun* gibi halkalardan meydana geliyordu. *Töre* hükümleri ise Anayasa hükmündeydi. Bozkırlarda gelişen çok sağlam gelenekler üzerinde yükselen devlette kendine özgü bir hukuk sistemi de vardı. Gök-Türk Devleti'nde hanedanın mensup olduğu A-shih-na'nın dışında Kırgız, Karluk, Uygur, Sir Tardeş, Bayırku, Oğuz, Bugu, Basmlı, İzgil, Az ve Türgiş gibi boyalar da bulunmaktaydı.

Kendimizi Sınayalım

1. Türk kelimesinin anlamı aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Güçlü, kuvvetli
- b. Sert ve savaşçı
- c. Türeyen adam
- d. Miğfer
- e. Terk edilmiş

2. Adı bilinen ilk Hun hükümdarı aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Mo-tu (Mete)
- b. T'ou-man
- c. Lao-shang
- d. Hu-han-ye
- e. Pi-nu

3. M.Ö. 119'da Çinliler Hunları savaş meydanında yenebilmek için aşağıdakilerden hangisini yapmışlardır?

- a. Hun ülkesinde iç savaş çıkarmışlardır.
- b. Hunlara fazla ipek ve diğer hediyeler yollayarak rehavete kapılmalarını sağlamışlardır.
- c. Ülkelerinde uzun süren bir askeri reform yaparak ordularını Hun tarzında düzenlemişlerdir.
- d. Hun ülkesinde kıtlık çıkmıştır.
- e. Romalılar, Çinlilere yardım etmişlerdir.

4. Tabgaç Devleti aşağıdaki olaylardan hangisi nedeniyle Çinleşmiştir?

- a. Tibetlilerin Tabgaçları mağlup etmesi
- b. Ak Hunların, Tabgaçları Çin'e sürmesi
- c. Hunlar Çin'den ekonomik yardım talep ettiğinde rahip gönderilmesi
- d. Tabgaçların, Budizm dininin etkisinde kalıp Budizm öğretilerini kabul etmesi
- e. Korelilerin Tabgaçları Juan-juanlara karşı destek vermeye çağırması

5. Gök-Türkler aşağıdaki devletlerden hangisini mağlup ederek bağımsızlıklarını kazandılar?

- a. Batı Wei
- b. Doğu Wei
- c. Ak Hun Devleti
- d. Bizans İmparatorluğu
- e. Juan-juan Devleti

6. Aşağıdakilerden hangisi I. Gök-Türk Devleti'nin ikiye ayrılma sebebidir?

- a. Çinlilerin İstemi'nin oğlu Tardu'ya kurt başlı sancak gönderip bağımsızlığını tanıdığını bildirmesi (582)
- b. Ak Hunların Gök-Türkler tarafından yıkılıp topraklarının işgal edilmesi
- c. Tibetlilerin, Gök-Türkleri yenip onları coğrafi olarak bölmeleri
- d. Gök-Türk ülkesinde kıtlık çıkması
- e. Çinlilerin Gök-Türklerle prenses göndermeleri

7. Aşağıdakilerden hangisi II. Gök-Türk Devleti'nin kurucusudur?

- a. Kapgan
- b. Tengri
- c. Bilge
- d. Kül Tegin
- e. Kutlug

8. Bilge Kağan çok sevdiği kardeşi Kül Tegin ölünce aşağıdakilerden hangisini yapmıştır?

- a. Onun adına yazıt diktirmiştir.
- b. Çin'e savaş açmıştır.
- c. Yerine kendi oğlunu tayin etmiştir.
- d. Çinlilerden çok çekinip savunma hazırlıklarını artırmıştır.
- e. Uygur, Basmlı ve Bayırkuların isyanlarını bastırma tedbirleri almıştır.

9. Gök-Türk Devleti'nde il kavramının karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Meclis
- b. Eyalet
- c. Vilayet
- d. Yüksek mahkeme
- e. Devlet

10. Gök-Türk ekonomisinin temeli aşağıdakilerden hangisine dayanıyordu?

- a. Hayvancılığa
- b. İpek üretimi ticaretine
- c. Tarıma
- d. El sanatlarına
- e. Denizciliğe

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise, "Türk Adı Hakkında" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise, "Asya Hun İmparatorluğu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise, "Asya Hun imparatorluğu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise, "Tabgaç Devleti" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise, "I. Gök-Türk Devleti" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise, "I. Gök-Türk Devleti ve Batı Gök-Türk Devleti" konularını yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise, "II. Gök-Türk Devleti" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise, "II. Gök-Türk Devleti" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise, "Gök-Türklerin Sosyal Yapısı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise, "Gök-Türklerin Sosyal Yapısı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Mo-tu devrinde Asya Hun Devleti'nin sınırları Kore'den, Aral Gölüne, Baykal Gölü'nden Çin Seddi'ne ve Doğu Türkistan'ı içine alacak şekilde Tibet'e kadar ulaşmıştır.

Sıra Sizde 2

Seyyahlar, Ak Hunların şehirlerde oturmadıklarını, merkezlerinin seyyar bir karargâh olduğunu, su ve otlak aramak için yer değiştirdiklerini, yazın serin yerlere, kışın ılımlı bölgelere göç ettiklerini, hükümdar çadırının duvarlarına yünlü halılar serildiğini ve hükümdarın ipekten işlemeli bir elbise giydiğini bildirmektedirler.

Sıra Sizde 3

Tabgaç Devleti, bir yandan Çinlilerin gittikçe daha fazla miktarda devlet memuriyetlerine getirilmesi, diğer yandan Budizm'in ve Konfüçyanizm'in etkisi ile çinlileşmeye başlamıştır.

Sıra Sizde 4

Mukan Kağan zamanında Gök-Türk Devleti gücünün zirvesine ulaştı. Gök-Türkler 557 yılında Ak Hun Devleti'ni yıkarak İpek Yolu'na hâkim oldular. Devletin batı tarafında İstemi Yabgu fetihler gerçekleştiriyordu. Mukan Kağan, kuzey Çin'de bulunan iki devlet Chou ve Ch'iler üzerinde ağır bir baskı kurdu ve her iki devletten de faydalanmayı bildi.

Sıra Sizde 5

626 yılından sonra yeniden başlayan Çin entrikaları, 627 yılında yaz mevsiminde kar yağması neticesinde çıkan kıtlık ve hanedandan olmayan boyların topluca isyan etmeleri Doğu Gök-Türk Devleti'ni yıprattı. Ayrıca, törenin Türk asıllı olmayan vezirler tarafından bozulması, devletin kısa zamanda yıkılmasını hazırladı. 630 yılında Çin sınırlarına yakın bir yerde ava çıkan İl Kağan pusuya düşürüldü. Yanına kaçtığı yeğeni tarafından Çinlilere teslim edilince Doğu Gök-Türk Devleti tarih sahnesinden çekildi.

Sıra Sizde 6

Kapgan Kağan'ın izlediği siyasetin esası, Çin'i sürekli olarak baskı altında tutmak, Çin'de dağınık bir durumda yaşayan esir Türkleri kurtarmak ve Orta Asya'da yaşayan bütün Türk boylarını kendi devletine bağlamaktır.

Sıra Sizde 7

Gök-Türk sosyal yapısı aile, urug (aileler birliği), boy (ok), bodun (millet) ve il (devlet) şeklinde birbirine sıkı sıkıya bağlı halkalar halinde şekillenmişti. Gök-Türk devletinde hanedanın mensup olduğu A-shih-na'nın dışında birçok Türk boyu daha vardı. Kırgız, Karluk, Uy-gur, Sir Tarduş, Bayırku, Oğuz, Bugu, Basmıl, İzgil, Az ve Türgiş gibi boylar bunların en önemlileri idi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Eberhard, W. (1987). **Çin Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. (1942). **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Güzel, H. C.; K. Çiçek; S. Koca (ed.) (2002). **Türkler I-II**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1987). **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ögel, B. (1982). **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Ankara: Kültür Bakanlığı
- _____. (1987). **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tarihte Türk Devletleri** (1987). I-II, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Taşagıl, A. (2004). **Çin Kaynaklarına Göre Türk Boy-ları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. (2004). **Gök-Türkler**, I-III, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

2

Amaçlarımız

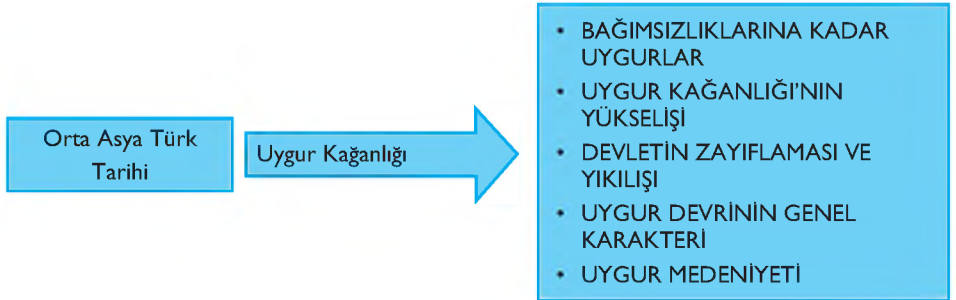
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Uygurların ortaya çıkışını ve bağımsızlıklarını kazanmalarını açıklayabilecek;
- Uygur Kağanlığı'nın yükselmesi sürecini tanımlayabilecek;
- Uygurların Maniheizm inancını kabulü sürecini değerlendirebilecek;
- Uygur Kağanlığı'nın yıkılışı ve Uygur göçlerini açıklayabilecek;
- Uygurların hangi kültürel özelliklere sahip olduklarını belirleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dokuz Oğuzlar
- Bayan Çor Kağan
- Böğü Kağan
- Maniheizm'in kabulü
- Şine-Usu Yazıtı
- Karabalgasun Yazıtı

İçindekiler

Uygur Kağanlığı

BAĞIMSIZLIKLARINA KADAR UYGURLAR

Uygurların meydana getirdiği zengin tarih, onların Çinli tarihçiler tarafından kökenlerinin eski devirlerde gösterilmesine yol açmıştır. Çin kaynaklarında değişik şekillerde yazılan Uygur adına 945 yılında yazılan bir Çin kaynağında “şahin gibi dolaşan, hücum eden” anlamı verilmektedir. Uygur Kelimesinin *uy*’dan (akraba, müttefik) geldiği ve *On Uygur* adının 10 müttefik manasında olduğu da kayıtlarda geçmektedir. Daha başka anlamların da verildiğine de rastlanmaktadır.

Uygurların kökeni konusunda kilit konumunda olan Kanglı boylarıdır. Aslında Kanglılar tek bir boy olmayıp, bunların hepsi Uygur da değildi. Sadece *Yüan-bo* adlı kabile Uygurların adının ilk şekli olarak görünmektedir. 605 yılından sonra aynı isim *Wei-bo* şekliyle yeniden Töles boylarının içinde yerini almıştır. Bu sırada Tola Irmağı’nın kuzeyinde bulunan Uygurlar, Bugu, Tongra Bayırku ve Buğra gibi diğer Töles boyları ile birlikte yaşıyorlardı ve adları geçen bu boylarla beraber bir *erkin* tarafından idare ediliyorlardı. Dolayısıyla, 605 yılı dolaylarında onların küçük bir kabile olduğu sonucuna varıyoruz. Sayılarının on bin ve bunun yarısının da asker olduğu söylenmektedir. Tola Irmağı’nın kuzeyinde yaşayan Töles boylarının içlerinde gösterilmesi ve kökenlerinde açıkça bunun belirtilmesi konuyu netliğe kavuşturmaktadır. Zaten bu bölgede yaşayan Töles boyları, 140 yıl sonra *Dokuz Oğuz* adıyla Uygur Kağanlığı’nın ana unsurunu oluşturacaktır.

627 yılını takiben Doğu Gök-Türk Devleti hızla zayıflayınca Sir Tarduşlar, doğudaki Töles boylarının içindeki en kuvvetli boy olarak ön plana çıktı. Çin tarafından da tanınan Sir Tarduş birliği 646 yılına kadar Ötüken bölgesi ve Tola Irmağı civarına hâkim oldu. Onlara bağlanan Uygurların unvanı Huo İlteber idi. Bu tarihte Sir Tarduşlar zayıflayıp askeri güçleri dağılınca, çok sayıda boy Çin’deki T’ang hanedanıyla ilişki kurup onlardan askeri unvanlar alırken, Uygurlar da boş durmamışlardı. Onlar da irtibata geçerek Çin’den generallik unvanları aldılar. Uygurların adı, 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Gök-Türklere isyan eden boylar arasında da geçmektedir. Üzerlerine gönderilen yüz bin kişilik Gök-Türk ordularını yenmeleri şöhretlerinin artmasına sebep oldu. Doğu Gök-Türk hükümdarı İl Kağan onların üzerine yeğeni T’u-li’yi göndermiş, o da yenilmişti. Uygurlar 646’da Sir Tarduşların mağlup edilmesi sırasında Çinlilere yardımcı olmuşlardı.

Çinliler 648 yılında Altay Dağları’nda bağımsızlığını ilan eden Ch’e-pi Kağan liderliğindeki Gök-Türkleri de, Karluk, Uygur ve Buguları kullanmak suretiyle mağlup etmişlerdi. Daha sonra Çin hâkimiyetini tanımayan Batı Gök-Türk beylerinden

945 yılında yazılan bir Çin kaynağında Uygur, “şahin gibi dolaşan, hücum eden” anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin *uy*’dan (akraba, müttefik) geldiği ve *On Uygur* adının 10 müttefik manasında olduğu da bilinmektedir.

birinin bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlardan yaklaşık 50 bin kişilik bir ordu katılmış, Çinlilerle beraber Taşkent'e kadar ilerlemişlerdi.

717 yılında Uygur İlteberi ile Kargan'da savaşan Bilge Kağan onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep olmuştur. Bu bilgiler ışığında Uygurların 740'lı yıllara kadar fazla bir varlık gösteremedikleri sonucuna varmak mümkündür. Ancak, Uygurların dâhil oldukları Dokuz Oğuz boy birliğinin II. Gök-Türk Devleti döneminde (682-745) devlete karşı isyanlarda daima ön saflarda olduğu anlaşılmaktadır. Devlete bağlandıkları zamanlarda doğu kanadının halk tabakasını oluştuyorlardı.

SIRA SİZDE

1

Sir Tarduşların zayıflayıp askeri güçlerinin dağılması, Uygurları ne yönde etkiledi?

742 yılına gelindiğinde Uygurların çok kuvvetli bir şekilde tarih sahnesinde belirdiği görülmektedir. II. Gök-Türk Devleti, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra (734) hızla zayıfladığında Karluk, Basmıl ve Uygurlar ön plana çıktılar. Aslında onların iç karışıklığa düştüğü sırada Çin İmparatoru devreye girmiş ve Sun Lao-nu adlı elçiyi Uygur, Karluk ve Basmlara göndererek onları Gök-Türklerle karşı tahrik etmişti. Ayaklanan bu üç boy 742'de Gök-Türk kağanı Kutlug'u öldürdüler. Basmların reisi kağan seçilirken Uygurlar doğu (sol), Karluklar batı (sağ) kanat yabguluklarını aldılar ve hep beraber Çin'e elçi göndererek resmen tanındılar. Uğradıkları felaketlerden yılmayan Gök-Türkler, en nihayet Ozmış'ın oğlunu kağanlığa getirdilerse de (744 yılı) başarılı olamadılar. 745 yılında bu kağan da Uygurlar tarafından ortadan kaldırıldı.

Bu arada, Uygurlar ile Basmların arası açılmış, Karluklar da Uygurların tarafını tutunca Basmlar yenilmişlerdi. Uygurların, Karluk ve Basmlara göre daha kuvvetli olmasının sebebi hiç şüphesiz kalabalık Dokuz Oğuz boylarının kendi yanlarında yer almalarıydı. Bu Dokuz Oğuz kabilesi Bugu, Bayırkı, Hun (Qun), Tongra, İzgil, Chi'i-Pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku ve Ediz'den oluşuyordu. Bunlara Uygurlar da katılınca *On Uygur* olarak anılmaya başladılar. Uygur Devleti'nin başlangıçta halkını bu boylar meydana getirmişlerdir. Bu sebepten dolayı Uygurlar bazı İslam kaynaklarında Dokuz Oğuz olarak kaydedilmişlerdir. Uygurlar kendi içlerinde de dokuz uruğa (küçük kabile) bölünmüşlerdi: Bunlar Yağlakar, Uturgar, Kürebir, Baga Sıgır, Ebiçeg (Abırçak), Hazar, Hu-wu-su, Yagmurkar ve Ayabire adlarını taşıyorlardı.

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül oldu. Yeni bir imparatorluk doğarken doğuda ve batıda Uygurların toprakları genişlemeye başlamıştı. Başlangıçta Uygurlara bağlanan topraklar batıda Altay Dağları ile doğuda Mançurya arasında uzanıyordu. Doğu Gök-Türk Devleti'nin eski topraklarını kaplamışlardı. Karluklar ise daha üst seviyede olan sol yabguluğu aldılar. Kutlug Bilge Kül 747'de ölünce yerine oğlu Bayan Çor tahta geçti.

SIRA SİZDE

2

Uygurlar bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Karluklar nasıl bir rol oynadılar?

UYGUR KAĞANLIĞI'NIN YÜKSELİŞİ

Bayan Çor Kağan (747-759)

Bayan Çor Kağan'ın devri her bakımdan Uygur Devleti'nin geliştiği sağlam temellere oturduğu bir dönem sayılır. Sekiz yıllık süre içinde devlet her bakımdan büyümüş, etrafındaki boy ve devletlere üstünlüğünü kabul ettirdiği gibi teşkilatlanmasını tamamlamıştır. Kağan, Hun ve Gök-Türk dönemlerinde olduğu gibi, öncelikle Orta Asya'daki boyları kendine bağlamaya çalışmıştır. İlk zamanlarda Bayan Çor'un kağanlığı halkın bir kesimi tarafından tanınmak istenmemiş olmalıdır. Onlar Bayan Çor'un babası vaktinde yabgu ilan edilmiş olan Tay Bilge Tutuk'u kağan ilan ettiler. Kitanlar ve Tatarlar da onlara katılınca Bayan Çor için tehlike büyüdü. Bükekü civarında iki gün süren çarpışmalarda Kitan ve Tatarları mağlup etmeyi başarınca kendi soyundan gelen bütün kabileler dönüp ona bağlandı. Beyleri ve diğer ileri gelenleri cezalandırdı. Buna rağmen halk yeniden ayaklanıp Kitan ve Tatarlardan bir daha yardım istedi. Ancak, istedikleri yardım gecikince, Bayan Çor onları çok ağır bir bozguna uğrattığı gibi sürülerini ve kadınlarını alıp geri döndü. Arkasından Selenga'nın kuzeybatısında Kitan ve Tatarları ağır bir bozguna uğrattı. Kaçmaya çalışan Kitanlar kendiliğinden teslim olurken, Tatarlar Keyra Irmağı kaynağında ve Üç Birkü Suyu'nda sıkıştırılıp, askerlerinin yarısı öldürüldükten sonra teslim alındılar. Diğer isyancılar Tuzlu Altır Gölü civarında mağlup edildikten sonra devletin doğu tarafındaki huzursuzluklar sona erdi (750'den önce).

750 sonbaharında Kem (Yenisey) boyunda yaşayan Çikler itaat altına alındı. Aynı yılın ilkbaharında Uygurlar Kuzey Batı Mançurya'daki Tatarları mağlup ettiler. 751'de bir kez daha Çikleri yendiler, Kırgızlara baskın düzenlediler. Bu seferleri yapan Bayan Çor'un bir kumandanı idi. Kendisi aynı sıralarda Bolçu (Urungu) nehri üzerinde Karlukları yendi. 752 yılında çatışmalarda ise Basmıllar, Türgişler ve Karlukları mağlup ettiler. Şine-Uzu Yazıtı'ndan anlaşıldığına göre, Bayan Çor Kağan'ın iç savaşları 755 yılına kadar devam etmiştir.

Kuruluşları sırasında Uygurların müttefiki olan Karlukların batısında Türgişler yaşıyordu. Karlukların gücü zaten biliniyordu. Bunlar zamanla Türgişlerle birleşince önemli bir rakip oldular. Dolayısıyla Karluklar üzerine sefer düzenleme ihtiyacı ortaya çıktığında, Bayan Çor batıya doğru ilerledi. Altay-Tanrı Dağları arasında geniş Cungarya-Tarbagatay bozkırlarında Karlukları yenerek, onları batıya doğru çekilmek zorunda bıraktı. Daha sonra Türgişleri de mağlup edince Uygur Devleti'nin sınırları Seyhun ırmağına kadar genişledi.

Kuzeyde Yenisey'in Batı kolu Kemçik Irmağı civarında yaşayan Çikler de Bayan Çor Kağan'a bağlanırken, bu bölgenin güçlü boyu Kırgızlar henüz ona boyun eğmemişlerdi. Bu arada Selenga civarında isyan eden Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mağlup edildiler. Artık Orta Asya'da herkes Uygurların siyasi üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada Çin tarihinin en parlak hanedanlarından olan T'ang İmparatorluğu karışıklığa sürüklendi. Diğer taraftan 751 yılındaki Talas Savaşı'nda uğradıkları mağlubiyet, onların Orta Asya'dan geri çekilmelerini sağladı. Ardından Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan T'ang İmparatorluğu'nu tamamen karıştırdı (755). Bu isyan T'ang hanedanının çatırdamasına yol açarken, yeni imparator Uygurların yardımıyla düştüğü çaresiz durumdan çıkmaya çalışıyordu.

Uygur kağanı bir Uygur prensesini gelin olarak T'ang sarayına gönderdi. Bayan Çor'un hedefi evlilik yolu ile akrabalık kurmak suretiyle T'ang hanedanını etki altına almaktı. Yine birçok devlet adamını başkente yollayarak, yeni diplomatik girişimlerde bulundu. Arkasından kendisi çıktığı büyük seferde Çinli devlet adamı Ku-o Tsu-i ile birlikte Çin'e doğru ilerledi ve Sarı Irmak kenarında Çin'e saldıran Türk asıllı Tongra boyunu yendi. Uygurlar 757 yılında Çin'e bir Yabgu ile birlikte dört bin kadar asker ve çok sayıda at göndermişler, Çinliler de onları büyük ziyafetle karşılamışlardı. Yabgu, Çin'deki isyanın bastırılması işine girişti. Uygur ordusu Feng Suyu kenarında asileri yendi ve isyancıların eline geçen başkent Ch'ang-an geri alındı. Arkasından yazlık başkent olan Lo-yang'ı geri almak üzere harekete geçtiler.

Uygur kuvvetleri Yabgu'nun idaresinde ilerleyip asileri tamamen bozguna uğrattılar; Lo-yang'ı da yağmaladılar. Onların sayesinde ülkesine tekrar sahip olan İmparator Uygur kumandanlarını ağır hediyelerle ödüllendirdi. 758 yılında İmparator, Bayan Çor Kağan'a küçük kızını eş olarak gönderdi. Tarihte Çin İmparatorlarının öz kızlarını yabancı ülkelere gelin göndermeleri çok nadirdir. Herhalde bu Uygurların Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olmalıdır. Prensес muhteşem bir merasimle Bayan Çor Kağan'a gönderildi. Kağan büyük bir devlet adamlığı örneği göstermiş, kendisine sunulan hediyeleri devlet adamlarına dağıtmıştır. Bayan Çor Kağan adına 759 yılında Moğolistan'ın Şine-Usu Gölü civarında bir yazıt dikilmiştir. Yazıtta Bayan Çor Kağan'ın zaferleri ve başarıları anlatılmaktadır. Bayan Çor Kağan bazı Çinli ve Soğdlu ustalara Selenga üzerinde Ordu Balık adında bir şehir kurdurtmuştur.

Bayan Çor Kağan zamanında Çin tarihinin en parlak hanedanlarından olan T'ang İmparatorluğu karışıklığa sürüklendi. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda uğradıkları mağlubiyet, Çinlilerin Orta Asya'dan çekilmelerini sağladı. Ardından Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan T'ang İmparatorluğu'nu tamamen karıştırdı (755).

SIRA SİZDE

3

Uygur kağanı neden bir Uygur prensesini Çin'deki T'ang sarayına gelin olarak gönderdi?

Şekil 2.1

Uygur Kağanlığı

Kaynak:

R. Grousset, *The Empire of the Steppes*, New Brunswick, 1970.

Bögü Kağan ve Uygurların Maniheizm'i Kabulü

Uygur Kağanlığı'nı her yönden geliştiren ve yükselten Bayan Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü geçti. Bögü Kağan, Çin'deki T'ang hanedanına isyan eden Shih Chao-i'nin gönderdiği elçilere yüz vermediği gibi tahkir de etti. Buna karşılık Çinli elçi eski dostluklarından ve verilen hediyelerin çokluğundan bahsederek onu etkilemeye çalıştı. Hatta daha önce Çin'de savaşan Yabgu'nun yanında yeni imparatorun olduğunu dahi vurgulamıştı. Bu arada Çin'in kuzey sınırları Uygurlar tarafından düzenlenen akınlara maruz kalmıştı. Ancak Çin'in daha derinlerine girme işi Pu-ku Huai-en tarafından engellendi. Çünkü bu ülkeyi yakından tanıyan Türk asıllı Pu-ku Huai-en, Uygurların menfaatine değil zararına sonuçlar çıkaracağını biliyordu.

Çin'in zenginliği, kalabalık ve geniş yapısı aynı zamanda kültürü kuzeyden gelen kavimleri yutuyordu. Söz konusu akınlardan sonra sakinleşen Uygurlar, ordularını yeniden düzenlediler. Artık, T'ang hanedanına yardıma gelmeye niyetlenmişlerdi. Pu-ku Huai-en doğu kanadının idarecisi tayin edildi. Uygur askerlerinin geçtikleri yerleri yağmalamamaları için Çinliler ordunun yolunu değiştirmeye çalışıyorlardı. Bögü Kağan, Sarı Irmak'ın kuzeyindeki Shao Chou'da konakladığında yanındaki Çinli veliahdı ve kumandanları tören dansı yapmadıkları için azarlayarak tam anlamıyla hâkim olduğunu gösteriyordu. O sırada Uygurlara ihtiyacı olan Çinli devlet adamları uğradıkları hakaretlere ses çıkaramamışlardı. Arkasından Pu-ku Huai-en, Uygur kuvvetlerine kumanda ederek asi Shih Chiao-i'yi bozguna uğrattı. Bu isyanın bastırılması karşılığında T'ang imparatoru, Kağan'a birçok hediyeler gönderdiği gibi, ayrıca yıllık iki bin ailenin vergi gelirini ona yollamaya da razı olmuştu.

762'deki Lo-yang seferinin Uygur tarihinde bir başka etkisi daha gerçekleşmiştir. Söz konusu seferler esnasında Mani dini rahipleri, Bögü Kağan ile tanışmışlar, onu etkileyerek, onunla birlikte Uygur başkenti Karabalğasun'a gelmişlerdir. Onların anlattıklarına hayran olan Kağan, hayvansal gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan bu dini kabul etti. Kağanın hedefi Uygurların bozkır hayatını bırakıp şehirli olmalarını sağlamak, dolayısıyla ülkeyi daha bayındır hâle getirmekti.

Bögü Kağan, Maniheizm'i kendi halkına kabul ettiren ilk ve tek hükümdardır. Ancak, onun bu dine neden sempati duyduğu anlaşılamamaktadır. Karabalğasun'a gelen dört rahibin en ünlüsü Juei-hsi (nüfuz edici vakar sükûnet) adlı biri idi. Uygur Devlet adamları arasında bu dinin kabulü hakkında uzun tartışmalar meydana geldi. Kabulüne karşı çıkan devlet adamlarını adı geçen rahip ikna ederek susturmuştu. Daha sonra Kağan halkı onarlı gruplara böldü ve her grubun başına birini getirerek geri kalan dokuzunun eğitimini verdi. Siyasi sebeplerle, Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de vardır. Çünkü en büyük rakip Budist Çinli kültürü Uygurlar için asimilasyon açısından tehlikeli olabilirdi.

Maniheizm'i kabul etmesindeki esas neden Bögü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı ve dolayısıyla refahı öğrenmesini istemesidir. Bu dinin kabulüyle hem halk zenginleşecek, hem de kuvvetli Budist Çin'in etkisinden uzak kalıncaktı. Ayrıca, Uygur Devleti Maniheizm inancında olan tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Mani dininin resmen kabulünden sonra Uygur merkezine kadın ve erkek seçkin rahiplerden oluşan heyetler geldi. Maniheizm dünyasında kağanın ve Uygurların şöhreti yayıldı. Bu arada Bögü Kağan ileri bir adım daha ata-

Bögü Kağan, Maniheizm'i kendi halkına kabul ettiren ilk ve tek hükümdardır. 762'deki Lo-yang seferinden sonra Maniheizm rahipleriyle tanışan Bögü onları Karabalğasun'a dönerken yanında götürmüş, onların etkisiyle Maniheizm inancını kabul etmiştir.

Maniheizm veya Mani dini:

III. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nda Mani tarafından kurulan bu din, bazı Hristiyan, İranî ve Zerdüşî unsurların birleşmesinden oluşur. Temelinde bir düalizm vardır. Dünyada iki zıt unsur devamlı bir mücadele halindedir; iyi ve kötü, yani aydınlık ve karanlık daima çatışır. Maniheizm IV. yüzyılda Batı'da, Afrika'da ve Küçük Asya'da yayılmaya başlamış, buradaki diğer dinlerin takipçilerini, özellikle Hristiyanları endişeye düşürmüştür. Maniheizm bu ülkelerden kovalanınca Orta Asya'ya sığınmış ve orada kendisine taze bir hayat bulmuştur. Uygurların 762'de Lo-yang şehrini zapt etmesinden sonra, Maniheizm Uygurlar arasında hızla yayıldı ve Uygur devletinin resmî dini haline geldi. Bögü Kağan, Çin'de Mani tapınakları inşa etmek için Çin imparatorundan bir kararname çıkarmayı başarmıştır. Uygur devletinin yıkılmasından sonra hâmisini kaybeden Maniheizm Çin'de takibata uğramış ve ibadet yerleri yıkılmıştır.

rak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. Kağanın bu yoldaki bas-kılarına dayanamayan T'ang imparatoru, Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulma-sına izin vermek zorunda kaldı (768).

Türk asıllı bir boydan gelip daha sonra Çin'e giderek orada yerleşen Pu-ku Huai-en yukarıda da görüldüğü gibi Uygurlarla birlikte T'ang İmparatoruna karşı isyancılarla savaşmış önemli başarılar kazanmıştı. Ancak, söz konusu isyan bastırılınca doğan boşlukta kendisi isyan etti (764). Ertesi yıl iki yüz binden fazla Uygur, Tibetli, Tangut ve Nu-la gruplarını yanına çekerek hâkimiyet alanını daha da genişletti. Ancak, Pu-ku Huai-en'in ani ölümü, T'ang hanedanını kurtarmıştır. Geride kalan asilerden Tibetliler ülkelerine geri dönerken, isyana katılmış olan Uygurlar Çin ile anlaştı. Daha sonra bu Uygurlar ve Çinliler hep birlikte Tibetlileri mağlup ettiler.

Bu hadiseler dolayısıyla Böğü Kağan'ın o dönemde Çin'den istediklerini elde ettiğini söylemek mümkündür. Çin'den sürekli olarak gönderilen hediye ve vergilerle Uygurlar zenginleşirken, Çin'de sıkıntılar başladı. Böğü Kağan 769 yılında bir Çinli prensesle evlenmek için teklifte bulunduğunda derhal kabul edildi. Çünkü Uygurların gücünden çekinen ve sürekli yardım talep eden Çinliler onları kızdırmak istemiyorlardı. Diğer yandan Uygurlar, ticari ilişkilerde de artık başarılı oluyorlar, her bir atın karşılığında çok fazla ipek alıyorlardı. Siyasi ilişkilerdeki üstünlük ticari ilişkilere yansımıştı. Bu durum 778 yılına kadar devam etti. Önceden isyanlardan dolayı çok yıpranan T'ang hanedanı artık kendini toparlamaya başlayıp aynı tarihte sınırlarda ufak çapta da olsa askerî başarılar elde edince durum birden değişti. Çin başkenti Ch'ang-an'da uzun süreden beri kalan ve rahat bir şekilde yaşayan Uygur tüccarlarına karşı tavır aldılar. Böğü Kağan, bunun üzerine Çin'e saldırdı, ilk çarpışmada galip gelerek 10 bin Çinliyi öldürdü ise de Tai-chou valisi onu mağlup etmeyi başardı. Artık iç isyanlardan kurtulan T'ang hanedanı kendini toparlamış ve nüfusu artmıştı.

Uygur Kağanlığı'nın içindeki halk unsurunu oluşturan Dokuz Oğuzlar ve tüccar kavim Soğdlular, Böğü Kağan'ı Çin'e karşı büyük bir sefer düzenlenmek için ikna ettiklerinde vezir Tun Baga Tarkan, buna engel olmaya çalıştı. Başarılı olamayınca Kağan ve yakınlarını öldürterek ortadan kaldırdı ve kendisi devletin başına geçti.

SIRA SİZDE

4

Böğü Kağan'ın en önemli özelliği nedir?

Tun Baga Tarkan (779-789)

Tun Baga Tarkan 789 yılına kadar on yıl tahtta kaldı. T'ang hanedanı artık güçlendiği için, Çin'e karşı eskisi gibi hâkimane davranışlar göstermek yerine barış yanlısı bir politika izledi. Onun döneminde Çin'de Uygur tüccarlarının yanında Dokuz Oğuzlar da serbestçe dolaşıyorlar ve ticaret yapmalarının yanında yerli halka zarar veriyorlardı. Bunların başında Tudun unvanlı biri bulunuyordu. 780'de Çin imparatoru onlardan ülke sınırlarının dışına çıkmalarını istedi. Çinliler önceleri onlardan çekinse de, Uygur tüccarı arasına nifak sokarak onları böldüler ve daha sonra başta Tudun olmak üzere hepsini öldürdüler. Uygur kağanı Alp Külüg Bilge'nin bu duruma tepkisini önlemek için hediyeler gönderdiler.

Sha-t'o Türkleri, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması üzerine 786 yılında onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular; Tibetlilerle birlik olarak Beşbalık şehrini ele geçirdiler. Bu dönemde Tibetlilerin güçlendiği, Kuça ve Kaşgar gi-

786 yılında Sha-t'o Türkleri, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması üzerine onlardan ayrılıp Tibetlilerle işbirliği yaptılar; onlarla birlikte Beşbalık'ı işgal ettiler. Bu dönemde Tibetlilerin güçlenmesi Orta Asya tarihinin akışını değiştirdi.

bi Uygur şehirlerine saldırdıkları görülmektedir. Karlukların doğu grubu ve Sha-t'o'ların Tibetlilerin tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırıyordu. 790'da Beşbalık Tibetlilerin eline geçince T'ang İmparatorluğu Orta Asya'dan tamamen çekildi.

Tun Baga Tarkan'ın (Alp Kutlug Bilge Kağan) 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge unvanıyla tahta geçti. İki yıl kadar süren hükümdarlığı döneminde Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık şehrini kurtarmaya çalıştı ve bunda başarılı oldu. 790 yılında kardeşi veya hatunu tarafından zehirlenerek öldürüldü. Kardeşi hemen kendini kağan ilan etti ise de devlet adamları bunu kabul etmeyip öldürülen kağanın oğlunu tahta geçirdiler.

Sha-t'o Türkleri, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması ne yaptılar?

Resim 2.1

Bir Uygur elyazmasında yer alan resim (VIII.-IX. yüzyıl, Koço, Doğu Türkistan). Resimde, iki sıra halinde oturan, başlarında beyaz külah ve beyaz elbiseleriyle Maniheizt rahipler görülmektedir. Ortada Uygur alfabesiyle yazılmış bir metin bulunmaktadır.

Kaynak: J. P. O'Neil (ed.), *Along the Ancient Silk Routes*, New York, 1982.

Diğer Kağanlar ve Devletin Güçlenmesi

Kağan olduğunda henüz 16-17 yaşlarında bulunan A-ch'o Kağan, devlet idaresinde kontrolü sağlayacak durumda değildi. Onun zamanında Çinlilerle iyi ilişkiler kuruldu, Tibet üzerine seferler yapıldı ve sonunda Ling-chou'da Tibetliler ağır bir bozguna uğratıldı. 795 yılında oğul bırakmadan ölünce yerine Yaglakar kabilesinden olmayıp Ediz kabilesinden gelen bir evlatlık olduğu anlaşılan kişi devlet adamları tarafından Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge unvanıyla kağanlığa getirildi.

Yeni kağan ilk iş olarak Karluk isyanını bastırdı. Daha sonra Tibetlileri bozguna uğrattı ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazandı. İpek Yolu üzerinde çok stratejik mevkide bulunan Doğu Türkistan ve özellikle Turfan'ın üzerinde hâkimiyet sağlanması devlete çok fazla ekonomik gelir kazandırmıştı. Kuzeydeki zengin demir yataklarını kullanan Kırgızlar, İran'dan Çin'e kadar elde ettikleri kaliteli demiri satıyorlardı. Kırgızların tâbi olmasıyla demir ticaretinin kontrolü Uygurların eline geçti. Uygur kağanının faaliyetleri Karabalgasun Yazıtı'nda ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Daha sonra Tanrı Dağları havalisindeki Karluklarla savaşı bu kağan önce Tibetlileri kesin olarak bu bölgeden uzaklaştırdı. Akabinde Karlukları Fergana'ya kadar sürdü. Kuca ve Karaşar tamamen Uygurların eline geçti. On yıl tahtta kalıp devleti eski gücüne kavuşturan bu kağan, 805 yılında öldü.

Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge adıyla tahta geçen yeni kağan üç yıl kadar kağanlık yaptı. Onun dönemine ait bilgiler sınırlıdır. Tahta çıkışında Çinliler elçi gönderip kutlamışlardı. 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gitmiş ve kendilerine bir ibadethane kurmuşlardı. Onlarla birlikte çok sayıda Uygur Çin'e gidip bu ülkede koloniler oluşturmuşlardı.

808 yılında kağan ölünce yerine Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan geçmiştir. Diğer kağanlara göre epey uzun süre tahtta kalan bu hükümdar döneminde bir önceki kağanın elde ettiği başarıların sonucu görülmüş, savaş meydanlarında çok az çarpışmalar yapılsa da devletin gücü kendini göstermiştir. Ülkenin içinde herhangi bir boy isyanının çıkmaması sağlanan iç huzurun belirtisiydi.

Dış ilişkilerde ise en büyük rakip Tibetliler (Tangutlar) idi. Eski durumlarına kıyasla epeyce güçlenen Tibetliler, İpek Yolu'na gözlerini diktiler, özellikle Turfan ve onun doğusundaki toprakları zaman zaman istila ettiler. Sha-t'oların Uygurlarla aralarının açılmasını fırsat bilip onları kendilerine bağladılar. Bu yüzden aralarında uzun mücadeleler oldu. Bu savaşlarda genellikle Uygurlar galip geliyordu. Uygurların Tibetliler elindeki Lian-chou'yu ele geçirmeleri üzerine Sha-t'olar Tibetlileri bırakıp Uygurlara bağlandılar. Bu sırada Çin'den dönen Uygur elçileri Tibetliler tarafından soyuldular. Bunun üzerine Uygurlar 812 yılında Gobi Çölünü geçerek Tibetliler üzerine akın yaptılar. Tibetliler Uygurların başkenti Karabalgasun bölgesine kadar sefer düzenledilerse de başarılı olamadılar.

Uygur kağanının İ-nan-chu (İnanç?) adlı elçiyi 813 yılında Çin'e göndererek bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulunduğu bilinmektedir. T'ang imparatoru bu talebi masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemiş, ancak bunu açıklamaya çekinip oyalama yoluna gitmiştir. Çinli devlet adamları Uygurların bu duruma kızıp büyük problemler çıkaracağını ileri sürüyorlardı. Uygur kağanı 820'de Alp Tarkan başkanlığında bir heyet daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca İmparator Hsien-tsung çaresiz boyun eğmek zorunda kaldı.

DEVLETİN ZAYIFLAMASI VE YIKILIŞI

Kağan 821 yılının başında ölünce Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge unvanlı yeni kağan tahta geçti. Bu kağanın üç yıllık saltanatında daha önce söz verilen Çinli prenses gelin olarak geldi. Bu evlenme dolayısıyla kaynaklarda ayrıntılı bilgiler verilmektedir. 824 yılında bu kağanın da ölümü üzerine devleti çökertecek olan Ay Tenride Kut Bulmuş Bilge Kağan tahta geçti. Çin entrikaları bu dönemde yoğun bir şekilde devletin içini karıştırırken, Çinliler bol hediyelerle kağana hiçbir şey olmamış gibi davranıyordu. Tabii ki, devletin zayıflamasında daha önceki kağanın zamanında gelen Çinli prensesin entrikalarının büyük rolü vardı. 832 yılında bu başarısız kağan öldürülerek saltanatına son verildi.

Yeni kağan Hu Tegin öncekine hiç benzemiyordu. Devleti nispeten toplardı ise de daha sonra bazı devlet adamlarının ihtilal yapmak teşebbüslerini engellemeyi başardıysa da, vezirlerinden Kürebir, Sha-t'olarla birlikte ona hücum ederek öldürdü. Yerine Hazar Tegin'i kağan olarak tahta geçirdi. 839 yılında çok ağır geçen kış mevsimi yüzünden Uygurların sürülerinin çoğu telef oldu. Bu da siyasi bunalımı daha da ağırlaştıran kıtlığı ortaya çıkardı, ülkedeki huzursuzluğu arttırdı. Önceki kağanın tahttan indirilişi sırasında merkezde olmayan kumandanlardan Külüg Baga, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini bastı ve Hazar Tegin'i ve Kürebir'i öldürdü. Kağanlık otağı da içinde olmak üzere bütün değerli varlıklar Kırgızların eline geçti (840).

Böylece Uygur Kağanlığı yıkıldı ve Uygurların on beş boyu batı yönüne, Karluklara doğru gitti. Bir grup Uygur Tibet'e, diğer bir grup ise Kuca'ya sığındı. Geride kalan on üç Uygur boyu kendi aralarında Üge Tegin'i kağan seçtiler (840). Bu arada Kırgızların baskın sırasında ele geçirdikleri Çin asıllı prensesi geri aldılarsa da kendi aralarında anlaşamadılar. Sha-t'oların desteğiyle adı geçen prenses kurtarılarak Çin'e götürüldü. Devletin eski dirliğini sağlayamayan Üge Kağan 847 yılında öldürülüp ortadan kaldırıldı. Batıya doğru giden grup ikiye ayrılarak bir kısmı Kuca'ya, diğer kısmı Beşbalık'a yerleşti.

Kansu (840-1226) ve Beşbalık Uygurları (840-1368)

Orhun bölgesinde kendilerine hayat olmadığını anlayan Uygurlar, bundan sonra iki kola ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Bir grup Kansu bölgesine giderek Kansu Uygur Devleti'ni kurdu. Ancak, bu devlet genelde Çin'e bağlı kalmış, önce T'ang hanedanı (907'ye kadar), sonra Beş Hanedan devrinde (960'a kadar) Çin ile iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bazen karşı gelseler de herhangi bir büyük çatışma olmamıştır.

Pek fazla bir askerî varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, 940'tan sonra Kitanlara, 1028'den sonra Tangutlara, 1226'da ise Moğollara tâbi oldu. Onlar günümüzde hâlâ Sarı Uygurlar adıyla varlıklarını sürdürmektedirler.

Orhun bölgesindeki siyasi varlıklarını kaybettikten sonra bir kısım Uygurlar Beşbalık bölgesine gitmişti. Bunlar Beşbalık, Turfan ve Tanrı Dağları etrafına yerleşmişler. Beşbalık Uygurları, bu sıralarda Tibetlilerin yoğun baskısı altındaki T'ang hanedanı tarafından tanındı. Uygur ülkesi İpek yolu üzerinde olması ve doğal kaynaklara sahip bulunması sebebiyle kısa süre içinde zenginleşti. Uygurların desteğiyle Maniheizm inancı Çin'de yayıldı. 911'de Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı alması üzerine Çin'den koparak tamamen bağımsız oldular. Ancak, Tibetliler ve Karluklar arasında sıkışan bu Uygurlar hakkında fazla bir kayıt tutulmamıştır. Anlaşılan o ki, Uygurlar Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık ve Kuca gibi şehirlerde sa-

nat, edebiyat ve ticaret sahasında kendilerini geliştirdiler ve önemli eserler ortaya koydular. 947'de başkentleri Koço, yazlık merkezleri ise Beşbalık'ta bulunuyordu. 948'den sonra hükümdarları İduk-kut unvanıyla anılmaya başlamıştır.

Beşbalık Uygurlarında Budizm daha fazla yayılmış, neredeyse Maniheizm'in yerini almıştır. Daha sonraki asırda az olmakla beraber Nesturi Hristiyanlığı ve özellikle de İslamiyet kabul görmüştür. Takip eden devirlerde İslam buradan Çin'e doğru yayılmıştır.

Karahıtay Devrinde Uygurların İduk-kut Barçuk Art Tegin adlı bir hükümdarları bulunuyordu. İduk-kut 1209 yılında, Cengiz Han'a bağlandı. Moğollar döneminde İduk-kut sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 yılında sonra İduk-kut, Hoshang Ming İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengiz İmparatorluğu döneminde birçok Uygur yüksek mevkilerde görevler almıştır (Tata Tonga gibi). Uygur kültürünün izleri zenginliğinden ve derinliğinden dolayı Orta Asya'nın doğusunda ve batısında her zaman hissedilmiştir.

UYGUR DEVRİNİN GENEL KARAKTERİ

Uygur Kağanlığı Gök-Türk devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için bu devletin, yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Ancak, zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma ve Maniheizm'in girmesi hayat tarzını eskisine göre değiştirmelerine sebep oldu. Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da bunda rolü vardı. Uygur Devleti Dokuz Oğuz boyları üzerinde yükselmışti; halk unsurunun esası onlardı. Zaten, diğer kalabalık Karluk ve Türgiş gibi boylar Orta Asya'nın batısında Sır Derya, Çu, Talas ve İli gibi ırmakların havzalarında yoğunlaşmışlardı. Nitekim Dokuz Oğuz tabiri Çin kaynaklarında doğudaki Töles boylarına verilen addır ve ilk defa 627 yılında kullanılmıştır. Bunun yanında Uygurlar kendi içlerinde on kabileden oluşuyordu. İlk hanedanın adı Yaglakar kabilesinden geliyordu ve 795'e kadar bu durum devam etti.

Uygur Kağanlığı'nın sınırları doğuda Moğol kökenli Shih-weilere kadar uzanıyordu. Diğer taraftan batıda Altaylar, Çin'de Kansu-Ordos'a kadar olan bölge, Gobi çölünün güneyi ve Beşbalık-Turfan havzası sınır sayılabilirdi. Ancak bu yöndeki sınır Tibetlilerin baskıları yüzünden bazen elden çıkıyordu. Beşbalık'taki Kağan Fu-t'u kalesi bir ara Karlukların eline geçmişti.

İkinci hanedandan itibaren unvanların değişmesi *ayve kün* gibi tabirler Maniheizm'in etkisini açıkça göstermektedir. Bunun yanında 795'ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar ve Kaşgar gibi şehir devletçikleri üzerinde Uygur nüfuzunun artmasında Maniheizm'in katkısı görülmektedir.

Karabalgasun, devletin merkeziydi ve devlet meclisi burada toplanırdı. Gök-Türklerin kullandığı bütün unvanlar Uygurlar tarafından da kullanılıyordu. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti. Mesela, Çince kökenli olan *Tutuk* unvanı "aske-rî vali" yerine "boy reisi" anlamına geliyordu. Onların sayıları 11 olup siyasi görevlerinin yanında devlet için vergi toplamaktaydılar. 779'da bir ihtilal yapan Tun Baga Tarkan, verdikleri zarardan dolayı Maniheistleri devletten uzak tutmuştur. On üç hükümdarın yedisinin hanımı Çinli idi.

On üç kağandan yedisinin unvanında şu terimlerden biri bulunmaktadır: Tengride, Ay Tengride, Kün Tengride. Bu, hâkimiyetin gökten, güneşten veya aydan geldiğine inanıldığını göstermektedir. Aslında bir bakıma Uygur kağanlarının söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurlarla sınırlı olmayıp, bütün dünyanın hükümdarı olduğu düşüncesinin olduğu sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Uygurlarda *ayve kün* gibi tabirlerin kullanılması Maniheizm'in etkisini göstermektedir; On üç kağandan yedisinin unvanında Tengride, Ay Tengride, ve Kün Tengride tabirleri geçmektedir. Bu tabirler, hâkimiyetin gökten, güneşten veya aydan geldiğine olan inancı göstermektedir. Maniheizm, 795'ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar ve Kaşgar gibi şehir devletçikleri üzerinde Uygur nüfuzunun artmasında önemli bir rol oynamıştır.

Her ne kadar Çin imparatorları Uygur kağanlarının kendileri tarafından tayin edildiğini iddia etseler de, aslında Uygur kağanları onlara karşı daima hâkimane bir tavır takınmıştır. 762'de asi Shih Chao-i'ye karşı T'ang hanedanına yardım için Çin'e giden Böğü Kağan, Çin veliahdının kendi önünde dans etmesini istemiş, buna karşı çıkan Çinli memurlar dövülerek öldürülmüşlerdi. Uygurlarda ilginç bir nokta da yönetme becerisi gösteremeyen basiretsiz hükümdarların sık sık tahttan indirilerek katledilmeleridir.

821 yılında Ordu Balık'ı ziyaret eden Arap seyyahı Tamim İbn Bahr'ın bildirdiğine göre Maniheizm şehirli halkın bağlı olduğu iki dinden (diğeri Gök Tanrı inancı) biri idi. Bu da gösteriyor ki, bütün propagandalara rağmen Mani dini Uygurlar arasında tam olarak yaygınlaşmamıştı.

Uygurlarda toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomide ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz devletin kuruluş aşamasında, 744'te Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında "sulak ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar" gibi kayıtlar vardır. Aslında daha sonraki dönemlerde de, Uygurların büyük bir kısmı göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek onların iktisadi temelini oluşturmaktaydı. Bozkır hayat şartları gereği, en değerli hayvanlar koyun ve at olarak göze çarpmaktadır. Atların özellikle Çin ile yapılan ticarete ön plana çıktığı görülmektedir.

An Lu-shan'ın oğluna karşı 757'de çıkılan seferde 4 bin kişilik Uygur ordusuna günlük 20 sığır, 200 koyun ve 2900 kg. tahıl verilmesi etin ne kadar çok tüketildiğini göstermektedir. Hayvancılığın yanında, Maniheizm öncesinde bile Uygurlar arasında tarımın var olduğu bilinmektedir. Maniheizm'in tesiriyle tarım daha da yaygınlaşmıştır. Mani din adamları soğan benzeri şeyleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde her ne kadar ziraat yaygınlaşsa da otlakların önemi hâlâ devam ediyordu. Karabalgasun büyük bir şehir olup ziraat yaygın bir şekilde yapılmakta idi. Arkeologların araştırmalarına göre Uygurlar değirmen taşları ve harman tokmakları kullanılıyor, hatta sulama yapıyorlardı. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahıl kalıntılarına rastlanmıştır.

Ziraatın gelişmesine paralel olarak, şehircilik de gelişmişti. Kağanın emriyle iki şehir inşa edilmiştir. Bunlardan biri Baybalık olup kağanın 757 yılında kurulmaya başlanmıştı. Diğeri ise Karabalgasun idi. İçinde kağanın sarayı olan Karabalgasun'un etrafı surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı vardı. Nüfusu kalabalık olup çarşıları ve esnafı mevcuttu. Bunun yanında şehre hâkim bir mevkide, çok uzaklardan görülebilen altından bir çadır olduğu, bunun sarayın düz damının üzerinde bulunduğu ve içine yüz kişinin sığıdığı kaydedilmiştir. Büyük Uygur Kağanlığı devrinden başlayarak, Beşbalık ve Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu toplanmıştı. Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda epeyce gelişmiştir. Ticareti de öğrenen Uygurlar, lüks eşyalara ihtiyaç duymaya başladılar. Çinlilerle Atipek ticareti hiç görülmediği kadar artmıştı. Uygurlar elde ettikleri ipeğin fazlasını ya başka ülkelere ihraç ediyorlar ya da para birimi olarak kullanıyorlardı.

T'ang hanedanını temelden sarsan An Lu-shan isyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'de kalmışlardı. Onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Zamanla bu durum öylesine gelişti ki, bunlar IX. yüzyılın sonlarına doğru Çin'in hemen bütün maliyesini kontrol edecek duruma gelmişlerdi.

Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı. Çok kalabalık gruplar halinde yola çıkıldığında atların, develerin ve arabaların beraber olduğu

Uygurlarda ziraatın gelişmesine paralel olarak, şehircilik de gelişmişti. Kağanın emriyle 757 yılında Baybalık şehri inşa edilmeye başlanmıştı. İçinde kağanın sarayı olan Karabalgasun şehrinin etrafı surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı, kalabalık bir nüfusu olup çarşıları ve esnafı bulunmaktaydı.

kervanlar kullanılırdı. 820 senesinde binlerce Uygur ve Çinlinin bulunduğu kabile Ch'ang-an'dan Uygur başkentine doğru yola çıkmıştır.

Her ne kadar şehirleşme olsa da çadır önemli bir barınak yeri olarak varlığını devam ettirmiştir. "Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı olurdu" şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.

Eserini IX. yüzyıl ortalarında yazmış olan el-Câhiz'e göre, Uygurlar Mani dini kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen din Uygur kağanlarının savaş isteklerini köreltmış olmalıydı. Uygurlar arasında bozkır ve şehirli olmak üzere iki farklı hayatın ortaya çıkması devletin temelini sarsan başka bir sebepti. Devletin başkent dışında otoritesi zayıflamış, boy reislerine serbest hareket etmek için fırsat doğmuştu. Lüks ve gevşek hayat askerî mücadelelere karşı devlet adamlarının gücünü bitirirken, vezirler iktidarı ele geçirmek için fırsat kolluyorlardı.

Ordu geleneklere uygun olarak kağanlarının emrindeyse de, merkezî otoritedeki gevşeme sonucunda "Tutuklar" ön plana çıkıyorlar, zayıf kağanlara sadakatle bağlı olmuyorlardı.

SIRA SİZDE

6

795'ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar ve Kaşgar gibi şehir devletçikleri üzerinde Uygur nüfuzunun artmasının sebebi nedir?

UYGUR MEDENİYETİ

İslâm öncesi Türk devletlerinde boylar yazın yaylak denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda, kışın ise *kışlık* denilen daha ılık ova ve vadilerde yaşarlardı. Hükümdarların da yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu. Uygurlar için de durum aynı idi. Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Ticari açıdan bakıldığında, Uygurlar komşu devletlere canlı hayvan, kösele, deri, kürk ve hayvansal gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı. Bu devirde Türklerle komşuları arasındaki ticaret iki yoldan gerçekleşiyordu. 1. İpek Yolu: Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu İç Asya'dan geçip Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek Yolu'na hâkim olan devlet devrin dünya ticaretine hâkim olacağından, bölgenin büyük devletleri arasında kıyasıya bir rekabet vardı. 2. Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak, Ural, Güney Sibirya, Altaylar ve Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine uzanıyordu. Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Tarıma elverişli topraklarda Uygurlar buğday ve darı başta olmak üzere tahıl ürünlerini ekip biçmekteydiler.

İslâm öncesi Türk devletlerinde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ve halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yerine getiriliyordu. Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergiler ve madencilikten elde edilen yüksek gelir devletin mali gücünü artırıyordu. Para olarak üzeri resmî damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

Edebiyat ve Sanat

Türk destanları bozkır insanının hayat mücadelesi örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurttan türeme, gökten inme ve ışıktan olma motifleri bulunmaktadır. Uygur mitolojisinde kurdun rehberlik vasfı açık olarak görülür. "Kutlu Dağ" efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve mutluluk getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır.

Şine-Usu Yazıtı: Uygur Kağanlığı'na ait olup Orhun-Selenga nehirleri arasındaki Şine-Usu gölü yakınında bulunmuştur. Gök-Türk harfleriyle yazılmış olan bu yazıt Bayan Çor Kağan adına dikilmiştir. Kitabede Selenga ve Orhun ırmağından, On Uygur, Dokuz Oğuzlardan ve Türk ülkesinden bahsedilmektedir. Ayrıca Uygur, Türk, Üç Karluklar, On Oklar, Sekiz oğuzlar ve Dokuz Tatarlar gibi kavimler arasındaki mücadelelerden ve Uygur kağanının Çikler üzerine yürüdüğünden bahsedilmekte (750), Basmıllarla olan mücadele anlatılmaktadır.

Uygur Kağanlığı'na ait Şine-Usu Yazıtı, Orhun-Selenga nehirleri arasında Şine-Usu gölü yakınında bulunmuştur. Gök-Türk harfleriyle yazılmış olan bu yazıt Bayan Çor Kağan adına dikilmiştir. Kitabede Selenga ve Orhun ırmağından, On Uygur, Dokuz Oğuzlardan ve Türk ülkesinden bahsedilmektedir. Ayrıca Uygur, Türk, Üç Karluklar, On Oklar, Sekiz Oğuzlar ve Dokuz Tatarlar gibi kavimler arasındaki mücadelelerden, Tarduş, Tölis ve Kırgız kavimlerinden söz edilmektedir. Uygur kağanının Çikler üzerine yürüdüğünden bahsedilmekte (750), Basmıllarla mücadele anlatılmaktadır.

Türkçe, Çince ve Soğdça olarak üç dilde yazılan Karabalgasun Yazıtı, başlangıçtan IX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Uygur tarihini konu alır. Asıl metin Gök-Türk alfabesiyle yazılmıştır. Ancak, Türkçe olan kısım çok tahrip olmuştur; sadece bazı kelimeler okunmaktadır. Yazıtın Soğdça olan yüzü de çok fazla silinmiştir. Sadece Çince kısmı sağlam kalmıştır.

Uygur yazıtları hakkında ayrıntılı bilgi için Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara, 1936-41) adlı eserine bakabilirsiniz.

K | T A P

Uygurlar yerleşik hayata geçtikten sonraki döneme ait belgeler oldukça fazladır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedirler. Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre: "Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Zengin insanlar at eti, geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların müzik aleti olarak kullandığı alet *kopuz*dur. Samur kürkü, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş giysiler üretirler. Onların âdetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler."

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk "otağ" ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmekte idi. Malzeme olarak da, aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık, tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanılırdı. Uygurlar daha Orhun Irmağı kıyılarında Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar surlu şehirler, hükümdar kalesi, dini külliyeler, göller ve akarsuların bulunduğu bahçeler yapmışlardır.

Maniheizm kendi sanatını da birlikte getirmiştir. Mani'nin kendisi bizzat ressam idi. Bu dinin adını bile duymak istemeyen Müslüman yazarlar, onun resimdeki başarısından hayranlıkla söz ederler. Uygur Devleti'nin Turfan bölgesinde ve özellikle de İdikut şehrinde bulunan freskler ve minyatürler, Maniheizm'in Uygurlar arasında ne kadar güçlü bir şekilde yayıldığını göstermektedir. Bu minyatürlerde Uygur asıllı müminlerin yanında beyaz elbiseli Mani rahipleri resmedilmiştir. Murtuk ve Bezeklik'teki Budist fresklerin bazısında Uygur müminlerin resimleri vardır. Bunlar Uygur kültürünün zenginliğini ortaya koymaktadır. Bu fresklerdeki Soğdlu kervancılar, Uygurların bunlar vasıtasıyla İran'ın dinleriyle temas kurduklarını göstermektedir.

Uygur devri sanatında Türklerin dik duruşu, ciddi ifadeleri, protokol sırası ile dizilişleri resimlerde görülmektedir. Uygur devrinde realist portre sanatı gelişmiş-

Karabalgasun Yazıtı: Türkçe, Çince ve Soğdça olarak üç dilde yazılan bu yazıt, başlangıcından IX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Uygur tarihini anlatmaktadır. Yazıt, Uygurların ilk hükümet merkezi olan Karabalgasun'da dikilmiştir. Türkçe ve Soğdça olan kısımlar çok tahrip olmuştur; Çince olan kısmı sağlam kalmıştır.

Maniheizm ve Resim Sanatı: Maniheizm inancının kurucusu olan Mani'nin kendisi bizzat ressam idi. Dolayısıyla bu din kendi sanatını da beraberinde getirmiştir. Turfan bölgesinde ve özellikle de İdikut şehrinde bulunan freskler ve minyatürler, Maniheizm'in Uygurlar arasında ne kadar güçlü yayıldığını delildir. Bu minyatürlerde Uygur asıllı müminlerin yanında beyaz elbiseli Mani rahipleri resmedilmiştir. Murtuk ve Bezeklik'teki Budist fresklerin bazısında Uygur müminlerin resimleri vardır.

tir. Türk ressamaları hayali ve güzelleştirilmiş şahıslar yerine tabii portreler çiziyorlardı. Türk örf adetlerini temsil eden tablolar yapılmış, Türk ordusunun kahramanları ve Uygur kağanlarının resimleri Budist mabetlerinin duvarlarını süslemiştir. Bozkır sanatının hayvan motifleri, bilhassa at resmi yerleşik Uygur sanatında da önemini korumuştur.

Resim 2.2

Uygur prensi. Kumaş üzerine resmedilmiştir (IX. yüzyıl, Koço, Doğu Türkistan). Resmin sol alt tarafında güçlükle okunan Uygurca bir yazıda "Bu benim babam, Tengrim (?) Han Tutuk için" ibaresi yer almaktadır.

Kaynak: J. P. O'Neil (ed.), *Along the Ancient Silk Routes*, New York, 1982.

Yerleşik medeniyetin en büyük özelliklerinden biri şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi ve ticarete paranın kullanılması Uygurların ilerlemesinin açık göstergeleridir.

Elimize geçen hukuk vesikalarından anlaşıldığına göre Uygurların alım-satım ve borç alıp vermede belirli bir para ve ölçü sistemleri vardı. Borç olarak alınan mal ve para faiz karşılığında genellikle ilkbaharda alınır, mahsulün kaldırıldığı sonbaharda ödenirdi. Bu kayıtlar bize ziraatın çok gelişmiş olduğunu göstermektedir. Borç karşılığı her ay faiz ödemesi yapılması, belki de Türklerde ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir. Evlatlık verme vesikalarında evlatlık verilen oğul ve babalığın karşılıklı uymak zorunda oldukları hususlar kaydedilmektedir. Mesela, evlatlığa verilen oğul yeni ailesine karşı ahlaki görevlerini yerine getirecektir. Sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna karşılık babalık da yeni evladına kendi öz evladı gibi davranacak onun bütün maddi ve manevi sorumluluklarını yüklenecektir. İleride kendisinin de bir evladı dünyaya gelse, onu öz evladından ayırt etmeyecek ve onun yetişmesine yardımcı olacaktır.

Mimari Eserler

Uygur kültür ve sanatının karakterini eski Türk dinî inançları ile Maniheizm ve Budizm meydana getirmiştir. Sanat ve mimarlık eserleri de bu inançların gereklerini yansıtıyordu. Uygur mimarisinde dikkati çeken bir başka gelişme, Budist külliyelelerinin Türk "ordu-balık" yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil eden kuleler ve müstakil inşa edilen işaret kalesi vardı. Pagoda mimarisinin özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının incelikleriyle değişerek inceldi ve Türk minaresine dönüştü.

Doğu Türkistan'da tapınak ve manastırlar genellikle bir külliye manzarası arz etmektedir. Kare sayılabilecek dikdörtgen bir sur ile çevrili olan ve içerisinde hü-

kümdar sarayının ve bazı köşklere de yer aldığı Koço şehrinin güneyinde, merkezî bir avlu etrafında gruplanmış mekânlardan oluşan manastır bu durumdaki örneklerden sadece bir tanesidir. Koço, Yar-Hoto, Murtuk ve Sengim şehirindeki manastırlar da etraflarında rahip hücreleri ve diğer çeşitli yardımcı fonksiyonları üstlenen müstemilat yapıları ile birlikte ele alınıyordu. Bu yapılar genellikle bir yükselti üzerine yapılmış dikdörtgen planlı yapılardır.

Budist tapınaklar Uygurlardan evvelki Türk dönemlerinde de vardı. Gök-Türkler döneminde Akbeşim şehrinde tipik özellikleriyle Budist tapınaklar yer almaktaydı. Ancak Budist ve Maniheizt tapınaklar asıl gelişimini Uygur devrinde göstermiştir.

Uygur manastır ve tapınakları, Selçuklu ve Osmanlı külliyelerinin kaynağını teşkil etmektedir. Uygur tapınakları arasında en önemlilerinden biri Koço tapınağıdır. Akbeşim şehrindeki Budist tapınaklardan birine benzeyen bu mabedin köşelerindeki ve kapılarının yanındaki kuleler sonraki mimarî gelişmeler açısından dikkati çekmektedir.

Diğer önemli tapınaklar arasında Murtuk Sengim’de bulunan bazı dinî yapılardan bahsedebiliriz. Tapınakların bir bölümünde ayrı olarak inşa edilmiş, çok katlı kule şeklinde olup Türkçe olarak *ediz ev* denilen pagodalar ilgi çekicidir. Bu pagodalardan birisi, Yar-Hoto, şehrinin merkezinde yer alan ana tapınağın sınırı içerisinde, nişlerine (inşa esnasında duvar içinde bırakılan oyuk) Buda heykelleri yerleştirilmiş bir kule şeklinde yükselmektedir. Stupa denen Budist türbeler, içi dolu bir kubbe şeklindeki yapılardı. Uygur stupası ise kubbeli otağa benzer bir yapıya dönüşmüştür.

Resim 2.3

Uygurlar Budizm'e ve Maniheizm'e girdikten sonra çok zengin kültür ürünleri meydana getirdiler. Uygur resim sanatı, İslami dönemde İran ve Hint minyatür sanatını derinden etkilemiştir. Yukarıdaki (IX. yüzyıl, Bezeklik, Doğu Türkistan) resimde üç Uygur prensi görülmektedir.

Kaynak: J. P. O'Neil (ed.), *Along the Ancient Silk Routes*, New York, 1982.

Uygur devri Türk sanatı tarihinin en ilgi çekici mimari eserleri arasında kayalara oyulmuş mağara tapınakları da gösterilebilir. Bu tapınakların esası Çin'in kuze-yinde devlet kuran Tabgaçlarda da görülmektedir. Doğu Türkistan'daki Bezeklik, Kızıl ve Tun-huang mağara tapınakları çok ünlüdür. Bunlar arasında Uygur tarzının en seçkin örnekleri Bezeklik mabetleridir.

Bezeklik mağara tapınakları Murtuk vadisinde, Kızıl Dağ mevkiinde kayalara oyulmuş 40 tapınaktan meydana gelmektedir. Tapınakların genel planı en içte yer alan ve yalnız rahiplerin girebildiği ve tapınılan Buda veya diğer bir ilâhın heykelinin bulunduğu iç tapınak ile bunun etrafındaki dehliz ve ikinci derecede mekânlardan oluşmaktaydı. Bu mabetler duvarları yoğun bir şekilde fresko tekniğiyle yapılmış ve dinî anlamı olan resimlerle bezendiği için *Bezeklik* adını almıştır.

Türk Budist mimarisinde gelişen stupalar, İslâmiyetten sonraki Türk türbe mimarisinin temelini oluşturmaktadır. Uygurlardaki stupa şekli "yurt tipi" çadır şeklinden ilham almıştı. İslâmiyetten sonraki Türk mimarisinde soğan kubbe denilen lotus kubbe tipi de ilk kez Uygur stupalarıyla başlamıştır. Türklerden önce stupalar, bir dinî şahsiyetin kemiklerinin ve eşyalarının muhafaza edildiği kubbeli yapılardan ibaretti.

Koço şehrinin surları dışında, kuzeydoğu tarafında bulunan ve Koş-Gumbaz olarak adlandırılan stupalar Uygur stupalarının en güzel örneklerindendir. Aynı şekilde Toyuk şehrindeki stupalar ile Yar-Hoto şehrinin güneydoğusunda bulunan birçok stupa da zikredilmeye değer özelliklere sahiptir.

Genel olarak Orta Asya mimarisinde, özel olarak Uygur mimarisinde sivil mimarinin en önemli ürünleri saraylar ve evlerdir. Saraylar eski ordu-kent kuruluşlarının iç kale kısmına karşılık geliyordu. Bazen yalnız bu iç kale saray olarak nitelendiriliyor, bazen de sur içerisinde saray ve köşkler söz konusu oluyordu.

Koço'da hükümdar sarayı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bir set üzerine inşa edilmiş bu saray, aynı zamanda çift sıra surlarla kuşatılmış bir kale (ordu kent) idi. Sarayın mekânlarının kubbeli veya düz tavanlı olduğu ve divanhanelerinin kuzey ve batıda bulunduğu sanılmaktadır. Bu tip saray düzenlemelerinde bazen setin köşelerinde daha küçük köşkler de bulunuyordu.

Sarayların bazı örnekleri bu şekilde bir set üzerinde değildir. Mesela Yar-hoto saray harabeleri surla çevrili bir avlu içerisinde ve başka bir tiptedir. Uygur evleri ise, genellikle kaplumbağa tarzı çatı denilen, kıvrık çatılı, etrafı duvarla çevrili, masif örgülü, dört köşe veya yuvarlak pencerelidir.

Türklerde ordu-kentler sivil ve askerî mimarinin kaynaştığı yapılardır. Proto tipleri Milattan önceki devirlere inen bu kent tipinde, surlar ve kulelerle çevrili, yaşanan mekânlar ve alanlar topluluğu vardı. En dışta ise bir hendek bulunurdu. Dörtgen plandaki ordu-kentte dört yönden gelen yollar hükümdarın köşkü veya çadırının olduğu yerde kesişirdi. Erken devirlerden sonra ordu kentlerde bir iç kale bir de dış kale teşekkül etmişti. Hükümdar veya yöneticinin iskân edildiği kısım iç kale idi.

Eski Türk topluluklarında önemli askerî yapı örneklerinden olan *Karguy* ya da *Kargu* denilen gözetleme kuleleri hudut bölgelerinde, önemli mevkiilerde, surlar üzerinde veya sur içinde yer almışlardır. Bu kuleler Türkler ve Çinliler tarafından inşa ediliyordu. Özellikle Gök-Türk devrinden İslâmî döneme kadar olan zaman içerisinde bunlar çok yaygındı. Bu kuleler genellikle dört köşe veya yuvarlak planlı olarak inşa edilmişlerdir. Söz konusu eserler bazen yukarıya doğru incelenerek yükselmekte, bazen de yukarıda darlaşan düz bir bölümle sona ererek tepesi kesik bir piramidi andırmaktadır.

Özet

Uygurların ortaya çıkışını ve bağımsızlıklarını kazanmalarını açıklamak.

Uygur adına bir Çin kaynağında “şahin gibi dolaşan, hücum eden” anlamı verilmektedir. Yine *uy'dan* (akraba, müttefik) geldiği ve *On Uygur* adının 10 müttefik manasında olduğu da bildirilmiştir. Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde bozkır coğrafyasında bozkır kültürüyle kurulan üçüncü büyük devlet Uygur Kağanlığı'dır. Tola Irmağı'nın kuzeyinde bulunan Uygurlar, Bugu, Tongra, Bayırku ve Buğra gibi diğer Töles boyları ile birlikte yaşıyorlardı ve adları geçen bu boylarla beraber bir *erkin* tarafından yönetiliyorlardı. Uygurlar VIII. yüzyılın ortasında Gök-Türklerin zayıflaması üzerine Basmıl ve Karluklarla birlikte hareket ederek bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini kurdular. Kurucularının adı Kutlug Bilge Kağan'dır.

Uygur Kağanlığı'nın yükseliş sürecini tanımlamak.

Bayan Çor Kağan devrinde Uygurlar, hem Orta Asya'da hem de Çin'de zirveye çıktılar. 750-55 yılları arasında Kağanlık içindeki diğer Türk boylarını (Basmıllar, Karluklar, Türgişler ve diğerleri) mağlup ederek itaat altına aldı ve böylece iç birliği sağladı. Bayan Çor, Çin'deki iç karışıklıklar zamanında T'ang hanedanının yardımına koştu; Çin'in yazlık başkenti Lo-yang'ın geri alınmasında ve isyancıların bastırılmasında etkili oldu. Onun zamanında Selenga nehri üzerinde Ordu-balık şehri kuruldu, Şine-Usu Yazıtı dikildi. Diğer Türk boylarının çoğu Uygur Kağanlığı'nın sınırları içine dâhil oldular. VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyıl başlarında Uygurlar içte ve dışta parlak ve zengin bir dönem geçirdiler.

Uygurların Maniheizm inancını kabulü sürecini değerlendirmek.

Bögü Kağan, 762'deki Lo-yang seferi sırasında Mani rahipleri ile tanışmış, onlardan etkilenmiş ve dört rahibi Uygur başkentine getirmiştir. Hayvansal gıdalar yemeyi yasaklayan ve savaşıklık duygusunu zayıflatan bu dini kabul eden Bögü Kağan'ın hedefi Uygurların bozkır hayatını bırakıp şehirli olmalarını sağlamak, dolayısıyla ülkeyi daha bayındır hale getirmekti. Siyasi sebepler-

le, Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de vardır. Çünkü en büyük rakip Budist Çinli kültürü Uygurlar için asimilasyon açısından tehlikeli olabilirdi. Ama esas neden Bögü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı dolayısıyla refahı öğrenmesini istemesidir. Bu vesileyle halkın zenginleşeceğini ve kuvvetli Budist Çin'in etkisinin cazibesinden uzak kalacağını düşünmüş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Mani dine bağlı olan tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Bögü Kağan bir adım daha atarak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçmiş, 768'de Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulmasını T'ang imparatoruna kabul ettirmiştir.

Uygur Kağanlığı'nın yıkılışını ve Uygur göçlerini açıklamak.

821'den sonra iç çekişmeler yüzünden ülke sarsıldı. Tahta çıkan kağanlar duruma hâkim olamıyorlardı. Nihayet, Uygur devlet adamlarından birinin teşvikiyle Kırgızlar, 840 yılında Büyük Uygur Kağanlığı'nı yok ettiler. Artık kalan Uygurların bir kısmı Kansu, diğer bir kısmı ise Beşbalık bölgesine göç etti. Buralarda beylik şeklinde devletçikler kurdular.

Uygurların hangi kültürel özelliklere sahip olduklarını belirlemek.

Uygurlar, göçlerinden sonra Budizm ve Maniheizm'in de etkisiyle yerleşik hayata geçtiler ve bu alanda farklı bir kültür ortaya koydular. Mimari, resim ve heykel sanatı gibi alanlarda eserler verdiler. Oldukça çok sayıda olan edebî eserlerinden birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kağanlık yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra Kırgızlar tarafından yıkılınca ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kısmı ise Beşbalık bölgesine geldiler. Sonraki asırlarda her iki grup da hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçtiler. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkileri buna eklenince, eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıktı. Neticede yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen eşsiz sanat eserleri meydana getirme imkânı tanıdı. Dolayısıyla Uygurlar, Türk tarihinin kültürel açıdan çok farklı bir cephesini oluşturdular.

Kendimizi Sınayalım

1. Uygurlar aşağıdaki devletlerden hangisini yıkarak bağımsızlıklarını ilan ettiler?

- Hunları
- Karlukları
- Samanileri
- Türgişleri
- Gök-Türkleri

2. Uygurların Tola Irmağı civarındaki Töles boylarının içinde gösterilmesinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

- Açıkça Töleslerin doğu grubundan gelmeleri
- Batıdan, Oğuzlardan gelmeleri
- Talas Savaşı'nda yer almaları
- Karluklarla akraba olmaları
- Basmıllarla ittifak halinde bulunmaları

3. Uygur Devleti'nin tam olarak teşkilatlanmasını hangi kağan sağlamıştır?

- Bayan Çor
- Bilge Kül Kağan
- Bögü Kağan
- Tun Baga Tarkan
- Ay Tengride Kut Bulmuş Ülüg Bilge Kağan

4. Uygurların An Lu-shan isyanını bastırmak için Çin'e yardım etmelerinin sonucu aşağıdakilerden hangisidir?

- Ekonomik kazanç sağlayarak Çin'in içişlerine karışma fırsatı bulmuşlardır.
- Çin'in üstünlüğünü tanıyıp bağlanmışlardır.
- Tibetlilere de yardım etmişlerdir.
- Başkentlerini Çin'e taşımışlardır.
- Hatırasına yazıt dikmişlerdir.

5. Bögü Kağan'ın Tun Baga Tarkan tarafından öldürülmesinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- Soğdluların telkinlerine kapılarak gereksiz yere Çin'e sefer açmak istemesi
- An lu-shan isyanını bastırması
- Maniheizm'i herkese zorla kabul ettirmek istemesi
- Karluklardan aşırı vergi talep etmesi
- Kırgızların barış teklifini kabul etmemesi

6. 795 yılında kağan olan Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan ilk iş olarak aşağıdakilerden hangisini yapmıştır?

- Karluk isyanını bastırdı.
- Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazandı.
- İpek Yolu'nu emniyet altına aldı.
- Tibetlilere sefer düzenledi.
- Budist rahipleri ülkesine çağırdı.

7. Uygur kumandanlarından Külüg Baga'nın, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini basarak Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürmesinin, Kağanlık otağı dâhil bütün değerli varlıkların Kırgızların eline geçmesinin (840) sonucu aşağıdakilerden hangisidir?

- Arta kalan Uygurlar Kırgızlara sığındı.
- Arta kalan Uygurlar, Batı Türkistan'a gitti.
- Arta kalan Uygurlar, Çin'e sığındı.
- Arta kalan Uygurlar Tibet'e sığındı.
- Arta kalan Uygurlar ikiye ayrılarak Kansu ve Beş-balık taraflarına gitti.

8. 821 yılında Ordu Balık'ı ziyaret eden Arap seyyahı Tamim İbn Bahr'a göre şehirli halkın bağlı olduğu iki din-den biri Gök Tanrı inancı ise diğeri aşağıdakilerden hangisidir?

- Müslümanlık
- Hristiyanlık
- Maniheizm
- Budizm
- Hinduizm

9. "Kutlu Dağ" efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine aşağıdakilerden hangisini getirmektedir?

- Uğursuzluk
- Savaşma gücü
- Tanrıya yakınlık
- Kamlara ibadet yeri
- Bereket ve saadet

10. Gök-Türklerin kullandığı bütün unvanların aynı zamanda Uygurlar tarafından da kullanılması aşağıdakilerden hangisini göstermektedir?

- Uygurların Çin devlet yapısını taklit ettiğini
- Bozkır kültürünün sürekliliğini
- Uygurların kendilerine özgü bir devlet sistemi geliştirdiklerini
- Uygurların Batı Gök-Türk ülkesinden çıktığını
- Kırgızların Uygurlara bu konuda yardım ettiğini

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız yanlış ise, “Bağımsızlıklarına Kadar Uygurlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise, “Bağımsızlıklarına Kadar Uygurlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise, “Bayan Çor” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise, “Bögü Kağan ve Uygurların Maniheizm’i Kabulü” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise, “Tun Baga Tarkan” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise, “Diğer Kağanlar ve Devletin Güçlenmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise, “Devletin Zayıflaması ve Yıkılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise, “Uygur Devrinin Genel Karakteri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise, “Edebiyat ve Sanat” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise, “Uygur Devrinin Genel Karakteri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Uygurlar Çin ile irtibata geçerek generallik unvanları aldılar.

Sıra Sizde 2

Karluklar daha üst seviyede olan sol yabguluğu aldılar.

Sıra Sizde 3

Bayan Çor’un hedefi evlilik yolu ile akrabalık kurmak suretiyle T’ang hanedanını etki altına almaktı.

Sıra Sizde 4

Bögü Kağan, Maniheizm’i kendi halkına kabul ettiren ilk ve tek hükümdardır.

Sıra Sizde 5

Uygurlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular.

Sıra Sizde 6

795’ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar ve Kaşgar gibi şehir devletçikleri üzerinde Uygur nüfuzunun artmasında Maniheizm’in katkısı vardır.

Sıra Sizde 7

Uygurlardaki stupa şekli “yurt tipi” çadır şeklinden ilham almıştı.

Yararlanılan Kaynaklar

- Çandarlıoğlu, G. (1967). **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, Tai-pei.
- _____. (2004). **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Güzel, H. C.; K. Çiçek, S. Koca (ed.). (2001). **Türkler**, II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1987). **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Orkun, H. N. (1936-1941). **Eski Türk Yazıtları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (1955). “Uygur Devleti’nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri,” **Belleten**, XIX/75, s. 331-376.
- Sinor, D. (der.). (2000). **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul, Taşagıl, A. (2004). **Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tekin, Ş. (1993). **Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları**, İstanbul: Simurg Yayınları.
- _____. (1971). “Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili,” **Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi**, sayı 3, s. 35-60

3

Amaçlarımız

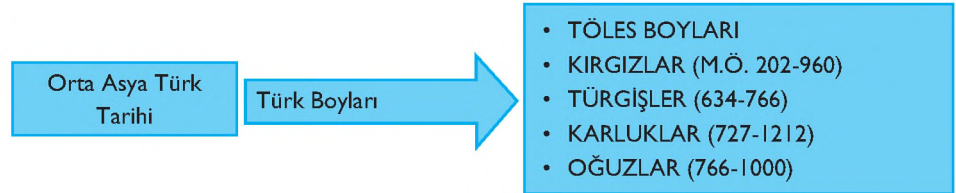
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Töles boylarının önemini tanımlayabilecek;
- Kırgız Kağanlığı'nın ortaya çıkışını ve gelişmesini açıklayabilecek;
- Türgişlerin Orta Asya'daki tarihî rollerini tanımlayabilecek;
- Karlukların diğer devlet ve kavimlerle olan ilişkilerini açıklayabilecek;
- Oğuzların Türk tarihindeki rollerini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türk boyları
- Tölesler
- Sir Tarduşlar
- Kırgızlar
- Türgişler
- Karluklar
- Oğuzlar

İçindekiler

Türk Boyları

TÖLES BOYLARI

627'ye kadar Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan sahada Gök-Türk Devleti'ne bağlı diğer Türk boyları *Töles* ismiyle adlandırılıyordu. Tölesler, en fazla boy sayısına sahiptiler. Tölesler, IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan Kanglıların devamıdır. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı, fakat batı bölgelerinde yaşayan boyların genel isminin Ting-ling olduğu bilinmektedir. Sonra Orta Asya'daki dağınık boylar *Kanglı* olarak adlandırılmıştır. VI. yüzyılın ortalarında, Gök-Türklerin büyük bir hızla yükseldiği sırada Orta Asya'da onlara bağlı dağınık Türk boylarının genel adı ise Töles'tir. Gök-Türkler, Töles boylarını yenip, onların 50 bin ailesini kendilerine bağladıktan sonra istiklallerini elde etme yolunda büyük güven kazanmışlardı. Dolayısıyla Gök-Türk Devleti'nin kuruluşunda Töleslerin katkısı çok önemlidir.

Tölesler, Gök-Türkler gibi bir hayat tarzını sürdürüyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmedikleri, dağları ve vadileri takip ederek yaşadıkları bilinmektedir. Hareketli hayat tarzları sayesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklıydılar. Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan at üstünde ok atmada usta olmalarıyla tanınıyorlardı. Çin'in batı sınırlarına yakın olan Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme ve tarım gibi işlerle uğraşmalarından da Türklerin İslam'ı kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu boylar tarımla ve bahçecilikle uğraştıklarından, daha çok sığır yetiştiriyorlardı ve dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

603 yılında Batı Gök-Türk kağanı Tardu'nun yenilgiye uğraması üzerine Altayların batısında Tanrı Dağları havalisinde yaşayan Töles boyları dağıldı. Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Gök-Türkleri içinde geliştii. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dâhil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsi 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktılar.

Töles boylarının coğrafi dağılımı Orta Asya Türk tarihi açısından çok önemlidir. Moğolistan'da Tola Irmağı'nın kuzeyinde küçük Töles kabileleri yaşıyordu. Bir kısmı Hami'nin batısı, Karaşar'ın kuzeyi ve Ak Dağ (Tanrı Dağları) eteklerindeydiler. Töles boylarından bazıları biraz daha kuzeyde Altay Dağları'nın güney batısını yurt tutmuşlardı. Bazı Töles kümeleri Semerkand'ın kuzeyinde, Sir Derya'nın (Arıs ırmağı) yanında, diğer bazıları ise Hazar Denizi'nin doğusunda bulunuyordu. Ayrıca, Karadeniz'in kuzey doğusunda yaşayan Töles kabileleri de vardı.

Tölesler: Tölesler IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan Kanglıların devamıdır. En fazla boy sayısına sahip olan Tölesler, 627'ye kadar Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan sahada yayılmışlardı. Gök-Türk Devleti'ne bağlı diğer Türk boyları Töles ismiyle adlandırılıyordu.

Tölesler, Batı Gök-Türk Devleti'nin zayıflaması (603) üzerine tekrar siyasi sahne- de rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta grubu, yani Altay Dağları'nın güney-batısı ile Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yaşayanlarının, Batı Gök-Türk kağanı Ch'u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Töleslerin güçlenmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kağan, ağır vergiler koymak suretiyle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını ortadan kaldırdı.

Bu ağır baskılara dayanamayan Töles boyu Ch'i-piler, erkinleri Ke-leng liderliğinde Gök-Türkleri mağlup etmeyi başarabildiler. Diğer bir Töles boyu olan Sir Tarduşlar da erkinleri Ye-shih'yı "Küçük Kağan" unvanıyla tahta geçirdiler. Onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço ve Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Ancak, Ch'i-piler ve Sir Tarduşlar bağımsızlıklarını uzun süre devam ettiremediler; Batı Gök-Türk Devleti yeniden kuvvetlenince ona bağlandılar.

Doğu Gök-Türk Devleti'nin yeniden güçlenmesiyle etkisiz bir duruma gelip ona bağlanan Töles boylarından Tola ve Kerulen ırmakları civarında oturanlar, 627 yılından sonra Çin'in desteği ile isyan ettiler. Doğu Gök-Türk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasında da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı. 627 tarihi Orta Asya'da yaşayan bütün Türk kökenli boylar için dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra bu boylar bağımsız yaşayacak kadar öz güvene sahip oldular. Bunların en güçlüleri Sir Tarduşlar, Bayırkular, Bugular ve Uygurlar idi. Onlar ilerleyen devirlerde önemli tarihî roller üstlendiler. Öncelikle Sir Tarduşlar, 646 yılına kadar bağımsız bir devlet kurdular. Töles adı önemini yitirse de, Tölesler çeşitli Türk toplulukları içinde varlığını sürdürmeye devam etti.

627 tarihinden sonra Orta Asya'da yaşayan Türk boyları bağımsız yaşayacak kadar öz güvene sahip oldular. Bunlar içinde en güçlüleri Sir Tarduşlar, Bayırkular, Bugular ve Uygurlar idi. Bu boylar sonraki dönemde önemli tarihî roller üstlendiler. Öncelikle Sir Tarduşlar, 646 yılına kadar bağımsız bir devlet kurdular. Töles adı önemini yitirse de, Tölesler çeşitli Türk toplulukları içinde varlığını sürdürmeye devam etti.

SIRA SİZDE

Töles boylarının Gök-Türk Devleti'nin kuruluşuna katkısı nasıl olmuştur?

KIRGIZLAR (M.Ö. 202-M.S. 960)

Kırgızların anayurtları Kögmen (Sayan) Dağları'nın kuzeyi ve Yenisey nehrinin kollarında bulunan Kem havzası idi. *Kırgız* adının kır-gezmek'ten veya Kırk Oğuz'dan geldiği konusunda fikirler vardır. Çince metinlerde Kırgız ismi değişik şekillerde yazılmıştır. Kırgızlar, ilk defa Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tu (Mete) zamanında zikredilmişlerdir. M.Ö. 202 yılında Hunlara bağlanan Kırgızlardan bundan sonra bahis yoktur. Bu esnada Kırgızlar Altay Dağları'nın kuzeyinde Kem (Yenisey) Irmağı civarında yaşıyorlardı.

M.Ö. 99'da Çinli generaller Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındıkları zaman, Hunlar, bu generallerden Wei Lü'yü Ting-lingler üzerine, Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin ettiler. M.Ö. 46 yılında Hun hükümdarı Chih-ch'i tarafından mağlup edilen Kırgızlar, bu hükümdara itaat etmek zorunda kaldılar; Altay Dağları'nın doğusu ve Sayan Dağlarının kuzeyine çekildiler. Kırgızların bu dönemde Wu-sun'ların yaşadığı Isık Göl'ün kuzeyine doğru yayıldıkları ve Chih-ch'i'ye yenilince tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.

Gök-Türk Devleti'nin kuruluşundan sonra Kırgızların tarihî metinlerde yeniden yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Gök-Türk Devleti kurulmadan önce de efsanelerde Kırgızların adlarına tesadüf edilmektedir. Gök-Türklerin ikinci köken efsanesinden Kırgızların 552 tarihinden önce Abakan nehri ile Yenisey nehri arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür.

553 yılında Gök-Türklerin başına geçen Mukan Kağan, devletini hızla büyütme- ye başlamıştı. 555'te doğudaki Kitan kavminin yenilmesinden sonra, onların kuzey-

yindeki Kırgızlar Mukan'a itaat etmişlerdi. 572 yılında Mukan Kağan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızlar da vardı.

630'da Batı ve Doğu Gök-Türk devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına bağlandıklarında Türk boyları bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladılar. 627'yi takip eden zaman sürecinde güç kazanan Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar, onlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından yönetiliyorlardı. Bu arada Gök-Türk beyi Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi. Gök-Türk beyi 648'de başarısız olup gücünü kaybedince Karluk, Sir Tarduş ve Bugu gibi Türk boyları Çin imparatoruna elçi gönderip hediyeler sundular. Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediyeler sundular.

650 yılını takiben Çinliler tarafından Gök-Türk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız askerî valiliği de ihdas edildi. Kırgız reisi iltebere "askeri vali ve sol savunma generali" unvanı verildi. Kırgızlar 650-83 arasında, 708 yılında (ve 713-55 tarihleri arasında dört kez) Çin'e elçi göndererek hediyeler sundular.

Orhun Yazıtları'nda *Kırgız* adı defalarca kaydedilmiştir. İltiş Kağan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan Kağan devletini her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Tonyukuk Yazıtı'ndan anladığımız kadarıyla Çinliler, On-ok ve Kırgızlarla anlaştılar; On-ok ve Kırgızlar Altay dağlarında oturacaklar, Çinlilerle anlaşıp Gök-Türk kağanı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk yönetimindeki Gök-Türk ordusu 696-97 kışında Kögmen Dağları'nı aşarak, Yenisey kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgız hanı da orada öldürüldü.

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang İmparatorluğu ile temasa geçtiler. Bunun neticesinde Gök-Türk Devleti'ne karşı isyan etmiş olmalılar ki, 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler. 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan İnançu Çor gelmişti.

Gök-Türk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk kağan Bayan Çor devletin birliğini sağlamak maksadıyla Kırgızlarla savaştı. 779 yılından önce Böğü Kağan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onun yerine geçen Tun Baga Tarkan'dan da ağır bir darbe yediler. 800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kağan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirdi. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçti.

Uygur hâkimiyeti döneminde Kırgız adı "sarı, kızıl yüzlü" şeklinde ifade edilmektedir. Bu esnada Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran gibi boy ve devletlerle münasebetlerini devam ettirdiler. Uygurlar, onların reisi A-je'ya makam ve unvanlar vererek kendilerine bağlamışlardı. Uygur Devleti zayıfladığında A-je kağanlığını ilan etti. Bunun üzerine Uygurlar bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmak istedilerse de Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordusuyla baş edemediler. Bu sırada Uygur kumandanlarından Küllüg Baga, Kırgız kağanı A-je'ya rehberlik ederek kendi kağanının merkezini bastırttı. Yenilen Uygur kağanı Ho-sa öldürüldü (840). Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup oldu. Uygurların altın otağı ve Çin asıllı prensesleri Kırgızların eline geçti. Kırgız kağanı kendi hükûmet merkezini Uygur kağanının merkezine on beş günlük mesafede bulunan Lao Dağı'nın güneyine nakletti.

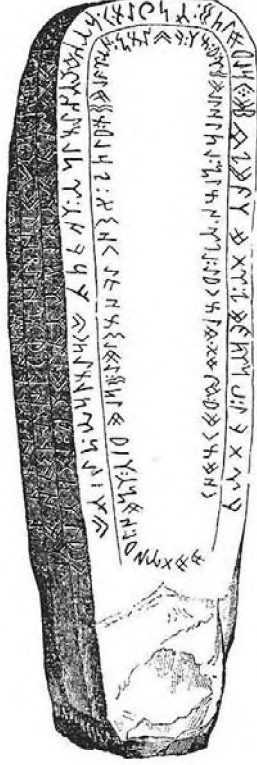
Kırgızlar, elde ettikleri bu büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Uygurların elinden alınan Çin asıllı prensesi iade edeceklerdi. Ancak, Uygur kağanı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tar-

kanların hepsini öldürerek, Çin asıllı prensesi ele geçirdi. Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kağanlığı'na son vererek Ötüken bölgesini ele geçirdikten sonra, 843 yılı başlarında Çin'e bir elçilik heyeti daha yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler.

Resim 3.1

Yenisey yazıtlarından Altın-köl Yazıtı (VII. yüzyıl). Yenisey nehri havzasında bulunduğu için bu adla anılan ve runik harflerle yazılan bu yazıtlar Orhon yazıtlarından daha eskidir. İlim adamları Yenisey yazıtlarının Kırgızlar tarafından yazıldığı görüşündedirler. Yenisey nehrinin kuzey taraflarında Kırgızlar oturmaktaydı.

Kaynak: H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987.

844'te Çinliler, Kırgızlarla bir anlaşma yaparak Uygurlar ve Kara Arabalı kabilesini cezalandırmayı kararlaştırdılar. Kırgız elçisi Tirek İnanç iki beyaz atla ve mektupla Çin sarayına geldi. Elçiye son derece hürmetle davranılmış, şerefine eğlenceler düzenlenmişti. Aradan geçen zaman içinde Çinliler verdikleri sözü tutmayınca görüşmeler uzadı. Buna rağmen Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı 70 bin kişilik kuvvetle Shih-weilerin üzerine yolladılar. Shih-weiler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından alınıp Gobi Çölü'nün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar.

860-73 tarihleri arasında üç defa Çin'e elçi gönderen Kırgızlar, Budizm dinini öğreten klasik kitaplardan istemişler, ancak Çinliler onları oyalamıştır. 863'te gelen Alp İnanç adlı Kırgız devlet adamı: "Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hâkimiyetine döndürmek için Uygurlara taarruz

ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz" demiş, fakat imparator bunu kabul etmemiştir.

İslam kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. İki yılda bir Kırgız ülkesinden Maverâünnehr'e kervan geldiğinden bahsedilmektedir. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlardı. Oradan Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve birçok ticaret malı giderdi. Kırgız kağanı, Kemcikeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Kırgızlar ölülerini yakan tek Türk kavmiydi. Çadırlarda ve keçeden kulübelerde oturur, ateşe taparlardı. Kürk, misk ve boynuz elde etmek için avlanırlardı. *Dîvânü Lûgâti't-Türk'te* Kırgızların Türklerden bir boy olduğu vurgulanmıştır.

Kırgızlar, Uygurlar üzerine başarılı seferler yapmış olmalarına rağmen Moğolistan'da fazla kalamadılar. 960'lardan sonra doğudan gelen Öngütlerin baskısıyla eski yurtlarına geri döndüler. Cengiz Han döneminde hızla yükselen Moğol İmparatorluğu'na bağlandılar ve Tanrı Dağları'na göç ettiler. Bir kısmı eski yurtları Hakasya'da kaldı.

Kırgızların kanunları çok sertti. Savaşta kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler ve hırsızlık yapanlar başı uçurulmak suretiyle cezalandırılırdı.

Kırgızların en önemli eserleri, Kopen mezarları, Uybat kurganları, Kapçal ve Tuyuhtyansko gibi kurganlardan çıkarılmıştır. Bunlar altın ve gümüş kaplar, at koşum takımları, ok, yay, kılıç ve hançerler, miğfer, zırhlar ve keramikler gibi nesnelerden oluşmaktadır. Ayrıca ağaçtan yontulmuş hayvan figürlerine de rastlanmaktadır. Bozkır kuşağı sanatında olduğu gibi av sahneleri Kırgızlarda da yaygındır. Eski Türklerde en erken devirlerde bir kült olan av ile ilgili tasvirler bir eyer kaşı üzerinde yer aldığı gibi kayalar üzerine de çizilmiştir.

840 yılında Kırgızların Uygur Kağanlığı'nı yıkmasının sonucu ne olmuştur?

TÜRGİŞLER (634-766)

630 yılında Batı Gök-Türk ülkesinde T'ung Yabgu'nun öldürülmesi üzerine ülke iç karışıklığa sürüklenmişti. Başiboş kalan çeşitli boyalar, 635 yılında kendi aralarında teşkilatlanarak Türgişler denilen halkı meydana getirmişlerdir. Buna rağmen başlarında daima Batı Gök-Türk hanedanından gelen beyler bulunmuştur. Aslında 634 yılında Batı Gök-Türk hanedanından İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok vermiş bundan sonra unvanları *On Şad* ve *On Ok* şeklinde söylenmeye başlamıştır. Türgişler bunlardan birinin adıdır. Yazılı belgelere göre ilk defa 651 yılında tarih sahnesinde görülen bu Türk boyu, Batı Gök-Türk Devleti'ni (581-659) meydana getiren On-Ok konfederasyonuna bağlı beş Tou-lu grubunun dördüncü boyu olarak Barotala nehri boylarında tarih sahnesinde yer alır. VII. yüzyılın ortalarında Türgişleri Ho-lo-shih Çor isimli bir başbuğ yönetmekteydi.

656 yılında Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun üç kol hâlinde Batı Gök-Türk Devleti topraklarına saldırması, diğer Türk boylarını olduğu gibi, Türgiş boyunu da etkiledi. Bunun sonucunda Türgişler Isık Göl ile İli nehri taraflarına göç ettiler. Onlardan küçük bir grup da Beşbalık taraflarına göç etti.

Çinlilerin yaptığı bu sefer sonucunda, batı Türk kabileleri gibi Türgiş boyu da Çin egemenliği altına girdi. Türk oymaklarını yönetmek üzere T'ang İmparatorluğu tarafından devlet hizmetinde görevli Türk kökenli bir kağan gönderildi. Bu durum 690 yılına kadar devam etti. II. Gök-Türk Devleti'yle sık sık çatışan Türgişler, Bolçu savaşında mağlup oldular.

720 yılında, batıdan gelen Emevî ilerleyişi devam ediyordu. Maveraünnehir üzerinde Türklerin hak sahibi olduğunu düşünen Su-lu Kağan, Arap ordusunun ilerleyişine karşı buradaki mahalli şehir devletlerine elinden gelen yardımı yaptı. 737 senesinde bir kumandanının komposuna kurban giden Su-lu Kağan'ın ölümü üzerine Türgiş Devleti birliğini koruyamadı. Çin İmparatorluğu bu durumdan yararlanmak istedi. Çinliler, Türgişlere karşı bazı başarılar kazandıysa da, Emevîlerle Karlukların işbirliği ile hareket ettiği Talas Savaşı'nı (751) kaybettiler ve bölgeden çekilmek zorunda kaldılar. Bir ara Uygur Devleti'nin baskısına maruz kalan (735-756) Türgişler, Sarı-kara kabileler arasındaki ihtilafın büyümesi yüzünden bir daha kendilerini toparlayamadılar ve Seyhun boylarına doğru göç etmeye başladılar. Onlardan boşalan topraklar üzerinde Karluk Devleti kuruldu (766).

Sarı Türgiş Devleti kurulmadan önce başbuğları Baga Tarkan unvanını taşıyordu. Onun iki devlet merkezi vardı. Birisi Tokmak'ın kuzey batısındaki Ordukent, diğeri önceleri İli nehri yakınındaki Kong-yue şehri, sonraları ise göçler sebebi ile taşınan Kouna-şar (Eskişehir) idi. Sarı Türgiş kağanı bu şekilde iki büyük kabile grubunu rahat bir şekilde idare ediyordu.

II. Gök-Türk Devleti'nde devlet yönetiminde kağandan sonra iki şad yer alıyordu. Sarı Türgiş Devleti bu durumu kendine örnek almış görünmektedir. Burada Yabgu ve Şad, Tou-lo ve Nu-shih-pi adlı kabile gruplarını yönetmekle görevli idi-

Türgişler: 630 yılında Batı-Gök-Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra, dağılan boylardan bir kısmı yeniden örgütlenerek Türgişler denilen kabileler federasyonunu oluşturmuşlardır. 634 yılında Batı Gök-Türk hanedanından olan İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmişti. Bundan sonra bu boyalar *On Şad* ve *On Ok* şeklinde anılmaya başlanmıştır. Türgişler bunlardan birinin adıdır.

Sarı Türgiş Devleti'nin devlet yönetimi II. Gök-Türk Devleti ile çok fazla benzerlik gösterir. Kağandan sonra yabgu ve şad yer alıyordu. Bundan sonra buyruk (vezir) ve beyler şeklinde bir hiyerarşı mevcuttu.

ler. Yabgu ve şaddan sonra beyler yer alıyordu. Burada beyler, büyük bir ihtimalle boy başkanları idiler. Sarı Türgiş Devleti'nde bir de *buyruk* (bakan, vezir) görülmektedir. Buyruk, idarede yabgu ve şaddan sonra, fakat beylerden önce gelirdi.

690'lı yıllarda Kara Türgiş Devleti'nin başında Çor unvanlı biri bulunuyordu. Halka sert davranan ve bölgeyi iyi idare edemeyen bu kağan, II. Gök-Türk Devleti'nin akınlarına karşı koyamayınca Çin'e kaçmak zorunda kaldı. Başsız kalan Türgişlerin başına Baga Tarkan geçti. Halkını iyi idare ettiği için sadece Türgişler değil, çevredeki bütün diğer Türk boylarının çoğu kendi arzularıyla ona bağlandılar. Böylece birliğine katılan diğer boylarla beraber çok güçlenen Baga Tarkan, II. Gök-Türk Devleti'ne karşı Çinlilerin yanında yer aldı. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Suo-ke geçerek kağan unvanını aldı ve mensup olduğu Türgiş boylarının sıfatı (sarı) ile bir devlet kurdu.

Sarı Türgiş Devleti (690-712)

Baga Tarkan'ın kurduğu bu devlet kısa zamanda Türk boylarını bir araya getirdi. Turfan'dan Seyhun nehrine kadar uzanan geniş bir bölgeyi idare eden Sarı Türgiş kağanı 16 yıllık icraatının ilk sekiz yılını teşkilâtını tamamlamaya ve birliği sağlamaya harcadı. İkinci sekiz yılında ise II. Gök-Türk Devleti'nin kudretli kağanı Kapgan'ın ilerleyişini durdurmak istedi. Ancak Bolçu Savaşı'nı (698) kaybedince otoritesi sarsıldı. Yerine geçen oğlu So-ko ise (706-710) kısa süren saltanatında, tahtına göz diken kumandanı Külçor'la ve kardeşinin sebep olduğu ihtilâfları gidermekle uğraştı. Daha sonra Bars Bey, II. Gök-Türk Devleti'nin himayesinde "kağan" unvanı ile Türgiş tahtına çıkarıldı ise de, o da ülkede birlik ve beraberliği sağlayamadı.

Kara Türgiş Devleti (716-739)

716'da Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra Su-lu kendisini "Kağan" ilân etti. Su-lu Kağan, takip ettiği dış politika ile takdir topladı. Tibet Krallığı ve II. Gök-Türk Devleti'nden bir prenses alan Su-lu Kağan Çin İmparatorluğu ile münasebetler kurdu. Su-lu'nun iki büyük kumandanı vardı. Biri *Külçor* unvanına sahipti. Onlar, iki büyük kabile konfederasyonunu idare ediyorlardı.

Beşbalık bölgesi Türgişlerinin teşkilât ve idaresinde orijinal özellikler görülür. Burada boy başkanları *han* unvanına sahiptiler. Bu unvan daha sonra Türgişlerden Karahanlılara geçmiştir. Kara Türgiş Devleti yıkıldıktan sonra Karaşar şehrinde ortaya çıkan Türgişlerin şefi yabgu unvanına sahipti. Burada yabgu bağımsız bir devlet başkanı görünümündedir.

Sarı Türgiş Devleti'nin ordu mevcudu yüz kırk bine ulaşıyordu. Kara Türgiş Devleti'nde Su-lu Kağan önceleri iki yüz bin kişilik bir orduya sahipti. II. Gök-Türk Devleti'ne tâbi boylardan bir kısmının da kendisine katılmasıyla bu sayı üç yüz bin buldu.

756 yılından sonra Türgişler zayıfladı. Sarı ve Kara kabileler kendi kağanlarını tahta geçirip karşılıklı savaştılar. 766 yılında Karluklar çok kuvvetlendiler. Batıya doğru hareket edip Tokmak civarını ele geçirdiler. Türgişler ise Seyhun boylarına doğru göç ettiler. Bir kısmı Tanrı Dağları'nın güneyindeki Karaşar civarına gitti. Türgiş boyları daha sonra Oğuzlar adıyla tarih sahnesinde yer aldılar.

Türgiş Devleti 756 tarihinden sonra zayıfladı. Sarı ve Kara kabileler kendi kağanlarını tahta geçirip birbiriyle savaşmaya başladılar. 766 yılından sonra giderek güçlenen Karluklar batıya doğru hareket ederek Tokmak taraflarını ele geçirdiler. Türgişler ise Seyhun boylarına doğru göç etmek zorunda kaldılar. Bir kısmı Tanrı Dağları'nın güneyindeki Karaşar civarına gitti. Türgiş boyları daha sonra Oğuzlar adıyla tarih sahnesinde yer aldılar.

KARLUKLAR (627-1212)

Karluklar, Gök-Türk hanedanına yakın boylar arasında gösterilmiştir. Altay Dağları'nın güney etekleri Gök-Türklerin tarih sahnesine ilk çıktıkları yerdir. Zaten Kar-

luklar, kaynaklarda Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Gök-Türk hanedanından gösterilirler. Dolayısıyla, Karlukların Gök-Türklerin bir kolu olduğunu söylemek mümkündür.

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay Dağları'nın batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında gösterilmektedirler. Burası onların ilk yurtları olmayabilir. Ancak, 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir. 627 yılını takiben Doğu Gök-Türk ülkesinde büyük bir boylar hareketi oldu. O sırada Batı Gök-Türk kağanı T'ung Yabgu'ya bağlı Sir Tarduşlar en kuvvetli boydu. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök-Türk ülkesine göç ederek İl Kağan'a itaat ettiler. Böylece Tanrı Dağları'nın kuzey doğusu boşalınca Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, bu geniş alana yayılarak güçlendiler.

Bu sırada Karluklar üç kabile halinde, Altayların güney batısı, Beşbalık'ın kuzey batısı ve Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında yaşıyorlardı. Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Gök-Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Batı Gök-Türklerinin önemli boylarından biri olan Karlukların baş kaldırması, çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarsmıştır.

Bundan sonra 648 yılına kadar kaynaklarda Karluk adına rastlanmaz. Sir Tarduşların 646'ya kadar Doğu Gök-Türk ülkesine hâkim olmaları, Batı Gök-Türk ülkesinde hanedan soyundan gelen beylerin taht kavgası içine düşmeleri gibi olaylar sebebiyle Karluklar Çin'in dikkatinden kaçmış olmalıdır.

Doğu Gök-Türk Devleti 630 yılında yıkılınca Sir Tarduşlar, Çin tarafından tanınarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Bir kısım Gök-Türk ahalisi de onlara bağlanmıştı. Ancak, Sir Kartuşlar hanedandan gelen Ch'e-pi adlı beyi kağan yaparak kendi başlarına geçirmek istediler. Ch'e-pi ise ortaya çıkan siyasi anlaşmazlıklara dayanamadı ve kaçarak Altay Dağlarının kuzeyinde üç tarafı sarp kayalarla çevrili bir yere sığındı. Sir Tarduşlar üç bin süvariyle onu takip ettilerse de yakalayamadılar. Ch'e-pi, bol otlulu bu geniş yerde gücünü artırdı. Zaten burası onun eskiden idare ettiği saha idi. Askerlerinin sayısı otuz bine ulaştığında oradan çıkarak etrafa siyasi otoritesini yaymaya başladı. Batı taraflarındaki Karluklar ve Yenisey nehri kaynaklarındaki Kırgızlar kendisine tâbi oldular. Karluklar sıklıkla Sir Tarduşların sürülerini yağma ediyorlardı. Çinliler Orta Asya'da hiçbir gücün büyüyüp kendilerine rakip olmalarına izin vermek istemediklerinden harekete geçtiler. Ch'e-pi Çin'e bağlanmayı reddedince Çin elçisi Karlukları kendi tarafına çekerek onu ortadan kaldırmak istedi.

Kendisi için kurulan tuzağın farkına varan Ch'e-pi, oğlunu bir orduyla göndererek Çinli elçileri ortadan kaldırdı. Çin imparatoru bu defa başka bir generalini Ch'e-pi'nin üzerine yolladı. Bu general önce Uygur ve Bugu gibi boylarla işbirliği yaptı; arkasından Karluklar da Ch'e-pi'yi terk ederek Çin ordusu tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu ve Karluklardan oluşan ordu A-hsi Dağı'na ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak, hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvariye alarak Altay Dağları'na kaçtı ise de, Çinliler onu yakalayıp Çin başkenti Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı.

Neticede T'ang hanedanı Doğu Gök-Türk ülkesinde Çin'e karşı başlatılan bir bağımsızlık hareketini daha bastırmış oldu. Çin İmparatorluğu, bu ülke coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildi, boyların yaşadığı yerlerde askerî valilikler kuruldu. Karluklar da teşekkül halinde bulundukları üç boy ile birlikte Çin imparatoruna bağlandılar. Karluk boy-

Ch'e-pi adlı beyin bertaraf edilmesiyle, Doğu Gök-Türk ülkesinde Çin'e karşı başlatılan bir bağımsızlık hareketi daha bastırılmış oldu. Çin İmparatorluğu, bu ülkede yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildi, boyların yaşadığı yerlerde askerî valilikler kuruldu. Karluklar da Çin imparatoruna bağlandılar. Karluk boylarının reisleri için yönetimi tarafından askerî valiler (Tu-tu) olarak atandılar.

larının reisleri askerî vali (Tu-tu) tayin edildiler. Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleri idi. Epey kuvvetli hale gelmiş olmalıydı ki, onlar hakkında “Batı Gök-Türk ve diğer küçük devletler onlardan korkar hâle gelmişti” ifadesi kullanılmıştır.

Bundan sonra Karluklar “Üç Kabile Yabguluğu” unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasi ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir. Her ne kadar Karluklar, Ch’e-pi’ye ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unvanlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket ettikleri görülmektedir. Şöyle ki, 650’den sonra Çin’e karşı isyan eden Batı Gök-Türk beyi A-shih-na Ho-lu’ya bağlı boylar arasında Karluklar da görülmektedir. Bazı Karluk boyları Batı Gök-Türk Devleti’nin doğu tarafında yer aldılar. A-shih-na Ho-lu, 652’de Karluk ve benzeri boylarla Turfan’ı işgal etti. Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler. 657 yılı Karlukların tam olarak Çin’e itaat ettiği tarihtir. En az dört ayrı kola bölündükten sonra artık bir daha birleşemediler.

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak, 711 yılında Çin’e elçi gönderdiklerinden bahsedilir. Çünkü Kapgan’ın zalimce idaresine başkaldırmışlardı. Yaklaşık 46 yıllık devrede Karlukların nerede oldukları ve ne yaptıkları sorusuna, onların II. Gök-Türk Devleti’ne itaat ettikleri şeklinde cevap vermek mümkündür.

714 ve 715 yıllarında bazı Türgiş kabileleri (On Ok, On Kabile) ile birlikte Karluklar da Çin’e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Arkasından üç Karluk kabilesi T’ang hanedanına sığındı. İmparator onları Türgişlerin üzerine yolladı. Ancak, Türgişler kendilerini başarıyla savundular. 715 yılında Karluk reisi Tamıg Iduk Baş, Gök-Türklerle saldırdı. Kül Tegin’in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar ağır bir bozguna uğradılar ve Çin’e bağlanmak zorunda kaldılar. Karlukların, II. Gök-Türk Devleti’ne karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716’da Kül Tegin bir defa daha Karagöl’de Karlukları mağlup etti.

720 yılında Çinlilerin tahrikleri neticesinde bazı isyanlar çıktı. Karluklarla Gök-Türkler arasında Çin’e yakın yerlerde çarpışmalar meydana geldiğinde Tudun Yamtar’ın idare ettiği Gök-Türk ordusu Karlukları bir kez daha yendi. Bu hadiseden 742’ye kadar Gök-Türklerle Karluklar arasında bir çatışma olmadığı görülmektedir.

734’te Bilge Kağan’ın ölümünden sonra II. Gök-Türk Devleti gerilemeye yüz tuttu ve başa geçen kağanların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamaya başladı. Bu dönemde sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladılar. Bunlar Karluklar, Basmıllar ve Uygurlardı. Bu üç boy, devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Gök-Türk Devleti’ne karşı isyan edip Kutlug Kağan’ı öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisini kağanlık makamına oturttular. Uygurlar, doğu (Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar (Sağ) batı yabgusu oldular.

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle gizlice temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl kağanını öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol Yabguluğu, yani daha yüksek merteye olan mevkii elde ettiler. Ayrıca, Uygur Devleti’nin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı.

Uygur-Karluk dostluğu fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk gurubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar. 751 yılında Bolçu’da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor’un baskınına maruz kaldılar. Basmıllarla anlaşılan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılsa da netice alamadılar. Daha sonra Türgişler ve Karluklar

715-20 yılları arasında Karlukların birçok defa II. Gök-Türk Devleti’ne karşı ayaklandıkları, bazen Çin’in de bu ayaklanmaları teşvik ettiği, fakat her defasında bu isyanların bastırıldığı görülmektedir. 734’ten sonra II. Gök-Türk Devleti gerilemeye yüz tuttuğu dönemde, Karluk, Basmıl ve Uygur boyları hareketlendiler. II. Gök-Türk Devleti’ne karşı isyan edip Kutlug Kağan’ı öldürdüler. İttifakla Basmılların reisini kağanlık makamına oturttular. Uygurlar, doğu (Sol) kanat yabguluğunu, Karluklar ise (Sağ) batı yabguluğunu aldılar.

tekrar hücumla kalktıysa da, Bayan Çor Kağan, Basmılları ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı. Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı. Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha olmuş, Karluklar bir daha onların karşısına çıkamamışlardı. Bu arada Karluklar Çinlilerle elçi teatisinde bulunuyorlar ve dış destek arıyorlardı.

Bundan sonra ancak, 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar, birlikte Kağan Stupa şehrini (Beşbalık'ın kuzeyi) aldılar. Zaten artık onların Çinlilerle komşuluğu kalmamıştı. XI. ve XII. asırlarda Kuku Nor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır.

Taşkent'te Batı Gök-Türk hanedanından gelen ve Tudun unvanını taşıyan biri tarafından yönetilen devlet, kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş Devleti'yle çatışmaya başladığında (740'tan sonra) doğudaki Karlukları kendine müttefik yaptı ve böylelikle üstünlük sağladı. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve Yabgu olmuşlardı. Ancak, çok geçmeden Taşkent şehir devletçisi Çin'e tâbi olmayı (vassallığı) kabul etti.

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Çinli vali, Taşkent tudununu hapse attı. Tudunun oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bu devletçikler, Doğu Türkistan'ı Çin elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Çinli vali uzun bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün süren bir savaş yaptılar. İşte bu çarpışmaların şiddetli anında Isık Göl Karlukları Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Ön ve arka cepheden saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekilmek zorunda kaldı.

Bundan sonra Karluk grupları Tanrı Dağları'nın kuzey silsileleri, Isık Göl tarafları ve Talas Irmağı boylarına doğru yayıldılar. Onların ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk Devleti kuruldu.

809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların yaşadıkları bilinmektedir. X. yüzyılda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karluklarının yaşadığını zikretmektedir. *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. XII. yüzyıldaki olaylarda Buhara Karluklarının adları geçer. Karluklar, Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab ve Kiş'de Batı Karahanlı hükümdarları ile savaştılar. Celaleddin Harezmşah Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. O Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Karluk Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Yüzyılın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e doğru kaydıkları anlaşılmaktadır.

Çin'in Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra Tokmak (Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Gök-Türklerinin eski merkezlerini ele geçirdiler ve Balasagun'u başkentleri yaptılar. Türgiş boyları onlara tâbi oldu. 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasîlerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle işbirliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kağan Stupa şehrini işgal ettiler. Kısacası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk Devleti bulunmaktaydı.

II. Gök-Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra önemli Türk boyları arasında mücadeleler olduğu görülmektedir. 745 yılında Uygurlar, Çinlilerle gizlice anlaşarak ve Karluklarla birleşerek Basmıl kağanını öldürdüler. Böylece Karluklar Sol Yabguluğu, yani daha yüksek mertebe olan mevkii elde ettiler. Ancak, Uygur-Karluk dostluğu fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk gurubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler. 751 yılında Karluklar Bolçu'da bir kere daha Uygurlar tarafından mağlubiye uğratıldılar. Karluklar, bundan sonra Basmıllarla anlaşarak yine Uygurlara karşı savaş açtıysa da netice alamadılar. Karlukların bundan sonraki girişimleri de Uygurlar tarafından bertaraf edildi; sonunda başsız kalan Karluklar Türgişlere sığınmak zorunda kaldılar. 751-59 yıllar arasındaki bu mücadelelerden sonra Karluklar bir daha Uygurların karşısına çıkamadılar.

751'den sonra bir kısım Karluk grupları Tanrı Dağları'nın kuzey silsileleri, Isık Göl tarafları ve Talas Irmağı boylarına doğru yayıldılar. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirerek 766'ya doğru Karluk Devleti'nin temellerini attılar.

Aslan İl Türgig, 780'li yıllarda Karluk hükümdarı idi ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu. 791 yılında Karluklar Tibetlilerle işbirliği yaptılar ve Uygurlarla çarpıştılar. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmında Karlukların 791-812 tarihleri arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında Uygurlardan bir kısmı Karluklara sığındı. IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağları'nın doğu kısmına gelen Uygurlar Karlukları tehdide başladılar. İli ve Isık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı. Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sürekli olarak Karlukları taciz ettiler ve Bancul kasabasını ele geçirdiler. 817-836 arasında bir Karluk elçisinin Tibet kralını ziyarete gittiği bilinmektedir.

Karluklar batı tarafında Abbasîlerle münasebet kurdular. Fergana'yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buraları kaybettiler. 775'te Halife Mehdi'nin üstünlüğünü tanıyanlar arasında Karluk yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793'te Fergana'yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil'i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî'yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. Halife Memun zamanında bu tür mücadeleler devam etti. 816'da Ottrar'da Karluklar, vezir Fadl b. Sahl karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Karluk yabgusu Kimek ülkesine kaçtı. 822'de Fergana Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı.

Karluklar IX. asrın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarstı. Nihayet, Samanîlerden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sır Derya'nın doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürmesi onlara ağır bir darbe vurdu ve Talas şehri Samanîler'in eline geçti.

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe de Oğuzlar tarafından geldi. Bu arada Oğuz yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında da Yağmalarla savaş devam etmekte idi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlılar Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler.

Kaynaklarda Karluklara ait 15 yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde Yağmaların bazı kısımları ile Maverâünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları, kuzeyinde Tuhsi, Çigil ve Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası bayındır ve ılıman iklimli bir yerdi. Karluk hükümdarları önceleri Cabguy veya Yabgu unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyun, at ve çeşitli kürklerden. Bu dönemde Karluk hükümdarları *Atasagun* unvanını taşıyordu.

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfuzu arttı ve bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas kütesini meydana getirdiler. *Pendnâme* adlı eserde bildirdiğine göre Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır. Karluklar zamanla Karahanlı Devleti'ne cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahitayların işini kolaylaştırmıştır. Özellikle Katavan savaşında olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra Karahitayların Horasan'a kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir. Günümüzde Özbekistan'da ve Fergana vadisinde hâlâ Karluklar soyundan gelenler yaşamaktadır.

OĞUZLAR (766-1000)

Oğuz ismi, Gök-Türk Devleti'nin özellikle 630'da merkezî hâkimiyetinin çökmesiyle birlikte tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Oğuz kelimesi kabileler anlamı-

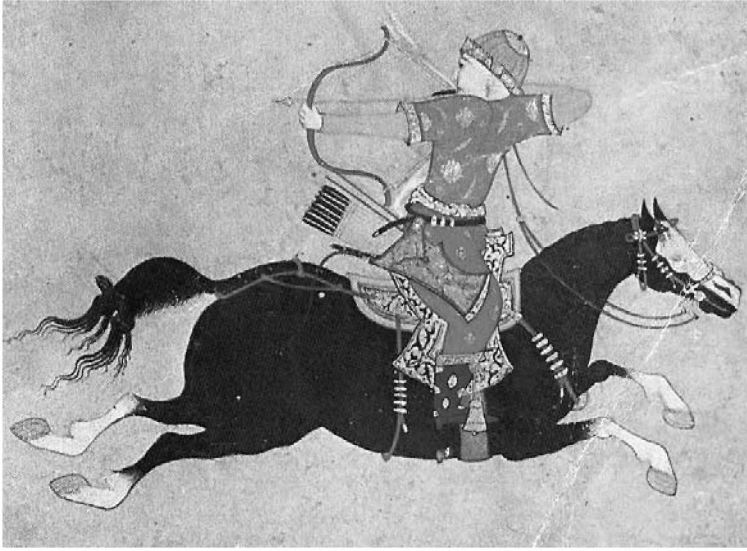
na geldiğinden dolayı farklı bölgelerdeki kabileler, Üç Oğuz, Dokuz Oğuz gibi kabile federasyonları şeklindeki adlarla anılmışlardır. Oğuz ismi gerek Türk gerekse Çin kaynaklarında sık sık geçmektedir. Oğuz ismi etnik bir boy değil, doğrudan Türk kabileleri anlamına gelmektedir. Bir başka ifade ile Oğuzlar, Gök-Türk devletlerinin halk kütlesini temsil etmektedir.

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da, artık kabileler anlamına geldiği, yani ok+u+z olduğu kabul edilmektedir. Zaten Batı Gök-Türk Devleti'nde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların (On Kabile) ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi Oğuzlar konusundaki filolojik delilleri desteklemektedir. Gök-Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz adının geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları görülmüştür.

Tarihi süreç açısından bakıldığında, Türgişlerin devamı olarak Oğuzları görmek daha doğrudur. Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları, Isık Göl, Yedisu, Çu ve Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler (Oğuzlar) daha da batıya, Sır Derya boylarına ve daha kuzey batıya doğru kaymışlardır. Zaten bu bölge eskiden beri Töles ve Türgiş bölgesi idi. Muhtemelen 603 dolaylarında kaynaklarda adları verilen Töles boyları daha sonra On Okları, yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular.

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da, artık kabileler anlamına geldiği, yani ok+u+z olduğu kabul edilmektedir; Üç Oğuz, Dokuz Oğuz gibi kabile federasyonları olması da bu görüşü destekler. Oğuz adı Türk ve Çin kaynaklarında sık sık geçmektedir. Oğuzlar, Gök-Türk devletlerinin halk kütlesini temsil etmekteydi. Gök-Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz adının geçmemesi, önce Töleslerin Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. 627 yılından sonra Töles adı önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları ortaya çıkmıştır.

Resim 3.2

Arkasını dönüp ok atan bozkır süvarisini resmeden bir minyatür (XVI. yüzyıl, Topkapı Sarayı Müzesi). Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği, at üstünde ok atmada ustalardı.

IX. yüzyıldan itibaren İslam kaynaklarında Oğuzların varlığı artık iyice belirginleşmektedir. Bundan sonra İsficab şehrinde Hazar Denizi'ne uzanan Mangışlak da içinde olmak üzere, geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgenç (Curcan) idi. Siyah-kuh (Karadağ) yarımadası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Buradan doğuya doğru gidildikçe Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin kasabasına varılıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğudaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde ise sınırlar Cim-Emba ırmaklarının kuzeyine ulaşır-

yordu. Sır Derya (Seyhun) boylarındaki diğer Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçın-
lıg-kend, Sıgnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan,
Özkend ve Sayram-İsficab belli başlı Oğuz şehirleri idi. Dede Korkut ve Oğuz Des-
tanlarının konuları bu bölgede, Sır Derya boylarındaki Karadağlar'da geçmektedir.

Sonraki kaynaklar, 775-785 tarihleri arasında Oğuzların, Maverâünnehir'e gel-
diklerini bildirir de Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-
844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer. 838-840 yıllarında Oğuzlar mağlup edilip
bin kadar esir verirler. 860'larda Avrupa'ya göç eden Peçeneklerin bir kısmı Oğuz-
ların yanında kalmıştır.

X. yüzyıl başlarında, Oğuzların Yeni-kent merkezli bir devlet kurdukları görül-
mektedir. Hükümdarının unvanı Yabgu olup, ona naip eden ise Kül Erkin idi. Or-
duya ise sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi başka unvanlı devlet adam-
ları da vardı. Yüzyılın ortalarına doğru Oğuzların Karaçuk, Sayram ve Savran şehir-
leri etrafında yoğunlaşmışlardı. İslam coğrafyacılarına göre Oğuzların sahası batıda
Hazar Denizi'ne ulaşmış, Mangışlak (Binkışlak) ve Gürgeç şehrinin güneyine var-
mıştı. Dolayısıyla Karadağların eteğindeki Karaçuk şehrinde Hazar'a uzanan sa-
haya *Oğuz Bozkırı* deniliyordu.

Harezm'in yerli hanedanı Afrigiler, Oğuzların baskısı altına girmişlerdi. Karluk-
larla yaptıkları savaşların birinde Oğuz yabgusu (hükümdarı) hayatını kaybetmişti.
Karahanlı Devleti'nin en büyük boylarından biri olan Çiğillerle Oğuzlar arasında
düşmanlık vardı. Kuzeydeki Kimeklerle bazen dost, bazen düşman idiler. Bu ara-
da, Oğuzlar İslam kaynaklarında *Türkmen* adıyla anılmaya başladılar.

Oğuzlar, doğuda Karluklar, kuzeyde Kimek, Kıpçaklar ve Hazarlar, kuzey batıda
Peçeneklerle sürekli mücadele halinde idiler. Bununla birlikte kesin tarih belli olma-
sa da 1000'li yıllarda Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkıldığı anlaşılmaktadır. Selçuk Bey ve
oğulları Selçuklu Devleti'ni yükseltmişler, böylece Anadolu'ya giden yol açılmıştır.

Oğuzlar, bu devirde Üç Oklar ve Boz Oklar olmak üzere ikili teşkilat halinde
idiler. Boz Oklar, Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yapar-
lı, Afşar, Kızık ve Beğdili, Karkın; Üç Oklar, Bayındır, Peçenek, Çavuldur, Çepni,
Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva ve Kınık adlarıyla yirmi dört
alt boya ayrılmışlardı. Oğuz Yabgu Devleti yıkılınca, Oğuzlardan büyük bir grup
Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru göç etmiş ve *Uzlar* diye bilinen boyu mey-
dana getirmişlerdi.

K İ T A P

Oğuzlar hakkında ayrıntılı bilgiyi Faruk Sümer *Oğuzlar* (Ankara, 1972) adlı eserinde bulabilirsiniz.

Bunlardan başka, Maverâünnehir, Taşkent, Fergana, Huttal, Şuman ve Toharis-
tan'da görülen Türk kökenli devletçikler olduğu görülmektedir. Huttal hâkimi Er-
kin unvanını taşıyor, Çin'e tarhan unvanlı elçiler yolluyordu. 720'de Buhara hâki-
mi Tuğ-Şad, Taşkent hâkimi ise Tegin adlarıyla tanınmaktaydı. Toharistan'da ise
Yabgu unvanlı kişiler hüküm sürüyordu. Onların Gök-Türk A-shih-na sülalesinden
geldiği bilinmektedir. Ayrıca, İrtiş Irmağı boyunda Kimekler, Aral Gölü'nün kuze-
yinde Kahlılar, Kaşgar'ın kuzeydoğusu Özkent, Çu ve Talas bölgelerinde Yagma-
lar yaşamaktaydı. Isık Göl'ün güneyinde oturan Çiğiller, Çu Irmağı boyunda Toh-
sılar, Toharistan taraflarında Kalaçlar (Halaç), Talas civarında Argu, Tanrı Dağla-
rının doğu taraflarında Yabaku, Çomul, İğrak, Çaruk, Ezgiş ve Kençek gibi Türk
boyları bulunmaktaydı.

SIRA SİZDE

5

Oğuz kelimesinin anlamı nedir? Bu durum tarihte neyi ifade etmektedir?

Özet

Töles boylarının önemini tanımlamak.

Tölesler, IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan Kanglıların devamıdır. Töles boyları Gök-Türk dönemindeki en önemli boy grubunun adıdır. Onlar bir bakıma Gök-Türk Devleti'nin halk kütlesiydiler. VI. yüzyılın ortalarında Orta Asya'daki dağınık Türk boylarının genel adı Töles idi. Gök-Türkler Töles boylarını yenerek onları kendilerine bağlamışlar, böylece bağımsızlık yönünde kendilerine olan güvenleri artmıştı. Tölesler, Gök-Türkler gibi konar-göçer bir hayat tarzına sahiptiler. Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Karadeniz'in kuzeyine kadar olan geniş bir alana yayılmışlardı. 603 yılında Batı Gök-Türk kağanı Tardu'nun yenilmesi ve devletin zayıflaması üzerine yeniden bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladılar. 627 yılından sonra müstakil bir siyasi güç olarak ortaya çıktılar.

Kırgız Kağanlığı'nın ortaya çıkışını ve gelişmesini açıklamak.

Kırgızlar, tarihte bilinen en eski Türk boyudur. İlk defa M.Ö. 202'de Hunlar zamanında tarih sahnesinde görüldüler. Esas yurtları Yenisey Irmağı'nın doğduğu Güney Sibiryâ bölgesidir. Gök-Türkler ve Uygurlar devirlerinde önemli tarihî roller oynamışlar, bu devletlere bağlanmışlardır. 840'ta Uygur Kağanlığı'nı yıktılsa da, Ötüken'de fazla barınamayıp eski yurtlarına geri döndüler. Moğollara bağlandıktan sonra Tanrı Dağları havâlisine, yani bugünkü yerlerine göç etme süreçleri başladı.

Türgişlerin Orta Asya'daki tarihî rollerini tanımlamak.

Türgişler, Batı Gök-Türklerinin devamıdır. Esasında bu devlet yıkılmaya yüz tutunca boylar İli ve Çu ırmakları havâlisinde toplanarak On Ok adıyla yeniden teşkilatlandılar (634). Türgişler, bu On Ok (Kabile)'tan birinin adıdır. Yeni boyların başında Gök-Türk hanedanından gelen beyler bulunuyordu. Türgişler, Çinlilere karşı başarılı savaşlar yaptıkları gibi, çoğu zaman II. Gök-Türk Devleti'ne itaat etmediler. 737-38'de kağanları Su-lu ölünce aralarındaki birlik dağıldı. 766'da Karlukların baskısıyla Seyhun boylarında yoğun-

laştılar. Daha sonra ise Oğuzlar olarak bilinen boy grubunu meydana getirdiler.

Karlukların diğer devlet ve kavimlerle olan ilişkilerini açıklamak.

Karluklar, Gök-Türk hanedanına yakın bir boy olmakla birlikte, genelde devlete problemler çıkarmışlardır. Önceleri üç kabile halinde bulunuyorlardı. Batıdan ayrılıp Doğu Gök-Türk Devleti'ne gittiler. II. Gök-Türk Devleti döneminde sık sık isyan ettiler. Nihayet Basmlı ve Uygurlarla birleşerek üçlü ittifak halinde Gök-Türk Devleti'ni yıktılar. Ancak, üstünlük sağlayamadıklarından Uygurlara bağlandılar. Zaman içinde Tanrı Dağları'na, Fergana vadisine ve Beşbalık'a yayıldılar. Küçük devlet ve beylikleri oldu. Talas Savaşında stratejik rol oynadılar. Karahanlı Devleti'nin önemli bir unsuru hâline geldiler. Gazneli Devleti'nin kurucularından Sebük Tegin de Karluklardandır.

Oğuzlar'ın Türk tarihindeki rollerini değerlendirmek.

Oğuzlar, 630'da Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra öne çıkmaya başladılar. Oğuz kelimesi kabileler anlamına kullanılmıştır; bazı kabileler Üç Oğuz ve Dokuz Oğuz gibi adlarla anılmaktadır. Oğuz kelimesi etnik bir boyu değil, Türk kabilelerini anlatmaktadır. Gök-Türk Devleti'nin halk kitlesini Oğuzlar oluşturmaktaydılar. Oğuzlar, Batı Gök-Türklerinin yani Türgişlerin devamı olarak Güney Kazakistan sahasında yer aldılar. Buradaki devletlerinin adı Oğuz Yabgu idi. Karahanlılar ve Samanoğulları ile mücadele ettiler. Kuzeydeki Kıpçaklarla savaştılar. Önce Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikiye, sonra 12'şerden 24 alt boya ayrıldılar. Selçuk Bey ile güçlenen Oğuzlar, Selçuklu İmparatorluğunu kurdular. Dalgalar halinde Ön Asya'ya gelerek, çok sayıda devlet, beylik ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nu meydana getirdiler.

Kendimizi Sınavalım

1. Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme gibi işlerle uğraşmaları aşağıdakilerden hangisini göstermektedir?

- Töleslerin boylar halinde yaşadığını
- Töleslerin toprağı çok sevdiklerini
- Töleslerin Çin'e yaklaşmak istediklerini
- Türklerin İslam öncesi devrede yerleşik hayatı çok sevdiklerini
- Türklerin İslam öncesi devrede Orta Asya'da tarım yaptıklarını

2. Kırgızlar, Hunlar zamanında aşağıdaki bölgelerden hangisinde yaşıyorlardı?

- Baykal Gölü'nün doğusunda
- Moğolistan'da Tola Irmağı kenarında
- Güney Kazakistan'da
- Altay Dağlarının kuzey ve doğusunda Kem (Yenisey) Irmağı civarında
- Orhun Irmağı civarında

3. Kırgızların 555'te kendiliklerinden Mukan Kağan'a itaat etmesinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

- T'u-yü-hunlara karşı ittifak yapmak
- Çin'e karşı birlikte sefere çıkmak
- Hızla yükselen Gök-Türk gücünü kendilerinden görmek
- Juan-juan Devleti'nin yıkılışına katkıda bulunmak
- Batı Gök-Türk ülkesine göç etmek

4. 737 senesinde bir kumandanının komplosuna kurban giden Su-lu'nun ölümü üzerine Türgişler aşağıdakilerden hangisini yapmıştır?

- Karluklara bağlandılar.
- Birliğini koruyamadılar.
- Uygurlara sığındılar.
- Moğolistan'ın doğusuna göç ettiler.
- Kırgızlardan yardım istediler.

5. Kara Türgiş Devleti'nde Su-lu Kağan'ın iki yüz bin kişilik bir orduya sahip olduğunun belirtilmesi aşağıdakilerden hangisini göstermektedir?

- Türgiş nüfusunun aslında çok kalabalık olduğunu
- Karlukların Türgişlere asker verdiğini
- Çinlilerin Türgişlere yardım ettiğini
- Doğu Gök-Türk ordusundan onlara destek verildiğini
- Arapların Türgişlerden çok korktuğunu

6. Karlukların kaynaklarında Töles boyları arasında **gösterilmemesinin** nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- Karlukların Tibet'e yakın alanlarda yaşamaları.
- Karlukların, ilk kez Sibiry'a'da tarih sahnesine çıkmaları
- Karlukların Karahanlılara katılmaları
- Çinlilerle çok sık ilişki kurmaları
- Karluklar Gök-Türklerin bir kolu olması

7. Tibetliler ve onlarla 791 yılında ittifak yapan Karluklar ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- Fergana'ya hücum ettiler.
- Etsin Göl bataklıklarını işgal ettiler.
- Isık Göl civarını ele geçirdiler.
- Birlikte Beşbalık'ın kuzeyini aldılar.
- Gök-Türklerle karşı savaşarak Ötüken'i kuşattılar.

8. Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih'nın, Taşkent Tudununu hapse atmasının sonucu aşağıdakilerden hangisidir?

- Talas savaşına yol açması
- Çinlilerin halk tarafından sevilmesi
- Araplarla Çinlilerin doğrudan temas etmeleri
- Karlukların, Türgişlere yardım etmesi
- Bölgedeki yerel idarelerin baş kaldırması

9. X. yüzyıl başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi aşağıdakilerden hangisindedir?

- Cend'de
- Yeni-kent'te
- Savran'da
- Sayram'da
- Karnak'ta

10. Oğuzlarda ordu kumandanının unvanı aşağıdakilerden hangisidir?

- Erkin
- Yabgu
- Sübaşı
- İlteber
- Kül Erkin

Okuma Parçası

el-Câhiz'e göre Türkler

el-Câhiz (766/76-870) Arap edebiyatının en meşhur şahsiyetlerindendir; halifelerin yakınında bulunmuş, saray çevresinde ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Onun *Fezâ-il el-Etrâk* [Türklerin Erdemleri] adlı eserinde Türkler hakkındaki izlenimlerini (askerî yetenekleri, karakterleri, kökenleri ve vatanlarına düşkünlükleri hakkındaki kanaatlerini) içeren kısımlar aşağıda verilmiştir:

Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerinin yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. Türk'ün yorarak öldürdüğü (çatlattığı), gaza esnasında binmeyi kabul etmediği atla hiç bir Toharistan atı yola dayanamaz. Haricî ile birlikte yola çıksa, haricî henüz hafifçe hızlanmadan Türk bütün hızıyla gitmeye başlar. Türk, hem çoban, hem seyyis, hem canbaz, hem baytar, hem süvaridir. Hülasa Türk başlı başına bir millettir. İnsanlar bir sarp yokuşa varınca diğerleri yoldan gittiği halde, Türk yolu bırakıp yokuş yukarı dağa tırmanır. Sonra, dağ geçişinin inemeyeceği yerlerden aşağıya sarkar. Türk'ün atının sırtında ağırlığı, yerde yürürken ayaklarının tıptırtısı yoktur. Bizden bir süvarinin önünde iken göremediğini o, arkasında iken görür. O, bizden bir süvariye av, kendisini pars, süvariye geyik, kendisini av köpeği yerine koyar. Allah'a yemin olsun ki, Türk, eli kolu bağlı olarak bir kuyuya atılsa mutlaka bir çaresini bulup kurtulur.

Türk, ancak korkulması gerekenden korkar. Ümit edilmeyecek şeye karşı ümit beslemez. Bir şeyi elde etmeye çalışmaktan onu kesin ümitsizlik alıkoyar. Daha çoğunu elde etmedikçe azı bırakmaz. Eğer her ikisini elde etmesi mümkünse hiç birini feda etmez. İyi bilmediği bir şeyin hiç bir tarafını iyi bilmez. İyi bildiği hususun tamamını sağlam yapar. Her işi bizzat kendisi yapar. İçi dışı gibidir. Hiçbir netice çıkmayacak bir şeyle uğraşmaz. Uyku ile vücudunu dinlendirmese uyumaz. Bununla beraber uykusu uyanıklıkla karışiktir. Uyanıklığı esnasında uyuklamaz.

Türkler yaltaklanma, yaldızlı sözler, münafıklık, kovuculuk, yapmacık, yerme, riya, dostlarına karşı kibir, arkadaşlarına karşı fenalık, bid'at nedir bilmezler. Çeşitli fikirler onları bozmamıştır. Hile-i şer'iyye ile başkalarının malını helal saymazlar. Onların tek ayıbı ve başkalarından soğutan husus, vatanlarına karşı çok iştiaak duymaları ve zaferin sevincini, birbiri peşinden vukûnu, ganimetin tadını ve çokluğunu, sahralardaki oyunlarını, çadırlardaki gezintilerini hatırladıkları ve uzun zaman boş durmakla kahramanlıklarının boşa gitmesi-

ni, aradan uzun müddet geçmekle enerjilerinin tükenmesini istemedikleri için, muhtelif memleketlerde dolaşmayı çok sevmeleri, yağmaya ve çapulculuğa düşkünlükleridir.

Türklerin kadınları erkekleri gibidir. Hayvanları kendileri gibi Türk hususiyetini taşır. İkamet etmek, bir yerde eğlenmek, uzun müddet kalmak, beklemek, az hareket etmek, az işle meşgul olmak Türklere çok ağır gelir. Zira onların bünyeleri hareket üzerine kurulmuştur. Durmaktan nasipleri yoktur. Ruhi kuvvetleri, bedenî kuvvetlerinden daha fazladır. Onlar ateşli, harareti, anlayışlı kimselerdir. Hatıraları çok, bakışları keskindir. Kıt geçimi âcizlik, uzun zaman bir yerde kalmayı ahmaklık, rahatlığı ayak bağı, kanaatkârlığı azimsizlik, muharebeyi terk etmenin zillet getireceğini kabul ederler.

Onlar sanat, ticaret, tıp, ziraat, geometri, meyvecilik ve ağaç yetiştirmek, binalar yapmak, kanallar açmak ve mal toplamakla meşgul olmadılar. Sadece, gaza yapmak, avcılık etmek, ata binmek, kahramanlarla çarpışmak, ganimet elde etmek, çeşitli memleketleri tanımakla meşgul olduklarından ve yaratılışları bu işler için müsait olduğundan, bunları iyice sağlamlaştırdılar, bu konularda en yüksek dereceye ulaştılar. Sanatları, ticaretleri, zevkleri, övündükleri, aralarında gündüzleri ve geceleri konuştukları harp mevzuu oldu. Böylece harp sanatında, Yunanlıların felsefe ve ilimde, Çinlilerin sanatı, bedevilerin saydığımız hususlarda, Sasanîlerin devlet ve siyasette elde ettikleri dereceyi elde ettiler.

Kaynak: Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara, 1988, s. 68-82.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız yanlış ise, "Tölesler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise, "Kırgızlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise, "Kırgızlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise, "Türgişler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise, "Türgişler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise, "Karluklar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise, "Karluklar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise, "Karluklar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise, "Oğuzlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise, "Oğuzlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Gök-Türkler, Töles boylarını yenip, onların 50 bin ailesini kendilerine bağladıktan sonra istiklallerini elde etme yolunda büyük güven kazandılar.

Sıra Sizde 2

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılıp, Uygurlar etrafa dağılmışlardır.

Sıra Sizde 3

634 yılında Batı Gök-Türk hanedanından İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştır. Türgişler bunlardan birinin adıdır.

Sıra Sizde 4

Doğu Gök-Türk ülkesinde Çin'e karşı başlatılan bir bağımsızlık hareketini daha bastırıldıktan sonra, Çin İmparatorluğu, Gök-Türk coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildi, boyların yaşadığı yerlerde askeri valilikler kuruldu. Karluklar da üç boy ile birlikte Çin'e bağlandılar. Karluk boylarının reisleri askeri vali (Tu-tu) tayin edildiler.

Sıra Sizde 5

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu kabul edilmektedir. Bazı kabile federasyonlarının Üç Oğuz (Üç Kabile) ve Dokuz Oğuz (Dokuz Kabile) gibi adlarla anılması bu görüşü desteklemektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Agacanov, S. G. (2003). **Oğuzlar**, çev. E. N. Necef, A. Annaberdiev, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Eberhard, W. (1942). **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kafesoğlu, İ. (1987). **Türk Millî Kültürü**, İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- Minorsky, V. (2008) **Hudûdü'l-Âlem**, çev. A. Duman, M. Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ögel, B. (1971). **Türk Mitolojisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. (1991). **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taşagül, A. (2004). **Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. (2002). "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları," **Türkler**, II, s. 323-367.
- Sümer, F. (1972). **Oğuzlar (Türkmenler)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

4

Amaçlarımız

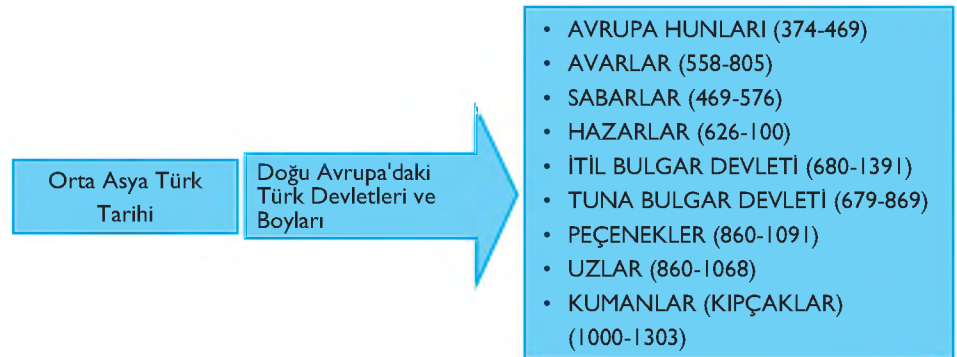
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Avrupa Hun İmparatorluğu'nun tarihî rolünü ve etkilerini tanımlayabilecek;
- Avarların Avrupa tarihindeki yerini değerlendirebilecek;
- Sabarların Kafkasya'daki tarihî rollerini açıklayabilecek;
- Hazarların Avrasya tarihindeki yerini açıklayabilecek;
- Bulgar devletlerinin İdil-Ural ve Balkan tarihindeki önemini tanımlayabilecek;
- Peçenekler ve Uzların Avrasya'daki tarihî rollerini açıklayabilecek;
- Kuman-Kıpçakların tarihî önemini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Avrupa Hunları
- Attila Hunları
- Avarların Göçü
- İtil Bulgar Devleti
- Tuna Bulgar Devleti
- Peçenekler
- Uzlar
- Kuman-Kıpçaklar

İçindekiler

Doğu Avrupa'daki Türk Devletleri ve Boyları

AVRUPA HUNLARI (374-469)

Asya'daki Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine M.Ö. 48 ve M.S. 93 yılları arasında Batı Türkistan sahasına, özellikle Güney ve Kazakistan bozkırlarına göçler oldu, bölgedeki Türk nüfusu arttı. Bunlar daha önce gelenleri İtil (Volga) nehrine doğru ittiler. Bu bölge, yani Cim ve Yayık ırmakları civarı iki yüzyıldan fazla Hun boylarına yurtluk yaptı. Türk boyları çok kalabalıklaştıkları için otlakların yetersizleşmesi üzerine kendilerine yeni vatan aramaya başladılar.

Bazı Hun grupları İtil nehrini aşarak 330-350 tarihleri arasında Kafkasların kuzeyindeki Kuban ve Terek nehirleri arasındaki bozkırları istilâ ettiler. 374-375 tarihinde Balamir önderliğinde Hun kitleleri, İtil nehrini hızla geçerek batıya doğru ilerlemeye başladılar. Önce Alanları yerlerinden ederek batıya doğru ittiler. Arkasından Ostrogotları ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Yenilen ve ordusu dağılan Ostrogot (Doğu Gotları) kralı Ermanarik, savaş meydanında intihar etti. Mağlup Ostrogot kitleleri dağınık bir vaziyette geri çekilirken Prut nehri boylarındaki Vizigotları (Batı Gotları) yerlerinden oynattılar. Neticede Avrupa tarihindeki meşhur Kavimler Göçü başladı. Çok kısa bir zaman içinde Balkanlar, Pannonya, İtalya, Galya, İspanya ve Kuzey Afrika yabancı kavimlerin hücumlarına sahne oldu. Hunların savaş tekniği ve askerî usulleri karşısında Avrupalı kavimler dehşete düştü.

Basık ve Kursık liderliğindeki bir Hun grubu, 395-396 yıllarında Kafkaslardaki Derbent ve Daryal geçitlerinden geçerek Anadolu'ya akın yaptılar. Doğu Anadolu'ya girerek, Erzurum, Malatya ve Çukurova'ya kadar ilerlediler. Antakya ile Urfa'yı kuşatıp, Suriye'ye girdiler; Kudüs'e kadar uzanıp geri göndüler. Doğu Anadolu'ya akınlar yaptıktan sonra Urfa'ya kadar ilerlediler. Hunların bu akınlarından dolayı Urfa başpiskoposu Efraim "Bunlar Yecüc Mecüc kavmidir. Küheylânlarının üzerinde fırtına gibi giderler. Geriye dönüp ok atarlar" demiş ve Türkler hakkında daha sonraları birçok hayal ürünü hikâye ve efsanenin doğmasına sebep olmuştur.

400 yılı civarında Karpat Dağları mıntıkasına geldiklerinde başlarında Uldız (Yıldız) bulunan Hunlar, onun idaresinde batıya doğru ilerlemeye başladı. Devletin ağırlık merkezi İtil'den Orta Avrupa'ya kaydı. Hunlar, Tuna'ya ulaşınca Kavimler Göçü'nün ikincisi başladı. Bu arada, Batı Roma İmparatorluğu ile dost olan Uldız, 406 yılında Gotların ve diğer yabancı kavimlerin elinden Batı Roma'yı kurtardı. 410'larda Uldız ölünce Hunların başına geçen Karaton daha çok devletin doğu işleriyle uğraştı. Ondan sonra 422'den sonra Hunların başına Rua, Oktar ve Muncuk isimlerinde üç lider geçti. Bunların arasında Rua'nın pozisyonu daha ileriydi.

Basık ve Kursık liderliğindeki bir Hun grubu, 395-96 yıllarında Kafkaslardan geçerek Anadolu'ya doğru hareket ederek Erzurum, Malatya ve Çukurova'ya kadar geldiler. Antakya ile Urfa'yı kuşattıktan sonra Kudüs'e, oradan Doğu Anadolu'ya kadar ilerledikten sonra Urfa'ya kadar akın yaptılar. Dönemin olaylarını kaleme alan Urfa başpiskoposu Efraim Hunlar hakkında: "Bunlar Yecüc Mecüc kavmidir. Küheylânlarının üzerinde fırtına gibi giderler. Geriye dönüp ok atarlar" demektedir.

Onun orduları Orta Tuna ve Tissa havzalarını ele geçirerek buralardaki Germen ve Slav kavimlerini itaat altına aldı. V. yüzyılın ortalarına doğru Orta Avrupa'dan Hazar Denizi'nin doğusuna kadar uzanan bir Hun Devleti ortaya çıktı.

Rua, 433 yılında ölünce Hunların başına Muncuk'un oğulları Attila ve Bleda geçti. İki kardeşin idaresi on bir yıl kadar sürdü. Bu devirde Hun mezarlarının soyulması üzerine Doğu Roma seferine çıkıldı. Balkanlardaki Bizanslılara ait kalelerin çoğu Hunların eline geçti. 445 yılında Bleda ölünce Attila tek hâkim oldu. Devletini genişleterek doğuda Aral Gölü'nden, batıda Ren nehrine kadar otuzdan fazla kavmi hâkimiyeti altına aldı. Doğu Roma'ya karşı savaflara girişerek Lüleburgaz'a kadar geldi. 447'de çıktığı büyük Balkan seferinde Doğu Roma İmparatoru Theodosius'u bozguna uğrattı. Harp tazminatı ve yıllık vergi almak karşılığında onunla barış yaptı.

Attila, yıllar önce kendisine gönderilen Honoria'nın nişan yüzüğünü bahane ederek, Batı Roma İmparatorluğu'nun yarısını veya devletin idaresine katılma hakkını istedi. Bunun reddedilmesi üzerine sefere girişti ve Batı Roma kumandanı Aetius ile Paris yakınlarında Campus Mauriacus denilen yerde karşılaştı (451 Haziranı). 24 saat süren savaşta her iki taraf da ağır kayıp verip geri çekildiler. Ancak, Attila maksadına erişmiş, Batı Roma'nın asker kaynağı olan Galya'yı tahrip etmişti. Sayısı iki yüz bine varan Hun ordusunun yarısı Germenler ve Gotlardan oluşuyordu.

Ertesi sene (452 ilkbaharı) İtalya seferine çıkan Attila, Kuzey İtalya'yı istilâ etti. Milano ve Pavya'yı ele geçirdi. Dehşete kapılan Roma İmparatoru, Roma şehrini terk etmeye karar verdi. Ancak Papa Leon'un gelip kendine yalvarması, vergi ve prenses Honoria'nın nişan yüzüğünü teklif etmesi üzerine Attila, ordusunu toplayarak İtalya'dan geri döndü.

K İ T A P

Hun kağanı Attila'nın hayat hikâyesi için Şerif Baştaş'ın *Büyük Hun Kağanı Attila* (Ankara, 1998) adlı eserini okuyabilirsiniz.

Attila, Türk tarihinde olduğu kadar, dünya tarihinde de arkasında derin izler, hatıralar bırakan bir liderdir. Birçok milletin hafızasında ölümsüzlüğe ulaşmıştır. Onun hakkında İtalya'da, Galya'da, Germen ülkelerinde, Britanya'da İskandinavya'da ve bütün Orta Avrupa'da yüzyıllar boyu ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiş, roman, resim, heykel sanatlarına konu olmuş, hakkında pek çok kitap yazılmıştır. Tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir. Almanların meşhur *Nibelungen Destanı* gibi çağdaşı kayıtları, onu babacan, iyiliksever ve yüksek vasıflı bir hükümdar olarak tanıtmaktadır. Tanrı'nın kılıcı Ares'e sahip olduğu, Attila'nın bu sayede bütün dünyayı ele geçireceği onun hakkında söylenen efsanelerin en meşhuru. Dinî taassup içindeki Hristiyan din adamları onun hakkında acımasız ve gaddar diye hikâyeler uydurmuşlardır.

Attila'nın 453 yılında bir düğün gecesinde ölümü üzerine yerine oğlu İlek geçti. Ancak, Batı Hun Devleti artık çözülmeye başlamıştı. Gerek o ve kardeşleri arasındaki taht mücadeleleri, gerekse Germen kitlelerinin bağımsızlıklarını ilân etmek için harekete geçmeleri kısa zamanda devletin dağılmasına yol açtı. İlek, Gepid kralıyla yaptığı savaşta öldürüldü. Dengizik, 468 yılında Bizanslılara yenildi ve esir düştü. İstanbul'a getirilerek idam edildi. Attila'nın en küçük oğlu İrnek kendisine bağlı bazı gruplarla Karadeniz'in kuzeyine döndü. Ona bağlı gruplar buradaki Ogur Türklerine karışarak Bulgarları meydana getirdiler.

Hunlar, Avrupa tarihinde çok derin tesirler bıraktılar. Her şeyden önce kavimler göçüne yol açarak etnik açıdan bugünkü Avrupa milletlerinin temelini attılar. Hunlar sayesinde Avrupa, estetik açıdan bozkır sanatını tanımış oldu. Batı Roma İmparatorluğu gibi büyük bir devletin tarihe karışmasına ve İtalya'ya yabancı kavimlerin yerleşmesine sebebiyet verdiler. Neticede Roma-Germen siyasi oluşumu başladı. Bunun yanında köylünün ve güçsüzün korunmasına yönelik şövalyelik ruhunun doğmasına sebep olan Hunlar, askerî açıdan Türk ordusunun tesirlerini Ortaçağ boyunca yaşayacak şekilde Avrupa milletlerine aktardılar.

Hunların vergiye bağladıkları Bizans'la yaptıkları anlaşmalarda ticarete önem verdikleri anlaşılmaktadır. 434'teki Margos Barış'ına göre ticaret yine Hunların izin verdiği sınır kasabalarında yürütülecekti. Grek tacirlerinin Hunları aldatması Attila'nın Bizans üzerine yürüme sebeplerinden birisi olmuştur. Hunlar Balkan seferinde Belgrad ve Niş gibi müstahkem mevkiileri ele geçirdiler. 447 tarihindeki Anatólios Barış'ından sonra Tuna nehrinden beş günlük mesafedeki yerler boşaltılmış ve ticaret bundan sonra sadece Niş şehrinde yapılmıştır.

Hunlar Avrupa tarihinde hangi etkileri yapmışlardır?

SIRA SİZDE

AVARLAR (558-805)

Avarların kökeni M.S. 350'li yıllara kadar gitmektedir. Ana Hun kitlesinden ayrılan Uar-Hunların bir kolu Toharistan'ı, Tanrı Dağları ve Kuşan bölgesini, Maveraünehir'i ve Soğdiana'yı ele geçirerek Akhun (Eftalit) Devleti'ni kurdu. Uar-Hunların kuzey kolu Gök-Türk hâkimiyetinin 552'den itibaren yükselmesi üzerine batıya doğru kaydı. Önce Kafkaslara, sonra Karadeniz'in kuzeyine, nihayet Orta Avrupa'ya geldiler. Bunların Moğolistan'ın doğusunda ortaya çıkan ve büyük bir devlet kuran Juan-juanlarla ilgisi yoktur. Aslında Apar adı altında bu boy Kül Tegin Yazıtı'nda geçmektedir. 572 yılında Mukan Kağan öldüğünde onun cenazesine katılanlar arasında Avarlar (*Apar* olarak geçmektedir) da vardı.

Avarların kökeninin 552'de Gök-Türklerin yıktağı Moğol kökenli Juan-juan devletiyle hiçbir ilgisi yoktur.

DİKKAT

Avarlara, Bizans ve Slav kaynaklarında Abar, Avar, Abari gibi isimler verilmekte ve kendilerince Apar denilmektedir. Kafkasya'ya gelerek İran bölgesindeki Alanları kendilerine bağlayan Avarlar, 558 yılında Bizans'a elçiler göndererek, topraklarında yerleşmek için bir bölge talep ettiler. Ayrıca Bizans sınırlarını korumak ve bu hizmet karşılığında da bir miktar vergi almak isteğinde bulundular. O esnada Balkanlarda Ogurlarla uğraşan İmparator Justinianos teklifi kabul edip onlarla bir anlaşma yaptı. Bunun üzerine Avarlar, Karadeniz kıyısında ve Kafkasya'daki Sabarlar, Onogurları ve bir Slav kabilesi olan Andları mağlûp ederek, sınırlarını Aşağı Tuna'ya kadar genişlettiler. Volga ile Tuna arasındaki çok geniş bölgede yaşayan Türk boyları da Avarların hâkimiyetini tanıdılar. Aynı zamanda Karpatlara kadar ilerleyen Avarlar, Tuna'nın batısında bulunan Longobardlarla anlaşip Doğu Macaristan'daki Gepidleri de itaat altına aldılar. 568'den itibaren Longobardların Kuzey İtalya'ya göçmeleriyle Macaristan toprakları Avarlara kaldı. Bu suretle Avarlar, Orta Avrupa'da hâkimiyetlerini iyice güçlendirdiler. Batıda Frankları yendikten sonra güneyde bugünkü Belgrad ve Eszek gibi Bizans'ın önemli sınır kalelerini de ele geçirdiler.

Avarların en güçlü devirleri Bayan Kağan zamanına rastlar. Bayan Kağan devlet merkezini Tuna ile Tisa nehirleri arasındaki stratejik açıdan önemli bir yere nakledeken imparatorluğun sınırlarını Dnyeper'den Elbe'ye, Adriyatik'ten Kuzey Denizi sahillerine kadar genişletti. Avarlar, 565 yılında Bizans imparatoru Justinianos'un ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklardan faydalandılar. Bizans'tan büyük paralar aldıkları gibi Karadeniz kıyısındaki kaleleri de kuşatarak bölgeden topladıkları esirleri Roma İmparatorluğu'nun boş olan arazilerine yerleştirdiler. Trakya ve Makedonya'daki akınlarına hız vererek Selânik şehrini kuşattılar. Ancak, İran savaşından dönen Bizans orduları karşı hücumla geçince geri çekilmek zorunda kaldılar ve Tisa nehrine kadar takibe uğradılar. Avarların imdadına Bizans ordusunda patlak veren Fokas isyanı (602) yetişti. Avarlar, 616 yılına kadar Bizans'a karşı Longobardlarla birlikte hareket etmelerine rağmen, bu tarihten sonra İtalya'ya da akınlardan geri durmadılar. Ayrıca, Bizans'taki iktidar zayıflığını fırsat bilip Slavlarla birlikte Dalmaçya, Orta Yunanistan ve Peloponnes'e kadar akınlar yaptılar. Bizans imparatoru Herakleios (610-641), Avar, Slav ve Türk Bulgarlardan meydana gelen kuvvetler karşısında Trakya'da tutunamayınca büyük paralar karşılığında barış yaparak Selanik'i kurtardı (619).

626 yılında, Avarlarla Sasanîlerin anlaşmalı olarak gerçekleştirdikleri İstanbul kuşatmasında Bizans çok zor anlar yaşadı. Ama kuşatmanın uzun sürüp başarısız olması Avarların güçlerinin kaybolmasına yol açtı.

626 yılında, Avarlarla Sasanîlerin anlaşmalı olarak gerçekleştirdikleri İstanbul kuşatmasında Bizans çok zor anlar yaşadı. Bundan bir süre önce İranlılar Filistin, Suriye ve civarlarını ele geçirmişlerdi. Bizans İmparatoru Herekleios, Hazarlardan yardım talebinde bulunmak için Doğu Karadeniz bölgesinde iken, İran ordusu Anadolu'dan geçerek Boğaziçi'ne kadar ulaştı. Diğer taraftan Bulgar ve Slav birlikleriyle takviyeli Avar ordusu da Balkanlar ve Trakya'dan geçerek Bizans surları önüne geldi. İki ateş arasında kalan Bizans, çaresizlik ve ümitsizlik içindeyken Avarların emrindeki Slavlar Bizans'ın kışkırtmaları sonucunda Avarlara karşı isyan etti. Donanmanın olmayışı sebebiyle Avarlar kuşatmadan bir netice alamadan geri dönmek zorunda kaldılar. Tehlikeyi ucuz atlatan Bizans'ta o gün bayram ilân edildi ve yüzyıllarca kurtuluş günü olarak kutlandı.

Alpler ile Dalmaçya'daki Slavların ve müttefikleri olan Türk Bulgarların 630 yılında isyan etmeleri Avarları zor durumda bıraktı. Bunlara bir de Avar kağanının zamansız ölümü eklenince işler iyice karıştı. Bulgarların, kağanlık makamı üzerinde hak iddia etmeleri gibi devlet için hiç de hoş olmayan durumlar ortaya çıktı. Neticede isyan bastırıldı ama Onogur Bulgarları bağımsızlıklarını ilân ederek Dnyester'in doğu kısımlarını ele geçirdiler. Tuna, Sava bölgesi ile Kuzey kısımları da Slavlarda kalınca Orta Macaristan topraklarına sıkışıp kalan Avarlar her geçen gün daha da zayıfladılar. 791 yılından itibaren yaklaşık on beş yıl Frank imparatoru Büyük Charles'ın din savaşlarına direnen devlet, 805'te parçalanarak dağıldı ve zamanla Hristiyanlaşp dillerini de kaybederek kalabalık kitleler içerisinde eridi.

Avarların en meşhur devlet adamı 562'den itibaren hakanlık makamında görülen Bayan'dır. Kağanın yetkileri çok fazla idi. Avrupa Hunlarına kıyasla daha katı bir idareleri vardı. Devlet teşkilâtı mahalli idari bölgelere ayrılmıştı. Bozkır halkı olan Avarların ordularını zırhlı süvari, okçu birlikleri teşkil ediyordu. Kendilerine sonradan katılan grupları, genellikle sınır boylarına yerleştirirlerdi. Zaten 602'den itibaren de yerleşik hayata geçmeye hız vermişlerdi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Avarların son dönemlerinde, devletin başında yine hakan unvanı taşıyan birisi bulunurdu. Hakanın hanımının (Hatun) da devlet idaresinde önemli bir yeri vardı. Hakandan sonra en önemli makam ise *Yugurris* (Yuğruş) idi. Devletin batı kısmının başında *Tudun*, güney bölgesinin başında *Tarkan* bulunmaktaydı.

Avarların, Bizans'a elçi göndermelerinin sebebi nedir?

SABARLAR (469-576)

Batı Sibirya ile Kafkasların kuzey bölgeleri arasında tarihî rol oynadıkları bilinen Sabarlar; Bizans tarihlerinde Sabar, Sabir, Savir; Ermeni, Süryani ve İslâm kaynaklarında ise Savir, Sabir, Sibir olarak geçmektedir. Filologlar tarafından Sabar kelimesi Sab+ar = Sap-ar şeklinde izah edilmiştir ki, “sapan, yol değiştiren, serbest olan” ahlamlarına gelmektedir. İsimlerinin anlamı Türkçe olan Sabarlara ait bilinen şahıs adları da Türkçedir (Balak, İliger ve Boarik gibi).

Sabarların asıl yurtlarının Tanrı Dağları'nın batısı ile İli Nehri arasındaki saha olduğu söylenmektedir. Önceleri muhtemelen Asya Hun İmparatorluğu'na bağlı bir topluluk idiler. V. yüzyıl Bizans tarihçisi Priskos'un verdiği bilgiye göre, isimleri ilk defa Batı Sibirya'ya göç eden kavimler arasında geçmektedir. Doğudan gelen Avarlar karşısında tutunamayan Sabarlar, batıya yönelmişler ve Altay Dağları ile Ural arasındaki düzlüklerde yaşayan Ogur Türklerini yurtlarından çıkararak Tobol-İşim ırmakları çevresine yerleşmişlerdir.

Sabarlar, VI. yüzyıl başlarında Doğu Avrupa'ya gelerek bölgedeki Bulgar gruplarını hâkimiyetleri altına alarak İtil-Don nehirleri arasında ve Kuban nehrine kadar olan sahaya yayılmışlardır. Böylece Bizans ve Sasanî imparatorluklarına sınır olan Sabarların tarihî önemleri artmıştır. Bu esnada Bizans ile savaşları devam eden İranlıların safında yer alan Sabarlar, meşhur hakanları Balak'ın idaresinde Bizanslıları mağlup ederek Ermenistan bölgesine akınlar tertip etmişler, Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara ve Konya havalisine kadar ilerlemişlerdir.

Sonraki yıllarda menfaatleri ve devrin şartlarına göre bazen Bizans'ın bazen İran'ın yanında yer almışlardır. Nitekim Bizans imparatoru I. Justinianos (527-565), kıymetli hediyeler karşılığında Balak'tan sonra devletin başına geçen hanımı Boarik'la anlaşılarak onları kendi saflarına çekmesini bilmiştir. Bunun neticesinde bir müddet Bizans ile müttefik kalan Sabarlar, Sasanîlerle yaptıkları savaşlarda (özellikle Şehinşah Anuşirvan karşısında) epeyce kayıplar vererek eski güçlerini kaybettiler. Sabarların, İranlılar ile Bizanslıların o güne kadar bildikleri savaş tekniği ve gücüne sahip olduklarını, VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopios hayranlık verici ifadelerle anlatmaktadır. 557 yılında Avarların çok sert hücumuna maruz kalan Sabarlar dağıldılar. Hâkim oldukları bölge batı Gök-Türklerin eline geçti. Güney Kafkasya'daki yurtları ise Bizanslıların kontrolüne girdi (576). Bundan sonra bölgede dağınık bir vaziyette yaşayan Sabarlar, VII. yüzyılın ortalarında Hazar Devleti'nin kuruluşunda yer aldılar. Hazar toplulukları arasında önemli bir yer tutan Belencer ve Semender Boyu Sabarlara dayanmaktadır.

Sabarlardan geriye kalan tarihî hatıraların başında, geniş bir coğrafyaya verilen *Sibirya* adı gelmektedir. XVI. yüzyılda kurulan Sibir Hanlığı ve hanlığın başşehri olan Sibir kelimeleri dikkat çekmektedir. XIX. yüzyılda Batı Sibirya'da yapılan araştırmalar, bölgede yaşayan Vogul, Ostiyak ve İrtiş Tatarları arasında hâlâ Sabarlardan izler bulunduğunu göstermektedir. Halk masallarında, kahramanlık hikâyelerinde Sabarlar geniş yer tutmakta ve ata olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, Ob, Tura ve İrtiş boylarında Saber, Saper, Savri ve Sibir şeklinde yer ve kale adları bulunmakta olup, Ay-Sabar ve Kün-Sabar gibi şahıs isimleri de vardır.

HAZARLAR (626-1000)

Doğu Avrupa'da ilk defa muntazam devlet kuran Türk topluluğu Hazarlardır. Sabarların yaşadığı sahada Sabar ismi yerine birdenbire ortaya Hazar isminin çıkması, Sabarlar ile Hazarlar arasında bağlantı olduğunu göstermektedir. Hazar kelimesi, Sabar gibi, "serbest dolaşan, gezen" anlamına gelmektedir. Hazar Hakanlığı topraklarında birçok Türk grupları vardı. Bunun için buralarda çeşitli Türk lehçeleri konuşuluyordu. Hazarların coğrafi durumu çok önemli bir mevkide bulunduğu için, Hazar ülkesinin ağırlık merkezi İtil Boyu'dur. Burası, İtil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını oluşturmuyordu. Aynı zamanda en önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Bu yollardan en önemlisi İtil nehridir. İslâm dünyası ile Çin ve İskandinavya arasındaki ticaret faaliyeti buradan geçiyordu. Aynı şekilde Harezmi'den İtil boyuna ve oradan Karadeniz sahillerine giden kervan yolu da buradan geçmekte idi.

Harita 4.1

X. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk devletleri ve boyları.

Kaynak: R. Grousset, *The Empire of the Steppes*, New Brunswick, 1970.

Hazar ismi ilk defa 558'de Sasanî-Sabar savaşlarında geçmekte, 576 yılında Gök-Türk hâkimiyeti Karadeniz'in kıyılarına ulaşınca Çin kaynaklarında da görülmektedir. 568 yılındaki Bizans kaynağında ise artık iyice tanınırken, aynı zamanda *Türk* adı ile de anılıyordu. Bu sıralarda Hazarlar, Batı Gök-Türk Kağanlığının batıda en uç noktasını meydana getiriyorlar ve yine Batı Gök-Türklerinin arzusu ile Sasanîlere karşı Bizans'a yardım ediyorlardı. İslâm ve Ermeni kaynaklarına göre Hazarların Gök-Türklerle bağlılığı VII. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Bu devirde

Hazarların Derbend'i geçerek Gürcistan'a ve Azerbaycan'a akınlar yaptıklarını ve Tiflis'i kuşattıklarını görmekteyiz. 626 yılında Avarlarla Sasanîler İstanbul'u kuşattınca, Bizans İmparatoru Herakleios Tiflis'e gelip Hazar yabgusu ile görüşerek ondan sağladığı ordu ile Bizans içlerine yürüdü. Daha sonra yine Hazarlardan Çorpan Tarhan Sasanîlere karşı başarılar kazanıp Anadolu'yu Sasanîlerden kurtardı. Bu sırada Yabgu, Tiflis'e girip bazı Ermeni kitlelerini hâkimiyetine aldı (629).

Hazar Hakanlığı'nın gerçek kuruluşu 630 yılındadır. Bu tarihte doğuda Gök-Türk Devleti fetret devrine girince, Hazarlar müstakil bir devlet olarak tarih sahnesine çıktılar. Hazar Devleti kurulur kurulmaz, Sasanî ve Bizans imparatorlukları arasındaki savaşlarda rol oynamaya başladılar; Hazarlar Bizans'la dostluk kurup, Sasanîlere saldırdılar. Türk-Bizans ortak hareketinin neticesinde Sasanî İmparatorluğu zayıfladı, arkasından İslâm kuvvetleri tarafından yıkılarak, tarih sahnesinden çekildi. İslâm kuvvetlerinin hareketi Kafkaslarda Ermenya bölgesinde gelişmeye başlayınca, Türk-Bizans dostluğu daha da arttı. Siyasi menfaatlerin ortak olması, hükümdar aileleri arasında evlenmeler yolu ile akrabalık kurulmasına yol açtı. İmparator II. Justinianus (685-695) ve V. Costantinus (741-775) Hazar prensesleri ile evlendiler. Costantinus'un Hazar prensesi Çiçek'ten doğma oğlu IV. Leon (775-780), "Hazar Leon" olarak tanınmıştır.

Bizans imparatorları çoğu zaman kendi iç ve dış meselelerinde Hazarların yardımını sağlamaya çalıştılar. VIII-IX. yüzyıllarda Hazar Hakanlığı genişleyerek Doğu Avrupa'nın en önemli devleti oldu. Bu sırada Kama ve İtil boyundaki birçok kavim, İdil Bulgarları ve çeşitli Fin kavimleri Hazar hakanına tâbi idi. Ayrıca orta Dinyeper boyundaki çeşitli Slav kavimleri Hazar hâkimiyetini kabul ettiler. Hazar Hakanlığı'nın sınırları Yayık nehrinden başlayarak batıda Özü nehrine kadar geniş bir sahayı kaplıyordu. Bu sıralarda Karadeniz'in kuzeyindeki Büyük Bulgarya devleti, Hazarların hücumları neticesinde yıkılmış, buradaki bütün geniş ovalar Hazarların eline geçmişti.

630 yılında, doğuda Gök-Türk Devleti fetret devrine girince, Hazarlar müstakil bir devlet haline geldiler ve Sasanî-Bizans mücadelesinde Bizanslıların yanında yer aldılar, Sasanî Devleti'nin zayıflamasında rol oynadılar. Bizans'la olan dostluklarını evlilik yoluyla pekiştirdiler; Hazar prensesi Çiçek'ten doğan IV. Leon tarihte "Hazar Leon" olarak bilinmektedir.

Sabar-Hazar bağlantısını nasıl kurarız?

Hazar-Arap Münasebetleri

Hazarların tarihinde Araplarla olan mücadele önemli bir yer tutar. Bu mücadele yüz yıl kadar sürdü. Neticede Arap ilerleyişi Kafkaslarda durduruldu. Bu olay ile Araplara doğuda da mani olunuyordu. Hazar ülkesine ilk büyük Arap taarruzu Halife Osman zamanında yapıldı. 651-652'de Arap kuvvetleri Derbend'i aşarak Hazar başkenti Belencer'e kadar sokuldularsa da, Hazarlar bunları püskürttüler. Bölgedeki Arap harekâtı Halife I. Velid'in zamanında yarım asır kadar devam etti. Arap kuvvetleri 714'de Derbed'i ele geçirdiler. Fakat İstanbul'u kuşatmak için bölgeden ayrıldıkları zaman Hazarlar tekrar hücumla geçtiler ve Azerbaycan'ın büyük bir kısmına yayıldılar. 722'de Arapların Ermenya valisi Hazar topraklarında büyük başarılar kazandı. Araplar 730 yılında, Hazarların hücumu neticesinde burada tutunamayarak Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kaldılar. Arapların Hazarlara karşı en büyük zaferi 737 yılında Azerbaycan valisi tarafından sağlandı. Arap hücumları karşısında zor duruma düşen Hazar hakanı barış istemek zorunda kaldı, hatta Müslümanlığı kabul ettiğini bildirdi. Ancak, Arap kuvvetleri geri çekilmesiyle tekrar eski dinine döndü.

Halifelik Emevîlerden Abbasîlere geçince Arap-Hazar mücadelesi yavaşladı. Ermenya valisi Hazar hakanı ile anlaşabilmek için halifenin arzusu gereğince bir Hazar prensesi ile evlendi. Ancak, Hazar hakanı prensesin doğum sırasında ölümünü baha-

ne ederek ordusunu İslâm topraklarına gönderdi. 764 yılında Hazarlar Tiflis'i ele geçirdiler. 799 yılında ise hakanlarının kumandasında Ermenistan'a girdiler. Halife Harun Reşid'in kumandanı Yezid, Hazar hücumunu durdurmayı başardı. İslâm İmparatorluğunun en kudretli devrinde, Hazarların Araplara karşı gösterdiği direniş bu Türk devletinin ne kadar güçlü olduğunu gösterir. İslâm kaynaklarından anlaşıldığına göre bu devlet Çin ve Bizans'la aynı ayarda ve Doğu Avrupa'nın en büyük siyasi kuruluşu idi.

Hazar-Rus İlişkileri

VIII. yüzyılın sonları ile IX. yüzyılda Hazarların kuzey ve batı sınırlarındaki komşuları ile münasebetlerinin arttığını görüyoruz. Hazarların sağladığı barış ve huzur sayesinde İskandinavya-Bizans ticaret yolu gelişti. Bu arada İskandinavyalı bir kavim olan Knezler, bu yolu takip ederek Kiev bölgesine geldiler. Burada Hazarlara bağlı olarak ticaret yapmaya başladılar. Bu sayede zenginleşen Knezler, 862 yılında Rurik adlı bir knez başkanlığında Kiev-Rus Knezliği'ni kurdular. Bu knezliğin gelişmesinde Hazar tesiri çok fazladır. Bundan dolayı Kiev kelimesi ancak Türkçe ile açıklanabilmektedir. Yine ilk kurulan Rus birliğinde başkanın adı *Hakanus* idi. 988'de Hristiyanlığı kabul eden Vladimir ile daha sonra knez olan Yaroslav da Hakanus unvanını kullanıyordu.

Hazar-Macar Münasebetleri

Hazarlara bağlı kavimlerden birisi de Macarlardı. Macarlar, aslında Fin-Ogur kökenlidir. Ural Dağları'nın ormanlık yamaçlarındaki eski yurtlarını terk ederek bozkır bölgesine çekildiler ve Ogur Türkleri ile uzun süre beraber yaşadılar. Aslında kendi bölgelerinden Sabarların baskısı ile göç etmişlerdi. Bu sırada bazı Macarlar, eski yerlerinde kaldılar. Önceleri Kuban havzasında olan Macarlar, daha sonra Don boylarına gittiler. Burada Hazarlara bağlandılar. Ayrıca onlar tarafından teşkilâtlandırıldılar. Macar Arpad hanedanlığı bu sırada ortaya çıktı. Fakat doğudan Peçeneklerin belirmesi ile Macarların rahatı bozuldu. Bunun üzerine Orta Avrupa'ya doğru göç ettiler. Daha sonra Karadeniz'in kuzeyine gelen Macarlar, burada Kündü ile Üge tarafından idare edildikleri sırada, her oymağın başında Hazar hakanının tayin ettiği birer Ür bulunan yedi kabileden oluşuyorlardı. Ayrıca burada Türklerle büsbütün karıştıklarını kabile adları göstermektedir.

X. yüzyıl ortalarına kadar Hazar Hakanlığı Doğu Avrupa'nın en kuvvetli devleti olma özelliğini sürdürdü. Ancak, iç düzenin bozulması ve dış tehlikelerin artması, devletin gücünü yavaş yavaş azalttı. Hazar Hakanlığı, Gök-Türklerinkine benzeyen mükemmel bir askerî teşkilâta sahipti. Hazar ordusunda çok sayıda Harezmi ücretli asker bulunuyordu. Zamanla devlet, ekonomik yönden zayıflayınca bunların ücretlerini ödeyemez duruma geldi. Bu yüzden ortaya çıkan huzursuzluklar devleti sarstı. Ayrıca doğudan gelen Peçenek hücumları Harezmi-İtil ticaret yolunu tehlikeye soktu. Bu sırada ülkenin Karadeniz sahillerindeki ticaret merkezleri Slavların hücumuna maruz kaldı. Ruslar Kuban bölgesine kadar ilerlediler ve bu bölgeyi yağma ettiler. Aşağı Sirderya çevresindeki Türk kavimleri arasındaki kaynaşma neticesinde Hazar Hakanlığı iyice sarsıldı. Hazar Hakanlığı yüzyıl kadar daha ayakta kalabildi. 965 yılında Rus prensi Svyatoslav, Don boyu ve Kuban bölgesinin Tama Tarhan şehrini işgal etti. Arkasından da Kuman-Kıpçaklar Hazarların Harezmi ve Türkistan ile bağlantılarını kestiler ve ticaret faaliyetlerini engellediler. Sonunda, Hazarlar, Kuman-Kıpçak baskısı altında XI. yüzyıl içerisinde kaybolup gittiler. Bugün Avrupa'da Musevi inancına mensup olan Karaim Türkleri ve Kafkaslarda yaşayan Karaçayların Hazar kalıntıları olduğu bilinmektedir.

Hazar Hakanlığı X. yüzyıl ortalarına kadar Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti idi. Bundan sonra ortaya çıkan iç karışıklıklar devletin gücünü yıprattı. Devlet, ekonomik yönden de zayıflayınca Harezmi'den getirilen paralı askerlerin ücretlerini ödeyemez duruma düştü. Doğudan gelen Peçenek hücumları ve Slavlar'ın Karadeniz sahillerine olan hücumları Hazarların ticaretine darbe vurdu. Hazar Devleti bu baskılara bir asır kadar dayandıktan sonra, XI. yüzyılda Kuman-Kıpçak baskısı sonucunda tarih sahnesinden çekildiler.

Hazarlarda Din

Hazar Hakanlığı'nın kurulmasından sonra bölgede barışın sağlanması ulaşımı artırmış, dolayısıyla bölge her tür milletten çok çeşitli insanların kaynaştığı bir yer hâline gelmiştir. Böyle bir ortamda çeşitli dinlerin bir arada bulunması tabii bir durumdur. Hazarlar aslında Gök Tanrı dinine inanıyorlardı; halkın çoğunluğu bu dinde idi. Fakat zamanla hakan ailesi Museviliği kabul etti. Beyler ve saray erkânı da Musevi idi. Tüccar zümre arasında Müslümanlık yaygındı. Karadeniz'in kuzeyinde Ortodoksluk da epeyce yayılmıştı. İslâm tarihçilerinin kayıtlarına göre camiler, kilise ve sinagoglar yan yana bulunuyordu. Hazarlar, Museviliğin Karay mezhebine girmişlerdi. 960 tarihli, Endülüs Emevi devletinin Musevi nâzırlarından birinin Kurtuba'dan Hazar Hakanlığı'na gönderdiği mektup ile hakanın İbranice yazdığı cevap konusunda uzun tartışmalar olmuştur. Bu yazışmaların gerçekliği tartışmalı olmakla birlikte, mektubun verdiği bilgilerin doğruluğu dikkat çekicidir. Karay mezhebi mensupları, zamanla Hazar ülkesinde kalabalıklaştılar. Günümüzde Kırım ve Polonya'da yaşayan Karaimlerden ana dilleri Türkçe olan cemaat Musevi Hazar Türklerinin devamı sayılmaktadır.

Hazar Kağanlığı'nın gücü nasıl zayıfladı?

İTİL BULGAR DEVLETİ (680-1391)

Kafkasların ve Karadeniz'in kuzeyinde Hun kalıntısı ve Ogur Bulgarlarının oluşturduğu devlete Büyük Bulgarya (Magna Bulgaria) denmiştir. Kurucusunun ismi Kurt'tur (Kubrat). Bulgar hükümdar ailesi Asya Hun hükümdarları sülâlesine bağlanmaktadır. 630 yılında Orta Asya'da Gök-Türklerin fetret devrine girmesi ile Hazarlar gibi Bulgarlar da idareyi kendi ellerine alarak Büyük Bulgar Devleti'ni kurdular. Bunda Avarların, 626'daki İstanbul kuşatmasından sonra Balkanlar ve Doğu Avrupa'da nüfuzlarını yitirmeleri de etkili oldu. Bulgar Devleti, İmparator Herakleios (610-641) zamanında Bizans ile sıkı ilişkiler kurdu. Ancak, devlet uzun yaşamadı ve kurucusunun 665'te ölümünden kısa bir müddet sonra şehzadeler arasındaki mücadeleden istifade eden Hazar Hakanlığı'nın baskısı sonucu parçalandı.

Devletin yıkılmasından sonra Otuz-Ogurların çoğunluğunu oluşturduğu bir grup kuzeye çekilerek İdil Bulgarları Devleti'ni kurdu. Kurt'un oğlu Bat-Bayan, On-Ogur Bulgarları ve Macarların başında Hazarlara tabi olarak Kafkasya'daki yurtta kaldı. Bulgar kitleleri ile Tuna'ya yönelen diğer oğul Asparuh ise, Balkanlara geçerek (668), Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu (679).

İtil Bulgar Devleti, Büyük Bulgarya Devleti'nin parçalanması üzerine İtil-Çolman (Kama) sahasında kurulan, Otuz-Ogurların çoğunluğu teşkil ettiği VII-XV. yüzyıllar arasında yaşayan devlettir. Devletin merkezi olan şehir de Bulgar adını taşır. Bulgarlar, bu sahanın yerli halkı olan Fin-Ogurları (Çeremiş, Mordva, Zuryen, Voltyak kavimlerini) idarelerine almışlar, Hunlardan, Sabarlardan, Uzlardan ve Hazarlardan da bazı kalıntılarla kaynaşarak bölgeyi süratle Türkleştirmişlerdir. Bulgarların Orta İtil sahasına VI. yüzyıl sonlarında gelmiş olmaları gerekir.

Bulgarların VII. ve IX. yüzyıllar arasındaki hayatlarına dair bilgimiz çok azdır. Bilinen nokta, Hazarların Doğu Avrupa'da en kuvvetli devlet seviyesine eriştikleri ve İtil Bulgarlarının da Hazarlara bağlandıklarıdır. Hazarların merkezi olan İtil, büyük bir ticaret yeri haline dönüşünce, Bulgarların da İtil nehri boyunca yapılan büyük ticarete faal bir şekilde katılmaları gerçekleşmiştir. İtil Bulgarları, bir yandan çiftçilik, bir yandan da ticaret yapıyorlardı. Orta İtil sahası, tabii zenginliği ve ulaşım bakımından ticarete oldukça müsaitti.

Bulgarlar esas olarak ticaret ve ziraatla uğraşmaktaydılar. Askerî güçleri daha ziyade savunmaya yönelikti. X. yüzyıl sonunda gerçekleşen Rus saldırılarını püskürtmeyi başarmışlardır. 1223 yılında Kalka Savaşı'ndan dönen Rus ordularını pusuya düşürüp mağlup etmişlerdi. 1236'da Moğol orduları Bulgar ülkesini işgal ettiler.

Bulgar tüccarının, gerek Hazar ilinde ve özellikle Harezmi'de, gerekse Samanîler ülkesinde İslâm tüccarıyla olan sıkı temasları neticesinde, Bulgarlar arasında İslâm dini yayılmağa başladı. IX. yüzyılın sonlarında, Bulgarlara ait en eski kayıtlar, onları, camileri ve mektepleri olan, tacir ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedir.

X. yüzyıl başlarında İtil Bulgarları Müslüman kültür dairesine iyice girmişlerdi. Bulgar hükümdarı Şelkey Oğlu Almuş, 920-921'de Halife Muktedir Billah'tan İslâmı öğretecek âlimler, İslâmî binaları inşa edecek ustalar ve Hazarlara karşı savunma için yapılacak kale ve diğer masraflar için para talebinde bulundu. Halife bu isteği kabul ederek bir elçilik heyeti yolladı. Bu heyette halifenin mektubunu hükümdara okumakla ve hediyelerini teslimle görevli Ahmed İbn-i Faldan da vardı. Elçilik heyeti 2 Nisan 921'de Bağdat'tan hareketle Horasan üzerinden Harezmi'ye, oradan da Yayık ve İtil'i geçerek Bulgar İli'ne vardı (12 Mayıs 922). İbn-i Fadlan, Bağdat'a döndükten sonra seyahati ve Bulgar İli'nde bulunduğu günleri anlatan bir eser yazmış ve o devir Bulgar tarihi için eşsiz bilgiler bırakmıştır. İbn-i Fadlan seyahatnamesinde, o devirde Orta Asya'nın batısında yaşayan Oğuz, Peçenek, Hazar ve diğer Türk boyları hakkında da bilgiler vermektedir.

Bulgarlar ticaret ve ziraatla uğraşmakla birlikte, askerliğe de önem vermişlerdir. Ancak, onların askerî gücü daha çok savunmaya yönelikti. X. yüzyıl sonunda vuku bulan Rus saldırılarını çoğu kez püskürtmeyi başardıkları bilinmektedir. Bu tarihten Moğol istilasına kadar olan dönem hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Moğollar, Kalka Savaşı'nda (1223) Kuman ve Rus ortak ordusunu yendikten sonra Aral bölgesine dönerken Bulgarlar tarafından pusuya düşürülüp mağlup edilmişlerdi. Belki de bu saldırının intikamını almak maksadıyla Moğollar 1236 senesinde Bulgar ülkesine yöneldiler, şehir ve köyleri yakıp yıktılar. Bu arada Bulgar şehrini de tahrip ettiler.

Bulgar şehri, Altın Orda Hanlığı zamanında Pulat-Timur Han tarafından ikinci defa ağır bir tahribata uğratıldı (1361). Timur'un, Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer esnasında şehir bir kez daha tahrip edildi (1391). Tutunmasına imkân kalmayan halk dağıldı, bir kısmı Kaman'ın kuzeyine, Kazan taraflarına göçtü. XV. yüzyıl ortalarında buralarda Bulgar-Kıpçak karışımı Müslüman ahali bulunuyordu ki, bunlar sonraki Kazan Hanlığı'nın esas nüfusunu oluşturmuşlardı. Aynı bölgedeki Çuvaşların, eski Bulgarların torunları oldukları kabul edilmektedir.

TUNA BULGAR DEVLETİ (679-869)

Bulgarlardan bir zümre ayrılarak batıya doğru gitmiş, Tuna'ya kadar ilerlemişti. Asparuh'un kurduğu Tuna Bulgar Devleti'nin sahası, 681 senesinden itibaren Besarabya ile Dobruca'dan başka, bütün Kuzey Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkanların geçitlerine ve Batıda İsker nehrine kadar yayılıyordu. Komşuluklarından dolayı en fazla ilişkileri Bizans'la olmuştur. Bizans tarafından resmen tanınmasından sonra, Tuna Bulgar Devleti Balkanlarda ve Orta Avrupa'da faal bir rol oynamaya başlamıştır.

II. Justinianus 688'de Bulgarlara karşı taarruza geçti. Bulgarlar onları durdurabilmek için Trakya'ya kadar ilerledilerse de imparatorun ordusu önünden çekilmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Slavların oturdukları yerleri tahrip eden imparator geri dönerken, Bulgarlar bir dağ geçidinde Bizans ordusunun etrafını sara-

rak imha etti. Buradaki karışıklıklar, Bulgarlara Bizans'ın iç işlerine karışma fırsatı verdi. Sürgüne gönderilen II. Justinianus, Asparuh'un halefi olan Tervel Han'dan yardım istedi. 705'te onun desteği ile ikinci defa Bizans tahtına çıktı. İmparator yerini sağlamlaştırdı, sıkışık durumda iken verdiği yerleri geri almak için 708'de Bulgarlar üzerine yürüdüysen de mağlûp oldu.

Tervel Han, 716'da imparator III. Theodosios ile bir ticaret ve barış anlaşması imzaladı. Bu anlaşmanın sonucunda Araplar 718'de Bizans başkentini kuşattığında başkenti birlikte savundular ve Arapların geri çekilmesini sağladılar. Tervel Han, Bizans işlerine bir kez daha müdahale etmek istedi ise de, 718'de ölmesi buna fırsat vermedi.

Bizans imparatoru Konstantinos Koprinimos Arapları yendikten ve tahtını sağlamlaştırdıktan sonra Bulgarlara karşı hücumla geçerek pek çok esir aldı. Bulgarlar bu durum karşısında barış istemek zorunda kaldılar. Bulgar hanı, 759'da İmparator ile anlaşma imzaladı ise de, imparator tekrar taarruza başladı, ancak bu defa yenilerek geri çekildi.

Bundan sonra, Tuna Bulgar Devleti iç isyanlar yüzünden bunalım içine düştü ise de, Kardam Han ülkenin iç durumunu düzeltti. Saldırı girişiminde bulunan Bizanslıları mağlûp etti (791 ve 792). Ondan sonra tahta geçen Kurum Han, Doğu Macaristan'ı ve Erdel'i ele geçirdi. Bulgar başkenti Presyaslav'ı tahrip ederek ilerleyen Bizans İmparatoru I. Nikephoros'u yenilgiye uğrattı. Kalabalık bir ordu ile yeniden Bulgarlar üzerine yürüyen II. Mikhael'i de mağlûb eden Kurum Han, adeta Bizans'ı ortadan kaldıracak duruma geldi ve "altın mızrağını Yıldızlı Kapu'ya asmaya" ant içti. 809'da Sofya'yı, Niş ve Belgrad kalelerini işgal ederek, Orta Avrupa ve Yakın Doğu arasındaki en büyük askerî sevkîyat ve ticaret yolunu denetimi altına aldı. 813'te Edirne'yi, daha sonra İstanbul'u kuşattı ise de, saldırıların en yoğun olduğu bir zamanda ansızın öldü (814).

Omurtag Han (814-831) zamanında Bizans İmparatorluğu ile 30 senelik bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma Bulgaristan'a güneyde sükûn, Bizans'a da mallarını gümrük ödemek şartı ile kuzeye sevk edebilme imkânı sağlıyordu. Onun zamanı Tuna Bulgarlarının en parlak devri oldu. Kurulan şehirler, saraylar, köşkler, su yolları, abideler, Pliska ve Preslav şehirleri ile Madara kasabası civarında yüksek bir kaya üzerinde Kurum Han'ın kitabeli kabartması, o çağlardan bize kalan yadigarlardır. Ancak, yerli Slav ahaliye oranla sayıca az olan Bulgar Türklüğü, o tarihlerde yavaş yavaş Bizans kültürünün tesirindeki çoğunluğun etnik baskısını hissetmeye başlamıştı. Slavların devlet hizmetlerine alınması, yerlilerle evliliklerin artması ve kalabalık yerli halkın dili üst tabakada yayılması sonunda, Türk unsuru Slavlaşmaya başladı.

Slavlaşma, Bulgar hanları Malamır ve Presiyan zamanlarında artarak devam etti. Boris Han'ın 864'de Ortodoksluğu resmen kabul etmesi Bulgarların Hristiyanlaştırması yolunu açtı. Böylelikle Bulgar Türk devleti, büsbütün karakterini kaybedip, Slav, Bizans kültür çevresine tamamen girmiş oldu. O güne kadar kullanılan Türkçe "Han" unvanı da Boris'in halefi Simeon (893-917) tarafından "Çar" a çevrildi.

Kurum Han'ın inşa ettirdiği Pliska şehri, Tuna Bulgarlarının eski başkenti idi. Madara'da kayaya yapılan kabartma, Kurum Han'ın hatırası için yapılmış önemli bir eserdir. Kabartmada hükümdar süvari olarak gösterilmekte, elinde hükümdarlığının işareti bir kadeh tutmaktadır.

Bulgar hükümdarı Kurum Han, II. Mikhael'i de mağlûb ettikten sonra neredeyse Bizans Devleti'ni ortadan kaldıracak güce erişti. 809 yılında giriştiği fetihlerle Balkanların önemli şehir ve kalelerini ele geçirdi, Orta Avrupa ve Yakın Doğu arasındaki en büyük askerî sevkîyat ve ticaret yolunu denetimi altına aldı. 813'te Edirne'yi, daha sonra İstanbul'u kuşattı ise de, 814 yılında ani ölümü ile bu girişimi akim kaldı.

Peçeneklerin en önemli özelliği, çok geniş alana uzun zaman hükmetmelerine rağmen aralarında birlik kurup tek devlet haline gelememiş olmalarıdır.

PEÇENEKLER (860-1091)

Batı Gök-Türk boylarından olan Peçenekler, Hazarların ve Uzların (Oğuzların) baskısına dayanamayarak 860-880 yıllarında kalabalık kitleler hâlinde İtil'i geçerek Don-Kuban bölgesine göç ettiler. Buralarda yaşayan Macarları yerlerinden çıkardılar. Peçenekler, Karluk ve Oğuzların baskısı ile VIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı Sibirya'ya çekilmek zorunda kaldılar. Daha sonra Don-Kuban mevkiine geldiler. 889-893 yıllarında ise, Don nehrinden Dinyeper'in batısına kadar uzanan sahaya hâkim oldular. Peçeneklerin buralarda sekiz boy hâlinde yaşadıkları bilinmektedir. Bu boylar şunlardır: Ertim, Yula, Çor, Külbey, Karabey, Tolmaç, Kapan ve Çoban. Bu adlardan bazıları eski Türk unvanlarıdır (Yula, Çor, külbey, Kapan, Kargan). Ertim, Çor ve Yula boyları birlikte hareket edildiğinde idareci durumundaydılar ve bunlara Kenger (Kangar) denilmekte idi. XII. yüzyıla gelindiğinde boy sayısı on üçe yükseldi. Hazarlar, Uzlar, Macarlar, Fin kabileleri ve Slavlar, Peçeneklerin komşuları idi.

Don nehrinden Tuna'ya kadar uzanan bozkırları ellerinde bulunduran Peçenekler, özellikle Kiev Rus devleti üzerinde büyük tesirler bırakmışlardır. Peçenekler ilki 915 yılında olmak üzere Ruslar üzerine 1036 yılına kadar on bir büyük akın yaptılar. 968 yılında Kiev'i kuşattılar ve Knez Svyatoslav'ı mağlûp ederek Rusların Karadeniz'e inmelerini engellediler. Bu durum, Bizans'ın menfaatlerine de uygun düşüyordu. 915'te başlayan Peçenek-Bizans dostluğu, İstanbul'dan gönderilen elçiler ve hediyelerle bir müddet devam ettirildi. Peçenekler, ayrıca Bizans'tan kumaş, baharat, boya, süs eşyası ve mücevherat alıyor, karşılığında bal mumu, tutkal ve kıymetli deri satıyorlardı.

Uzların (Oğuzlar) sürekli baskısı Peçenekleri batıya göçe sevk ediyordu. Bu yüzden Peçeneklerin bir kısmı 942-970 yılları arasında Macaristan'a yerleştiler. Peçenekler, XI. yüzyılın başlarında Dnyester boyuna inince Don bölgesindeki güçleri zayıfladı. Bundan istifade eden Ruslar, Peçeneklere 1036 yılında ağır bir darbe vurunca, Tuna boylarına geldiler. Tuna nehri onlarla Bizans arasında sınır oldu. Uz baskısının şiddetlenmesi üzerine Peçenekler Balkanlara doğru kaymaya başladılar. Bazı Peçenek boyları Bizans'ın sınır bekçiliği yapıyordu. 1048'den sonra Bizans hizmetine girenlerin sayısı arttı. Bunlar arasından Anadolu'ya da gönderilenler oldu. Anadolu'da Peçeneklerle ilgili birçok yer adı, Bizans tarafından yerleştirilen bu Peçeneklere aittir. Bunlardan bir kısmı Malazgirt savaşında Alparslan tarafına geçerek Bizans'ın yenilmesinde rol oynamışlardır.

1050 yılından itibaren Peçenekler, Balkanlarda Bizans ile şiddetli mücadelelere giriştiler. İzmir Beyi Çakan, İstanbul'u zapt etmek üzere Peçenek başbuğlarıyla anlaştı. Ege'deki donanması ile Çakan, Marmara sahillerinde Selçuklular, Edirne'de Peçenekler İstanbul'u kısaç altına almak üzere anlaştılar (1091). Çok zor durumda kalan Bizans'ın imdadına doğudan gelen Kumanlar yetişti. 1060 yılından itibaren Peçeneklere ait Karadeniz'in kuzeyindeki sahayı işgal eden Kumanlar, 1080'lere doğru Tuna boylarına kadar ilerlediler. Bizanslılar bu durumdan faydalanmanın yollarını buldular. Meriç nehri kenarında Bizans'a kesin bir darbe indirmeye hazırlanan Peçenekler, Bizans'ın tahriki ile çok kalabalık olan Kumanların saldırısına uğradılar (1091) ve tarih sahnesinden çekildiler.

Hayatta kalmayı başarabilen Peçeneklerin bir kısmı Macaristan'a gittiler ve Peşte çevresi ile Fertő vilâyetinde yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kumanlar arasına karıştılar. Balkanlarda kalanların çoğu ise, Vardar nehri boyunca yerleştiler. Makedonya'daki Meglano-Ulah'ları ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarlarının Peçenek neslinden oldukları söylenmektedir. Anadolu, Sırbistan, Rusya, Macaristan ve Kaf-

Karadeniz'in kuzeyinde Peçeneklere ait topraklar 1060 yılından başlayarak diğer bir Türk boyu olan Kumanlar tarafından ele geçirildi. Bunu takip eden 20 yıl içinde Kumanlar Tuna nehri taraflarına kadar ilerlediler. Peçeneklerin akınlarından kurtulmayı planlayan Bizanslılar bu fırsattan faydalandılar ve Kumanları Peçeneklere saldırmaya teşvik ettiler. Peçenekler, 1091 yılında Meriç nehri kıyısında Bizans'la meşgul oldukları bir sırada Kuman saldırısı sonunda dağıldılar ve tarih sahnesinden çekildiler.

kaslarda bazı yer adları ile halk efsanelerinde Peçeneklerin hatıraları yaşamaktadır. Orta Macaristan'da ele geçen meşhur, Nagy-Szent Miklos hazinesinin altın kapları üzerindeki Gök-Türk alfabeli yazıların Peçeneklere ait olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Güney Rusya'da Poltava'da bulunan Perescepine hazinesi de onlara aittir.

Yüz elli yıldan fazla Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Peçenekler, her biri kendi başbuğunun idaresinde olarak boy teşkilâtı çevresinde kalmışlar ve bir devlet kuramamışlardır. XI. yüzyıl ortalarında Turak adında bir başbuğ on bir Peçenek boyunun başına geçmişse de bütün boyları hâkimiyeti altına alamamıştır.

Peçenekler hakkında ayrıntılı bilgiyi Akdes N. Kurat'ın *Peçenek Tarihi* (İstanbul, 1992) adlı eserinde bulabilirsiniz.

K İ T A P

UZLAR (860-1068)

Oğuzların bir kolu olan bu kavim Rus yıllıklarında *Tork* (Türk), Bizans kaynaklarında ise *Uz* diye geçmektedir. Uzlar, 860'lı yıllarda Peçenekleri İtil ötesindeki yurtlarından çıkararak o sahaya yerleşmişler ve sonradan batıya doğru ilerlemişlerdir. Kiev knezi Vladimir'in müttefiki olarak 985 yılında İtil Bulgarlarına karşı yapılan sefere bazı Uz grupları da katılmıştı. Uzların Kiev bölgesine göçleri, 1036 yılında Peçenekleri mağlûp etmelerinden sonra olmuştur. Uzları Peçenek yurduna sevk eden sebep ise, 1030 yılından itibaren Don nehri boylarında faaliyet göstermeye başlayan Kumanlardır. Nitekim Uzlar, Kumanların ileri harekâtı neticesi Dinyeper havalisine doğru kaymışlardır (1048).

Kiev Rusyası'nın güney bölgelerine kadar yayılan Uzlar, 1060 yılında ani bir Rus hücumuyla mağlûp oldular ve kalabalık Uz kitleleri batıya doğru çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Uzlardan bir kısmı Kiev dolaylarında Rus knezlerinin hizmetine girerek Ros nehri boyunca yerleştiler. Batıya giden Uzlar ise 1065 yılında Bizans ve Bulgar direnişini kırarak Tuna boylarına geldiler. Bu bölgede, daha önce yurtlarından ettikleri Peçeneklerle komşu oldular. Bu sırada, Kuman baskısı yüzünden Tuna'yı geçerek Balkanlar ve Trakya'ya kadar ilerlediler.

Uzların yayıldıkları geniş coğrafyayı tam manasıyla idareleri altında tutmaya güçleri yoktu. Bu sırada bastıran şiddetli kış ve Uzlar arasında baş gösteren salgın hastalıklar çok sayıda insan kaybına sebep oldu. Ayrıca Bizans entrikası, intikam alma duygusuyla harekete geçen Peçenekler ve bölge halkının hücumları da Uzların güçlerini yitirmelerine sebep oldu. Baskınlardan kurtulan az sayıda Uz, Macaristan'a akın tertip etmişlerse de başarılı olamadılar (1068).

Bir miktar Uz kalıntısı Bizans ordusuna alınarak başta Makedonya olmak üzere çeşitli bölgelere gönderilmişlerdir. Bu Uzlardan bir grubun Selçuklulara karşı Anadolu'da Bizans saflarında bulunduğu bilinmektedir. Güney Rusya'ya dönen bazı Uzlar ise, Kiev şehrinin varoşlarına yerleştirilmiştir. Doğu Avrupa sahasında kısa bir dönem faaliyet gösteren ve diğer Türk boylarına kıyasla kendileri hakkında çok az bilgi sahibi olabildiğimiz Uzların günümüze kadar gelen bakileri bugünkü Moldavya'da yaşayan, dil ve kültürlerini büyük ölçüde muhafaza eden Gagauz Türkleridir.

KUMAN-KIPÇAKLAR (1000-1303)

Kıpçaklar X. yüzyılda İrtiş nehri boylarında bulunan ve aynı soydan gelen Kimeklerin İşim-Tobol vadilerinde oturan bir koludur. Kıpçakların yaşadıkları bölgeye göre daha güneyde kalan ve diğer bir kollarını teşkil eden Kumanların da kendilerine katılmalarıyla kuvvetlenen Kıpçaklar, yer darlığı yüzünden Volga üzerinden Güney Rusya'ya kadar ilerlemişlerdir.

Kuman adı bazı kaynaklarda "sarı, sarışın, sarı saçlı insanlar" manasına gelir. Kıpçak kelimesinin Türkçedeki karşılığı "öfkeli, aniden kızan", Kuman ise "sarımtırak, solgun" anlamına gelmektedir.

1055 yılında Rus-Kuman mücadeleleri başladığında Kumanların başına Boluş vardı. O önce Pereyaslavl knezi ile anlaşıysa da 1061'de Ruslarla yapılan savaşta Kumanlar galip geldiler. Alta Irmağı savaşında bir kez daha mağlup ettiler (1068). Akınlarına devam eden Kumanlar, 1080'lerde Balkaş Gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yayılmışlardı. Kafkaslarda da Kuban bölgesine, kuzeyde Oka Nehri boyuna yani İdil Bulgarları hududuna kadar genişlediler. Onların yaşadıkları bölge İslâm kaynaklarında Deşt-i Kıpçak, Batı da ise *Comania* diye tanınmaktadır.

Bu devirde Kuman-Kıpçak ülkesi 5 kısım hâlinde idi; Orta Asya, Yayık-Volga, Don-Donets, Aşağı Dnyeper ve Tuna. Kumanlar, buralarda ayrı gruplar hâlinde, kendi başbuğları idaresinde yaşıyorlardı. 1091'de Lebunium Savaşı'nda Bizans kuvvetlerine yardımcı olarak katılan Kumanlar, Tuna bölgesinde yaşayanlardı. Rus knezlerinin kendi aralarındaki taht mücadeleleri esnasında kendilerine yakın knez adayını desteklemek maksadıyla da onların topraklarına girdikleri oluyordu. 1096'da Kiev'e gönderilen iki elçi grubunun öldürülmelerini savaş sebebi sayılarak Kiev ve civarını yağmaladılar. Fakat knezlerin birleşik hareket etmeleri karşısında mağlubi-yete uğrayan, 1103'teki birleşik knez kuvvetleri karşısında tutunamayan Kumanlar, 1105-1111 tarihleri arasında Rus kuvvetleri üzerine dört defa akın yapmaktan da geri durmadılar. Tuna Kumanlarından bir grup Macaristan'a giderek orada ücretli askerlik yaptılar. XII. yüzyılın ortalarında Dnyeper Kumanlarının Pereyaslavl knezliğine karşı 1177 ve 1179'da akınlar yaparak küçük galibiyetler elde etmelerine rağmen 1184'te birleşik Rus ordusuna mağlup olmaktan da kurtulamadılar. Bu savaş esnasında yedi bin esir arasında dört yüz on yedi bey ve beyzâdenin bulunduğu da söylenmektedir. Bu hadiseden bir yıl sonra Novgorod knezi İgor kumandasındaki Rus ordusunu Don nehri boyunda Kayalı Irmağı kıyısında kuşatarak imha ettiler. Savaş esnasında Prens İgor ve diğer knezler Kuman başbuğu Könçek'e esir düştüler. Bu sefer, Rus edebiyatının tanınmış eseri olan *İgor Destanı*'na konu olmuştur.

Resim 4.1

*Kıpçak taş beykeli
(XIII. yüzyıl,
Moskova Devlet
Tarih Müzesi).*

Gürcülerle münasebete giren Don ve Kuban civarındaki Kumanlar, Kafkasların güneyine kadar geçmişler, Selçuklu akınlarını durdurabilmek için Gürcülere yardım etmişlerdir (1110). Gürcülerle aralarında siyasi evlilikler de yapılmıştır. Bazı Kuman kitleleri Çoruh ve Kür dolaylarına kadar ilerlemişler, Şirvan ve Azerbaycan'a seferler tertip etmişlerdir. Gürcülere yapılan yardım neticesinde Tiflis, Gürcü krallığının başkenti olmuştur. Selçuklular devrinde Azerbaycan Atabeyliği'nin kurucusu İl-Deniz de soy olarak Kafkaslardan gelmiş bir Kuman Türkü idi. Kırım yarımadasına giden Kumanlar ticaretle meşgul olmuş, küçük kasabalar kurmuşlardır.

XIII. yüzyılda Kumanların Deşt-i Kıpçak'taki nüfuzları zayıflamış, doğu bölgesindekiler Harezmsahlarla irtibata geçmiş, onların ordusunda vazife almışlardır. Yine bu dönemde Moğollar karşısında tutunamayan Kumanlar Ruslarla birlikte hareket etmişler, Kırım yarımadasındaki ticaret liman şehirlerini de Anadolu Selçuklularına terk edince iktisadî yönden çok zayıflamışlardı. 1223'de Kalka Savaşı'nda Ruslarla birlikte Moğollar karşısında mağlup olan Kumanlar iyice dağıldılar. Bir kısmı Macaristan'a, bir kısmı da İtil Bulgarları sahasına çekilmek suretiyle Kıpçak bozkırlarındaki hâkimiyetleri son bulmuştur.

XIII. yüzyılın başlarından itibaren, iktisadî sıkıntıları, hayvan hastalıkları ve ölümler yüzünden, sıhhatli gürbüz çocuklarını para karşılığında başka ülkelere göndermişlerdir. Mısır'da kurulan Eyyûbî Devleti'nin asker ihtiyacı Deşt-i Kıpçak'tan ve Kafkaslardan getirilen bu insan gücü ile karşılanmağa başlanmıştı. Bu yolla Mısır'a gidenler arasında İzzeddin Ay-beg'in 1250'de Sultan yapılması ile Mısır'daki Eyyubiler Devleti kısa zamanda Kuman-Kıpçaklarının eline geçti. Yine aynı soydan olan Sultan Beybars (1260-1277) Moğolları Suriye'den çıkarmakla şöhret bulmuştu. İktidar Çerkez Kölemenleri'ne geçinceye kadar bu sülâle Mısır'da hüküm sürmüştür.

Hindistan Delhi Türk Sultanlığı'nın ikinci hükümdar sülâlesinin kurucusu Uluğ Han da Kıpçak büyüklerindendir. Kuman-Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyinde Rusların güneye inmesini önledikten başka, bölgenin Türkleşmesini de sağlamışlardı. Bugün Romanya'da yaşayan açık sarı saçları ve mavi gözleri ile diğer topluluklardan ayrılan Çangoların Kumanlardan geldiği ileri sürülmektedir. Bir grup da Macaristan'a yerleşmiştir. Buradaki bazı yer isimleri onların hatıralarıdır. Ayrıca Macar dilinde mevcut bazı Türkçe sözler Kuman-Kıpçaklara aittir.

Orta Asya içlerinden Macaristan ovalarına kadar yayılmış olan Kuman-Kıpçakların dili Türkçe içinde mühim yer tutar; Kuman-Kıpçakların konuştuğu dil Orta Türkçesi oluşturur. Kuman-Kıpçakların en mühim hatırası, 1303 yılında Kırım'da bir İtalyan tüccar ve misyoneri tarafından yazılan Lâtince, Farsça, Kuman-Kıpçakça *Codex Cumanicus* adlı sözlüktür. Bu eser 2500 Kuman-Kıpçakça kelime ile İncil'den tercümeler ve bazı Katolik ilâhileri içermektedir.

XIII. yüzyıl başında ortaya çıkan maddi sıkıntılar sebebiyle Kuman-Kıpçak çocukları Orta Doğu'ya gönderilmişlerdir. Kıpçak çocukları Mısır'da hâkimiyet süren Eyyubi Devleti'nin ordusunda hizmet etmişlerdir. Bu yolla Mısır'a gidenler arasında İzzeddin Ay-beg 1250'de Sultan olmuş, böylece Mısır'daki Eyyubiler Devleti Kuman-Kıpçaklarının eline geçmiştir. Aynı şekilde, Kıpçak soyundan gelen Sultan Beybars (1260-1277) Moğolları Suriye'den çıkarmakla tanınmıştır.

XI. yüzyılda Kuman-Kıpçaklar nerelerde ve nasıl yaşıyorlardı?

Özet

Avrupa Hun İmparatorluğu'nun tarihî rolünü ve etkilerini tanımlamak.

Asya'da Büyük Hun İmparatorluğu yıkılınca Orta Asya'nın batısında yoğunlaşan Türk kitleleri, birkaç asır içinde kalabalıklaşınca otlak ve yer darlığı yüzünden İtil nehrini geçerek Doğu Avrupa'ya geldiler. Germen kavimlerini yerlerinden oynatarak Kavimler Göçü'nü başlattılar. 410'lar da Tuna ve Orta Avrupa'ya yerleşerek büyük bir imparatorluk haline geldiler. 434'de başa geçen Attila, zamanının en büyük devletleri Doğu ve Batı Roma'yı baskı altına aldı ve Avrupa tarihinde derin izler bıraktı. Onun ölümünden sonra halefleri devleti koruyamadı. Arta kalanlar Karadeniz'in kuzeyinde larla karışarak Bulgarları meydana getirdiler.

Avarların Avrupa tarihindeki yerini değerlendirmek.

Avarlar, Uar-Hunların bir koludur. Gök-Türk hâkimiyeti Orta Asya'yı kaplayınca, 558 yılında Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyine geldiler ve 805 yılına kadar Macaristan merkezli bir devlet kurdular. En meşhur hükümdarları Bayan Kağan'dır. İstanbul'u kuşattılsa da almayı başaramadılar. Avrupa tarihinde birçok kalıcı etki yaptıktan sonra Franklar tarafından ortadan kaldırıldılar.

Sabarların Kafkasya'daki tarihî rollerini açıklayabilmek.

Sabarlar Batı Sibirya'dan gelip Kafkasların kuzeyi ve güneyinde devlet kurdular. En bilinen hükümdarları Belek ve onun yerine geçen dul eşi Boarık'tır. Bizans ve Sasanilerle denk bir mücadeleyi yürütmüşler, üstün savaş teknikleri ile meşhur olmuşlardır.

Hazarların Avrasya tarihindeki yerini açıklamak.

Hazarlar, Sabarların devamıdır. Diğer Türk devletlerinden farklı olarak ticaret, şehir ve ücretli orduları ile ön plana çıkmışlardır. Ama asıl şöhretlerini Musevi dinine girerek yaptılar. Bizans'la genelde dost, Araplarla çatışmalı ilişkiler kurdular. İlk Rus knezliğinin kurulmasına katkı sağladılar. 630'dan 1000 yılına kadar varlıklarını sürdürdüler.

Bulgar devletlerinin İdil-Ural ve Balkan tarihindeki önemini tanımlayabilmek.

Doğu Avrupa'da üç önemli devlet kuran Bulgarlar, önce Karadeniz'in kuzeyinde Büyük Bulgar Devletini tesis ettiler. O yıkılınca bir kısmı Kafkaslarda kalıp Balkanları meydana getirdiler. Diğer bir kol İtil boyundan kuzeye çıkarak Kazan civarında İtil Bulgar Hanlığını kurdular ve XIV. yüzyıl ortalarına kadar varlıklarını sürdürdüler. 922'de İslam'ı resmen kabul etmeleri sebebiyle ilk Müslüman Türk devletlerinden sayılırlar. Ticarete zenginleşerek çok değerli kültürel ürünler meydana getirdiler. Balkanlara doğru ilerleyen Bulgar grubu Tuna Bulgar Hanlığı'nı kurdu. Bizans'la çok etkili savaş ve barış ilişkileri yaşadıkları gibi hanları Kurum, İstanbul'u kuşattı. Onun yerine geçen oğlu Ormutag devlete en parlak devrini yaşattı. Tuna Bulgarları zamanla Slav ve Hristiyan nüfusun içinde eriyip Slavlaşarak kendi kültürlerini kaybettiler.

Peçenekler ve Uzların Avrasya'daki tarihî rollerini açıklayabilmek.

Peçenekler, 860'tan sonra İtil nehrini geçerek Doğu Avrupa'ya ayak bastılar. 8 boy halinde yaşayarak, herhangi bir devlet kuramamalarına rağmen çok geniş alanda 1090 tarihine kadar etkili oldular. Rusların güneye inmelerini engelledikleri gibi Bizans'ı da sıkıştırdılar. Bazen onlara yardım ettiler. Bizans, Kumanları Peçeneklerin üzerine sürerek ortadan kaldırttı. Peçenekler Balkanlarda Macaristan'da değişik bölgelere dağıldılar. Arkalarından gelen Uzlar da aynı kaderi paylaştılar.

Kuman-Kıpçakların tarihî önemini değerlendirmek.

İrtiş nehri civarında Kimeklerle bazı diğer boyların karışması sonucu oluşan Kuman-Kıpçaklar, Orta Avrupa'dan Altaylara, Kazan'dan Mısır ve Hindistan'a olan geniş bir sahada ve ayrıca Kafkaslarda, Azerbaycan'da ve Anadolu'da etkili oldular. Birçok kavimle temas kurup farklı siyasi oluşumlarda boy gösterdiler. Bugünkü Türk Dünyasının önemli bir kısmının temeli onlar tarafından atıldı. Bir kısmı Macarlarla karıştı. Diğer bir kısmı Romen Devleti'nin kuruluşuna katkı sağladılar.

Kendimizi Sınayalım

- Aşağıdakilerden hangisi Hunların Avrupa'ya göç etmelerinin sebebi **değildir**?
 - Çin ve Wu-huan baskısı
 - Hsien-pi baskısı
 - Otlak yetersizliği
 - Nüfusun kalabalıklaşması
 - Bizanslıların hücumları
- Attila'nın Batı Roma tahtı üzerinde hak iddia etmesinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - Prences Honoria yüzünden
 - Doğu Roma'nın etkisinde kalarak
 - Aetius'a yardım etmek istediği için
 - Galya'yı kendine bağlamak zorunda olduğu için
 - Kendisine bağlı Gotlar, İtalya'ya gittiği için
- Aşağıdakilerden hangisi Sasanîlerle birlikte Avarların İstanbul kuşatmasının uzamasının sonucu **değildir**?
 - Bulgarların Bizans'a yardım etmesi
 - Avarların yayıflaması
 - Sasanîlerin güç kaybetmesi
 - Avarların Macaristan'da yoğunlaşması
 - Bulgarların Avarlara karşı ayaklanması
- "Sabar" adı dilbilimciler tarafından aşağıdakilerden hangisiyle açıklanmaktadır?
 - Ana kitleden ayrılan
 - Sürekli göç eden
 - Yolu takip eden
 - Gezen Adam
 - Sapan, yol değiştiren
- VII. yüzyılda Hazar-Bizans dostluğunun pekişmesinin temel sebebi aşağıdakilerden hangisidir?
 - Museviliğin Bizans'tan gelmesi
 - Arap ordularının Kafkaslara dayanması
 - Ticaretin geliştirilmek istenmesi
 - Hazarların Hristiyan olmak istemeleri
 - Bizanslıların İstanbul'da Hazar modası başlatmak istemeleri
- Aşağıdaki ifadelerden hangisi Hazar-Rus ilişkileri ile ilgili **değildir**?
 - İskandinavya-Bizans ticaret yolu gelişti.
 - Kiev şehri kuruldu.
 - İlk Rus knezleri Hakan unvanını kullandılar.
 - Ruslar Kiev bölgesine geldiler.
 - Bizanslılar, Rusları kendi taraflarına çektiler.
- Aşağıdakilerden hangisi İtil Bulgar hanının Abbasi halifesine elçi göndermesinin sebebi **değildir**?
 - İtil Bulgarlarının Müslüman kültür dairesine girmiş olmaları
 - Hazarlara karşı kale kurmak için yardım istemeleri
 - İslam dinini öğretecek fakihlerin gönderilmesini istemeleri
 - Cami yapımı için usta talep etmeleri
 - Oğuzlara karşı askeri destek istemeleri
- II. Justinianus 688'de Bulgarlara karşı taarruza geçmiş, Bulgarlar da onları durdurabilmek için Trakya'ya kadar ilerlemiş ancak İmparator'un ordusu önünden çekilmek zorunda kalmıştır. Aşağıdakilerden hangisi bu olaydan sonraki gelişme **değildir**?
 - Bulgarlar, bir dağ geçidinde, Bizans ordusunun etrafını sararak imha etti.
 - Sürgüne gönderilen II. Justinianus, Asparuh'un halefi olan Tervel Han'dan yardım istedi.
 - Bulgarlar Bizans'ın iç işlerine karışma imkanı buldular.
 - II. Justinianus 705'te Tervel Han'ın desteği ile ikinci defa Bizans tahtına çıktı.
 - Bulgarlar İstanbul'u kuşattılar.
- Aşağıdakilerden hangisi Peçenek-Bizans ilişkilerinin sonucu **değildir**?
 - Peçeneklerin Bizans'tan kumaş, baharat, boya, süs eşyası ve mücevherat alıp, karşılığında bal mumu, tutkal ve kıymetli deriler satmaları
 - Peçeneklerin Anadolu'ya yerleştirilmeleri
 - İzmir Beyi Çakan'ın İstanbul'u zapt etmek üzere Peçenek başbuğlarıyla anlaşması
 - Kumanların, Peçeneklere ait sahalrı işgal etmeleri
 - Bizanslıların Kumanları Peçeneklere saldırtması
- Kıpçak gençlerinin para karşılığında Ön Asya'nın zengin ülkelerine gönderilmesi aşağıdakilerden hangisini göstermektedir?
 - İslam dininin Karadeniz kuzeyinde etkili olduğunu
 - Gürcülerin Kıpçakları sürekli sıkıştırdığını
 - Kıpçakların sayıca kalabalık ve ekonomik açıdan zor durumda bulunduğunu
 - Kıpçak büyüklerinin Mısır ve Suriye'ye gelmek istediklerini
 - Moğolların Kıpçaklara çok ağır darbe indirdiğini

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız yanlış ise, "Avrupa Hunları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise, "Avrupa Hunları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise, "Tuna Bulgar Devleti" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise, "Sabarlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz..
5. b Yanıtınız yanlış ise, "Hazarlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise, "Hazarlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise, "İtil Bulgarları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise, "Tuna Bulgar Devleti" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise, "Peçenekler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise, "Kıpçaklar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Hunlar, Kavimler Göçü'ne yol açmaları sebebiyle bugünkü Avrupa'nın etnik şekillenmesinde etkili oldular. Savaş ve barış ilişkileri dolayısıyla edebiyat sahasında destan ve efsanelere konu olacak edebi tesirler bıraktılar. Onların sayesinde Avrupa bozkır sanatını ve kültürünü tanımış oldu. Batı Roma İmparatorluğu'nun tarihe karışmasında ve İtalya'ya yabancı kavimlerin yerleşmesinde rolleri oldu. Hun ordusunun güçlü yapısı Ortaçağ boyunca Avrupa milletlerinin hafızasında yer etti.

Sıra Sizde 2

Avarlar 558 yılında Bizans'a elçiler göndererek, topraklarında yerleşmek için bir bölge talep ettiler. Ayrıca Bizans sınırlarını korumak ve bu hizmet karşılığında da bir miktar vergi almak talebinde bulundular.

Sıra Sizde 3

Sabarlar, VII. yüzyılın ortalarında Hazar Devletinin kuruluşunda yer aldılar. Hazar toplulukları arasında önemli bir yer tutan Belencer ve Semender boyları Sabarlara dayanmaktadır.

Sıra Sizde 4

Hazar ordusunda hizmet eden Harezmli ücretli askerlerin ücretlerinin ödenememesi ve diğer huzursuzluklar devleti sarstı. Ayrıca, Peçenek hücumları Harezm-İtil ticaret yolunu tehlikeye soktu. Ruslar Kuban bölgesine kadar ilerlediler ve bu bölgeyi yağma ettiler. Aşağı Sirderya çevresindeki Türk kavimleri arasındaki kaynaşma neticesinde Hazar Hakanlığı iyice sarsıldı. 965 yılında Rus prensi Svyatoslav, Don nehri boyu ile Kuban bölgesindeki Tama Tarhan şehrini işgal etti. Bundan başka, Kuman-Kıpçaklar Hazarların Harezm ve Türkistan ile bağlantılarını keserek onların ticari faaliyetlerini engellediler.

Sıra Sizde 5

Bu dönemde Kuman-Kıpçak ülkesi 5 kısım hâlinde idi: Orta Asya, Yayık-Volga, Don-Donets, Aşağı Dnyeper ve Tuna. Buralarda ayrı gruplar hâlinde, kendi başbuğları idaresinde yaşıyorlardı.

Yararlanılan Kaynaklar

- Baştav, Ş. (1941). "Sabir Türkleri," **Belleten**, V/17-18, Ankara, s. 53-99.
- Dunlop, D. M. (2008). **Hazar Yahudi Tarihi**, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1987). **Türk Millî Kültürü**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kurat, A. N. (1992). **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara: Muray Yayınları.
- _____. (1937). **Peçenek Tarihi**, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Rasonyi, L. (1988). **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürünü Araş. Ens. Yayınları.
- _____. (2006). **Doğu Avrupa'da Türklük**, İstanbul: Selenge Yayınları.

5

Amaçlarımız

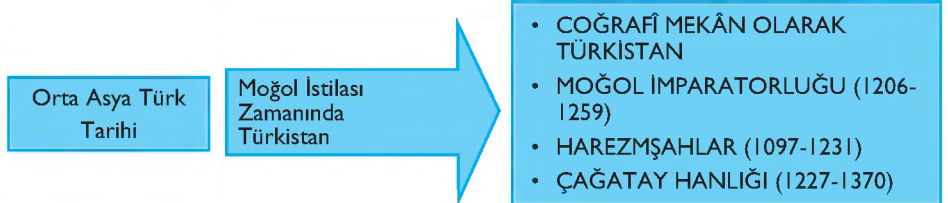
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkistan coğrafyasını genel hatlarıyla tanımlayabilecek;
- Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunu açıklayabilecek;
- Moğollarda devlet yönetimini açıklayabilecek;
- Harezmsahlar İmparatorluğu'nun yıkılış nedenlerini kavrayabilecek;
- Çağatay Hanlığı'nın bir devlet olarak kuruluşundan itibaren karşılaştığı temel sorunları değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türkistan
- Mâverâünnehr
- Harezm
- Çin
- Cengiz Kağan
- Moğollar
- Harezmsahlar
- Çağatay Hanlığı
- Posta Teşkilatı
- Pax Mongolica

İçindekiler

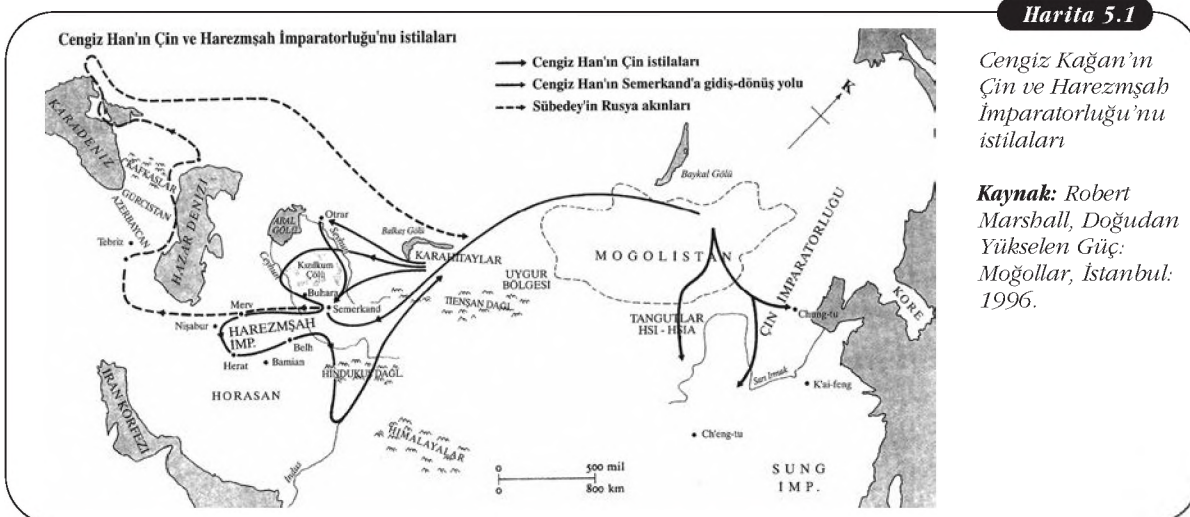
Moğol İstilası Zamanında Türkistan

COĞRAFÎ MEKÂN OLARAK TÜRKİSTAN

Türkistan, Türklerin yaşadığı yer anlamında olup *Batı Türkistan* ve *Doğu Türkistan* olarak iki kısımdan oluşur. Türklerin en eski yaşam alanlarından biri olan Batı Türkistan, Hazar Denizi'nin doğusundan başlayıp bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ile kuzey Afganistan (burası *Afgan Türkistanı* olarak da bilinir) topraklarını içine alır. Batı Türkistan'da iki önemli yerleşim bölgesi dikkat çeker. Bunlar Harezmi ve Mâverâünnehr'dir.

Harezm, Aral Gölü'nün güneyinde, bu göle dökülen Amu-Derya (Ceyhun) Nehri'nin aşağı mecrası boyunca uzanır. Pitnak şehrinden başlayan bölgenin batısında Kara-Kum Çölü, doğusunda ise Kızıl-Kum Çölü vardır. Bu iki çölün varlığı Harezm için doğal engel vazifesi görmüş ve onu dış istilalara karşı korumuştur. En önemli şehirleri Gürgeç (Ürgenç), Hive, Kat, Vezir ve Hezaresb'dir. Mâverâün-nehr "nehirin ötesi" anlamına gelir. Burada nehirden kasıt Amu-Derya Nehri'dir. Bölge bu nehrin orta ve yukarı mecrasının doğusundaki topraklardır. En önemli şehirleri Buhara ve Semerkand'dır.

Yine Türklerin en eski yurtlarından biri olan Doğu Türkistan, bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısında yer alır ve burada büyük oranda Uygur Türkleri yaşar. Çinlilerin yeni topraklar anlamına gelen Sinkiang (Sincan) ismini verdiği bölge, tarih içinde *Kaşgarya* veya *Altısehr* olarak da anılmıştır. En önemli şehirleri Yarkend, Kaşgar, Aksu ve Urumçi'dir.

MOĞOL İMPARATORLUĞU (1206-1259)

Bugünkü Moğolistan, Orta Asya, Tibet, Afganistan, İran, Irak, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Ukrayna'nın tamamıyla; Sibirya, Rusya'nın Avrupa'da kalan toprakları, Türkiye ve Çin'in bir kısmı bu imparatorluğun hâkimiyeti altına girmiştir. Böyle büyük bir imparatorluğun kurucusu, sıradan bir kabile liderinin oğlu olarak dünyaya gelen Temuçin'dir. Çocukluğunda ve gençliğinde yaşadığı olağanüstü zorluklara rağmen kendisinden yüzyıllarca söz ettirecek bir imparatorluğu ve bunun yanı sıra yönetim anlayışını oluşturmayı başaramıştır. Bundan başka onun zamanına kadar tarihî kayıtlarda pek de önemli bir yer işgal etmeyen Moğolları kendinden en çok sözü edilen halklardan biri durumuna getirmiştir.

Bir Lider Doğuyor

Borcigin boyundan Yesügey Bahadır'ın oğlu olan Temuçin, bugünkü kuzey Moğolistan topraklarında bulunan Onon Nehri kıyısında doğmuştur. Doğum tarihi net olmamakla birlikte, kaynaklarda 1155, 1162 ve 1167 yıllarına işaret edilmektedir.

Dokuz yaşına geldiğinde babası Yesügey Bahadır, onu Ongirat (Kongrat) kabilesinin lideri Dey-Seçen'in kızı Börte ile nişanlamıştır. Kız istemeden dönerken, babası Tatarlar tarafından zehirlenince Temuçin ailesiyle yalnız kalmış, kabilesi onu terk etmiştir. Bundan sonra, başta **Merkitler** olmak üzere çevre kabilelerin saldırıları nedeniyle zor günler geçiren Temuçin, özellikle andası (kan kardeş) Camuka (Camuha)'nın yardımıyla ayakta kalmayı başaramıştır.

O dönemde orta Moğolistan topraklarında hüküm süren **Kerayit** kabilesi lideri Tuğrul (Ong) Han'ın himayesine giren Temuçin'in bir müddet sonra Camuka ile arası bozulmuştur. Her ikisi de Moğolların tek hükümdarı olmak isteyince birbirlerinden ayrılmışlar; Temuçin de kendisini destekleyenler tarafından 1196 yılında lider seçilmiştir.

1206 yılına kadar Temuçin çevresindeki kabileleri idaresine almıştır. Tayciutlar, Tatarlar, Naymanlar, Merkitler ve Kerayitleri kendisine tabi kılıp andası Camuka'yı ortadan kaldıran Temuçin, bu yılda Onon Nehri kıyısında düzenlenen bir **kurultay**la bütün Türk ve Moğol kabileleri tarafından kağan seçilmiş ve "Cengiz" adını almıştır.

Merkitler: XII. yüzyılın ortasında Selenga Nehri'nin aşağı mecrasında yaşayan bu Moğol kabilesi Cengiz'in en önemli düşmanlarından biri olmuştur.

Kerayitler: Merkit kabilesinin güneyinde yaşayan bu kabilenin liderleri Nasturidir.

Kurultay: Kağan seçimi, sefer planlama ve ganimet paylaşımının yapıldığı büyük toplantı.

Resim 5.1

Cengiz Kağan.

Kaynak:

http://en.wikipedia.org/wiki/Genghis_Khan

Kağan Cengiz

Cengiz, kağan seçilince kendisine tâbi kabileler arasında bir düzenlemeye gitmiş, onları onlu sisteme göre bölerek aslında İç Asya'nın daha önce yabancı olmadığı bir sistemi yeniden uygulamaya koymuştur. Kariyerinin ilk yıllarından itibaren yanından ayrılmayan ve ona hep destek olanlara *nöker* (Moğol hükümdarlarının yol-daşı, en yakın görevlileri) unvanını vermiş ve onları ödüllendirmiştir. Uygur kâtipler tayin ederek çocuklarına okuma-yazma öğretilmesini emretmiş, bu gelişme Uygur-Moğol alfabesinin başlangıcı olmuştur.

Günümüzde *meritokrasi* olarak tanımlanan bu anlayışta Cengiz Kağan devlet seçkinlerini (yöneticilerini, ileri gelenlerini) soylu oluşlarına göre değil, sahip oldukları temel niteliklere ve değerlere bakarak yaratmıştır. Zaten andası Camuka ile anlaşılmadıkları en önemli mesele bu olmuştur. Camuka, soylu olmayan birinin üst yönetim organlarında görev almasına karşı çıkarken Cengiz soya hiç dikkat etmemiştir.

DİKKAT

Seferler

Kurultaydan sonra Cengiz Kağan'ın ülke sınırlarını genişletme siyasetini izlemesi kaçınılmazdı. Yeni imparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için ganimete ihtiyacı vardı. Eğer kendisine destek verenler ve tâbi olanların beklentilerini karşılamazsa bu durum yönetiminin sonunu getirebilir, en azından konumunun zayıflamasına neden olabilirdi.

Moğolların kağanı için genişleme zengin tarım ülkeleri olan üç ana merkezden oluşuyordu. Bunlardan ilki Çin olup burada Tangut (kuzeybatı Çin), Kin (kuzey Çin) ve Song (güney Çin) hanedanları hüküm sürmekteydi. İkinci merkez Kara-Hitayların hüküm sürdüğü Doğu Türkistan, üçüncü önemli merkez ise batı tarafındaki Harezmsahlar İmparatorluğu'ydu. Bu bölgeler yeni kağan için üç önemli düşman ve aynı zamanda hedefti.

Cengiz Kağan'ın devletini büyütmek için hedef aldığı üç merkez nerelerdir?

SIRA SİZDE

Çin Seferi

Önce Tangutlar üzerine yönelen Cengiz Kağan onları sorun olmaktan çıkarınca (Tangutlar kesin olarak Moğol hâkimiyetine ancak 1227 yılında alınabilmiştir), artık onun için kuzey Çin yolu açılmıştı. Düzenlediği akınlarla Kin İmparatorluğu'nun başkenti Pekin'i işgal etti. Pekin'in fethi Cengiz Kağan'a önceki zaferlerinden elde ettiği itibardan daha fazlasını kazandırdı.

Kin İmparatorluğu'na son bir darbe vurup tamamen ortadan kaldırma aşamasına gelmişken, Cengiz Kağan böyle yapmadı ve 1217 yılının Eylül ayında Çin işlerini generallerinden Mukali'ye devrederek ona bir **tanma** bıraktı ve Moğolistan'a döndü. Mukali, Kin topraklarına seferler düzenlemeye devam etti.

Doğu Türkistan Seferi

Cengiz'in Kin İmparatorluğu'nu tamamen çökertmeden yönünü batıya çevirmesini temelde üç sebebe bağlayabiliriz. Bunlar, Moğolların himayesine girmiş kabileler ile Doğu Türkistan'da hüküm süren Nayman Kabilesi'ne mensup Küçlüg'ün de içinde yer aldığı bazı sorunlar, Moğolların batı yönünde sefer düzenleyebilecek güç ve kudrete ulaşması ile batı ülke ve bölgelerinin zenginliğidir.

Tanma (Tamma): Göçebe garnizon birliği, askerî özelliğinin yanı sıra bir kabile federasyonu olup sosyal niteliği de vardır.

Küçlög, Doğu Türkistan'a gelerek burada hüküm sürmekte olan Budist Kara-Hitay Devleti'ne sığınmış, bu devletin hükümdarı tarafından iyi muamele görmüş, hatta onun kızlarından biriyle evlenmişti. Ancak kısa sürede güçlenip çevresine Nayman ve Merkit kabilelerini alan, ayrıca Muhammed Harezmsah'ın desteğini de elde eden Küçlög bir darbeye tahtı ele geçirdi. Ülkede sert bir yönetim sergilediği gibi çevre bölgelere seferler düzenleyip bu bölgeleri baskı altına aldı. Seferlerinden biri de Almalık bölgesine olmuş, buranın yöneticisi Cengiz Kağan'ın himayesinde olduğu halde onu öldürmüştü. Bu gelişme Moğol imparatorunun müdahalesini gündeme getirdi. En büyük komutanlarından Cebe Noyan'ı Doğu Türkistan seferine memur eden Cengiz Kağan, onun emrine 20.000 kişilik bir ordu verdi. Cebe Noyan, Küçlög'ü yenilgiye uğrattığı gibi ele geçirdiği pek çok şehirde eski hükümdarlarından eziyet gören Müslüman halk tarafından kurtarıcı gibi karşılandı. 1218 yılında tamamlanan bu fetih hareketiyle, Kaşgar, Isık-Göl çevresi, Çu ve İli vadileri Moğol idaresine girmiş oldu.

SIRA SİZDE

Cengiz Kağan'ın Doğu Türkistan seferinin görünürdeki sebebi nedir?**Harezmsah Seferi**

1097 yılında kurulan Harezmsahlr İmparatorluğu, 1218 yılında en parlak dönemini yaşıyordu. Merkezî toprakları Amu-Derya'nın mecrası boyunca Aral Gölü'nün güneyinde yer alan Harezmsah'da kurulan imparatorluğun başkenti Gürgenç'ti. 1218 yılına kadar, Kara-Hitay Devleti, Harezmsah Muhammed ile Cengiz arasında paylaşılmış, böylece komşu olunmuştu. İki imparatorluk arasında elçiler gidip gelmiş, dostluk ilişkileri kurulup ticaretin geliştirilmesi kararı alınmıştı.

Her Türk imparatorunun hedefi olan Çin'i fethetmeyi Cengiz Kağan'ın başarması ve onun çok da kuvvetli olmadığına dair yanlış istihbarat raporları, Muhammed Harezmsah'ın Moğollara karşı tavır almasında başat etkenler olmuştur. 1218-1219 kışında Cengiz Kağan'a ait 450 kişiden oluşan bir ticaret kervanı Harezmsahlara bağlı Otrar valisi İnalıcık tarafından yağmalanmıştı. Bazı kaynaklara göre valinin açgözlülüğü, bazı kaynaklara göre ise kervanda casuslar olduğunu ileri sürmesi valiyi böyle bir harekete sevk etmiştir. Casusluk meselesinde vali muhtemelen haklıydı. Çünkü Moğol kağanı komşusunun gücünü öğrenmek istiyordu. Neden her ne olursa olsun kervandaki mallara el konulmuş ve Cengiz Kağan'a haberi ulaştıran biri dışında herkes öldürülmüştü. Durumu öğrenen Moğol imparatoru, soğukkanlılığını koruyarak Muhammed Harezmsah'a bir elçilik heyeti göndermiş ve valinin kendisine teslimi ile yağmalanan malların iadesini istemişti. Ne var ki, kağanın isteği yerine getirilmediği gibi gönderdiği elçilerden biri de öldürülmüştü.

K İ T A P

Cengiz Kağan'ın Harezmsah seferinin nedenleri hakkında ayrıntılı bilgiyi H. Ahmet Özdemir'in *Moğol İstilas* (İstanbul, 2005) kitabının birinci bölümünde bulabilirsiniz.

Harezmsahlr imparatorunun bu hareketi geri dönülmez gelişmelere sebep olmuştur. Cengiz'in sefer düzenlemesi artık kaçınılmazdı. Üstelik Muhammed Harezmsah'ın uluslararası hukukta dokunulmaz olan tacir ve elçileri öldürmesi onu haksız konuma düşürmüştü. Sonunda Cengiz, büyük bir ordu hazırlayıp Harezmsahlr seferine çıktı.

Anayurdundan çok uzakta ve olduğundan daha güçlü zannettiği Harezmsahlara düzenleyeceği sefere çok iyi hazırlanan Cengiz Kağan, fetih hareketinde Çin seferi tecrübelerini kullandığı gibi, sefer sonunda elde ettiği Çinli uzman ve savaş

tekniklerinden de yararlanmıştır. Buna karşılık Muhammed Harezmsah büyük bir imparatorluğa sahip olmasına rağmen onun egemenliği ülkenin pek çok yerinde daha yeni sağlanmış, ancak tam anlamıyla pekişmemiştir. Ayrıca, Cengiz Kağan'ı bir meydan savaşı ile karşılamak yerine ordusunu imparatorluk şehirlerine dağıtıp bölge savunması şeklinde strateji geliştirmişti. Çünkü ordusunun Moğollar ile bir meydan savaşında başarı kazanacağına inanmıyordu. Nedeni, ordusunun büyük oranda ücretli askerlerden oluşmasıydı. Orduyu oluşturan Türk ve Tacik gruplar birbirine rakiplerdi ve aralarında çekişme vardı.

Muhammed Harezmsah'ın annesi Terken Hatun da aslında önemli bir faktördür. Asker üzerinde nüfuza sahip annesiyle arasının açık oluşu ordusuna güvenememesinin bir diğer nedenidir.

DİKKAT

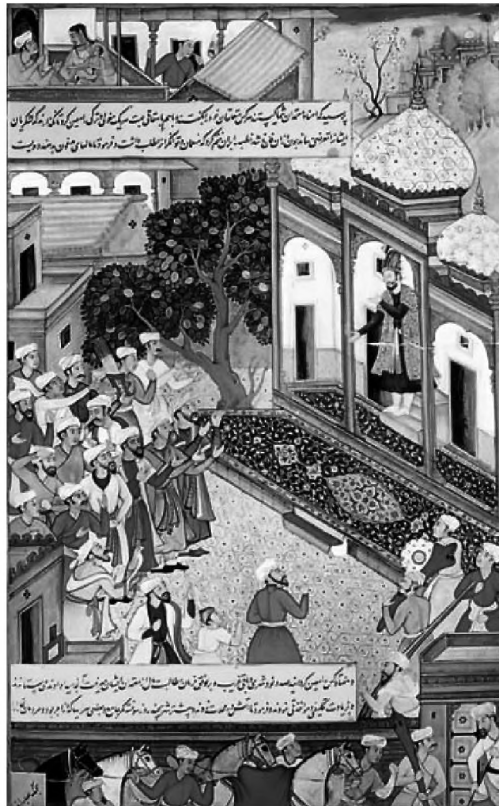
Ordusunu üçe ayırıp üç koldan Harezmsahlar İmparatorluğu'nun üzerine yürüten Cengiz Kağan, Otrar şehrinden başlamak üzere imparatorluk şehirlerini birer birer ele geçirdi. Mesela, bu şehirlerden Buhara Şubat 1220, Semerkand Mart 1220, başkent Gürgenç ise Nisan 1221'de teslim oldu. Moğol fetih hareketi o kadar ani ve şiddetli olmuştu ki, Muhammed Harezmsah'ın kuşatmaya uzun süre dayanacağını tahmin ettiği şehirlerin birbiri ardına kısa sürede düşmesi onun direncini kırmış ve kaçmasına neden olmuştur. Sonunda, Hazar Denizi'nde sığındığı bir adada kederinden ölmüştür. Oğlu Celâleddin Harezmsah, Moğollara karşı kısmî başarılar kazansa da, o da tutunamamış ve Ağustos 1231'de öldürülmüştür.

Cengiz Kağan, istila hareketine neden Otrar şehrinden başlamış olabilir?

SIRA SİZDE

Resim 5.2

Cengiz Kağan Buhara'yı ele geçirdikten sonra şehir halkını dışarı çıkardı. Her birinin yanına bir Moğol askeri vererek değerli mallarını getirmelerini emretti.

Kaynak: Don Nardo, Genghis Khan and the Mongol Empire, Gale, 2010.

Türkistan'ın istilasından sonra Cengiz Kağan, daha batıdaki bölgeler hakkında bilgi edinmek amacıyla bir keşif seferi tertip ettirmiştir. *I. Deşt-i Kıpçak Seferi* olarak da anılan bu seferin komutanlığına iki ünlü generali, Cebe ve Sübütey, atanmıştır. Kuzey İran üzerinden, Hazar'ın çevresi boyunca kuzeye ilerleyen ordu 1223 yılında bugünkü Ukrayna topraklarında, Kalka Nehri kenarında müttefik Kıpçak-Rus ordusuyla savaşmış ve onları yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferle Doğu Avrupa'nın fethi gündeme gelmiştir.

Cengiz Kağan'dan Sonra Moğol İmparatorluğu

Cengiz Kağan, Harezmsahlardan sonra Tangutlar üzerine düzenlediği sefer sırasında 1227'de ölmüştür. Onun ölümü üzerine en küçük oğlu Tuluy imparatorluğun **naibi** olmuş, 1229 yılında tamamlanan kurultayda ise kağanlığa Cengiz'in üçüncü oğlu Ögedey (1229-1241) seçilmiştir.

Naip: hükümdarın olmadığı dönemde imparatorluğu yöneten kişi.

Ögedey çok hassas bir dönemde kağan seçilmişti. Çünkü başkent Karakurum'a uzak yerlerin fetihleri çok yeniydi ve savaşılan devletler kaybettikleri toprakları geri almak için harekete geçtikleri gibi iç karışıklıklar da ortaya çıkmıştı. Güçlü bir yönetim ortaya koyan Ögedey, bu sorunların üstesinden geldiği gibi idare düzenini de sağlamlaştırmıştır. Onun döneminin en önemli gelişmesi Doğu Avrupa'da imparatorluğun genişlemesine imkân sağlayan II. Deşt-i Kıpçak Seferi (1229-1242)'dir. Yeni kağan döneminde batı yönünde genişlemenin yanı sıra, güney Çin ve Ortadoğu yönünde de seferler düzenlenmiştir.

Ögedey'in ölümünden sonra imparatorlukta yeni kağanın seçimi uzun sürdü. Ara dönemde naipliği, ölen kağanın hanımı Törekene Hatun yaptı. Ögedey zamanında oldukça güçlenen merkezî idare, belirsizliğin olduğu ara dönemde büyük yara aldı. Hanedanın en büyüğü olan Altın Orda hanı Batu da, II. Deşt-i Kıpçak Seferi sırasında anlaşılmazlığa düştüğü Ögedey'in oğlu Güyük'ün yeni kağan seçilmesine engel olmaya çalıştı. Böylece hanedan üyeleri arasında ilk çatlak ortaya çıkmış oldu. Ancak, sonuçta Güyük (1246-1248) yeni kağan seçildi.

Sadece on sekiz ay kağanlık yapabilen Güyük, kaynaklarda sert ve zeki, bunun yanı sıra da aksi ve hasta biri olarak tasvir edilir. Kağan seçiminde çıkan sıkıntılar nedeniyle güvenliğini garanti altına almak amacıyla Güyük idare merkezini Karakurum'dan babasının hissesi olan İmil Nehri kıyısına taşımıştır. Babası döneminde güney Çin'de hüküm süren Song Devleti (960-1279), Irak'ta bulunan Abbasî Halifeliği (750-1258) ve İran'daki İsmailîler (1090-1271) üzerine düzenlenen seferleri devam ettirdi. Batu Han üzerine tahmin edilen bir sefer hazırlığı sırasında hastalanarak Nisan 1248'de öldü.

SIRA SİZDE

Güyük'ün devlet merkezini değiştirmesinin nedeni nedir?

Yeni kağan seçilinceye kadar imparatorluğa Güyük'ün hanımı Oğul Kaymış naiplik yaptı. Ara dönemde Batu Han'ın desteğini kazanan Tuluy'un oğlu Möngke (1251-1259)'nin kağanlığı kesinleşince Çağatay ve Ögedey hanedanlarına mensup oğlanlar (şehzadeler) buna şiddetle itiraz ettiler. İmparatorluğun üst düzey yetkililerinin de Möngke'ye karşı tavır alması imparatorlukta merkezî yönetime büyük güç kaybetti. Möngke kendisini istemeyenleri ortadan kaldırarak sorunu çözmek zorunda kaldı. Kağanlığına karşı çıkan devlet ileri gelenlerinden çoğunu öldürttü. Cengiz hanedanına mensup oğlanların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı sürgüne gönderildi, bir kısmı ise kağanlık merkezinde gözetim altında tutuldu. Sonunda Möngke 1251 yılında kağan seçildi.

Onun döneminde Kore, güney Çin, Tibet, Irak ve İran başlıca sefer güzergâhları olmuştur. Kağanın kardeşi Kubilay güney Çin; diğer kardeşi Hülagu İran ve Irak'a başarılı seferler gerçekleştirmişlerdir. Ne var ki, imparatorluğun son kağanı olan Möngke 1259 yılında Çin seferi esnasında ölmüştür.

Ondan sonra Tuluy'un dört oğlundan ikisi olan Kubilay ve Arık-Buka arasında kağanlık için çatışma yaşanmış, Arık-Buka başkent Karakurum'da kağan ilan edilirken Moğol ordusunun desteğini arkasına alan Kubilay ise Pekin (Hanbalık)'de kağan olmuştur. Böylece Moğol İmparatorluğu'nda aynı anda iki kağan ortaya çıkmıştır. İki kardeş arasındaki mücadele dört yıl sürmüş, sonunda Kubilay kazanan taraf olmuştur. Ne var ki, onun kağanlığı başta Altın Orda olmak üzere diğer hanlıklar tarafından kabul görmemiştir. Bu nedenden ötürü Moğol İmparatorluğu'nun sona erdiğini söylemek mümkündür. Artık Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda, Mâverâün-nehr ve Doğu Türkistan'da Çağatay Hanlığı, İran'da İlhanlılar ve Çin'de de Yüan Hanedanı Moğol İmparatorluğu'nun ardılları olarak hüküm sürmüşlerdir.

Moğollarda Devlet Yönetimi

Cengiz Kağan'a kadar bir orman kavmi olan ve tarihî kayıtlarda pek de bahsedilmeyen Moğollar, onunla birlikte en çok sözü edilen halklardan biri olmuşlardır. Cengiz Kağan'ın neredeyse sadece kendisine ait olan bu başarısı bir halkı dönüştürmüş ve Asya tarihinin gördüğü ilk en büyük kara imparatorluğunun kurulması ile neticelenmiştir. Peki, böyle bir imparatorluğun teşkilatı nasıldı?

Cengiz Kağan Borcigin Boyu (*obok*)'nun bir parçası olan Kiyat Klanı (*yasun*)'na mensuptu. O ve nesli imparatorlukta tek yönetici aile olarak kabul edilmiş, XIX. yüzyılın başlarına kadar onun soyundan olmayan biri Orta Asya'da kurulan devletlerde iktidara gelememiştir. Timur gibi güçlü liderler dahi kendilerini kağan ilan etmekten çekinmişler, yanlarında kukla da olsa Cengiz Kağan soyundan birini bulundurmak zorunda hissetmişlerdir. Kaynaklarda bu durum *hanbazî* (han oyunculuğu) olarak ifade edilmiştir.

Hanbazî nedir?

Cengiz, 1206 kurultayında “kağan” unvanı almış ve ondan sonra bütün ardılları bu unvanı kullanmışlardır. İmparatorluk hanedanının ortak malı kabul edilmiştir. Yönetici aile “ak kemik”, hanedan dışından olan en üst devlet görevlileri de dâhil olmak üzere bütün halk (tebaa) ise “kara kemik” olarak ifadelendirilmiştir. Yeni kağan, Cengiz evladı olmak kaydıyla *kurultay*da seçilmiştir.

Nöker terimi başlangıçta, Cengiz'in daha küçüklüğünden itibaren yanında bulunmuş, ona koşulsuz destek vermiş ve kariyerini elde etmede etkin rol üstlenen kişiler için kullanılmıştır. Bu kişiler Cengiz'in kağan seçilmesinden sonra devletin siyasî-askerî bürokrasisinde önemli görevlere getirilmişlerdir. Ne var ki, bu terim daha sonraki yüzyıllarda anlam kayması yaşamış ve sıradan askerleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Kağan birden fazla eş alabilirdi; ama içlerinden biri baş hanımı olurdu. Kağanlar eşlerini genellikle kendi klanlarının dışından almışlardır. En çok tercih edilen ise Cengiz'in de eşinin bağlı olduğu Kongrat kabilesidir.

Hanımlar kağanların, hem hayatta iken, hem de öldükten sonra otağlarının bekçisiydiler. Kurultaylara katılırlar; hatta zaman zaman yeni imparator seçilinceye kadar naiplik vazifesini üstlendikleri de olurdu. Aynı zamanda *ülüş* (tumar) sahibi de olup bu *ülüş*ten elde edilen kazancın kullanım hakkına sahipti.

Cengiz Kağan, kendisine tâbi kabileleri yeniden organize ederek hem tebaası içinde tek ortak paydanın kendisi olmasını sağlamış, hem de bu sistemi ordusunun da temeli haline getirmiştir. Onluk sistem (10, 100, 1.000, 10.000) adı verilen bu uygulama ile güçlü bir idari ve askerî düzen oluşturmuştur.

Moğolların başka ülke veya topluluğa sefer düzenlemelerini temelde üç nedene bağlayabiliriz: 1) Cengiz'in atalarına yapılan saldırıların intikamını almak; 2) Moğolların düşmanlarını himaye edenleri cezalandırmak; 3) Moğol elçilerini öldürenlerden hesap sormak.

Tâbi olan yöneticinin Moğollara yedi şartı yerine getirmesi gerekirdi: 1) saraya gelip bağlılık bildirmesi, 2) kardeş veya oğlunu rehin olarak göndermesi, 3) nüfus sayımı yapması, 4) savaş zamanında asker göndermesi, 5) vergi ödemesi, 6) Moğol **darugacı** atanmasını kabul etmesi, 7) Yam (posta) teşkilatının kendi topraklarındaki gereksinimlerini karşılaması.

Yerel (eyalet) yönetimler için darugacı atanırdı. Onların vazifesi vergi toplamak, asker sağlamak ve yerel memurlar ile soylular arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmektir. Darugacılar genelde Moğol taraftarı Türk yöneticiler arasından seçiliyordu. Türkistan şehirlerinin idaresi ise Cengiz Kağan'dan itibaren doğrudan merkeze bağlı olmak üzere Yalavaç ailesi aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Mahmud Yalavaç ve ondan sonra bu göreve gelenler genel vali sıfatıyla kağana karşı sorumlu olmuşlar ve buranın vergilerini de doğrudan başkent Karakurum'a göndermişlerdir.

Darugacı: Tâbi krallıklarda yerel yöneticileri kontrol etmek için Moğollar tarafından kullanılan müfettiş, denetçi.

SIRA SİZDE

6

Darugacının görevleri nelerdir?

Moğol İmparatorluğu'nda nüfus sayımı ilk kez Cengiz Kağan tarafından 1206 yılında yapılmış ve bütün nüfus hane halkı çerçevesinde *Köke Debter*'de kayıt altına alınmıştır. Cengiz Kağan 1225 yılında yeniden nüfus sayımı yaptırmıştır. İmparatorluk toprakları genişledikçe nüfus sayımının yenilenmesi gerekmiştir. Bu amaçla, mesela, 1233 yılında kuzey Çin'de, 1240'larda Rusya'da nüfus sayımı yapılmıştır. Bütün imparatorluğu kapsayan nüfus sayımı ise ilk kez Möngke Kağan zamanında 1252 yılında yapılmaya başlanmıştır, 1258 yılına kadar ancak tamamlanabilmiştir.

Gündelik Yaşam

Moğol İmparatorluğu'nun merkezî konumundaki İç Asya (bugünkü Moğolistan toprakları) bölgesinde iklim şartlarının elverişsizliği nedeniyle tarımla neredeyse hiç uğraşılmamış, savaş veya yağma sonucu elde edilen ganimet haricinde halkın ana geçim kaynağı hayvancılık olmuştur. Dolayısıyla, hayvanlar için otu bol olan yerler keşfetmek ve oralara göç etmek en önemli meselelerden biri olmuştur. Bu yüzden hayat tarzı kaçınılmaz olarak göçebeliktir. Hayvanlarını yaylak ve kışlak olmak üzere iki merkez arasında yıl içinde sürekli hareket ettirmişlerdir. Koyun ve at, beslenen en önemli hayvanlar olup göçebeler onların etinin yanı sıra, süt (içecek), yün ve deri (elbise) ile dışkılarından (ısınma) da yararlanmışlardır. Ayrıca hayvanları ulaşım amaçlı değerlendirdikleri gibi değişim aracı olarak da kullanarak yerleşik topluluklar ile ticaret yapmışlardır. Para kullanımı ise Cengiz Kağan'ın ölümünden çok kısa süre önce uygulanmaya başlamıştır.

SIRA SİZDE

7

Göçebeler için hayvancılığın önemini belirtiniz.

Yasa

Cengiz Kağan ve nispeten ardıllarının yayımladıkları yarlıklar, kurallar ve uygulamalar zaman içerisinde Moğol İmparatorluğu'nun bir çeşit anayasası olmuştur. 1206 kurultayında Türk ve Moğol kabileleri tarafından kağan seçilince Cengiz başta ordu ve idarî işler olmak üzere çeşitli alanlarda emirler verip uygulama biçimlerini göstermiştir. Bu kararlar ve uygulanmadığında verilecek cezalar yasa (*yasak*, *jasak*, *zasak*) olarak anılmıştır.

Moğol kanunlarının bir değerlendirmesi için bkz. <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi2/1saadettin%20gomec.pdf>

İNTERNET

Yasaya Cengiz'den sonraki kağanlar döneminde bazı eklemeler yapılarak kayda geçirilmiş, ancak o tamamen yazılı hale gelmemiştir. Moğol İmparatorluğu'nun ardılları devrinde yasa ile İslam dininin uygulamaları olan şeriat çatışmış, Cengiz soyundan gelen bazı hükümdarlar yasa taraftarı olurken bazıları şeriat taraftarı olmuşlardır. Bazıları ise ikisinin birbirinin tersi olmadığını ispat etmeye ve uzlaştırmaya çalışmışlardır.

Yam (Posta) Sistemi

Ögedey Kağan (1229-1241) döneminde profesyonelleşen posta teşkilatı her 45 km'de bir posta istasyonu (menzil) oluşturulmasına ve yolların bu iş için uygun hale getirilmesine dayanır. Bu istasyonlardan yabancı elçiler ile tüccarlar yararlandığı gibi asıl amaç imparatorluğun iletişimini hızlı bir şekilde gerçekleştirmektir. Kağandan gönderilen emirler ile ona ulaştırılması gereken bilgileri taşıyan habercilere kimin emriyle yolculuk yaptıklarını belirten kimlik belgesi *payza* verilir, bu kimliği gösterdiklerinde ise onlar burada yedek at, yiyecek ve dinlenme imkânı elde ederlerdi.

Resim 5.3

Habercilerin taşıdığı bronzdan yapılmış payza örnekleri.

Kaynak: Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar*, İstanbul, 1996.

Bu istasyonların iâşesi *yamçı* denilen çevredeki halk tarafından karşılanırdı. Ayrıca onlar kendi bölgelerindeki köprü, geçit ve kuyuların bakımından da sorumlu tutulabilirlerdi. *Kubçiri* isimli bir vergi ödeyerek bu görevlerini finanse ederlerdi. Yamçıları denetleyen resmî görevliler vardı.

Pax-Mongolica

Moğol Barışı olarak tercüme edebileceğimiz bu terim meşhur İpek Yolu üzerindeki Moğol egemenliğini ve bu egemenlik sayesinde tacirlerin rahat ve huzur içinde, bir kere vergi ödeyerek Çin'den Doğu Avrupa'ya kadar ulaşmalarını ifade eder. O güne kadar Çin'den hareket eden kervanlar Doğu Türkistan üzerinden Mâverâün-nehr bölgesine, oradan da ya Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyinden, ya da Hazar Denizi'nin güneyinden İran üzerinden en önemlisi ipek olan ticaret emtiasını batıya naklederlerdi. Elbette her devlet ve sınır yeni vergi demekti. Tacirler ya yeniden vergi vererek yollarına devam ederler, ya da mallarını ulaştıkları ülkenin tüccarlarına satarak geri dönerlerdi. Ayrıca güvenlik de önemli bir sıkıntıydı. Kervanlar sıklıkla yağmaya maruz kalır, durumu şikâyet edebilecek bir merci de pek bulunamazdı. Ancak Moğol hâkimiyeti ile birlikte İpek Yolu'ndaki çok uzun bir mesafe artık hem güven içinde aşılabılmış, hem de tacirler pek çok kere vergi ödemek külfetinden kurtulmuşlardır.

Tüccarlar, Moğollar için çok önemliydi. Onlar imparatorluğun ihtiyaç duyduğu malları temin ettikleri gibi, Moğol idareciler için komşu ülkeler hakkında bilgi ulaştırıcı ve diplomat vazifesi üstlenen kişilerdi. Bu nedenle tüccarlar Yam sisteminden yararlanabildikleri gibi, güvenlikleri de en üst düzeyde sağlanıyor, hatta nakit ihtiyaçları dahi karşılanıyordu. Kağanlık tüccarlarla ortaklık (*ortok*) anlaşması yaparak onlara ticari açıdan destek oluyordu.

Moğol İmparatorluğu'nda Türkler

Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında esas unsur Moğollardı. Ama devletin kısa sürede genişlemesiyle birlikte pek çok Türk boyu Moğollara tabi oldu. Çünkü Çin haricinde Moğol İmparatorluğu'nun yayılma alanı, özellikle Türkistan ve Deşt-i Kıpçak sahası, hep Türk topraklarıydı. Dolayısıyla başta Uygur, Karluk, Kanglı ve Kıpçaklar olmak üzere pek çok Türk boyu Moğol egemenliğine girmiştir. Onlar imparatorluğun nüfusunu artırıp hâkim unsurun büyük oranda Türk olmasına neden oldukları gibi askerî ve idarî üst kademelerde de görev almışlardır. Böylece Türk etkisi Moğol İmparatorluğu'nda kaçınılmaz olarak ortaya çıkmıştır. Zaten pek çok araştırmacı, bu Türk nüfuzundan dolayı siyasi teşekküle "Türk-Moğol İmparatorluğu" adını vermiştir.

Kağan olmasından sonra Cengiz'e tabi olan ilk Türk boyu Uygurlardır. Ne var ki, bu tabiiyet işgal veya fetih yoluyla değil, daha çok Uygurların 1209 yılından itibaren Moğol hükümdarına itaatlerini sunma şeklinde gerçekleşmiştir. Önce Beşbalık Uygurları kağana bağlılık bildirmişlerdir. O dönemde Cengiz daha çok kuvvetlenmediğinden Uygurların tabiiyetine çok sevinmiş ve kızlarından birini onların *idikutu* (lideri, hükümdarı) ile evlendirmiştir.

Moğol hâkimiyeti altındaki Uygurların çoğu Budist olup Müslüman olanlarının sayısı çok azdır. Uygurlar Cengiz Kağan'ın seferlerine katıldıkları gibi darugacılık ve başdarugacılık gibi idari görevler de üstlenmişlerdir. Ayrıca kağanın çocuklarına öğretmenlik yapıp Uygur-Moğol yazısının imparatorlukta geliştirilmesinde ve kullanılmasında etkin olmuşlardır. Zaten pek çok kaynakta Moğolların alfabelerini XIII. yüzyılda Uygurlardan aldıkları belirtilmiştir. Bundan başka Yükseköğretim hocaları ile doktorların da büyük kısmı Uygurlardandı. Aynı şekilde Karluklar, Kanglılar, Kıpçaklar ve diğer Türk boylarından insanlar da Moğol İmparatorluğu'nda askerî ve idarî kademelere getirilmişlerdir.

Moğol İmparatorluğu'nun ardıllarından Yüan Hanedanı zamanında Çin'de Uygur etkisi belirgindi. Kubilay Han'ın sarayında Uygurlar üst düzey görevler üstlenmişlerdi. Çin'deki Uygur asıllı Budist din adamları Türk dili ile dinî metinler üzerinde çalışmalar yapıyorlardı. Ayrıca Budizm metinlerini Uygurcaya da çeviriyorlardı. Kısacası, Çin'deki Moğol sarayının kültür dili Türkçeydi.

Altın Orda'da Türk nüfus o kadar yoğundu ki, yüz yıl geçmeden hanlık, her ne kadar hükümdar ailesi Moğol olsa da, artık bir Türk devleti niteliği kazanmıştı. Zaten Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Forsu'ndaki on altı büyük Türk devlete izafeten konulmuş on altı tane yıldızdan biri de Altın Orda Devleti'ni işaret eder. Yine, Türkistan merkezli kurulan Çağatay Hanlığı'nda da Moğol olan aristokrat tabaka haricinde neredeyse nüfusun tamamı Türk'tü. Moğol hükümdarlar yerel yöneticilerini kendilerine sadık Türklerden seçmişler, çok önemli bir olay meydana gelmedikçe onların yönetimlerine karışmamışlardır. Çağatay Hanlığı içinde Türk nüfusun yoğunluğu nedeniyle, ilerleyen yıllar içinde Çağatay ismi ile Türk ismi o kadar özdeşleşmiştir ki, Timurlular döneminde (1370-1507) Çağataylı terimi, Türkler için kullanılmıştır. Ayrıca bu devirde gelişen Türk dili ve edebiyatı da Çağatay dili ve edebiyatı olarak adlandırılmıştır.

HAREZMŞAHLAR (1097-1231)

Harezmşahlar Devleti'nin merkezî bölgesi, ismini aldığı Herezm'dedir. Burası Hazar Denizi'nin doğusunda, Aral Gölü'nün hemen güneyinde olup etrafında Karakum ile Kızıl-Kum çölleri bulunur ve Amu-Derya Nehri sayesinde bu çöller içinde verimli bir vaha görünümündedir. Harezm, en eski çağlardan itibaren insan topluluklarının ilgisini çekmiş ve onlar tarafından yaşam alanı olarak tercih edilmiştir. Böylece bölge, Türkistan'ın hem siyasi hem de kültürel açıdan en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Harezm'in toprağı, Ceyhun (Amu-Derya) Nehri ve bu nehirden açılan kanallar sayesinde oldukça verimli olduğundan tahıl, pamuk ve bağcılık oldukça gelişmiştir. Bunun yanı sıra bölge toprakları hayvancılık için zengin meralara sunar. Güney Rusya, İran, Çin ve Hindistan'ı birbirine bağlayan yolların üzerinde yer alması nedeniyle Harezm'de ticaret gelişmişti. Özellikle ticaret yolları üzerinde olması, bölgenin yükselişinde etkili olduğu gibi, Moğollar örneğindeki gibi istilasında da etkin olmuştur.

Harezmşahlar Hanedanı'nın atası Anuş Tegin Garçeî, Selçuklu sarayında **taşt-dârılık** vazifesine kadar yükselmiş, 1077 yılında Selçuklu sultanı Melikşah (1072-1092) tarafından Harezm valiliğine atanmıştır. Ne var ki onun bu valiliği sözde olmuş, fiilen görevini yerine getirememiştir. Ondan sonra bu mevkie oğlu Kutbüddin Arslantigin Muhammed (1097-1128) atanmıştır. Selçuklu hükümdarı adına bölgeyi otuz yıl yöneten Kutbüddin, atandıktan sonra Harezm'in fiili idaresini eline aldığı gibi sonradan resmileşecek Harezmşahlar Hanedanı'nın yönetim sürecini de başlatmış oldu. Her ne kadar kendisi bağımsız bir idareci olmasa da, yaptıklarıyla neslinin hükümdar olması için sağlam bir zemin hazırladı.

Ölümü üzerine Selçuklu sultanı Sencer (1118-1157), onun oğlu Alâeddin Kızılarslan Atsız'ı (1128-1156) Harezmşah tayin etti. Her ne kadar Selçuklu sultanına bağlı olsa da, Atsız nispeten kendi başına buyruk hareket etmiş, kuzeybatısında yer alan Mangışlak ile Seyhun (Sır-Derya) Nehri'nin doğusuna seferler düzenleyerek buralarda nüfuz oluşturmaya çalışmıştır. Onun fetihlerinden rahatsız olan Sencer, üç askerî harekât düzenleyerek onu yenilgiye uğratmıştır. Buna rağmen Harezmşah'ı görevden almamıştır. Bunun en büyük nedeni Selçuklu Devleti'nin kuzeydoğu yönünden gelebilecek saldırılara karşı güvenliğini başıyla sağlamasıydı.

Taşt-dâr: Hükümdar elini yıkarken veya abdest alırken leğen tutup su döken saray görevlisidir.

Ne var ki, bütün uğraşlarına rağmen Atsız bağımsızlığını kazanamadan 1156 yılında vefat etti.

Yerine oğlu İl-Arslan (1156-1172) geçti. Onun siyaseti iki merkezli olmuştur. Birincisi bağlı bulunduğu Selçuklulara yönelik olup Irak ve Horasan merkezlidir. İkincisi ise Kara-Hitayların hüküm sürdüğü Mâverâünnehr merkezlidir. Sultan Sencer'in ölümünden sonra yerine geçen Mahmud Sultan'a tabiiyetini bildiren İl-Arslan, Selçuklular ile dostane ilişkiler geliştirmiş, onlar arasında meydana gelen ihtilaflarda çoğu kere aracılık yapmıştır. Ancak Selçuklu yönetiminde şartların değişmesiyle birlikte 1167 yılında Horasan'ın doğusunda hâkimiyetini güçlendiren İl-Arslan, Nişabur'da hutbeyi kendi adına okutmuş, böylece Selçuklular karşısında bağımsızlığını ilan etmiştir.

K İ T A P

İl-Arslan'ın batı ve doğu siyaseti hakkında ayrıntılı bilgiyi İbrahim Kafesoğlu'nun *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (Ankara, 1984) kitabının üçüncü bölümünde bulabilirsiniz.

1158 yılından itibaren İl-Arslan doğu meseleleri ile uğraşmıştır. Kargaşa içinde bulunun Kara-Hitaylara ait Mâverâünnehr toprakları üzerine yürüyen Harezmşah önce Buhara, ardından Semerkand'ı fethetmiştir. Ne var ki, başarılarını sağlamlaştıramadan 1172'de ölmüştür.

Veliaht seçilmesi nedeniyle İl-Arslan'ın yerine ilk olarak küçük oğlu Sultansah geçmiştir. Ağabeyi Alâeddin Muhammed Tekiş bunu kabullenmeyerek taht kavgasına girişmiş, ülke içinde kendi idaresi altında birliği ancak 1193 yılında sağlayabilmiştir. Döneminde (1172-1200) bir yandan kardeşine karşı savaşırken, bir yandan da Kara-Hitaylara karşı topraklarını savunmak durumunda kalmıştır. Sonraki dönemde, özellikle Kıpçak ve diğer Türk boylarını hizmetine almasıyla birlikte Kara-Hitay Devleti'ne karşı başarılı taarruzlarda bulunmuş, başta Buhara olmak üzere pek çok şehri fethetmiştir.

Daha sonra batıya yönelen Muhammed Tekiş, 1187 yılına kadar Merv hariç Doğu Horasan'da pek çok yeri hâkimiyeti altına aldı. Rey şehrine kadar ilerleyerek 1194'te Irak Selçuklu Devleti'ne son verdi ve buraları kendisine bağladı. Bu tarihten ölüncüye kadar birkaç istisna dışında ciddi bir sorunla karşılaşmayan Alâeddin Muhammed Tekiş'in, özellikle Terken Hatun ile evlenmesi kalabalık Kıpçak ve Kanglı Türk boylarının kendi hizmetine girmesini hızlandırmış, başta ordu olmak üzere onu insan gücü açısından oldukça güçlendirmiştir.

1200 yılında ölüncü tahtı oğlu Alâeddin Muhammed (1200-1220) devralmıştır. Döneminin ilk yılları Gurlu Devleti ile Horasan üzerinde hâkimiyet mücadelesi ile geçmiştir. Hatta Gurlular, Harezmşahların başkenti Gürgeç'i kuşatacak kadar Sultan Muhammed karşısında üstünlük sağlamışlardır. Ancak Kara-Hitayların Harezmşah'a yardım etmesi durumu değiştirmiştir. Gurlu ordusu geri çekilmek zorunda bırakılarak, Muhammed Harezmşah büyük bir tehlikeden kurtulmuştur. Ne var ki bu kez de ülkesinde Kara-Hitay nüfuzu ortaya çıkmıştır. Bunun önünü almak için Harezmşah, Gurlularla dostluk ilişkilerini geliştirmiştir. 1206 yılında Gurlu Devleti'nin dağılması üzerine harekete geçen Sultan Muhammed, Horasan'daki pek çok şehri hâkimiyeti altına almıştır. Sonra Kara-Hitaylar üzerine yönelen Harezmşah, başlangıçta bazı başarılar elde etse de, Kara-Hitay ordusu karşısında çok ağır bir yenilgi almıştır. Ama kısa sürede toparlanan Muhammed Harezmşah sonunda 1210 yılında Kara-Hitayları yenilgiye uğratarak bütün Mâverâünnehr'i zapt etmiştir. Daha sonra imparatorluğunu Umman Denizi'ne kadar genişleten Muhammed Harezmşah, Irak'ı da kendisine bağlamıştır. Böylece imparatorluğunu oldukça genişleten

Harezmşah'ın, bundan sonra Çin, Anadolu ve Mısır'ı ele geçirmeyi planladığı pek çok kaynakta ifade edilmektedir.

Ancak Muhammed Harezmşah'ın gücünün zirvesinde oluşu yalnızca görünüşteydi. Fethettiği yerlerde tam olarak nüfuz oluşturamadığı gibi, başta ordu olmak üzere yönetimde hep annesi Terken Hatun'un gölgesinde kalmıştı. Onun görünüşteki bu kuvvetli durumu ve büyük bir imparatorluğa hükmetmesi iki dış gelişme ile tersine dönmüştür. Önce Abbasiler (750-1258) karşısında 1217 yılında büyük bir yenilgi alması, arkasından da Moğol istilasına maruz kalması devletini birdenbire dağılmanın eşiğine getirmiştir. Cengiz Kağan'ın kendi üzerine düzenlediği sefere yönelik hiçbir ciddi tedbir almaması ve sürekli ondan kaçması neredeyse bütün imparatorluk topraklarının kaybına yol açmıştır. Sonunda Muhammed Harezmşah, Hazar Denizi üzerinde sığındığı bir adada ölmüştür.

Resim 5.4

Cengiz Kağan'ı Buhara Camii'nde balka bitap ederken gösteren bir minyatür.

Kaynak: R. Marshall, *Storm from the East: from Ghengis Khan to Kubilai Khan*, California, 1993.

Yerine oğlu Celâleddin (1220-1231) son Harezmşah olarak tahta geçmiştir. Ne var ki, Moğol istilası nedeniyle imparatorluk dağılmış, kendisine tabi çok az kişi kalmıştı. Moğollara karşı büyük bir direnç gösterse de, komşu Müslüman beylik ve devletlerle Moğollara karşı işbirliği yapmak yerine onlara bağlı şehirlere saldırması, böyle bir ittifakın doğmasına engel olmuştur. Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. Alâeddin Keykubad ile 1230 yılında Yassı-Çemen Savaşı yapması ve yenilmesi birlik umutlarını bitirmiştir. Bu yenilgiden sonra, 1231 yılında öldürülünce imparatorluk ortadan kalkmıştır.

Teşkilat

Harezmşahlar Devleti'nin hükümdar ailesi Anuş Tegin soyundandır. O ve onun neslinden gelenler Harezm'de bağlı oldukları Selçuklulara uzun yıllar sadakatle hizmet ederek devletin kuzeydoğu sınırlarını muhafaza etmişlerdir. Bağımsız bir siyasi yapı olarak ortaya çıktıklarında, devlet teşkilatı açısından, Selçukluların bir uzantısı olmuşlar, pek çok kurumu onlardan miras almışlardır. Dolayısıyla, bütün yönetim terimleri, memuriyet isimleri ve devlet kurumlarının işleyiş tarzı, birkaç istisna dışında, Selçuklular ile aynıdır.

Devlet Yönetimi

Harezmşah olarak anılan hükümdarlar “Ebu'l-Feth”, “Hüdavend” ve “es-Sultanu'l-Muazzam” gibi unvanların yanı sıra “İskender-i Sâni” (İkinci İskender) gibi daha abartılı unvanlar da kullanmışlardır. Her hükümdarın ayrı bir tuğrası olup bağımsızlık sembolü olan bayrak, otağ ve merasim elbiselerinde siyah renk kullanılmıştır. Alâeddin Muhammed döneminde diğer bir bağımsızlık alameti olan **nevbet** günde beş kere tekrarlanıyordu. Hükümdarlar genel olarak veliaht tayini yaparlardı. Veli-aht hükümdarlıktan önce devlet tecrübesi kazanması için genellikle Horasan valiliği görevine getirilir; burada yetişmesi ve eğitimi ile atabey unvanına sahip biri onunla ilgilenirdi. Onun emrinde imparatorluğun merkez teşkilatının dar kapsamlı bir örneği bulunurdu. Veli-aht bu teşkilatı idare ederek daha büyüğüne hazırlanırdı.

Hükümdar eşleri genellikle imparatorluk içindeki nüfuzlu kabilelerden olurdu. Mesela, Alâeddin Tekiş'in hanımı ve Alâeddin Muhammed'in annesi Terken Hatun, Kanglı veya Kıpçak kabilesindendi. Çok nüfuzlu biri olup zaman zaman oğlunun hâkimiyetini gölgede bırakmıştır. Oğlunun uygulamalarına sürekli müdahale etmesinin devletin ani çöküşündeki etkenlerden biri olduğuna şüphe yoktur. Harezmşahlar, daha Atsız döneminden itibaren, sağlam yönetim kurumlarına ve güçlü bir bürokrasiye sahipti. Hükümdardan sonraki en yetkili kişi bürokrasinin başı olan vezirdi. Onda vezaret mührü ve memuriyetinin simgesi olarak altın divit bulunurdu. Emrinde bulunan divan teşkilatı devletin işleyişini sağlardı. Devletin resmî dili Farsçaydı.

Askerî Teşkilat

Atsız döneminden itibaren güçlü bir orduya sahip olan Harezmşahlar, Tekiş zamanında bölgenin en büyük askerî gücü olmuşlardır. Orduda görev alan herkes, en üst rütbelisinden en alt rütbelisine kadar *ikta* sahibiydi. Devlet belirli bir toprak parçasından alacağı vergi gelirini, askerî hizmeti karşılığında bir ordu görevlisine devrediyordu. Hükümdarın yanındaki kölelerden oluşan hassa ordusundan başka, eyalet merkezlerinde, şehzade ve askerî valilerin maiyetindeki askerler ile sınır kalelerinde birlikler de vardı.

Sosyal ve İktisadî Hayat

Askerî sınıfın dışındaki herkes reaya (tebaa) kabul edilirdi. Reayanın başlıca görevi verilen emirleri uygulamak ve vergi vermektir. Bu reaya grubu içinde toplumsal ve iktisadi bakımlardan birbirinden farklı sınıflar mevcuttu. Mesela büyük ticaret hacmine sahip tüccar sınıfı bunlardan biriydi. Ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle, ülkede ticaret oldukça gelişmiş, Gürgenç gibi büyük merkezlerde bunun sonucu olarak oldukça geniş ve canlı bir şehir hayatı ortaya çıkmıştı. Böyle şehirlerde çarşıların olduğu sokakların üstü kapalı olup her sokakta ayrı bir esnaf ko-

Nevbet: Sarayda ve bazı özel yerlerde günde birkaç kez çalınan askerî mızık.

lu bulunurdu. Şehir halkı ayrı din veya mezheplere bağlı iseler ayrı ayrı mahallelerde otururlardı. Şehir hayatının gelişmişliğine rağmen halkın esas kısmı çiftçilerden oluşmaktaydı. Ülkede tarım da oldukça gelişmişti. Amu-Derya Nehri ile bu nehirden açılan kanallar sayesinde ülke kapsamlı bir sulama ağına sahip olmuş, bu da zengin bir tarım kültürünün ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.

ÇAĞATAY HANLIĞI (1227-1370)

Cengiz Kağan ölmeden önce imparatorluğunu dört oğlu arasında paylaştırmıştı. Buna göre, en büyük oğul Cuci (1180-1227) kuzey Harezm ve Deşt-i Kıpçak sahasını, ikinci oğul Çağatay (1185-1242) Hive ve Kat şehirlerinin dâhil olduğu güney Harezm, Mâverâünnehr ve Doğu Türkistan topraklarını, üçüncü oğul Ögedey (1186-1241) Balkaş Gölü ile Baykal Gölü arasındaki toprakları (Cungarya ile Altay dağlarının batı tarafı), dördüncü ve en küçük oğul Tuluy (1192-1232) da başkent ve doğusu ile Çin'deki imparatorluk topraklarını almıştı. Cengiz her oğlunun emrine dört bin kişilik askerî birlik vererek onları yeni yurtlarına göndermişti.

Cengiz'in oğulları arasındaki bu toprak/yurt paylaşımı, en azından başlangıçta her birinin ayrı birer bağımsız siyasi yapı olduğu anlamına gelmez. Her parçayı kağana bağlı birer eyalet ve başındaki yöneticiyi de birer eyalet valisi olarak görmek mümkündür. Çünkü bağımsızlığın en önemli belirleyicilerinden biri olan tebaadan vergi almaya başlangıçta hiçbir Cengiz evladı teşebbüs etmemiş, bu yurtlarda yaşayan halk vergisini darugacılar aracılığıyla doğrudan kağana ödemiştir. Ne var ki, Cengiz Kağan'ın torunları ve sonraki kuşaklar yönetimi devraldıkça parçalanma derinleşmiş ve bu yurtların her biri ayrı birer hanlık (devlet) olarak ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar hanlığa sonradan ismi verilse de, Çağatay Hanlığı'nın kurucusu ve hanedanının ilk temsilcisi Çağatay kabul edilir. Onun hissesine yerleşik nüfus bölgeleri düşmüştür. Amu-Derya Nehri'nden Doğu Türkistan'a kadar bölgeyi içine alan şehirlerin halkı büyük oranda Türk ve Müslüman olduğu gibi yöneticisi olan genel vali hükmündeki Mahmud Yalavaç da Çağatay'a bağlı olmayıp doğrudan kağanlık yönetimine tabi olmuştur. Bu durum başta Çağatay olmak üzere sonraki pek çok han döneminde sıkıntıya neden olmuş, hanların tebaaları üzerinde mutlak otorite kurmalarına engel olmuştur.

Göçebe gelenek çerçevesinde Çağatay Han'ın **yaylağı** Almalık ve Kuyas çevresi, **kışlağı** ise Yedi-Su Havzası'ndaki Kayalık şehri civarıydı. Buna göre, Çağatay'ın iki merkezi vardı ve *Uluğ-Ev* adındaki otağı bu iki yer arasında mevsimlere göre taşınırdı. Göçebe geleneklerine ve Cengiz yasasına sıkı sıkıya bağlı olan Çağatay Han babasının ölümünden sonra ailenin en büyüğü olarak kardeşi Ögedey'e destek vermiş ve düzenlenen kurultayda onu kağan seçtirmiştir.

1242 yılı başında ölünce vasiyeti üzerine yerine torunu Kara-Hülagü (1242-1246) geçmiştir. Ne var ki, o dönemde kağan olan Güyük ve ondan sonra kağan seçilen Möngke'nin hanlık içişlerine karışıp han seçiminde rol oynamaları hanlıkta kargaşaya neden olmuştur. Bu kargaşa ortamı Algu (1261-1266)'nun tahta geçişiyle nispeten düzelmiştir.

Algu, başlangıçta Arık-Buka'ya tabi olmuş ve vergi ödemiştir. Ancak bu tabiiyet kendisine pahalıya mal olmaya başlayınca taraf değiştirerek Kubilay'ın safına geçmiş, bu da Arık-Buka'nın Çağatay Hanlığı topraklarına üç kez sefer düzenlemesine neden olmuştur. İlk iki seferi başarıyla sonuçsuz bırakan Algu, ne var ki, üçüncüsünde yenilince hanlığı Arık-Buka tarafından yağmalanmıştır. Bunun üzerine hanlık merkezini Doğu Türkistan'dan Mâverâünnehr'e taşıyan Algu, başkentini de

Yaylak: İlkbahar ve yaz aylarının geçirildiği yer.

Kışlak: Sonbahar ve kış aylarının geçirildiği yer.

Semer kand yapmıştır. Daha sonra iktidardaki gücünü sağlamlaştıran Algu, Mesud Yalavaç'ı kendisine bağlı kılmış ve şehirlerin de gelirlerini kağanlık hazinesine değil, Çağatay Hanlığı hazinesine aktarılmasını sağlamıştır. Bundan başka Algu, daha önce Altın Orda hanı Batu (1242-1256) tarafından ele geçirilen Çağataylılara ait Harez m topraklarını tekrar kendisine tabi kıldığı gibi Afganistan üzerine sefer düzenleyerek burada da egemenlik kurmuştur. 1266 yılında öldüğünde Çağatay Hanlığı'nda merkezî idare oldukça güçlenmiş ve hanlık resmen olmasa da fiilen Kubilay'ın vesayetinden kurtulmuştu.

SIRA SİZDE

8

Algu döneminde yönetim alanındaki önemli gelişmeler nelerdir?

Ulus: Genelde bir kişi ismiyle birlikte anılan bu terim anıldığı kişi veya onun soyundan gelenlere bağlı kabile, halk veya tebaayı ifade eder (Örn. Ögedey Ulusu: Ögedey veya evladına tâbi halk).

Algu'dan sonra hanlığın ilk Müslüman hanı Mübarek Şah başa geçmiş, ama o sırada kardeşi Arık-Buka'yı ortadan kaldıran Kubilay başkentini Pekin'e taşıyarak burada Yüan Hanedanı'nı kurmuştu. Otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra tekrar Çağatay Hanlığı'nın içişlerine karışmış ve onu kendisine bağlı uydu bir devlet yapmak için Mübarek-Şah'ın yerine hanlığın ikinci Müslüman hükümdarı olan Barak'ı (1266-1271) getirmişti. Kubilay'ın Barak'ı tercih edişinin bir sebebi de o sıralarda Ögedey **Ulus**unu canlandıran Kaydu'ya karşı ortak bir cephe oluşturabilmektir.

Barak, hanlıkta otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra, Kaydu (1296-1301) ve İlhanlı hükümdarı Abaka (1265-1282) ile mücadele ettiği gibi Kubilay'ın üzerine gönderdiği orduya karşı da hanlığını savunmak zorunda kalmıştır. Kubilay karşı-sında başarı kazanmış, Kaydu karşısında da başlangıçta durum kendi lehine iken sonradan Kaydu'ya yardıma gelen Altın-Orda askerleri nedeniyle savaşı kaybetmiştir. 1269 yılında yapılan antlaşmaya göre, bağımsızlığını kaybeden Barak, Kaydu'ya tâbi olmuştur. Mesud Yalavaç da artık Türkistan şehirlerini Barak adına değil, Kaydu adına yönetecekti.

Bağımsızlığını yitiren Barak, Kaydu'nun otoritesi altında bu defa yönünü İlhanlı topraklarına çevirmiş ve bu devletin hanı Abaka ile 1270 yılında Herat yakınında karşı karşıya gelmiştir. Savaşı Abaka kazanmıştır. Zafer üzerine hareketine devam eden Abaka, Çağataylı ülkesinde işgal, katliam ve yağma yapmış, bu sırada Barak ölmüştür.

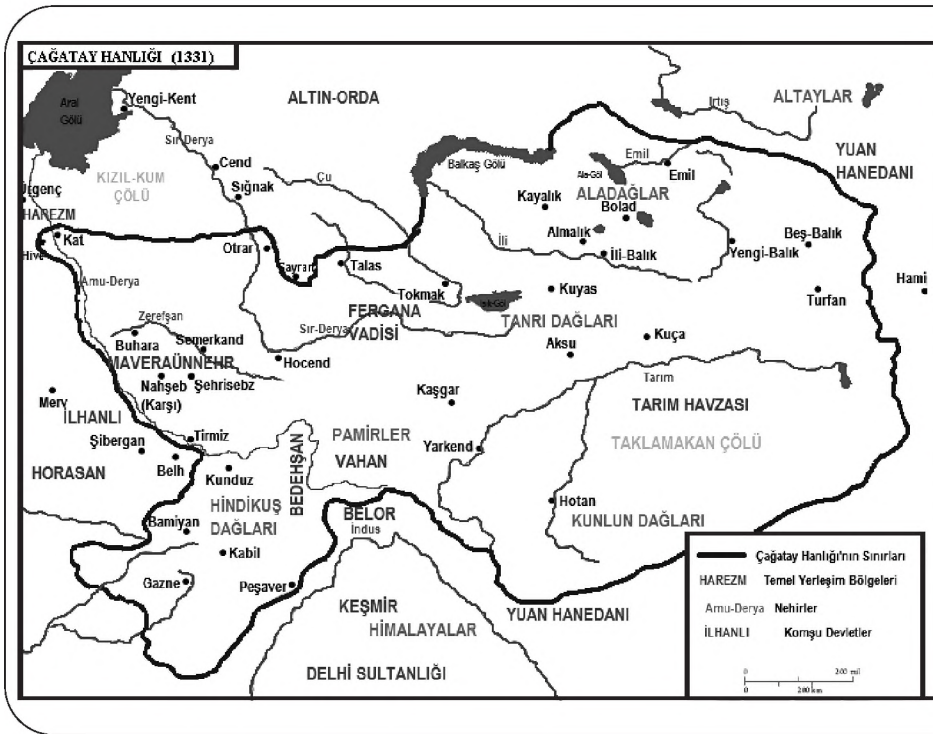
1277 yılına kadar kargaşa içinde kalan Çağatay Hanlığı, bu yılda Kaydu'nun hanlığın başına Barak'ın oğlu Duva (Dua)'yı getirmesiyle nispeten istikrar kazanmıştır. Ama Kaydu'nun öldüğü yıl olan 1301'e kadar Çağatay Hanlığı, onun nüfuzundan kurtulamamıştır.

Yaklaşık otuz yıl iktidarda kalan Duva (1277-1307), kendinden önceki dönemde harap olan hanlığı imar ettirmiş, merkezî otoriteyi kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Tâbi olduğu Kaydu'ya karşı dikkatli bir politika izlemiş, onunla karşı karşıya gelmemeye özen göstermiştir. Kubilay'ın, Kaydu-Duva ittifakına karşı saldırı düzenlemeye cesaret edememesi, Duva'nın işine yaramıştır. Horasan sınırını güçlendirdiği gibi Hindistan'a kadar ulaşan seferler düzenlemiştir.

1294 yılında Kubilay ölünce yerine Olcay-Timur (1294-1307) hükümdar olmuş, onun iktidara gelişi durumu değiştirmiştir. Olcay-Timur, Kaydu üzerine üç yıl sürece k bir sefer düzenlemiş, sonunda 1301 yılında onu öldürmeyi başararak çok önemli bir rakibinden kurtulmuştur. Ögedey Ulusu'nun başına Kaydu'nun yerine onun kadar nitelikli olmayan Çapar (1301-1306) geçmiştir. Her ne kadar iktidara gelmesinde Çapar'a yardımcı olsa da, Duva kısa süre sonra ona cephe almıştır. Bunun üzerine iki taraf 1304 yılında savaşmış, sonuçta Çapar yenilgiye uğrayarak yurduna dönmüştür. Bu yenilgi neticesinde Çapar'ın düştüğü güç durumdan yararlan-

mak isteyen Olcay-Timur onun üzerine yürümüştür. Sefer başarılı olmuş, Çapar yurdunu terk etmek zorunda kaldığı gibi halkı da dört bir yana dağılmış, böylece Ögedey Ulusu ortadan kalkmıştır. Daha sonra Olcay-Timur ileri harekâtına devam ederek Çağatay Hanlığı topraklarına saldırmış, yapılan mücadelede Duva onun ilerlemesini önlemiş, ancak bu sırada kendisi de yapılan bir savaşta yaralanarak ölmüştür.

Duva'dan sonra Çağatay Hanlığı'nda Olcay-Timur'un nüfuzu artmıştır. Kötü durum Duva'nın oğlu, Kebek'in ağabeyi İsen-Buka (1309-1319)'yı tahta çıkarmasıyla düzeltilmeye çalışılmış, ancak İlhanlı ve Yüan hanlıklarının saldırılarına maruz kalmıştır. Yerine geçen Kebek (1319-1326) döneminde hanlıkta istikrar sağlanmış; Afganistan ve Doğu Türkistan hanlığına bağlandığı gibi Hindistan üzerine seferler düzenlenerek bol ganimet elde edilmiştir. Bu sayede hanlığın geliri artmış ve hanlıkta ilk kez para bastırılmıştır. Hükümdarın adına izafeten *kebekî* olarak anılan bu paralar gümüş veya bakırdan imal edilmiştir. Daha sonraki hanlar da para bastırmasına rağmen paranın ismi hep kebekî olarak anılmıştır. Kebek Han, Nahşeb (Nesef) şehrine yakın yerde Karşı adında bir saray yaptırarak hanlığın siyasi merkezini Mâverâünnehr'e taşımıştır. Daha sonra bu saray çevresinde yerleşim sayısı artarak bir şehir meydana gelmiş ve bu şehir Karşı olarak isimlendirilmiştir.

Çağatay Hanlığı'nın son büyük hanı Tarmaşirin (1326-1335)'dir. Çağatay Hanedanı içinde Mübarek-Şah ve Barak Han'dan sonraki üçüncü Müslüman handır. Müslüman olunca Alâeddin adını almıştır. Onunla birlikte hanlıkta Cengiz Yasası önemini yitirmeye, İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır. İslam ülkeleriyle hanlığın ilişkilerini geliştirmiş, bu da ticarete yansımıştır. Ancak yasa taraftarları sonunda onu öldürmüşlerdir.

Ondan sonra hanlık yıkılış sürecine girmiştir. Zaten yetki alanı sınırlı olan ve hem iç, hem de dış dengeleri gözetmek zorunda olan hanlar artık yetişmeyince devlet yönetiminde kabile aristokrasisi güç kazanmıştır. Kabile beyleri hanlıkta bü-

tün yetkiyi ellerine aldıkları gibi istediklerini hanlık makamına çıkarıp istediklerini indiriyorlardı. Hanların otoritesi sözdeydi. Özellikle Emir Kazagan (1345-1358) bu devrin en önemli şahsiyetidir. 1370 yılına kadar kabile beylerinin etkisinde kalan hanlık, bu tarihte Emir Timur'un Semerkand'da tahta çıkmasıyla ortadan kalkmıştır. Böylece, Türkistan topraklarında artık Timur dönemi başlamıştır.

K İ T A P

Bu dönemde Çağatay Hanlığı'nın durumu ve kabile aristokrasisinin güç kazanması konusunda daha ayrıntılı bilgiyi Beatrice Forbes Manz'ın *Timur: Bozkırların Son Göçebe Fatihi* (İstanbul, 2006) isimli kitabının ikinci bölümünde bulabilirsiniz.

Çağatay Hanlığı Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası, bu imparatorluk ortadan kalktıktan sonra da ardıllarından biri olduğu için teşkilat açısından iki siyasi yapı benzerlik göstermektedir. Ancak farklılıklar da vardır. Moğol İmparatorluğu'nun dörde taksim edildiği yukarıda belirtilmişti. Bu dört bölüm birbirinden farklı özelliklere sahip coğrafya ve kültür çevrelerinde teşekkül ettiği için yönetim teşkilatlarının da bazı farklılıklar göstermesi olağandır. Ayrıca Çağatay Hanlığı kuruluşundan itibaren bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bu farkları ve karşılaşılan sıkıntıları genel olarak şu şekilde ortaya koyabiliriz:

Çağatay Han'ın hissesine genel itibarıyla yerleşik nüfusun yoğun yaşadığı şehirler düşmüştü. Daha Cengiz Kağan zamanından itibaren bu şehirlerin idaresi Çağatay Han ve sülalesinden alınmış, bizzat kağan tarafından atanan ve doğrudan kağana karşı sorumlu olan yerli genel valiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu valiler Yalavaç ailesinden atanmıştır. Bu şehirlerin vergileri Çağatay Hanlığı hazinesine değil doğrudan kağanlık hazinesine aktarılmıştır. Bu durum Çağatay hanlarının aslında kendilerine tabi olması gereken halkının bir kısmına hükmedememesi anlamına geliyordu ve hanlığın en önemli sıkıntı noktasıydı. Dolayısıyla Çağatay hanları yerleşik nüfusun değil, göçebe nüfusun yöneticisi olmuştur denilebilir.

Çağatay Hanlığı topraklarında yaşayan halkın büyük kısmı hem Müslüman hem de Türk'tü. Dolayısıyla Moğol unsur yüzyıl bile geçmeden bu yoğun Türk ve Müslüman halk içerisinde eriyecektir. Hatta hanlar içinde de İslamiyet'i kabul edenler olacaktır.

Çağatay Han'ın Cengiz Yasası'na sıkı sıkıya bağlı olması ve bu yasaı katı şekilde uygulaması hanlıkta sıkıntı yaratan bir konudur. Göçebe hayat tarzı anlayışına dayanan yasanın tarımla uğraşan ve Müslüman olan şehir halkına hitap etmesi mümkün değildi. Dolayısıyla halk yasa uygulamalarından çok zarar görmüştür.

Çağatay hanlarının hanlık içinde toplanan bir kurultayla değil, doğrudan kağanlık tarafından seçilmesi sıkıntı yaratan bir başka durumdur. Diğer hanlıklar kağanlık müdahalesinden çok erken bir devirde kurtulabilmişken, Çağatay hanları Duva Han'a (1277-1307) kadar bunu başaramamışlardır. Kağanın Çağatay hanlarını ataması, onların hanlık içişlerine doğrudan karışmasını da gündeme getirmiştir. Ayrıca bağımsızlık simgesi olan hükümdarın kendi adına sikke darp ettirmesi (para bastırması) Kebek Han'a (1319-1326) kadar gerçekleşmemiştir. O zamana kadar hanlıkta basılan paralar hep anonimdi. Onunla birlikte bakır ve gümüş para basılmış olup altın sikke hiç yoktur.

Çağatay Hanlığı'nda devlet işlerini han adına yürüten en önemli devlet görevlisi vezirdi. Çağatay Han devrinde bu görevi Otrarlı Habeş Amîd üstlenmiş, sonra da Bahaeddin Merginanî isimli bir kişi bu göreve atanmıştır. Vezir Habeş Amîd'in oğulları ile Çağatay Han'ın oğullarının bir arada yetişmeleri ve eğitim görmeleri göz önüne alınırsa, vezirin Moğol aristokrasisi içinde önemli bir yer işgal ettiğini söylemek mümkündür. Bundan başka diğer önemli devlet görevlileri, hanların yarlıklarına kırmızı renkli damga vuran *Al-Tamgacı*, mali işlerden sorumlu *Bitikçi*, av işlerinden sorumlu *Barsçı* ile Yasa ve Yargı işlerinin başı *Yasa Emiri* idi.

Özet

Türkistan coğrafyasını genel hatlarıyla tamamlamak.

Türkistan, Hazar Denizi'nin doğusundan itibaren başlar ve bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan, kuzey Afganistan ile Çin'in batısında bulunan Sincan Uygur Özerk Yönetimi'ni içine alır. İki kısımdan oluşur: Batı Türkistan ve Doğu Türkistan. Doğu Türkistan bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin doğusunda bulunan ve Uygur Türklerinin yaşadığı Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne karşılık gelir. Yukarıda saydığımız diğer kısımlar ise Batı Türkistan'ı oluşturur.

Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunu açıklamak.

Moğol İmparatorluğu Cengiz Kağan tarafından kurulmuştur. Babasının ölümünden sonra yalnız kalan Cengiz, zorluklar karşısında yılmamış ve mücadeleci ruhu, etrafında insanların toplanmasına olanak sağlamıştır. Her geçen gün kendisine tabi olanlar artmış, bu tabi olanların desteğiyle de çevresindeki kabilelerle savaşarak onları idaresi altına almıştır. Böylece Tayciutlar, Tatarlar, Naymanlar, Merkitler, Kerayitler ve diğer kabileleri hâkimiyeti altına alarak sonunda 1206 yılında düzenlenen kurultayda bütün Türk ve Moğol kabilelerin lideri seçilmiş ve imparatorluğunu kurmuştur.

Moğollarda devlet yönetimini açıklamak.

Moğol İmparatorluğu'nda en yüksek otorite kağandı. Kurultayda seçilen kağan her zaman için Cengiz neslinden olmak zorundaydı. Ülke hanedanının ortak malıydı. Kağanın hanımı da devlet yönetiminde etkin olup hükümdar olmadığında ya da öldüğünde naiplik vazifesi üstlenebilirdi. Merkezin dışındaki şehirler genellikle yerel Müslüman aileler tarafından idare edildi, huzur ve sükûnet bozulmadığı ve vergilerini düzenli ödediği sürece Moğol yönetimi şehirlere karışmadı.

Harezmşahlar İmparatorluğu'nun yıkılış nedenlerini kavramak.

Harezmşahlar İmparatorluğu uzun müddet, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tabi olarak var olmuş, son dönemlerine doğru bağımsızlığını kazanıp fırsatları değerlendirerek çok kısa sürede büyümüştür. Bu büyüme kontrolsüz ve hazmedilerek gerçekleştirilmediğinden karşılaşılan ilk önemli sıkıntılı durumda (Moğol istilas) imparatorluk dağılmanın eşiğine gelmiş ve sonunda yıkılmıştır.

Çağatay Hanlığı'nın bir devlet olarak kuruluşundan itibaren karşılaştığı temel sorunları değerlendirmek.

Çağatay Hanlığı yerleşik nüfusun yoğun olduğu bir bölgede kurulmuştur. Hanlığın esas unsuru göçebe geleneklerine sahip olduğundan bu durum sıkıntılara neden olmuştur. Yine halkının büyük oranda Türk ve Müslüman oluşu, Cengiz yasasına sıkı sıkıya bağlı yönetici kadro ile anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çağataylı hanların kendi kurultaylarında seçilmeyip kağan tarafından atanması bağımsız bir siyasi yapı olma açısından hanlığı sıkıntıya düşürmüştür.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Batı Türkistan şehirlerinden biridir?

- a. Semerkand
- b. Yarkend
- c. Kaşgar
- d. Üçturfan
- e. Urumçi

2. Cengiz 1206 kurultayında kağan ilan edilmeden önce savaşmadığı topluluk aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Tayciutlar
- b. Naymanlar
- c. Kara-Hitaylar
- d. Merkitler
- e. Kerayitler

3. Aşağıdakilerden hangisi Cengiz Kağan'ın Harezmşahlar ülkesini istila nedenlerinden biridir?

- a. Nayman Küçlüğ'ün ittifak önerisi
- b. Tangutların Cengiz'i yönlendirmesi
- c. Otrar Hadisesi
- d. Harezmşahların Moğollar üzerine sefer düzenlemesi
- e. Selçuklu Devleti'nin Harezmşahlara yardım etmesi

4. "Kubilay Han zamanında bir Tibet kültürü hayranlığı vardı. Fakat Moğol prensleri Tibetçeyi bilmiyorlardı. İmparator bu sebeple Tibetçe eserleri kendi diline, yani Uygurcaya tercüme edilmesini emretti. Tercüme-ler bittikten sonra da basılarak prenlere dağıtılmasını emretti."

Bahaddin Ögel'in *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri* adlı eserinden alınan yukarıdaki metne dayanarak aşağıdaki yargılardan hangisine ulaşılabilir?

- a. Moğol prenslerine zorla Tibet kültür eserleri okutuluyordu.
- b. Moğol sarayının kültür dili Uygurcadır.
- c. Kubilay Han okumayı sevmese de okuyanlara saygı duyardı.
- d. Moğollar savaşmaktan ilimle uğraşmaya çok az vakit ayırmışlardır.
- e. Kubilay Han'ın ilim sevgisi dedesi Cengiz Kağan'dan gelmektedir.

5. Pax Mongolica nedir?

- a. Moğolların posta teşkilatı
- b. Moğol kanunları
- c. Moğol barışı
- d. Moğol fetihleri
- e. Moğol İmparatorluğu'nun Cengiz'in dört oğlu arasında taksimi

6. Selçukluların, Harzemşahların başlarına buyruk hakaret eden yöneticilerini ortadan kaldırıp bölgeyi doğrudan kendi idarelerine almaları Harezmşahların aşağıdaki özelliklerinden hangisinden kaynaklanmaktadır?

- a. Selçuklu Devleti'nin kuzeydoğu sınırlarını koruyor olmaları
- b. Moğollar ile arada tampon bölge olmaları
- c. Çin'in saldırılarını önlemeleri
- d. Doğu ülkeleriyle ticareti geliştirici siyaset takip etmeleri
- e. Harezm'de zengin bir tarım kültürü meydana getirmeleri

7. Harezmşahların kısa sürede yıkılmasında aşağıdakilerden hangisinin etkili olduğu **söylenemez**?

- a. Moğol istilası
- b. Abbasiler karşısında alınan yenilgi
- c. Ordunun ücretli askerlerden oluşması
- d. Muhammed Harezmşah'ın genç yaşta hükümdar olması
- e. Terken Hatun'un nüfuzu

8. Aşağıdakilerden hangisi Çağatay hanı Algu zamanındaki gelişmelerden biri **değildir**?

- a. Hanlık merkezinin Semerkand'a taşınması
- b. Şehirlerin gelirlerinin kendi hazinesine aktarmayı başarması
- c. Kaybedilen hanlık topraklarının geri alınması
- d. Afganistan üzerine sefer düzenlemesi
- e. İlhanlı Devleti aleyhine genişlemesi

9. Aşağıdakilerden hangisi Çağatay Hanlığı'nın yıkılışında etkili faktörlerden biridir?

- a. Kabilelerin hanlık içinde nüfuz kazanması
- b. Çin istilası
- c. Harezmşahlarla düşülen ihtilaf
- d. Moğol istilası
- e. Selçuklu Devleti'nin varlığı

10. Moğol İmparatorluğu ve ardılları döneminde “ulus” terimi aşağıdakilerden hangisini ifade etmektedir?

- a. Posta teşkilatını
- b. Kağan ile tüccarların yaptığı antlaşmayı
- c. Eyalet valisini
- d. Askerî rütbeyi
- e. Hanedan soyundan birine tabi halkı

Okuma Parçası

Kaynaklarımızın bize söylediğine göre, Çinggis Han, daha sağlığında, Moğol Ulus adını verdiği imparatorluğu dört oğlu arasında bölüştürmüştü. Fethedilen yerlerin hanedan mülkü sayılması, eski Türk geleneklerinden alışık olduğumuz bir yöntemdi. Türklerin tarihinde *ülüş* adını verdiğimiz bu paylaşımda, geleneksel tarih görüşüne göre kağanlık Ögedey Han'a; ucat yani batıdaki uçların fethi en büyük oğul Cöçi Han'a; *yasa* yani devlet düzenini ikinci oğul Çağaday Han'a ve ailenin malı mülkü de, ocağın bekçisi en küçük oğul Toluy Han'a verilmişti. Genellikle bu *ülüş* dört ayrı ulus halinde hatta sınırları da aşağı yukarı belli olan toprak birimleri, bölgeler olarak düşünülür. Ancak olayların bu şekilde anlaşılmasına sebep bizim bakış açımızdır. Biz yerleşik bir düzenden geldiğimiz için ve sınırları belirgin olan toprak esasında düşündüğümüz için ve daha sonraları da gerçekten de “dört ulus” denilen böyle bir paylaşım, *üleşim* olmuş olduğu için, toprakların belirgin sınırlarla *üleşimini* ve daha doğrusu sınırların oluşumunu Çinggis Han'ın ölümüyle başlatırız. Bu dönemde Çinggis ailesi içinde aile hukuku ile devlet hukukunun tam olarak ayrıldığını da söylemek zordur. Bildiğimiz kadarı ile bütün oğulların *ülüşleri* vardı; *ülüşler* önce halk yani ordu esasında idi; onun için de *ulus* deyimini kullanılır. Ulus o dönemde hâkimiyet altındaki toprak değil de tabi halk anlamına geliyordu.

Kaynak: İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Moğollar,” **Türkler**, VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 250.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise “Coğrafi Mekân Olarak Türkistan” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlış ise “Bir Lider Doğuyor” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Harezm Seferi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise “Moğol İmparatorluğu’nda Türkler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Pax-Mongolica” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Harezmşahlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Harezmşahlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise “Çağatay Hanlığı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Çağatay Hanlığı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “Çağatay Hanlığı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Cengiz Kağan’ın devletini büyütmek için hedef aldığı üç merkez Çin, Kara-Hitaylar ve Harezmşahlardır.

Sıra Sizde 2

Cengiz Kağan’ın Doğu Türkistan seferinin görünürdeki sebebi Nayman Küçlüğ’ün Cengiz Kağan’ın himayesindeki Almalık bölgesi yöneticisini öldürmesidir.

Sıra Sizde 3

Cengiz Kağan’ın himayesindeki bir ticaret kervanının Otrar valisi tarafından yağmalanarak kervandaki tüccarların öldürülmesi, istila hareketinin Otrar’dan başlamasında etkin olmuştur.

Sıra Sizde 4

Kağan seçiminde çıkan sıkıntılar nedeniyle güvenliğini garanti altına almak amacıyla Güyük, idare merkezini Karakurum’dan taşımıştır.

Sıra Sizde 5

Cengiz Kağan ve soyundan gelenler imparatorlukta tek yönetici aile olarak kabul edilmiş, yaklaşık XIX. yüzyılın başına kadar onun soyundan olmayan biri Orta Asya’da kurulan devletlerde iktidara gelememiştir. Timur gibi güçlü liderler dahi kendilerini kağan ilan etmekten çekinmişler, yanlarında kukla da olsa Cengiz Kağan soyundan birini bulundurmamak zorunda hissetmişlerdir. Kaynaklarda bu durum *hanbazî* (han oyunculuğu) olarak ifade edilmiştir.

Sıra Sizde 6

Onların vazifesi vergi ve asker toplamak, yerel memurlar ile soylular arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmektir.

Sıra Sizde 7

Göçebeler hayvanların etinin yanı sıra, süt (içecek), yün ve deri (elbise) ile dışkılarından (ısınma) da yararlanmışlardır. Ayrıca onları ulaşım amaçlı değerlendirdikleri gibi değişim aracı olarak da kullanarak yerleşik topluluklar ile ticaret yapmışlardır.

Sıra Sizde 8

Algu Han, devlet merkezini Doğu Türkistan’dan Mâverâünnehr’e taşımış, başkentini de Semerkand yapmıştır. Genel vali de artık kağana değil, Algu Han’a bağlı olarak hizmet edecek ve şehirlerin gelirleri kağanlık hazinesine değil, Çağatay Hanlığı hazinesine aktarılacaktı.

Yararlanılan Kaynaklar

- Barthold, V. V. (1990). **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafalı, M. (2005). **Çağatay Hanlığı 1227-1345**, İstanbul: Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (1984). **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köprülü, F. (1997). "Hârizmşahlar," **MEB İslam Ansiklopedisi**, V/I, Eskişehir, s. 265-296.
- Marshal, R. (1993). **Doğudan Yükselen Güç: Moğollar**, çev. F. Doruker, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- Manz, B. F. (2006). **Timurlenk: Bozkırların Son Göçebe Fatih**, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ögel, B. (2002). **Sino-Turcica: Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özdemir, H. A. (2005). **Moğol İstilâsı ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgü Dönemleri (612-656/1216-1258)**, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Roux, J. P. (2001). **Moğol İmparatorluğu**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Taneri, A. (1997). "Hârizmşahlar," **TDV İslam Ansiklopedisi**, XVI, İstanbul, s. 228-231.

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Altın Orda Devleti'nin kuruluş ve gelişme sürecini değerlendirebilecek;
- Altın Orda'nın şehircilik, ticaret ve ilim alanlarındaki gelişmelerini açıklayabilecek;
- Kazan Hanlığı'nın (1437-1552) Türk tarihindeki yerini tanımlayabilecek;
- Astrahan Hanlığı'nın (1466-1556) tarihî sürecini değerlendirebilecek;
- Kasım Hanlığı'nın (1455-1681) tarihî rolünü açıklayabilecek;
- Sibir Hanlığı'nın (1468-1607) bölgedeki rolünü değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Altın Orda
- Tatarlar
- Kazan Hanlığı
- Kasım Hanlığı
- Berke Han
- Astrahan Hanlığı
- Özbek Han
- Saray
- Toktamış Han

İçindekiler

Altın Orda ve Ardılı Hanlıklar

ALTIN ORDA DEVLETİ

Cengiz Han (1206-1227) daha hayattayken, fethettiği toprakları Moğol geleneklerine göre kendi oğulları arasında paylaştırmıştı. Mükemmel kumandanlığı ve tecrübeli devlet adamlığı ile kendisini ispatlayan oğlu Cuci (öl. 1227)'ye Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural bölgesi ve ötesi verilmiştir. Bunlara ilâveten Cuci Han'a batıda "Moğol atlarının basabileceği her yer"i fethetme hakkı da tanınmıştır. Böylece Deşt-i Kıpçak olarak da bilinen bu coğrafyada Cuci **Ulusunun** temelleri atılmıştır. Fakat Cuci Ulusu'nun büyümesi ve tabii sınırlara erişmesi Cuci'nin oğlu Batu Han (1227-1255/56) zamanında gerçekleştirilen ikinci Kıpçak seferinin neticesinde mümkün olmuştur. İkinci Kıpçak Seferi (1229-1242), yeni teşekkül olan Cuci Ulusu'na Volga Nehri ile Karpat Dağları ve Tuna Nehri'nin ağzına kadar uzanan Batı Deşt-i Kıpçak bozkırlarını açtığı için Batu, Altın Orda'nın ilk hanı olarak kabul edilmektedir. Yapılan seferler sonucunda, 1236 yılında İdil Bulgar Devleti, 1237-1238 yıllarında Rus knezlikleri hâkimiyet altına alınmıştır. 1240 yılında Kiyev fethedilmiş ve batıya yani Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Sırbistan ve Bulgaristan üzerine sefer yapılmıştır. Avrupalılar, başlarına gelebilecek olayların korkusunu yaşarken, Batu Han aniden ordusunu geri çevirmiş, çünkü başkent Karakurum'da Ödegey Kağan vefat etmişti. Neticede Batu Han'ın seferleri sonucunda Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İdil Bulgar Devleti'nin topraklarında Altın Orda Devleti kurulmuştur.

Batu Han'ın seferlerinin sonucunda kurulan bu devlet, aslında çok daha sonrasında "Altın Orda" olarak adlandırılacaktır. Devletin temellerinin Cuci Han tarafından atılmış olmasından dolayı Doğu kaynaklarında bu devlet Cuci Ulusu olarak geçiyordu. Ele geçirilen bölgedeki nüfusun çoğunu göçebe Kıpçaklar oluşturduğu için bu bölgeye Deşt-i Kıpçak, yani "Kıpçak Bozkırı" da deniliyordu. Ancak 1290'lar da **Orda** adı ortaya çıkmıştır ki, bu kelime Cuci Ulusu'nun sonuna kadar kullanılmış, hatta daha sonra da devam etmiştir. "Altın Orda" tâbiri ise ancak Batu'nun kurmuş olduğu devletin "izin bile kalmadığı" dönemde kullanılmaya başlanmıştır. İlk defa bu tâbire 1564 yılı civarında yazılmış olan Kazan Kroniği'nde rastlanmaktadır. Bu tâbirin ortaya çıkması altın ve kıymetli kumaşlarla süslü olan hanın karargâhıyla ilgilidir. XIV. yüzyıl seyyahı İbn Battûta, hanın karargâhını şöyle anlatmaktadır: "Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir altın otağda oturur. Otağ, altın yapraklarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttu."

Ulus, bütün boy ve halkların birleşmelerinden meydana gelir ve devlet, hükümdarlık, imparatorluk anlamlarını taşımaktadır.

Cengiz Han, ölmeden önce ülkesini oğulları arasında paylaştırmış, Deşt-i Kıpçak denilen kuzey bozkırlarını oğlu Cuci'ye vermişti. Cuci'nin oğlu Batu Han ise İdil Bulgarları ve Kıpçak Türklerini hâkimiyeti altına alarak Altın Orda Devleti'ni kurmuştur.

Orda ya da *ordu* kelimesi Türk ve Moğol dillerinde aynı manaya gelmekte ve bu dillerin sözlüklerinde ezelden beri mevcut olup, başlangıçta "yurt", "han yurdu", "saray yurdu" anlamına gelmekteydi. Daha sonra bu kelime "askerî birlik", "saray", "maiyet", "ordugâh", "keçe çadırındaki aile", "tanınmış kişilerin hanımlarının kaldıkları yer" gibi anlamlar kazanmıştır. Mahmud Kaşgarî, "ordu" sözünün, melik kasabası, yani imamet (devlet idaresi) beldesi anlamına geldiğini açıklar. Kasaba kelimesi de melik kasrına ve şehrine verilen ad olmaktan ötürü, memleketin başkentine işaret ederdi. Aslen "ordu", hükümdarın çadırının veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibaret idi ve kapladığı alan pek büyük olamazdı.

Altın Orda Devleti'nin esas kitlesini Kıpçaklar ve diğer Türk boyları oluştuyordu; Moğollar sayıca azdı ve zamanla asimile olarak Türkleştiler. 1257'de tahta geçen Berke Han İslam'ı kabul etti; Özbek Han zamanında (1312-1340) ise Müslümanlık tamamen yerleşti. Böylece, Altın Orda'nın İslamlaşması süreci başlamış oldu.

Her ne kadar Altın Orda Devleti, bölgeye dışarıdan gelen Moğollar tarafından kurulsun da, bölgeye gelen Moğolların sayısı fazla değildi. Bu durum karşısında da işgal olunan memleketlerin (Kıpçak Bozkırlarının) Moğollaşmasından söz etmek mümkün değildir. Buradaki esas kitleyi Kıpçaklarla diğer Türk boyları oluşturduğundan dolayı, buraya gelen Moğollar çok kısa süre içerisinde asimile olmuşlardır. Berke Han döneminde İslamiyet'in kabulü ve Özbek Han zamanında bütün ülkeye yayılması ile Altın Orda, Türk İslam Devleti hâline gelmiştir.

SIRA SİZDE

Berke Han zamanının önemli bir kısmı İran Moğollarının (İlhanlıların) kurucusu Hülagû Han ile uzun süren savaşlarla geçti. Azerbaycan ve Gürcistan sahaları üzerindeki mücadeleler sonuçsuz kaldı. Berke Han döneminde Bizans üzerine başarılı bir sefer düzenlenmiş (1261), Rus knezlikleri (beylikleri) üzerindeki hâkimiyet artmış, nüfus sayımı yapılmış, etkili bir vergi toplama sistemi (darugalık) geliştirilmiştir. Onun zamanında Altın Orda, bölgenin en güçlü devletlerinden biri olmuştur.

Daruga, Moğol idari geleneğinde en önemli ve yaygın memuriyetler arasında yer almakta, fethedilen bölgelere tayin edilen sivil ve askerî işlerle uğraşmaktaydı. Vergilerin toplanması ve asayişin muhafazasından darugalar sorumluydu. İdarî işlere pek karışmasalar da darugalar Rus knezlerini kontrol altında tutmuşlardır. Yine nüfus sayımı, ele geçirilen bölgelerdeki halktan birlik oluşturma, posta işlerini düzenleme ve toplanan vergiyi Han'a götürme de darugaların görevleri arasındaydı. Darugaların emrinde birer askerî birlik bulunuyordu. Rus knezleri itaat etmez, vergiyi ödemez ya da Han'ın emrine uymaz ise, darugalar icra organı olarak birliği ile birlikte şehre girme ve knez ile halkı cezalandırma yetkisine sahipti.

Altın Orda Devleti, tarih boyunca hangi adlarla zikredilmiştir?

Cuci Han'ın ölümünden sonra Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak ülkesini torunları Batu ile Orda Han arasında taksim etmiştir. Türk devlet teşkilatındaki iki bölümlü devlet idaresi temelinde yapılan bu taksimata göre, daha sonra fethedilecek Sağ Kol illeri, Volga boyu illeri ile birlikte Batu Han'a, Sol Kol illeri ile Sırderya boyundaki iller Orda Han'a verilmiştir. Cengiz Han, Batu'ya hâkimiyet alameti olarak Altın Busağalı Ak Orda'yı kurdurduğu için onun soyundan gelenler Ak Orda Hanedanı olarak anılmışlardır. Bu hanedanın hâkimiyet devresi de 1227 yılından Batu ailesinin sonuncusu Berdibek Han'ın (1357-1360) ölümüne kadar 133 yıl sürmüştür. Orda Han neslinden gelenler Gök Orda hanedanlığını teşkil etmişler ve Batu Han sülalesinden gelenlere bağlı kalmışlardır.

1255/56 yılında ölen Batu Han'dan sonra tahta sırasıyla oğulları Sartak ve Ulakçi çıkmıştır. Ancak onların hâkimiyeti uzun sürmemiş ve tahta Batu Han'ın küçük kardeşi Berke çıkmıştır. İslamiyet'i kabul eden ilk Altın Orda hanı olan Berke'nin hâkimiyeti İlhanlılarla mücadele ile geçmiştir. İki kardeş ülkenin sınırlarının kuruluş aşamalarında kesin belli olmaması, tarafların coğrafî, stratejik ve iktisadî önem arz eden Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını paylaşamamaları, Memlûk Devleti'nin Altın Orda hanlarını düşmanları İlhanlılara karşı devamlı kışkırtmaları gibi nedenler, Altın Orda-İlhanlı mücadelesinin sadece Berke döneminde değil, İlhanlıların yıkılışına kadar devam etmesine neden olmuştur. Ancak Berke Han, İlhanlılara karşı Altın Orda topraklarını korumayı başarsa da, onlara karşı bir üstünlük sağlayamamıştır. Berke Han dönemi önemli gelişmelerden biri de komutanlarından Nogay Mirza'nın Bizans üzerine başarılı bir sefer düzenlemesidir (1261).

Berke Han döneminde Rus knezlikleri üzerindeki hâkimiyet artmış ve Rus toprakları da dâhil olmak üzere ele geçirilen bütün topraklarda toplanacak vergileri düzene oturtmak, acemi askerlerden birlikler sağlamak, ayrıca yetenekli zanaatkar ve ustaları belirleyerek devlet teşkilâtında görevlendirmek üzere nüfus sayımı yapılmıştır. Vergilerin toplanmasını sağlamak için Altın Orda'nın hâkim olduğu bütün topraklarda *darugalık* adı verilen yeni bir teşkilat kurulmuş ve bu teşkilatın başına **darugalar** getirilmiştir.

XIII. asrın sonlarına doğru, tahta geçen hanların zayıf idaresi yüzünden merkezî otorite zayıflamış, bunun sonucunda bazı kabilelerin desteğini alan emirler güç kazanmıştır. Bunlar içinde en tanınmış olan Nogay Mirza, neredeyse hâkimiyete ortak olarak ülkenin iç ve dış siyasetinde önemli roller oynamıştır. Daha güçlü bir han olan Tokta tahta geçtikten bir süre sonra (1291-1313) Nogay Mirza'yı bertaraf ederek ülke idaresini tamamen ele almıştır.

Altın Orda'nın güçlü hükümdarlarından biri de Canibek Han'dır. Onun zamanında İlhanlılarla yapılan mücadele kazanılmış ve Azerbaycan ele geçirilmiştir. Ancak, Canibek'in 1257 yılında ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve karışıklıklar devletin zayıflamasına sebep olmuştur. 1380 yılında Rusların Mamay Mirza'yı mağlup etmeleri üzerine devlet büyük bir darbe almıştır.

Her geçen gün gücü artan Nogay Mirza, Tula Buka'nın tahtını kaybetmesinde ve Mengü-Timur'un oğlu Tokta'nın tahta çıkmasında da önemli rol oynamıştır. Ancak Tokta Han (1291-1313), önceki hanlarla kıyasla çok daha güçlüydü ve tahtını Nogay'la paylaşmaya hiç niyeti yoktu. Bundan dolayı tahta çıktıktan çok geçmeden Nogay'dan kurtulmuş ve gerek iç meseleler, gerekse de dış meselelerle bizzat kendisi ilgilenmiştir. İlhanlı hükümdarları Gazan ve Olcaytu hanlarla Azerbaycan için "mücadele"yi devam ettirdiği gibi, kendisinden önce biraz da olsa zayıflayan Rus knezliklerinin "bağlılığını" da yeniden sağlamıştır.

Tokta Han, ölümünden önce oğlu İlbasar'ı rakipsiz veliaht yapabilmek için Batu (Sayın) Han evlâdından herkesi öldürtmüştür. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce Sayın Han ailesinin sona erme tehlikesi ortaya çıkmıştı. Ancak Tokta'nın öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın öldürülmesi sırasında gebe olan Gelin Beyalun, kısa bir müddet sonra doğan oğluna Özbek adını vermiş ve onu ölümünden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını olan İnal Beğ'in yanına göndermişti. İlbasar'ın ölümünden sonra bu durumdan haberdar olan Tokta Han, yakın emirlerini, derhal şehzadeyi getirmek üzere vazifelendirmiştir. Beyler Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Tokta Han ölmüş ve Özbek de 14 yaşındayken tahta çıkmıştır. Özbek Han gençken tahta çıksa da onun döneminde Altın Orda, adına yakışır bir şekilde "altın dönemi"ni yaşamıştır. Onun zamanında bütün ülkede İslamiyet yayılmış, ülkede imar işleri hız kazanmış, şehirlerde cami ve medreseler inşa edilmiştir.

Özbek Han'dan sonra büyük oğlu Tinibek Han kısa bir süre (1341-1342) hüküm sürdükten sonra tahta Canibek Han (1342-1357) çıkmıştır. Canibek Han zamanındaki en önemli gelişme ise yaklaşık bir asır süren İlhanlılarla mücadelenin Altın Orda'nın galibiyetiyle sonuçlanması ve Azerbaycan'ın ele geçirilmesi idi. Ancak çok geçmeden emirlerden Kanglı Tulubay'ın kışkırtmasıyla Berdibek, babasını öldürmüş ve kendisi tahta çıkmıştır. Bununla da yetinmeyip Berdibek, Emir Tulubay'ın tavsiyesi üzerine 12 kardeşini de öldürmüştür. Ayrıca Berdibek'in takip ettiği politika ülkede hoşnutsuzluklara yol açmış ve daha kendisi hayattayken kendisine karşı yedi han rakip olarak ortaya çıkmıştır. Kendisinden sonra tahta çıkarmak istediği oğlunun kendisinden önce ölmesiyle han kendisini içkiye vermiş ve bu düşkünlüğü yüzünden üç yıllık saltanattan sonra vefat etmiştir. Böylece Batu (Sayın) Han sülalesi sona ermiştir.

Berdibek Han'ın ölümünden sonra Altın Orda Devleti'nde yaklaşık 20 yıl sürececek olan karışıklıklar devri başlamıştır. Yirmiden fazla hanın tahta çıktığı bu devirde hanların otoritesi yok denecek seviyeye inmiş; bu da Rus knezlikleri de dâhil olmak üzere bütün itaatindeki uluslar üzerindeki hâkimiyeti etkilemiştir. Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de yine bundan yaklaşık bir asır öncesinde olduğu gibi güçlü bir emirin (Mamay Mirza) Altın Orda tarihinde önemli rol oynamasıdır. Mamay Mirza'nın 1380'de meydana gelen Kulikovskaya Muharebesi'nde Dmitriy Donskoy komutasındaki birleşik Rus ordusuna mağlup olması ise Altın Orda-Rus münasebetlerindeki dengeleri alt üst etmiştir. Her ne kadar Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur'un neslinden gelen Toktamış Han'ın (1379-1397) tahta çıkması ve Altın Orda'da birliği tekrar sağlamasıyla Rus knezlikleri tekrar itaat altına alın-salar da Ruslar, kendi aralarında birlik oldukları zaman Altın Orda'yı yenebileceklerini anlamışlardı.

1382'de Toktamış, Rusları bozguna uğratsa ve Hârezm ile Azerbaycan hariç, evvelce Altın Orda Hanlığı'na bağlı olan topraklardan hepsini tekrar Altın Orda sınırları içerisine dâhil etse de, tahta çıkmasına yardım eden Aksak Timur'la mücadele-

ye girişmiş ve ona önce 1391'de Kundurça'da, 1395'te de Terek muharebesinde mağlup olmuştur. Vaktiyle Nogay ve Mamay'ın yaptığı gibi, Altın Orda'daki karışıklık döneminden yararlanarak tarih sahnesine çıkan Mangıt kabilesinden Emir Edigey de Toktamış'ı mağlup edince Toktamış, hayatının geri kalanını Deşt-i Kıpçak'ın çöllerinde geçirmek zorunda kalmıştır.

Edigey Mirza, Toktamış Han'dan sonra Cengiz soyundan gelenleri tahta çıkararak ülkeye hâkim olmuş, askerî ve siyasi bakımlardan ülkeyi geçici de olsa bir istikrara kavuşturmuştur. Edigey 1408 yılında Moskova'ya karşı başarılı bir sefer bile düzenlemiştir. Edigey'in ölmesiyle Altın Orda, parçalanma dönemine girmiştir. Bunun sebebi olarak sadece Timur'un seferlerini ileri sürmek yanlış olur. Toktamış Han'dan önce yaşanan fetret devirleri, emirlerin hanlara karşı isyan ederek itaat etmemeleri, 1380 yılında Ruslara karşı alınan mağlubiyet ve Rusya'nın her geçen gün güç kazanması gibi sebepler de Altın Orda Devleti'ni parçalanma sürecine itmiştir.

Altın Orda Devleti hakkında ayrıntılı bilgiyi İlyas Kamalov'un *Altın Orda ve Rusya* (İstanbul, 2009) adlı eserinde bulabilirsiniz.

K İ T A P

Altın Orda'nın parçalanmasıyla yeni uluslar meydana çıkmıştır. Bu uluslardan ilki olan Nogay Ordası, Yayık Nehri'nin havzasında kurulmuştur. Nogayların doğusunda, Kazakistan topraklarında Özbek ve Kazak (Kırgız) ordaları meydana gelmiştir. Aynı şekilde Batı Cuci Ulus'u da parçalanmalar olmuş ve Kazan, Kırım, Kasım ve Astrahan hanlıkları kurulmuştur. Kırım Hanlığı, neredeyse kuruluşundan hemen sonra Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiş ve bu sayede diğer hanlıklara kıyasla daha uzun ömürlü olmuştur. Diğer taraftan Altın Orda parçalansa da, Saray merkezli Altın Orda, varlığını Büyük Orda olarak 1502 yılına kadar devam ettirmiştir.

İki kardeş ulus olan Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki savaşların sebebi neydi?

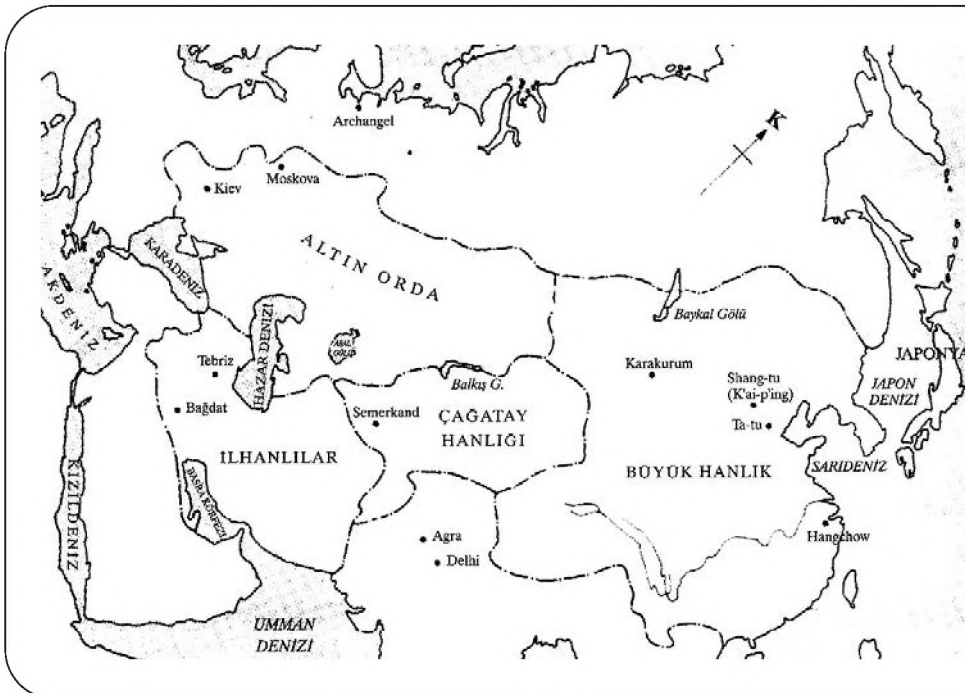
SIRA SİZDE

2

Harita 6.2

Cengiz Devleti'nin ardılı olan hanlıklar

Kaynak: R. Marshall, *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar*, İstanbul, 1996.

ALTIN ORDA'DA TEŞKİLAT VE UYGARLIK

Teşkilat

Altın Orda sağ (Ak Orda/Batu Han Hanedanlığı) ve sol (Gök Orda/Orda Han Hanedanlığı) olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Ak Orda, devleti temsil ederken, Gök Orda bölümü de ayrı bir devlet olmayıp devletin aşağı idari kanadını oluşturuyordu. Her iki kanadın da başında Cengiz oğulları bulunuyordu. Devletin başındaki hükümdar, "han" unvanını taşıırken, hanımının unvanı "hatun" şeklindeydi. Altın Orda'daki en önemli devlet organı ise *kurultay* idi. Han, hanın eşleri, Gök Orda hanları, han oğulları, kabile beylerinin (tümen beyleri ile bin beyleri) katıldığı kurultaylarda han seçimi, büyük muharebelerin yapımı ve devleti yakından ilgilendiren diğer önemli konular görüşülüyordu. Tümen beyleri ile bin beyleri olan Kıyat, Kongırat, Mangıt, Şirin, Barın ve Secut gibi kabilelerin beyleri (emirleri), ülke yönetiminde, özellikle fetret devirlerinin yaşandığı yıllarda söz sahibi olmuşlardır. İdari teşkilatta önemli bir yere sahip olan vezir hüviyetindeki *atalık*, yasa ve yargı işlerine bakan *yasa emiri* ve *deftardarlar* (bitikçiler) da kurultaylara katılıyorlardı.

Altın Orda ordusu ise geleneksel Türk teşkilatındaki onlu sisteme göre düzenlenmiş tümenler ve binliklerden meydana geliyordu. Hanlar, kabile taksimat sistemini bütün Altın Orda Devleti için benimsemiş ve ülkeyi "yurt"lara bölmüşlerdir. Yaylak, kışlak, otlaklardan oluşan bu yurtların gerek sınırları, gerekse de yöneticileri han tarafından belirleniyordu. Buna göre de hanlar başbuğların, başbuğlar tümen beylerinin, tümen beyleri bin beylerinin, bin beyleri yüz beylerinin, yüz beyleri de on beylerin yurtlarını tayin ediyorlardı. Yurt sahibi, gerektiği zaman yurdun ölçülerine göre tamamen teçhiz edilmiş belirli asker sayısı gönderecek, yine yurdun ölçülerine göre vergi ödeyecekti. Bunun yanında yurtlar babadan oğula geçebilecek şekilde ırsî mülkiyet değildi.

Altın Orda'da en gelişmiş müesseselerin başında *yam* (posta) teşkilatı gelmektedir. Altın Orda da dâhil olmak üzere Cengiz oğullarının hâkim olduğu bütün coğrafyada birer günlük mesafe aralığında posta istasyonları kurulmuş, bu istasyonlarda devletin resmî postacıları ve devletin elçileri için yedek atlar bulundurulmuştur. Bazı posta istasyonlarında yedek atların yanında yedek posta binicilerinin de bulunduğu bilinmektedir. *Yam* (posta) istasyonlarının masraflarını başlangıçta meskün yerlerin halkı karşılamakla yükümlü idi. Yam teşkilatının yanı sıra *darugalık* teşkilatına da önemli görevler yüklenmiştir. Bu görevlerin en önemlisi vergi toplanmasıydı. Altın Orda ve bağlı coğrafyalardan öşür tertibinde olan ve hasat sonunda, müstahsilin elde ettiği tahılın 1/10 oranında alınan kalan, hayvan sürülerinden 1/100 oranında aynî olarak alınan *kopçur*, tüccarlardan alınan *tamga*, ev (veya baca) başına toplanan *tütün*, Ruslardan alınan *dany* (haraç, çıkış) vergisi, yam teşkilatının masraflarının karşılanması için toplanan *yam* (ulag), ulaklara ve seyahat eden devlet görevlilere ve hayvanlarına erzak temini öngören süsün, sabanlık, av parası, köprü parası, ordu parası, *koltka* (hediye) gibi vergiler toplanmıştır.

Şehircilik, Ticaret ve İlim

Çok geniş coğrafyaya yayılan Altın Orda Devleti'nde çok sayıda şehir inşa edilmiş, seferler sırasında zarar görenler de restore edilmiştir. Devletin sınırları içerisindeki en büyük şehir ise başkent Saray idi. Saray şehri, Batu Han tarafından II. Kıpçak

Seferi dönüşünde Volga Nehri'nin sol kıyısındaki bir düzlükte inşâ edilmiştir. Şehir, Altın Orda Devleti'nin ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunduğu için dolayı çok kısa zaman içerisinde gelişmiş ve bölgenin en önemli siyasi ve ticari merkezi durumuna gelmiştir. Berke Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ve İslam ülkeleriyle ilişkiler geliştirmeye başlamasıyla şehirde cami, medrese, türbe, kervansaray, hamam ve benzeri yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Harezm mimarisinin etkisi altında kalan Saray, aynı zamanda ilim merkezi olmuştur. 75 bin nüfusu ve yayıldığı alanla Saray, XIV. yüzyılın ortalarında Avrupa'nın en büyük şehirlerinden biriydi. Saray'dan başka kaynaklarda Bulgar, Macar, Ükek, Suvar, Bilyar, Orda-Bazar, Sarayçık, Astrahan, Kefe, Kerç, Suğdak, Harezm (Urgenç) ve Gülistan gibi büyük şehirlerin adı geçmektedir.

Altın Orda hanları ticarete de büyük önem veriyorlardı; çünkü ticaret, onların en önemli gelir kaynaklarının başında geliyordu. Ticaret yollarının ve tüccarların güvenliğini sağlamak ve böylece ticaretin gelişmesini hızlandırmak amacıyla Altın Orda ve diğer Türk-Moğol devletlerinde **ortak** teşkilatı kurulmuştur. Tüccarlara tanınan imtiyazlar da hanların ticarete verdikleri önemi göstermektedir. Nitekim Altın Orda'da tüccarların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlara cepheden geçme izni veriliyor, esir alınan tüccarlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu.

Orta Asya, İlhanlılar, Memlûkler, Akdeniz, Bizans, Avrupa, Rus knezlikleri, Litvanya, Cenova ve Venedik gibi ülke ve bölgelerle yapılan ticarete Altın Orda'nın yabancı ülkelere ihraç ettiği mallar arasında kürkler, deriler, balmumu, tahıl çeşitleri, peynir, şarap, balık, at ve esirler yer almaktadır. Altın Orda ihracatın karşılığında nakit paradan ziyade mal alıyordu. Örneğin Kefe limanına her çeşit kumaş, halı, altın, ipek, iplik, getiriliyordu. Ayrıca Çin ve İran'dan porselen ve ipek, Buha-ra'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan inci ve mercan gelirdi.

Altın Orda şehirleri, aynı zamanda birer ilim merkeziydiler. Arap ve Farsça kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Altın Orda'da astronomi, tıp, coğrafya ve dinî alanlarda büyük çalışmalar yapılmıştır. Tabip Abdurrahman İbn Nasru'l-Mausilî (1254-1330), Saray'da tıp başta olmak üzere birçok ilimle uğraşmıştır. Kaynaklarda Bulgar şehrinde Mesud adlı birinin astronomi ile uğraştığı, namaz saatlerini belirlemeye çalıştığı kaydedilmiştir. 1354'te Gülistan şehrinde Kemaleddin Türkmenî, ünlü Harezmli ilim adamı Mahmud İbn Ömer el-Çagminî'nin astrolojiye dair eseriyle ilgili kendi yorumlarını kaleme almıştır. Arap tarihçisi El-Ömerî kendi eserinde coğrafya ilmi ile uğraşan Harezmli tüccar Numan el-Harezmi'den bahsetmektedir. İslam âlimlerinden Ebu er-Recai Muhtar İbn Mahmut ez-Zahidî ise 1259'da yapmış olduğu çalışmasına Berke Han'ın unvanı olan "Nasreddin"den ötürü *Risale-i Nâsiriye* adını vermiş ve Berke Han'a takdim etmiştir.

1310'da Rabguzî'nin kaleme aldığı *Kıyasu'l-Enbiya*, 1369'da H. Katib'in yazdığı *Cümcüme Sultan*, halk edebiyatı ürünlerinden *Kisekbaş Kitabı (Destanı)* gibi eserlerin nüshaları, dünyanın birçok kütüphanesinde saklanmaktadır. Yine XIII.-XIV. yüzyıllarda Saray'da *Gülistan bi't-Türkî* ile *Subeyl ve Güldürsün* adlı eserlerin yazarı Seyfi Sarayî, hukuk kitapları kaleme alan Sadreddin et-Taftazanî, meşhur fakih el-Bazzazî yaşamışlardır. XIV. yüzyılda Harezmî *Mubabbetnâme*, Kutb Hüsrev ü *Şirin* adlı edebi eserleri kaleme almışlardır. Bu eserlerin çoğu Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Tatar araştırmacılar, söz konusu Türkçenin Uygur ve Çağatay lehçesinden farklı olduğu ve günümüz Tatarcasına yakın olduğu kanaatindedirler. Başta M. Usmanov olmak üzere Tatar tarihçileri, bu lehçe için "Tatar Türkçesi" terimini kullanmaktadırlar.

Ortak: Ticaret yollarının ve tüccarların güvenliğini sağlamak ve böylece ticaretin gelişmesini hızlandırmak amacıyla Altın Orda ve diğer Türk-Moğol devletlerinde **ortak** teşkilatı kurulmuştur. Moğolların Uygurlardan benimsedikleri bu teşkilat, bir tür ticaret şirketi olup, devlet hazinesinden düşük faizle kredi almış ve özellikle büyük çapta ve uluslararası ticaret ile meşgul olmuştur. Ayrıca bu teşkilat, birçok yükümlülük ve vergiden muaf tutulmuş ve diğer yerli tüccar zümreleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Böylece ticaret, devletin kontrolü altına alınmış ve desteklenmiştir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Altın Orda sahasında Türk edebiyatı büyük bir gelişme göstermiştir. Deşt-i Kıpçak, Azerbaycan ve Harezm'de önemli edebî eserler ortaya konulmuştur. Bunlar arasında Kutb adındaki kıymetli bir şairin yazdığı *Hüsrev ü Şirin* hikayesi, Harezmi'nin *Mubabbetnâme*'si özellikle önemlidir.

nında tamamlandığından dolayı, bazı tarihçiler Kazan Hanlığı'nın kurucusu olarak Uluğ-Muhammed'i değil de oğlunu göstermektedirler.

Ne yazık ki Kazan Hanlığı'nın tarihi, taht kavgaları ve iç sorunlarla doludur. Hanlığın devam müddeti olan 115 yıl içinde 15 han hüküm sürmüştür, bunların bazıları ikişer-üçer kez tahta çıkmışlardır. Bütün bunlar hiç şüphesiz ülkeyi istikrarsız ve düşmanlarına karşı zayıf hâle getirmiştir. Kazan Hanlığı'nın şanssızlığı, Altın Orda'nın parçalanmasıyla güçlenmeye başlayan Rus knezliklerinin Moskova etrafında birleşmeleri ve Kazan Hanlığı da dâhil olmak üzere komşularına karşı yayılmacılık politikası izlemeye başlamalarıdır. Nitekim Kazan Hanlığı'nın tarihi, Ruslarla yapılan savaşlarla geçmiştir. İki ülke arasında toplam 14 savaş vuku bulmuştur.

1469'da III. İvan başkanlığındaki Ruslar ilk kez Kazan'ı kuşatmışlardır. Bu kuşatma bir sonuç vermese de Ruslar, artık saldırıya geçmişlerdi. Moskova Knezliği bir taraftan topraklarını genişletirken, diğer taraftan da Altın Orda'ya (Büyük Orda'ya) olan bağlılığını azaltıyordu. 1462 yılında Büyük Orda hanlarının Rus paralarından adı çıkartılırken, 1472 yılında da III. İvan Büyük Orda'ya vergi ödemeyi kesmiştir. 1472 ve 1480 yıllarında Büyük Orda'yı mağlup eden Ruslar 1502'de Büyük Orda'ya son vermişlerdir.

XVI. yüzyıldan itibaren Kazan Hanlığı'ndaki iktidar mücadelesi özellikle Rusların bu mücadeleye dâhil olmaları dolayısıyla artmıştır. Rusların yanı sıra Kırımlılarla Nogaylar da bazen kendi istekleriyle bazen de Kazanlıların daveti üzerine bu mücadeleye dâhil olmuş ve böylece Kazan Hanlığı'ndaki taht sorunu, uluslararası boyut kazanmıştır. Aslında bu mücadele, Altın Orda mirası ve bölge hâkimiyeti için verilen bir mücadeleydi. Tatar hanlıkları arasında bir birliğin olmaması, sınırlarını genişletme konusunda kararlı olan Rusların işine yarıyordu. Sonuç olarak, 1552 yılında Kazan, Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Kazan halkı kılıçtan geçirilmiş, kadın ve çocuklar esir edilmiş, cami ve medreseler yıkılmıştır. Saraydaki bütün mallara el konulurken, sarayın yanına bugün Kafedralnıy Kilisesi olarak bilinen bir kilise inşa edilmiştir. Böylece Altın Orda coğrafyasında ilk kurulan Kazan Hanlığı bağımsızlığını da ilk kaybeden Tatar hanlığı olmuştur.

Kazan Hanlığı'nın düşmesi Rusya ve Türk dünyası açısından önemli sonuçları ortaya çıkarmıştır. Hanlığın Rusların eline geçmesiyle Orta İdil sahasında VI. yüzyıldan beri devam eden Türk hâkimiyeti sona ermiş oldu. Rusların Hazar Denizi ve Aşağı Ural bölgesine doğru yayılmasının önündeki en büyük engel ortadan kalkmış oldu. Böylece, kısa bir zaman içinde Rusya sınırlarını Hazar kıyılarına ve Kafkaslar'a kadar uzattı. Ural bölgesini de ele geçiren Rusya, Sibiry ve Türkistan istikametine doğru yayılma imkânı buldu. Bundan sonra, Astrahan Hanlığı'nın da düşmesiyle Rusya ve Osmanlı devletleri sınırdaş oldular. Ayrıca, Kazan'ın alınmasıyla yabancı bir unsur Rus devleti bünyesine girdi; Rusya sadece Ruslardan oluşan bir devlet olmaktan çıkıp yeni tebaalar edindi ve böylelikle imparatorluk olma yoluna girdi.

Kazan'ın düşüşü ve Rusya'nın Türk illerinde yayılması hakkında Akdes N. Kurat'ın *Rusya Tarihi* (Ankara, 1987) kitabında ilgili bölüme bakabilirsiniz (s. 143-174).

K İ T A P

Kazan Hanlığı'nın coğrafi konumunun müsait olmasına rağmen hanlığın uzun ömürlü olmamasının nedeni neydi?

S İ R A S İ Z D E

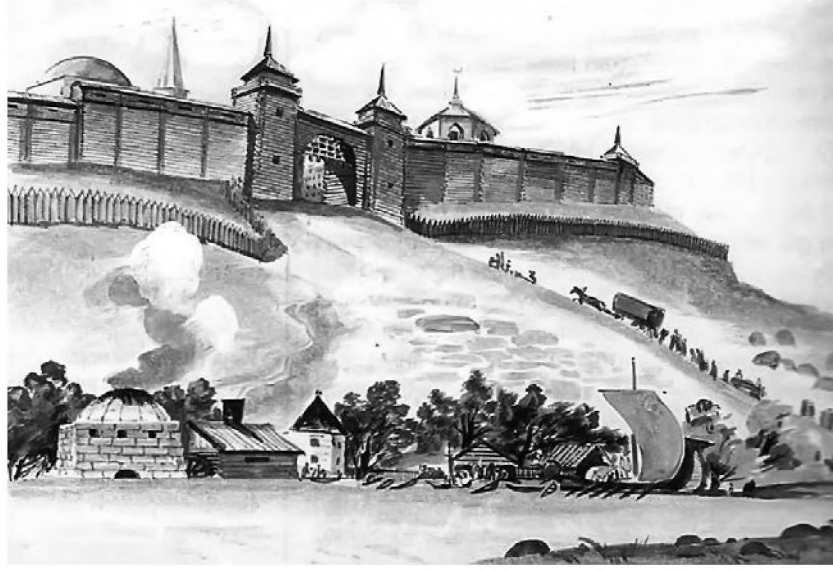
5

Resim 6.1

*Eski Kazan'ın
Görünüşü.
Ressam: T.
Hacıahmetov.*

Kaynak:

*R. Fəhretdinov,
Tatar Tarihi,
Kazan, 1999.*

Kazan Hanlığı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat

Kazan Hanlığı da aynen İdil Bulgar ve Altın Orda devletleri gibi, farkı din ve ırktan birçok kavmin bir arada yaşadığı bir ülke idi. Ülkenin bütün alanlarında Bulgar, Kıpçak ve diğer Türk boylarının karışımından meydana gelen ve daha sonra Tatar olarak adlandırılacak Kazan Türkleri hâkim konumdaydı. Tatarlardan başka hanlıkta Başkurtlar, Çuvaşlar, Çeremisler (Mari), Arlar (Udmurtlar), Mordvalar gibi topluluklar yaşıyordu. Kazan Hanlığı'nın resmî dini İslamiyet olmakla birlikte Kazan hanları da aynen Altın Orda hanları gibi bütün dinlere müsamahalı davranmışlardır. Gerek Tatarlar, gerekse de diğer halkların büyük çoğunluğu, köylerde yaşıyor ve ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Çuvaşlar ve Mordva halkı arıcılıkla da uğraşıyorlardı. Balıkçılık ve avcılık da çok gelişmişti. Gayrimüslim halklardan vergi olarak çeşitli hayvanların kürkleri toplanıyordu. Bundan dolayı Kazan panayır-larında Kazanlı tüccarlar en çok bal ile kürk ticareti yapıyorlardı.

Kazan Hanlığı'nın idari ve askerî yapısı ise Altın Orda'nın teşkilatına çok benziyordu. Kazan hanlarının hepsi, Cengiz Han'ın soyundan gelmiştir. Hanın hâkimiyeti sınırsız olmakla birlikte, hanlar önemli meseleleri görüşmek için yanlarında dört önemli zatı bulunduruyorlardı. Bu önemli zattan kastedilen karaçibeyleri idi. Şirin, Argun, Barın ve Kıpçak kabilelerinin reisleri olan bu karaçibeyler, Altın Orda'da daha çok mirza, emir, bey olarak geçiyordu. Her ne kadar karaçilerden oluşan divana sadece danışmanlık hakkı tanınsa da han ve karaçilerin şahsi becerilerine göre onların etki ve yetkileri değişmiştir. Hanların küçük yaşta oldukları dönemlerde hâkimiyet bilfiil onların elindeydi.

Askerî teşkilat ise Altın Orda nizamına göre kurulmuştu. Ordunun esas kısmını, atlı birlikler oluşturuyor ve bunların başında da Tatar zadedânlarının oğullarından oluşan oğlan zümresi bulunuyordu. Oğlanlar, hanların resmî vesikalarında ruhani ve asilzadelerle birlikte zikrediliyor ve bunlara da hizmetleri karşılığında arazi veriliyordu. Kazan Hanlığı'nda toprağın büyük çiftlikler hâlinde işletildiği, han ailesinin, beyler, mirza, oğlanlar ve din adamların arasında paylaşıldığı bilinmektedir. Bu topraklar bunlara hana hizmetlerinden dolayı **suyurgal** olarak verilmiştir.

Suyurgal terimi, Moğolca *suyurgamak* masterından türemiş olup "bağış", "teşvik", "mükâfât" anlamına gelmektedir. Suyurgal, Ortaçağ'da bir askere veya subaya savaşta hizmeti karşılığında verilen ve ona gelir getiren, miras bırakılabilen toprak, timar anlamında kullanılmıştır.

Yukarıda adı geçen yönetici ve imtiyaz sahibi kimselerin yanı sıra vergiye tâbi olan ahali de mevcuttu. Bu zümreye şehrin tüccarı, esnafı, işçiler ve köylü çiftçiler dahil oluyordu. Devlet idaresinde hiçbir rol oynamayan bu zümrenin başta vergi ödeme olmak üzere çeşitli yükümlülükleri vardı. Tatar kaynaklarında, “kul” ve “kara halk” olarak tasvir edilen toplumun bu tabakası, hukuki açıdan bağımsız olmasına rağmen, uygulamada derebeylere bağlı fakir kimselerdi. Kaynaklarda geçen vergi isimlerinden anlaşıldığına göre, Kazan Hanlığı’ndaki vergi sistemi de Altın Orda’daki sisteminin devamı niteliğindedir.

Kazan Hanlığı’nın tarihî önemini anlamak için M. Hudyakov tarafından yazılan *Kazan Hanlığı Tarihi* (Ankara, 2009) adlı kitaba bakabilirsiniz.

K İ T A P

Resim 6.2

Kazan yakınındaki eski Bulgar şehri harabelerinin 1839’daki durumunu gösteren gravür.

Kaynak:
N. Gizatullin (ed.),
Şehri Bolgar,
Kazan, 1997.

ASTRAHAN HANLIĞI (1466-1556)

Astrahan Hanlığı adını XIII. yüzyılda Volga Nehri’nin Hazar Denizi’ne döküldüğü yerde kurulan Astrahan şehrinden almaktadır. Şehrin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, adı İbn Battuta’nın seyahatnamesinde geçtiğinden dolayı XIII. yüzyılın ilk yarısında şehrin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Astrahan’ın Türkçe adı Hacı Tarhan şeklindedir. Arap gezgini İbn Battuta bu ismi şöyle açıklamaktadır: “Tarhan onların kullandığı manada ‘vergiden muaf olan yer’ demektir. Şehrin adını almasından önce bir Türk hacı bu civarda yerleşti, sonra sultan bu yerleri vergiden muaf kıldı.” Altın Orda zamanında Astrahan, devletin önemli ticaret merkezlerinden biri iken, Altın Orda’nın parçalanması ve Astrahan Hanlığı’nın kurulmasıyla yeni hanlığın başkenti olmuştur. Kaynak eksikliğinden dolayı Astrahan Hanlığı’nın kuruluş süreci bir takım tartışmalara yol açsa da tarihçilerin büyük bir kısmı, hanlığın kuruluş tarihi olarak 1466’yı, kurucusu olarak da Altın Orda Hanı Küçük Muhammed’in torunu Kasım’ı (1466-1490) kabul etmektedirler.

Coğrafi konumu, doğal zenginlikleri, şehrin eskiden beri ticaret merkezi olması, hanlığın kısa sürede gelişmesini sağlamıştı. Ancak hanlık, Kazan Hanlığı gibi bir türlü istikrara kavuşamamıştır. Kasım’ın kardeşi Abdülkerim Han’dan (1490-1514)

sonra Astrahan Hanlığı, dış ülkelerin müdahalesi ile karşı karşıya kalmıştır. Kırım Hanı Mengli Giray, Altın Orda'nın mirasçılarını kendi etrafında birleştirmek için Büyük Orda'ya son verdikten sonra Astrahan'ı da kendi nüfuzu altına almak istemiş ve aynı amacı güden Nogaylarla mücadeleye başlamıştır. Ayrıca Moskova çarları da Kırım hanlarının amaçlarından haberdar oldukları için Astrahan'da Kırımlıların gücünün artmasını istemiyor ve kendileri Astrahan'la diplomatik ve ticari münasebetler geliştirmeye çalışıyorlardı. Böylece Astrahan Hanlığı üç taraftan adeta ablukaya alınmış ve bu ablukaya da hanlık ancak yarım asır dayanabilmiştir. Kazan Hanlığı'na son verdikten sonra IV. İvan, 1556'da Astrahan'ı da ele geçirmiştir.

KASIM HANLIĞI (1445-1681)

Kasım Hanlığı, Kazan Hanı Uluğ-Muhammed'in II. Vasiliy'i mağlup etmesiyle sonuçlanan savaş (7 Temmuz 1445) neticesinde kurulmuştur. II. Vasiliy bu savaşta esir düşmüş ve serbest bırakılması karşılığında Uluğ-Muhammed bir takım şartlar öne sürmüştü. Bu şartlardan biri de Moskova Knezliği sınırları içerisinde bir hanlığın kurulması idi. Uluğ-Muhammed böylece bir taraftan bu hanlığa kendi oğullarından birini oturtturarak Moskova'yı kontrol altında tutmak istemiş, diğer taraftan da Kasım Hanlığı'na tampon bölge rolü yükleyerek Kazan Hanlığı'nın güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Savaştan hemen sonra Ryazan bölgesinin kuzey-doğusunda yer alan Meşerskiy Gorodok şehri, yeni bir hanlığın kurulması için Uluğ-Muhammed'in idaresine verilmiştir. Uluğ-Muhammed buraya kendi oğlu Kasım'ı atadığından dolayı, bu şehir ve hanlık Kasım olarak adlandırılmıştır. Ne yazık ki, baştan beri bu hanlık, kuruluş amacına hizmet etmediği gibi, Kazan Hanlığı'nın düşmanı hâline gelmiş ve Rus çarlarının elinde diğer Tatar hanlıklarının içişlerine karışmaları için bir araç olmuştur. Nitekim Uluğ-Muhammed'in ölümünden hemen sonra Kazan'da başlayan taht kavgasına Rus Çarı da karışmış ve Kasım Han'ı Kazan tahtında görmek istemiştir. Ancak Kasım Han, Rusların desteğine rağmen Kazan tahtına çıkamadığı gibi, Rus çarına bağlı hâle gelmiştir. Kasım'dan sonra tahta çıkan hanlar Rus çarının Büyük Orda ile Kazan Hanlığı üzerine yaptığı seferlere Rusların tarafında katılmış ve kendi dindaş ve soydaşlarına karşı savaşmışlardır.

Kasım hanlarının en meşhuru, hiç şüphesiz Sayın Bulat Han (1567-1573) idi. Sayın Bulat Han 1573'te Hristiyanlığı kabul etmiş ve Semön Bekbulatoviç adını almıştır. 1574 yılında ise IV. İvan, onun adına tahttan feragat etmiş ve Semön iki sene Rus tahtında kalmıştır. İsveç ile yaptığı Livon savaşlarında (1558-1583) zor duruma düşen IV. İvan, ülke içindeki boyar ve yerel knezlerin muhalefetini ancak Rus tahtına Cengiz soyundan biri geçtiği takdirde bastırabileceğini düşünüyordu. IV. İvan, bu amacına ulaşmak için de Semön Bekbulatoviç'den daha uygun aday bulamazdı. Semön, Cengiz Han'ın torunu Orda'nın soyundan geliyordu ve Altın Orda'nın son hanı Ahmet'in en büyük torunuydu. Semön'un konumu (Kasım Hanı) da IV. İvan'ın planını hayata geçirmek için son derece uygundu. Böylece, IV. İvan hem Cengiz soyundan gelen hem de aynı zamanda han olan Semön'u Rus tahtına çıkartarak, Rusya'nın merkezileşme ve çarın otoritesini artırmaya yönelik politikasını temellendirmeye çalışmıştır.

Sayın Bulat Han'dan sonra Kasım tahtında Kazak ve Sibirya sülalelerinin temsilcileri bulunmuştur. Sibirya sülalesi temsilcilerinin de tahta çıkarılması ise Rusların Sibirya'daki yayılma siyasetleriyle bağlantılıydı. Rusların güçlenmesi ve Tatar hanlıklarını tek tek ele geçirmeleriyle birlikte Kasım Hanlığı'nın Ruslar açısından önemi azalmış ve Ruslar 1681 yılında hanlığa son vermişlerdir. Kasım şehri 1778'de

Ryazan vilayeti sınırları içerisine alınmıştır; günümüzde de aynı ilin içerisinde Kasimov adıyla varlığını sürdürmektedir.

Kasım Hanlığı'nın önemli özelliklerinden biri, kendi sülalesine sahip olmaması ve Kazan, Kırım, Astrahan, Kazak ve Sibirya hanlarının ve onların evlatlarının bu hanlıkta hüküm sürmeleridir. Ancak Kasım Hanlığı'nın tahtında kim bulunursa bulunsun hanlık, Moskova'nın kuklası olmaktan kurtulamamıştır. Kasım Hanlığı'nın Türk dünyasına en büyük hizmeti ise hiç şüphesiz Moskova'ya yakın bir coğrafyada Türk nüfusu ve onlarla birlikte İslamiyet'i yaymasıdır. Teşkilat ve idare bakımından diğer Tatar hanlıklarıyla aynı yapıya sahip olan Kasım Hanlığı nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturmuştur. Bunlar daha sonra Kasım Tatarları olarak anılacaktır. Kasım Tatarlarının oluşumunda Altın Orda Türklerinin yanı sıra Fin-Ugor halkları da yer aldı. Konuşma dilleri ise Kazan Tatarcasından biraz ayrılmaktadır. Mişer Tatarlarının kökleri de bu hanlığa dayanmaktadır.

Kasım Hanlığı'nın Türk ve İslam tarihi açısından önemi nedir?

SİBİR HANLIĞI (1468-1607)

Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra kurulan bir başka hanlık da Sibir Hanlığı idi. Bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinden Sibirya'ya kadar uzanan bir bölgeyi içine alan hanlık, Altın Orda'nın parçalanması sürecinde Şeybanîler (Şibanîler), Ak Orda ve Altın Orda döneminde Sibirya'da kendisine yurt verilen Taybuga'nın neslinden gelenler arasında verilen mücadele neticesinde kurulmuştur. Bu mücadeleden Şeybanî soyundan gelen İbak galip çıkmış (1468) ve bölgenin en büyük şehirlerinden Tümen'e hâkim olarak yeni bir devletin temellerini atmıştır. Bu hanlık başlangıçta Tümen Hanlığı olarak adlandırılmıştır. Ancak 1495'te Taybugî soyundan gelen Mehmet, İbak Han'ı öldürmüş ve başkenti de Sibir şehrine taşımıştır. Bundan dolayı hanlığın adı Sibir Hanlığı olarak değiştirilmiştir. Daha 1555 yılında (Yadigâr Han zamanında) hanlık, Rus ilerleyişine karşı koyamamış ve Çar İvân'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine İbak Han'ın torunu Küçüm, Yadigâr Han'ı bozguna uğratarak hâkimiyeti ele geçirmiştir (1563). Ancak Ruslar yayılmacılık siyasetini devam ettirme konusunda kararlıydılar ve XVII. yüzyılın başında bu süreci tamamlamışlardır. Sibir Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakında Stroganov ailesi önemli rol oynamıştır. Türk kökenli olan Stroganovlar, XVI. yüzyılda Perm bölgesinde büyük topraklara sahiplerdi. Stroganovlar, Batı Sibirya'dan kürk elde etmek amacıyla 1581'de idarelerinde bulunan Kazak birliğini keşif amacıyla bölgeye göndermişlerdir. Ateşli silahlara da sahip olan Ermak başkanlığındaki bu Kazak birliği, iki yıl içerisinde buradaki Tatar Hanlığı'nı ele geçirmiştir. Ermak, ele geçirdiği toprakları tek başına elinde tutamayacağından dolayı Çar IV. İvân'ın yanına elçilik heyeti göndererek çardan bu toprakları kendi himayesi altına almasını istemiştir. Çar IV. İvân, bu teklifi memnuniyetle kabul etmiştir. Sibirya'nın tamamen zaptı ise 1593-1604 yıllarında tamamlanmıştır.

Özet

Altın Orda Devleti'nin kuruluş ve gelişme sürecini açıklamak.

Batu Han'ın İkinci Kıpçak Seferi (1229-1242) sonucunda Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İdil Bulgar Devleti'nin topraklarında Altın Orda Devleti kurulmuştur. Bölgedeki esas kitleyi Kıpçaklar ve diğer Türk boyları oluşturduğundan, buraya gelen Moğollar çok kısa süre içerisinde asimile olmuşlardır. Berke Han döneminde İslamiyet'in kabulü ve Özbek Han zamanında bütün ülkeye yayılması ile Altın Orda, Türk ve İslam devleti hâline gelmiştir. Rus knezliklerini 240 yıl boyunca hâkimiyetleri altında tutan Altın Orda hanları, Bizans üzerine başarılı seferler düzenlemiş, İlhanlılarla uzun yıllar devam eden mücadeleyi kazanmış ve Mısır Memlûkleriyle dostça münasebetler geliştirmişlerdir.

Altın Orda'nın şehircilik, ticaret, ilim ve kültür alanlarındaki gelişmelerini açıklamak.

Geniş bir coğrafyaya yayılan Altın Orda Devleti'nde çok sayıda şehir inşa edilmiştir. Devletin merkezi olan Saray şehri, büyük ticaret yolu üstünde bulunduğu için çok kısa zaman içerisinde gelişmiş ve bölgenin en önemli siyasi ve ticari merkezi hâline gelmiştir. Altın Orda hanları ticarete büyük önem vermişler, yolların ve tüccarların güvenliğini sağlamak ve böylece ticaretin gelişmesini hızlandırmak amacıyla "ortak" adlı bir teşkilat oluşturmuşlardır. Saray, aynı zamanda ilim merkezi olmuştur. Astronomi, tıp, coğrafya ve dinî alanlarda önemli gelişmeler sağlanmıştır. Altın Orda sahasında (Deşt-i Kıpçak, Azerbaycan ve Harezmi'de) Türk edebiyatı da büyük bir gelişme göstermiştir.

Kazan Hanlığı'nın (1437-1552) Türk tarihindeki önemini tanımlamak.

Kazan Hanlığı, 1445 yılında Uluğ-Muhammed'in oğlu Mahmutek zamanında devletleşme sürecini tamamlamıştır. Hanlığın başkenti Kazan, ticari merkez hâline gelerek Bulgar ve Saray'ın yerini almış, İdil, Azak ve Kırım'dan buraya çok sayıda ahalî gelmiştir. Ancak, taht kavgaları ve iç sorunlar devleti yıpratmış, ülkeyi istikrarsız ve düşmanlarına karşı da zayıf hâle getirmiştir. 1552 yılında

Kazan, Ruslar tarafından ele geçirilmiş ve böylece bağımsızlığını kaybeden ilk hanlık olmuştur.

Astrahan Hanlığı'nın (1466-1556) tarihî sürecini değerlendirmek.

Altın Orda'nın parçalanması sonunda kurulan hanlıklardan Astrahan Hanlığı, başkenti olan Astrahan şehrinin ticaret merkezi olması sayesinde kısa sürede gelişmiştir. Ancak hanlık bir türlü istikrara kavuşamamış, Kasım'ın kardeşi Abdülkerim Han'dan (1490-1514) sonra Astrahan Hanlığı, dış ülkelerin müdahalesi ile karşı karşıya kalmıştır. Kırım Hanı Mengli Giray, Nogaylar ve Moskova çarları hanlık üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesine girişmişlerdir. Üç taraftan adeta ablukaya alınmış olan Astrahan Hanlığı, bu duruma ancak yarım asır dayanabilmiştir. Kazan Hanlığı'na son veren IV. İvan, 1556'da Astrahan'ı da ele geçirmiştir.

Kasım Hanlığı'nın (1455-1681) tarihî rolünü açıklamak.

Altın Orda'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan hanlıklardan Kasım Hanlığı, daha ilk zamanlardan itibaren Kazan Hanlığı'na düşman hâle gelmiş ve Rus çarlarının elinde bir araç olmuştur. Sayın Bulat Han'dan (1567-73) sonra Kasım tahtında Kazak ve Sibirya sülalelerinin temsilcileri bulunmuştur. Ruslar 1681 yılında bu hanlığa son vermişlerdir. Kasım Hanlığı'nın Türk dünyasına en büyük hizmeti, Moskova'ya yakın bir coğrafyada Türk nüfusu ve onlarla birlikte İslamiyet'i yaymasıdır.

Sibir Hanlığı'nın (1468-1607) bölgedeki rolünü değerlendirmek.

Başlangıçta Tümen Hanlığı olarak adlandırılan hanlık, 1495'te Taybugî soyundan gelen Mehmed'in, İbak Han'ı öldürmesi ve başkenti Sibir şehrine taşıması sonrasında Sibir Hanlığı olarak anılmaya başlanmıştır. 1555 yılında (Yadigâr Han zamanında) hanlık, Rus ilerleyişine karşı koyamamış ve Çar İvân'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine İbak Han'ın torunu Küçüm, Yadigâr Han'ı bozguna uğratarak hâkimiyeti ele geçirmiştir (1563). Sibirya'nın Ruslar tarafından tamamen zaptı ise 1593-1604 yıllarında tamamlanmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Altın Orda Devleti aşağıdaki hanlardan hangisi zamanında Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan tamamen bağımsız hâle gelmiştir?

- a. Batu
- b. Berke
- c. Mengü Timur
- d. Tuda Mengü
- e. Tokta

2. Aşağıdakilerden hangisi Kazan Hanlığı ahalisinden **değildir**?

- a. Başkurtlar
- b. Tatarlar
- c. Çuvaşlar
- d. Mari ve Udmurtlar
- e. Yakutlar

3. Altın Orda ve ardılı olan hanlıklarla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- a. Altın Orda'da mirza ve emir gibi terimlerle ifade edilen Kazan Hanlığı'ndaki karaçibeyleri, ülkenin siyasi ve askerî hayatında önemli rol oynamışlardır.
- b. Kasım Hanlığı, bütün Rus knezliklerini etrafında birleştiren Moskova Rusyası ile en fazla savaşan Tatar Hanlığı olmuştur.
- c. Türk kökenli Stroganov ailesi, Sibirya'nın Rusya'ya ilhakında önemli rol oynamıştır.
- d. Altın Orda ve ardılı olan hanlıklarla ilgili kaynakların azlığı, konuyla ilgili çok sayıda soruyu cevapsız bırakmaktadır.
- e. Özbek Han zamanında Altın Orda'da İslamiyet yayılmış, ülkede imar işleri hız kazanmış, şehirlerde cami ve medreseler inşa edilmiştir.

4. Kulikovskaya savaşında (1380) Mamay Mirza'nın Rus ordusuna mağlup olmasının en önemli sonucu aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Altın Orda Devleti toprak kaybına uğramıştır.
- b. Rus knezlikleri bağımsızlıklarını kazanmışlardır.
- c. Bölgedeki ticaret yolları Rusların kontrolüne geçmiştir.
- d. Ruslar, kendi aralarında birlik oldukları için Altın Orda'yı yenebileceklerini anlamışlardır.
- e. Altın Orda parçalanmıştır.

5. Altın Orda ve ardılı hanlıklarla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- a. İlhanlılarla yapılan savaşlar yüzünden Altın Orda ve İlhanlılar arasındaki ticari münasebetler de tamamen kesilmiştir.
- b. Altın Orda ve ardılı hanlıklarda ilmi çalışmalar yapılmamıştır.
- c. Altın Orda hanları ticaretin gelişmesine karşı çıkıyorlardı. Bundan dolayı tüccarların seyahatleri zorlaştırılıyor, tüccarlar sıkça esir alınıyorlardı.
- d. Cuci Han'ın ölümünden sonra Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak ülkesini torunları Batu ile Orda Han arasında taksim etmiş ve böylece birbirinden tamamen bağımsız iki yeni devlet ortaya çıkmıştır.
- e. Kazan Hanlığı'nda toprak büyük çiftlikler hâlinde işletilmiş ve han ailesi, beyler, mirza, oğlanlar ve din adamları arasında suyuşgal olarak paylaştırılmıştır.

6. Aşağıdakilerden hangisi 1574-1576 yıllarında Rus tahtına çıkan Tatar hanıdır?

- a. Sayın Bulat Han
- b. Nur Devlet Giray
- c. Can Ali
- d. Uluğ Muhammed
- e. Murtaza

7. Aşağıdakilerden hangisi darugaların görevlerinden biri **değildir**?

- a. Vergilerin toplanması
- b. Askerî birliklerin oluşturulması
- c. Tayin edildikleri bölgelerde düzenin sağlanması
- d. Han adına paraların basılmasının sağlanması
- e. İdari ve sivil görevleri yerine getirmesi

8. Aşağıdaki devlet-başkent eşleşmelerinden hangisi doğrudur?

- a. Altın Orda-Kefe; Kazan Hanlığı-Kazan; Kasım Hanlığı-Kasım; Sibir Hanlığı-Tümen
- b. Altın Orda-Saray; Kazan Hanlığı-Kazan; Kasım Hanlığı-Kasım; Sibir Hanlığı-Sibir
- c. Altın Orda-Saray; Kazan Hanlığı-Bulgar; Kasım Hanlığı-Kefe; Sibir Hanlığı-Sibir
- d. Altın Orda-Bulgar; Kazan Hanlığı-Saray; Kasım Hanlığı-Kasım; Sibir Hanlığı-Tümen
- e. Altın Orda-Bulgar; Kazan Hanlığı-Kazan; Kasım Hanlığı-Kasım; Sibir Hanlığı-Sibir

9. Aşağıdakilerden hangisi Kırım Hanlığı'nın diğer Tatar hanlıklarından daha uzun ömürlü olmasında önemli rol oynamıştır?

- Kırım hanlarının Lehistan ile ittifak kurup Ruslara karşı birlikte hareket etmeleri
- Diğer hanlıklara göre daha az taht sorunu yaşamaları
- Kırım Hanlığı'nın Osmanlı idaresinde olması
- Kırım Hanlığı'nın Rus topraklarından daha uzakta olması
- Kırım Hanlığı topraklarının Ruslar için bir önem arz etmemesi

10. Aşağıdakilerden hangisinde Rusların Tatar hanlıklarını ele geçirme sırası doğru olarak verilmiştir?

- Sibir Hanlığı-Kazan Hanlığı-Kırım Hanlığı-Astrahan Hanlığı
- Kazan Hanlığı-Astrahan Hanlığı-Sibir Hanlığı-Kırım Hanlığı
- Astrahan Hanlığı-Kazan Hanlığı-Sibir Hanlığı-Kırım Hanlığı
- Kazan Hanlığı-Kırım Hanlığı-Astrahan Hanlığı-Sibir Hanlığı
- Astrahan Hanlığı-Kazan Hanlığı-Kırım Hanlığı-Sibir Hanlığı

Okuma Parçası

Bayram bitti, ordu hareket etti, ben de sultanla beraber Hacı Tarhan (Astrahan) şehrine gittim... Çarşaları muhteşem olan bu şehir İdil Nehri'nin kenarına kurulmuştur. Gördüğüm şehirlerin en güzellerindendir. İdil Nehri de dünyanın en büyük nehirlerindendir. Sultan, soğuk bastırıp nehir donuncaya kadar Hacı Tarhan'da kalır, nehrin bitişiğindeki sular donduğunda emreder; ahali binlerce yük saman getirerek donmuş ırmağın üstüne döker. Burada hayvanlar saman yemiyor! Çünkü saman onlara zarar veriyor, Hint diyarında da böyle. Sürülerin yiyeceği yeşil çayırlardır. Ülke bereketli ve otlanmaya elverişlidir. Halk bu donmuş nehir ve ona bitişik suların üzerinde üç konak gider arabayla! Kış mevsiminin sonunda bazı kabileler bu yolu tercih ederse boğulurlar, buzlar çözülmesi için. Hacı Tarhan şehrine vardığımızda Bizans hükümdarının kızı olan Bayelun Hatun hem çocuğunu doğurmak hem de babasını ziyaret edip dönmek amacıyla İstanbul'a seyahat için sultandan izin istedi; isteği kabul edildi. Bunun üzerine ben de sultandan rica ettim; İstanbul'u görmek fırsatını bana kazandırsın diye!...

Kaynak: *İbn Battuta Seyahatnamesi*, haz. A. S. Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 485-486.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Altın Orda Devleti” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız yanlış ise “Kazan Hanlığı’nda Sosyal ve İktisadi Hayat” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Kasım Hanlığı (1455-1681)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise “Altın Orda Devleti” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Kazan Hanlığı’nda Sosyal ve İktisadi Hayat” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Kasım Hanlığı (1455-1681)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Altın Orda’da Teşkilat ve Uygarlık” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise bütün konuları yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Altın Orda Devleti” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise bütün konuları yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Devletin temelleri, Cuci Han tarafından atılmış olmasından dolayı Doğu kaynaklarında bu devlet Cuci Ulu-su olarak geçiyordu. Ele geçirilen bölgedeki nüfusun çoğunu göçebe Kıpçaklar oluşturduğu için bu bölgeye Deşt-i Kıpçak, yani “Kıpçak Bozkırı” da deniliyordu. “Altın Orda” tâbiri ise ancak Batu’nun kurmuş olduğu devletin “izinin bile kalmadığı” dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Altın Orda’nın parçalanmasıyla devlet, 1502 yılına kadar Büyük Orda adıyla varlığını sürdürmüştür.

Sıra Sizde 2

İki kardeş ülkenin sınırlarının kuruluş aşamalarında kesin belli olmaması, tarafların coğrafi, stratejik ve ekonomik önem arz eden Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını paylaşamamaları, Memlûk Devleti’nin Altın Orda hanlarını düşmanları İlhanlılara karşı devamlı kışkırtmaları gibi nedenler, Altın Orda-İlhanlı mücadelesinin İlhanlıların yıkılışına kadar devam etmesine neden olmuştur.

Sıra Sizde 3

Moğol idari geleneğinde en önemli ve yaygın memuriyetler arasında yer alan daruga, fethedilen bölgelere tayin edilen sivil ve askerî işlerle uğraşmaktaydı. Vergilerin toplanması ve asayişin muhafazasından darugalar sorumluydu. İdari işlere pek karışmasalar da darugalar Rus knezlerini kontrol altında tutmuşlardır. Nüfus sayımı, ele geçirilen bölgelerdeki halktan birlik oluşturma, posta işlerini düzenleme ve toplanan vergiyi Han’a götürme de darugaların görevleri arasındaydı. Darugaların emrinde birer askerî birlik bulunuyordu. Rus knezleri itaat etmez, vergiyi ödemez veya Han’ın emrine uymaz ise, darugalar icra organı olarak birliği ile birlikte şehre girme ve knez ile halkı cezalandırma yetkisine sahipti.

Sıra Sizde 4

Ticaret, devletin önemli gelir kaynaklarından biri olduğundan, Altın Orda hanları ticarete büyük önem vermişlerdir. Ticaret yollarının ve tacirlerin güvenliğini sağlamak ve böylece ticaretin gelişmesini hızlandırmak amacıyla ortak adında bir teşkilat kurulmuş, böylece ticaret, devletin kontrolü altına alınmış ve desteklenmiştir. Tacirlere tanınan imtiyazlar da ticarete önem verildiğinin göstergesidir. Tüccarların seyahatleri kolaylaştırıyor, savaş zamanında kervanlara cepheden geçme izni veriliyor, esir alınan tüccarlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu.

Sıra Sizde 5

Kazan Hanlığı'nın tarihi, taht kavgaları ve iç sorunlarla doludur ki, bu husus ülkeyi istikrarsız ve düşmanlarına karşı da zayıf hâle getirmiştir. Bunların yanı sıra Altın Orda'nın parçalanmasıyla güçlenmeye başlayan Rus knezliklerinin Moskova etrafında birleşmeleri ve Kazan Hanlığı da dâhil olmak üzere komşularına karşı yayılcılık politika izlemeye başlamalarıyla da Ruslara karşı birlik olamayan Tatar hanlıklarının sonunu belirlemiştir.

Sıra Sizde 6

Kasım Hanlığı'nın Türk dünyasına en büyük hizmeti hiç şüphesiz Moskova'ya yakın bir coğrafyada Türk nüfusu ve onlarla birlikte İslamiyet'i yaymasıdır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Arat, R. R. (1953). "Kasım Hanlığı," **İslam Ansiklopedisi**, VI, s. 380-386.
- Devlet, N. (1992). "Altın Ordu," **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, IX, İstanbul: Çağ Yayınları, s. 103-123.
- Hudyakov, M. (2009). **Kazan Hanlığı Tarihi**, çev. İ. Kamalov, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kafalı, M. (1976). **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kamalov, İ. (2005). **Avrasya Fatihî Tatarlar**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- . (2009). **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mercanî, Ş. (1989). **Mustafade'l-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Taşagül, A. (2001). "Kasım Hanlığı," **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXIV, s. 543-544.
- Yakubovskiy, A. Yu. (2000). **Altın Ordu ve Çöküşü**, çev. H. Eren, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Timur'un ortaya çıkışını ve onun Mâverâünnehr, Harezm, Horasan ve İran'ı fethetmesi sürecini açıklayabilecek;
- Timurlular zamanındaki siyasi gelişmeleri açıklayabilecek;
- Timurlular dönemindeki medeniyet ve kültür hayatının temel niteliklerini belirleyebilecek;
- Babür dönemini ve Hindistan Timurlu Devleti'nin kuruluşunu tanımlayabilecek;
- Hindistan Timurlu Devleti'nin yükselişi ve yıkılışı sürecini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Timur
- Toktamış
- Yıldırım Bayezid
- Şahruh
- Uluğ Beg
- Ebû Said
- Hüseyin Baykara

İçindekiler

Orta Asya Türk
Tarihi

Timur ve Timurlular

- TIMUR (1370-1405)
- TIMURLULAR
- TIMUR VE TIMURLULAR DÖNEMİNDE UYGARLIK
- HINDİSTAN TIMURLU İMPARATORLUĞU (1526-1858)

Timur ve Timurlular

TİMUR (1370-1405)

Cengiz Han ülkesini taksim ederken, oğlu Çağatay'ın hissesine Türkistan düşmüştü. Lâkin XIV. yüzyıl başlarına gelindiğinde Çağatay Hanlığı çöküntüye yüz tutmuş olup, idare Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok kabile reislerinin elinde bulunuyordu. Ülkede hâkimiyet Barlas ve Celâyir kabilelerinin elinden çıkıp, pek itibarı olmayan, melez ve karışık anlamına gelen Karaunas kabilesinin eline geçmişti. İşte bu karışıklıklar ve kabileler arasında mücadeleler sırasında Timur 8 Nisan 1336 tarihinde, Semerkand dolaylarında bulunan, Keş (Şehr-i Sebz) yakınlarında Hoca Ilgar köyünde doğmuştur. Annesi Tekina Hatun, babası Barlas kabilesi emiri Turagay'dır. İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, bölgede kabileler arasındaki çatışmalara katılmış, zaman zaman saf değiştirmiş, yararı dokunacağını umduğu kimselerle akrabalık ilişkileri kurup, kendine müttefikler sağlamak suretiyle gücünü artırıp, 10 yıllık mücadeleden sonra Mâverâünnehr'e hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturmuştur (9 Nisan 1370). Kendisinin "aksak" veya "lenk" olarak adlandırılmasına yol açan parmakları, sağ kolu ve sağ ayağından yaralanması da bu zamana rastlamaktadır.

1371-1379 yılları arasında dört defa Harezm üzerine yürüyen Timur, bu bölgeyi tamamen ele geçirdi. O, tahta oturduğu sırada İran, İlhanlı devletinin dağılmasından sonra parçalanmış bir durumda bulunuyordu. Horasan'ın doğusunda Kertler, batısında Serbedarlılar, Hazar denizinin güneydoğusunda Toga Timurlular, İran'ın güneyinde Fars ve Kirman bölgesinde Muzafferliler, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerinde ise Celâyirliler hüküm sürüyorlardı. Timur, Horasan'ın bu durumunu bölgenin ele geçirilmesi için uygun görerek, 1380 yılında Horasan üzerine yürüyerek Kertler, Toga Timurlular ve Serbedarlıların varlığına son verdi.

Horasan'a seferleri sırasında İran'ın durumunu gören Timur, 1386 yılında bu ülkeyi ele geçirmeye karar vererek, Semerkand'dan hareket etti. Üç Yıllık Sefer (1386-1388) diye anılan bu sefer sırasında o, Mâzenderan, Luristan ve Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a gelerek, Karabağ'da kondu. Onun, Kuzey İran ve Azerbaycan'ı ele geçirmesi, vaktiyle Cuci ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi, bu bölgede mücadelenin yeniden başlamasına yol açacaktı. Zira Timur'un desteğiyle Altın Orda'da idareyi ele geçiren Toktamış, şimdi Timur'a kafa tutmaya başlamıştı. Vaktiyle Altın Orda hanları zamanında olduğu gibi, şimdi de Toktamış, Memlûk sultanına Kahire'ye bir elçilik heyeti göndermişti. Timur'un İran'da gittikçe kuvvetlenmesi ihtimaline karşı, Altın Orda hanı ile Memlûk sultanı arasında, vaktiyle İlhanlılara karşı olduğu gibi, bir ittifak hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Timur ve Toktamış Han arasındaki mücadele hangi şartlar altında ortaya çıktı?

1387 yılı baharında Toktamış'ın askerlerinin, Kafkasya'dan Derbend'i geçerek Samur ırmağı kıyısına gelmeleri üzerine, Timur karşılık olarak oğlu Miranşah'ı göndermiş, lâkin ciddi bir çarpışma olmadan, Toktamış'ın askerleri geri çekilerek, uzaklaşmışlardı. Bunun üzerine Toktamış, Timur'un yokluğundan yararlanarak, doğuya yönelmişti. İran'ın güneyinde Şiraz'ı kuşatmakla meşgul olduğu bir sırada, Toktamış'ın, Sirderya üzerine yürütmesinden dolayı, dönerek 1391 yılı başında Semerkand'dan harekete geçen Timur, Yesi ve Sayram üzerinden bozkırı aşarak, taraflar 20 Haziran 1391 tarihinde Kundurca (Kunduzca) mevkiinde karşılaşmış ve savaş Timur'un üstünlüğü ile sona ermişti. Lâkin bu yenilgi Toktamış'ın kaderini belirlememişti.

Toktamış'a karşı sefer sırasında, daha önce boyun eğdirilen İran'daki bazı yerel idarecilerin onun yokluğundan yararlanarak kendisine yüz çevirmeleri üzerine Timur, 1392 yılı Haziran ayında Beş Yıllık Sefer (1392-1396) diye anılan sefere çıktı. Horasan, Mâzenderan ve Luristan üzerinden Şiraz'a gelip Muzafferliler sülalesine son verdi (1393). Böylece o, şimdi Bağdad kapılarına dayanmış bulunuyordu. Bu sırada Anadolu'da henüz hâkimiyetini sağlamlaştıramamış bir Osmanlı devleti, Sivas-Kayseri dolaylarında Kadı Burhaneddin, Orta Anadolu'da Karaman Oğulları, Doğu Anadolu'da Erzincan emirliği ve Kara Koyunlular, Maraş dolaylarında Dulkadirîler, Diyarbakır yöresinde Ak Koyunlular hüküm sürüyorlardı. Görüldüğü üzere Anadolu'da siyasî bir birlik yoktu. Önemli tek siyasî varlık olan Memlûk devleti ise iç mücadeleler yüzünden yıpranmaya başlamıştı.

Timur'un Bağdad kapılarına gelip dayanması birçok devlette huzursuzluk yarattı. Bu tehlike karşısında Osmanlılar, Memlûkler, Altın Orda ve Sivas'ta tedbirler alınırken, Anadolu beyliklerinde sevinç havası esmeye başlamıştı. Yaklaşan tehlike Bâyezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin'i birbirine yaklaştırmış, fakat çok geçmeden Timur bu ittifakı parçalamak üzere harekete geçmiş ve Sivas'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Ancak Erzurum'a kadar gelen Timur'un aniden dönmekte olduğu haberi geldi. Toktamış'ın Kafkasya taraflarında bazı faaliyetleri yüzünden Timur, Toktamış üzerine yönelmişti. O muhakkak ki, Anadolu'ya girdiğinde ittifak üyelerinin kendi üzerine yürüyeceklerini hesap etmiş olmalıdır.

Bu geri dönüş sırasında Timur önce Gürcistan'da fetihlerde bulundu. 1394 yılı güzünde Azerbaycan'ın kuzeyinde Şeki'de bulunurken, Altın Orda kuvvetlerinin Şirvan yöresini yağmaladığı haberini almıştı. Nihayet taraflar hazırlıklarını tamamlayarak 15 Nisan 1395 tarihinde Terek ırmağı kıyısında karşılaştılar. Savaşı bu sefer de Toktamış kaybetmiş, fakat ele geçirilememişti. Bu yüzden onun kuvvet toplayarak, yeniden mücadeleye girişmesini önlemek ve ağır darbe indirmek düşüncesiyle Timur Özü (Dnepr) ırmağı taraflarına giderek, Toktamış'a taraftar olan bazı kabileleri yağmalayıp, onları Balkanlara doğru sürdükten sonra, kuzeye Ten (Don) ırmağına doğru yöneldi. O, Moskova dolaylarına kadar gelerek, etrafı yağmamış ve dönüşte zengin Azak, Hacı Tarhan (Astarhan) ve Berke Sarayı üzerine giderek, buraları da yağmalayıp yakılmışlardı. Böylelikle o, Altın Orda'ya kesin darbeyi indirmeyi düşünüyordu. Bu savaşın önemi gerçekten büyüktür. Böylelikle beş yıl içinde Altın Orda'ya iki büyük darbe indirilmiş, bundan sonra bu devlet sıradan bir devlet durumuna düşmüştü. Ayrıca bu savaş Orta Asya, Güneydoğu Avrupa, Baltık ülkeleri ve Rusya için önemli bir hadise teşkil eder. Böylelikle artık Altın Orda hanları, Rus knezleri için bir tehdit ve tehlike olmaktan çıkmıştı.

Timur'un Azerbaycan ve Anadolu'ya yönelmesi (1392-96) bölgedeki grupları ve devletleri etkiledi. Bu sırada Anadolu'da henüz siyasî bir birlik oluşmamıştı; Karamanoğulları, Kadı Burhaneddin Devleti, Erzincan Emirliği, Dulkadirî Beyliği ve Akkoyunlar orta ve doğu Anadolu'da varlıklarını sürdürüyorlardı. Memlûk devleti iç çatışmalar yüzünden epeyce yıpranmış bulunuyordu. Timur'un Bağdad'a kadar gelmesi üzerine Osmanlılar, Altın Orda Devleti ve Memlûkler ve Kadı Burhaneddin Devleti hazırlık yapmaya ve tedbirler almaya başladılar. Bazı beylikler ise Timur'un gelişiyi yeni ümitlere kapıldılar.

Beş Yıllık Sefer'den dönüşte Timur, Çin tarafına bir sefer yapmayı düşünüyordu. Buna rağmen birdenbire fikrini değiştirip Hindistan üzerine yürümeye karar verdi. Bu seferi ileride yapmayı tasarladığı seferlerine maddi kaynak sağlamak amacıyla yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kâfirler ve putperestler ile cihat adı altında 1398 yılı baharında Semerkand'dan hareket ederek, Pencab ve Sind yörelerinde hüküm süren Tuğluk hükümdarı II. Mahmud, Delhi dolaylarında yenilgiye uğratılmış, şehre giren Timur, yağma ve katliamda bulunduktan sonra, bol ganimet ve fillerle Hindistan'dan ayrılarak Semerkand'a dönmüştür (Nisan 1399).

Daha önce Beş Yıllık Sefer sırasında Sivas'a doğru ilerlerken, dönüp Toktamış üzerine yürüyen Timur, yeniden Orta Doğu'ya dönmek niyetiyle gitmişti. Zira Toktamış'a karşı gâlip geldikten sonra, Şirvan'dan Bâyezid'e gönderdiği mektubunda niyetlerini açıkça ortaya koyuyor, Berkuk ile Kadı Burhaneddin'e haddini bildireceğini söylüyor, Bâyezid'i de tehdit ediyordu. Ancak onun Altın Orda seferinden dönüşte Hint seferine çıkması, ittifak üyeleri arasındaki bağları da gevşetmişti. Esasen Kadı Burhaneddin'in 1398 yılı yazında Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Beg tarafından öldürülmesi, bölgede sağlanmış olan işbirliğinin de sonu olmuş ve Timur'u oldukça sevindirmişti.

Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine Bâyezid, doğuya doğru yayılma engelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hatta hareketini Memlûklara ait topraklar üzerine de yöneltmişti. Bir süre önce Karaman Oğullarından Konya, Larende ve Aksaray'ı alan Bâyezid, Kadı Burhaneddin'in ardından Amasya ve Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. 1399 yılında Berkuk da ölünce, bundan yararlanan Osmanlı sultanı Malatya, Darende ve Divriği'yi işgal etmişti. Böylece o Anadolu'nun siyasî birliği yolunda büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı yalnız kalmıştı.

Hint seferinden dönen Timur, bir süre sonra yeniden batıya yöneldi. Zira daha önce Şirvan'dan Bâyezid'e gönderdiği mektubunda, tekrar geleceğini yazıyordu. Kadı Burhaneddin ile Berkuk'un ölmüş olmaları, Memlûk devleti içindeki mücadeleler ile Bâyezid'in güç kullanarak gerçekleştirdiği toprak kazançlarının yarattığı hoşnutsuzluk, Timur'un pek büyük bir güçlük ile karşılaşmayacağını gösteriyordu.

Bütün bu şartları değerlendiren Timur, 1399 yılı güzünde, Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) diye adlandırılan batıya doğru son seferine çıktı. Kışı Karabağ'da geçirmiş, baharda ise Bingöl'e gelmişti. Artık Anadolu ve Suriye'yi istila için geride hiçbir tehlike yoktu. Onun Azerbaycan'a gelmesi üzerine yurtlarını terk eden Kara Koyunlu Yusuf Beg ile Celâyirli Sultan Ahmed, Timur'un Sivas'a gelmekte olduğunu işittiklerinden, Memlûklara sığınmaya karar vermişler, fakat bu mümkün olmayınca Timur'un Sivas'ı ele geçirmesinden sonra güneye doğru yürüdüğünü görek, Bâyezid'e sığınmışlardı.

Bâyezid ile Timur'un aralarında gidip-gelen elçi ve mektuplar vasıtasıyla anlaşmaları mümkün olmadığı gibi, Bâyezid'in Timur'un himayesindeki Mutahharten'in merkezi Erzincan üzerine yürütmesi, Timur'a Anadolu üzerine tasarladığı istila seferi için meşru bir sebep hazırlamıştı. Lâkin Timur, Sivas'ı ele geçirdikten sonra güneye Memlûklar üzerine yönelmişti. Suriye'ye gelerek, Halep, Hama, Humus ve Dimaşk gibi şehirleri ele geçiren Timur, Memlûklara ağır bir darbe indirmiş, ardından tekrar Tebriz'e dönmüştü. O daha Suriye seferi sırasında tehdit dolu mektubunda başarılarını saydıktan sonra Bâyezid'in kendisine itaat etmesini istemiş, buna karşılık Bâyezid de kendi soyu ve zaferlerini sayarak savaşa hazır olduğunu bildirmişti. Timur bu cevaba karşı arada dostluk sağlanması gerektiğini ve bu dostluğun kâfirlere karşı İslam'ın gücünü artıracaklarını söylemiş, lâkin Bâyezid'in oğullarından birini rehin olarak göndermesi ve göndereceği hil'atı giymesini de istemişti.

Ankara Savaşı öncesindeki bir takım gelişmeler, Bâyezid ile Timur'u karşı karşıya getirdi. İlk gerginlik, Timur'un Azerbaycan'a geldiğinde Kara Koyunlu Yusuf Beg ile Celayirli Sultan Ahmed'in yurtlarını terk ederek Bâyezid'e sığınmalarıyla başladı. Timur ve Bâyezid arasında gidip gelen elçiler aracılığıyla anlaşma mümkün olmadığı gibi, yazışma tarzı da aradaki gerginliği artırdı. Bâyezid'in Timur himayesindeki Erzincan üzerine yürümesi, Timur'un Anadolu'ya tasarladığı sefer için meşrû bir sebep yaratmıştı. Timur, gönderdiği elçiler vasıtasıyla Bâyezid'in kendisine itâat etmesini, Anadolu beglerinden alınan yerleri eski sahiplerine geri vermesini, Kara Yusuf'un kendisine teslim edilmesini istiyordu. İslam dünyasında haklı bir şöhret kazanan Bâyezid doğal olarak bu teklifleri reddetti ve böylece savaş kaçınılmaz hâle geldi.

ki, bu açıkça Bâyezid'in tâbiliği kabul etmesini istemek demektir. Esasen Timur artık savaşa karar vermiş bulunuyordu. Bu bakımdan Bâyezid'e kabulü imkânsız tekliflerde bulunarak, şehzadelerin birinin yanına gönderilmesi, tâbilik alâmeti olarak kendisine gönderilecek olan kemer ve külahı kabul etmesini, Anadolu beglerinden alınan yerleri eski sahiplerine geri vermesini, Kara Yusuf'un kendisine teslimini istemişti. Tabii ki bunlar reddedilmişti. Esasen bu teklifler kabul edilse bile, bunları başkalarının takip edeceği açıktı. O böylelikle Bâyezid'i suçlayıp savaşın sorumluluğunu ona yüklemek istiyordu. Daha ihtiyatlı davranılmasını tavsiye eden vezir Ali Paşa'ya, Bâyezid: "Şerefimiz ve karşı koyacak gücümüz vardır. Tâbi olup, istiklâlsiz yaşayamayız" diyerek, sürdürmekte olduğu Bizans kuşatmasını da kaldırmıştır. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını perişan eden Bâyezid, İslam dünyasında kazandığı şöhret ve gururuna mağlup olmuştu.

Nihayet Timur 1402 yılı Mart ayında Azerbaycan'dan Anadolu'ya doğru harekete geçerek, Kemah, Sivas, Kayseri, Kırşehir üzerinden gelip Ankara'yı kuşattı. Bu sırada Bâyezid de Ankara'ya yaklaşmış bulunuyordu. Ankara Savaşı'nda (28 Temmuz 1402) Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı. Bu karışıklık içerisinde devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi yanına alarak kaçmış, Bâyezid ise tutsak düşmüştü. Böylelikle onun büyük devlet olma hayal ve gayretleri son bulmuştu. Bizans elli yıl kadar daha varlığını sürdürme imkânı elde etmiş, Rumeli'nde fetihler durmuş, şehzadeler arasındaki hâkimiyet mücadeleleri ve Timur tarafından Anadolu begliklerinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuş, bir Fetret devri yaşanması gerekmişti.

SIRA SİZDE

Ankara Savaşı Osmanlılar açısından ne gibi sonuçlara yol açmıştır?

Ankara Savaşı'ndan sonra başta Bursa olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerine asker sevk edilirken, Timur ise Kütahya, Denizli, Aydın, Ayasuluk (Selçuk), Tire üzerinden İzmir'e geldi. XIV. yüzyıl ortalarında Türklerin elinden çıkmış bulunan İzmir ve çevresindeki bazı kaleler yeniden alınarak, şehir Aydınoğullarına bırakıldı. Bizans imparatoru Manuel, Bâyezid'in düştüğü duruma oldukça sevinmiş, elçi ve armağanlar gönderip Timur'a bağlılığını bildirmişti. Bir süre sonra Timur da İzmir'den ayrılmış, Denizli'den Akşehir'e doğru yöneldiği sırada, Bâyezid'in Akşehir'de öldüğü haberini almıştı (Mart 1403). Bir yıl kadar Anadolu'da kalıp, Anadolu begliklerini canlandıran Timur, Ankara Savaşı'nda kendi saflarına geçen, İlhanlılar zamanında Anadolu'ya gelmiş bulunan Moğol asıllı Kara Tatarların büyük bir kısmını da alarak Semerkand'a dönmüştür (Temmuz 1404).

Resim 7.1

Emir Timur tarafından yaptırılan Hoca Ahmed Yesevi türbesinin girişinde yer alan iki ton ağırlığındaki Aş Kazanı (Türkistan şebri, 1397). Bronzdan döküm tekniğiyle yapılan kazanın çevresi kufi yazılarla süslenmiştir. Vaktiyle türbede yemek dağıtımında kullanılan bu kazana, dualar edilmekte ve adaklar sunulmaktadır. Kazan, 1934'te Stalin'in emriyle Leningrad'daki Hermitage Müzesi'ne götürülmüş, 1989'da Kazakların girişiyle yeniden getirilip türbedeki yerine konulmuştur.

Daha Hint seferinden önce Çin üzerine yürümeyi düşünen Timur, nihayet “müşriklere ağır bir darbe indirmek” niyetiyle sefere çıkmaya karar verdi. Bu maksatla Semerkand’dan ayrılıp (Kasım 1404), Sirderya ırmağını buzlar üzerinden geçip Otrar’a gelmiş, fakat burada hastalanarak, 69 yaşında ölmüştür (18 Şubat 1405). Geriye 2 oğlu Miranşah ve Şahruh kalmış olmakla birlikte, o torunu Pir Muhammed’i veliahd tayin etmiş, lâkin vasiyetine rağmen kimse onun hükümdarlığını tanımamıştır. Moskova’dan Delhi’ye, İzmir’den Çin’e kadar uzanan seferlerine rağmen, ölümünde varislerine bıraktığı ülke o kadar geniş olmayıp, ölümü oğul ve torunları arasında şiddetli taht mücadelelerine yol açmış ve nihayet küçük oğlu Şahruh hâkimiyeti ele geçirmiştir.

Timur’un seferleri şehir hayatının yaygın olduğu İslam dünyası ile bozkır kültürünün hüküm sürdüğü bölgelerde gerçekleştirilmiş olup, o genellikle bozkırlara değil, yerleşik kültürün hâkim olduğu zengin ve medeni ülkeleri ele geçirmeyi gaye edinmiştir. Dolayısıyla Kazak bozkırları, Deşt-i Kıpçak ve doğudaki Moğol ülkelerine hâkim olmaksızın, Mâverâünnehr, Harezmi, Horasan ve İran gibi bölge ve ülkeler fethetmeyi tercih etmiştir. Onun hayatı bize seferler ve zaferlerden ibaretmiş gibi görünse, dehası sadece askerî alanda imiş gibi zannedilse de, imarî yanının, idarecilik ve askerlik yanından hiç de aşağı kalmadığı görülür. O sadece bir asker değil, aynı zamanda devlet adamı idi. Tek başarısızlığı, haleflerine bu olağanüstü kabiliyet ve dehasını aktaramamış olmasıdır. Hayatı boyunca büyük zaferler kazanmış, fakat ölümünden sonra yaşamayan bir sistem bırakmıştı. Sistemin bozulup, devam etmemesi hususu anlaşılmayacak bir şey değildir. Şahsî sadakat ve bağlılıklara dayanan iktidarların sağlam bir şekilde devam edemedikleri daima görülmektedir.

TİMURLULAR

Şahruh (1405-1447)

Timur’un ölümü sırasında yanındaki begler başlangıçta sefere devam etmeye karar vermişler, lâkin az sonra bundan vazgeçerek, Semerkand’a dönme kararı almışlardır. Ancak bu begler bir gün önce vasiyetin tutulacağı ve Pir Muhammed’in tahta oturtulacağına dair Timur’a söz verdikleri halde, bundan vazgeçerek Şahruh’a meyletmeye başlamışlardı. Timur’un ölümünün ardından beglerden bazıları ordu da bulunan torunu Halil Sultan’ı hükümdar ilân etmiş ve o, başkent Semerkand’a girmiş ise de hâkimiyeti pek uzun sürmedi. 1409 yılında Şahruh, Semerkand’ı ele geçirince, Timur’un mirası için girişilen mücadele de kısmen sona ermiş oldu.

1420 yılına kadar Şahruh ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle birlikte, batıda henüz ciddi hiçbir faaliyette bulunmamıştı. Timur’un ölümü üzerine yeniden siyasî sahnede görünen Kara Koyunlu Yusuf Beg, Timur’un oğlu Miranşah ve torunu Ebubekir’i üst üste iki kere yenmek (1406 ve 1408) ve eski arkadaşı Celâyirli Sultan Ahmed’i ortadan kaldırmak suretiyle (1410) Azerbaycan’da hâkimiyeti ele geçirince Timurîluların tehlikeli bir komşusu olmuştu. Üstelik Ankara Savaşı’ndan sonra dağılan Osmanlı devleti yeniden toparlanmış, vaktiyle Timur’un yüksek hâkimiyetini kabul etmiş olan Çelebi Mehmed’in faaliyetleri de Herat’ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu’da birliğin yeniden kurulmasını hoş karşılamayan Şahruh, 1416’da gönderdiği mektubunda, Osmanlı sultanını, kardeşlerini ortadan kaldırdığından dolayı kınamakta idi. Ayrıca Osmanlıların, vaktiyle Timur’un canlandırdığı Anadolu begliklerine karşı olan tutumları da hoş karşılanmıyordu. Vaktiyle Timur’a olduğu gibi şimdi de Şahruh’a Anadolu’ya gelmesi için da-

vet mektupları gönderiliyordu. Osmanlı hükümdarları ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve gazâ ile uğraşmayı tercih ediyorlardı. Zaman zaman Şahruh'un, babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile Boğazlar üzerinden Balkanlara ve Kırım'dan tekrar Azerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu. Hem İslâm dünyasında gücünü göstermek, hem de kendisine bir türlü baş eğmek istemeyen Kara Koyunlulara darbe indirmek üzere Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelmiş ise de Kara Koyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında çözümlenemeyen bir mesele olarak kaldı. Bu tehlike zamanla daha da büyüyerek, Cihanşah döneminde Kara Koyunluların ülkenin büyük bir kısmını ve başkent Herat'ı işgallerine kadar vardı.

Harita 7.1

*XV. asırda
Timurlular
ülkesinin
dağılımı.*

Kaynak:

*R. Grousset, The
Empire of the
Steppes, New
Brunswick,
1970.*

1427 yılında Herat'ta Cuma namazı çıkışında Hurufîlerin suikastinden yaralı olarak kurtulan, 1434'de oğullarından Baysungur, 1437'de İbrahim Sultan ve 1444'de Muhammed Cuki'nin ölümünü görüp üzülen Şahruh, 1446'da kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine yürüdüğü sırada Rey yakınında öldü (12 Mart 1447). Zamanında ordularının bütün savaşlarda galip gelmesine bakarak onun uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zira o, babasının hâkim olduğu ülkeleri büyük ölçüde elde tutmayı başardığı gibi, iç mücadelelere son vermiş, devletin 40 yıl daha güçlü olarak devamını sağlamıştı. Her ne kadar bu babasından kalan hazine ve tecrübeli komutan ve idareciler sayesinde mümkün olmuş ise de, onun adam seçme konusunda yetenekli bir kimse olduğu inkâr edilemez. Dindar bir hükümdar olup, tefsir, hadis, fıkıh ve özellikle tarih kitapları okurdu. Kendisi ve hanımları pek çok hayır eseri inşa ettirmişlerdi. Minyatür ve hat sanatında Tebrizli Cafer, Gıyaseddin Nakkaş, Halil Musavvir, mimaride Kivameddin, musikide Meragalı Abdülkadir, tarih yazıcılığında Hafız-ı Ebrû ve Şerefeddin-i Yezdî ve sayısı yüzleri aşan şairleriyle Herat ve oğlu Uluğ Beg'in başkanlığında Kadızâde-i Rumî, Kaşanlı Cemşid ve Ali Kuşçu'nun yürüttükleri matematik ve astronomi alanındaki çalışmalarla Semerkand, Şahruh devrinde doğuda adeta bir altın çağ yaşamıştır.

Uluğ Beg (1447-1449)

Timur'un ölümünden sonra Halil Sultan'ın Semerkand tahtından uzaklaştırılması- nın ardından (1409), Mâverâünnehr'in idaresi Uluğ Beg'e bırakıldı ve ölünceye ka- dar orada, Semerkand'da yaşadı. Paralar üzerinde ve hutbede babası Şahruh'un adı geçmekle birlikte, çağdaşı tarih yazarları onu bir vali olarak değil, bir sultan olarak görüyorlardı. 1425 tarihli bir kitabede o, daha babasının sağlığında "En büyük sul- tan, bütün hükümdarların efendisi ve yeryüzünde Tanrının gölgesi" olarak göste- rilmiş; 1427 yılında kendisine ithaf edilen bir eserde ise "Sultanların en büyüğü, en âlimi, en âdili" olarak nitelendirilmiştir.

Uluğ Bey bir hükümdar ve aynı zamanda astronomi bilgini olması ve ona ge- linceye kadar bir âlimin tahta oturduğu görülmediğinden İslam tarihçileri tarafın- dan Aristo'nun hükümdar öğrencisi İskender'e benzetilmiştir. Matematik alanında epeyce bilgisi olup, inşa ettirmiş bulunduğu Semerkand medresesindeki derslerde birkaç günde bir hazır bulunur ve bu dersleri bilimsel tartışmalar takip ederdi. Ba- zen ise medresedeki herhangi bir öğrenci ile tartışmaya bizzat girişirdi. Zira bilim- sel konuların iyice anlaşılmadan kabul edilmesi ve nezaket gereği olarak anlaşıl- mış gibi davranılmasından hoşlanmazdı. Matematikteki bilgisi yanında, astronomi- de de ispatlar yapıyor ve dersler veriyordu. Medresedeki bu bilimsel faaliyetten başka, sarayda seminer mahiyetinde bilimsel toplantılar yapılmakta idi. Hangi bi- lim dalı ele alınırsa alınsın, o alanın en seçkinlerinin toplanmış bulunduğu Semer- kand'da bilimsel çalışma yap- mak için her türlü imkân sağ- lanmış olup, müderrisler bü- yük yetkilere sahip bulun- yor, öğrencilere burslar veri- liyordu. O ve çalışma arka- daşları, çalışmalarının sonu- cunu 1437 yılında "Zic-i Uluğ Beg" adlı eserle ortaya koy- muşlar ve eser batı dillerine de çevrilmiştir. Bu eser Orta- çağ İslam dünyasında astro- nominin son sözü ve ilmin te- leskop bulununcaya dek en son derecesidir.

Timur'un bu torunu, dev- let işlerine sırt çevirerek ba- basının sağlığında veraset ko- nusu ile ilgilenmemiş, iki yıl- lık saltanatı ise mücadeleler içinde geçmiş ve oğlu Abdül- lâtif tarafından kurulan mah- kemenin gıyabında verdiği karar üzerine öldürülünce (1449), ülkede karışıklıklar daha da artmış, devlet Herat ve Semerkand merkez olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Resim 7.2

Uluğ Beg'in doğumunu gösteren minyatür.

Kaynak:

*C. Macleod;
B. Mayhew,
Uzbekistan: The
Golden Road to
Samarkand,
Hong Kong,
1999.*

Abdüllâtîf (1449-1450)

Abdüllâtîf'in idareyi ele geçirmesi ile birlikte Semerkand Uluğ Beg zamanındakinden oldukça farklı bir görünüm almıştı. Abdüllâtîf de babası gibi astronomi ve tarih ile ilgileniyor, din adamlarına ve dervişlere saygıda kusur etmiyor ve onların derslerine devam ediyordu. Onun zamanı Uluğ Beg devri ile kıyaslanacak olursa din adamları için iyi, ahali ve asker için kötü bir devir olmuştur. O, itaatte en ufak bir kusur işleyeni cezalandırırdı. Buna rağmen kendisine suikast düzenlendi. Bu teşebbüsün başında ise efendilerinin öcünü almayı görev bilen Uluğ Beg'in adamları bulunuyordu. Suikast, hükümdar, konağından sabah namazına giderken meydana geldi (8 Mayıs 1450). Kâtil suikasttan sonra kaçarak Türkistan (Yesi) şehrine gelmişti. Fakat aslında kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllâtîf'in öldürülmesinin ardından idare Abdüllâtîf'in düşmanlarının eline geçmişti. Abdüllâtîf, suikast sırasında Türkçe olarak "Allah ok teğdi!" diyerek atından düşmüş ve öldürülmüştü.

Abdullah (1450-1451)

Suikastçılar, İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı tahta oturtular. O, hazinedeki parayı askerlere dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı. Abdüllâtîf'in şiddete dayanan idaresinden sonra, nisbeten yumuşak olan Abdullah ile Şeyhülislâm'ın örnek aldıkları Uluğ Beg zamanı geri gelmiş bulunuyordu. İdarededeki bu değişiklik, özellikle din adamlarının yaşadığı Buhara'da hoş karşılanmamıştı. Abdüllâtîf'in ölüm haberi üzerine şehrin idarecileri, tutsak bulunan Ebû Said'i serbest bırakarak, ona biat etmişlerdi. Ardından Ebû Said hemen Semerkand üzerine yürümüş, lâkin yenilerek kaçmıştı. Buna rağmen Ebû Said bir süre sonra Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirmeyi başarmış, bunun üzerine 1451 yılı başında Abdullah'ın gönderdiği ordu şehri kuşatmış ise de Ebû Said, Özbek elbisesi giydirerek etrafa gönderdiği adamları ile Özbek Ebû'l Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisi çıkararak, kuşatanları aldatmayı başarmıştı. Bundan dolayı Semerkand'dan gelen ordu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fakat bu defa Abdullah bizzat kendisi sefere çıktı. Bu durumda Ebû Said, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebû'l Hayr bunu fırsat bilerek, Ebû Said ile birlikte Semerkand üzerine yürüyerek şehrin yakınlarında kendilerinden daha kalabalık olan Abdullah'ın ordusunu yenilgiye uğrattılar (Haziran 1451). Öyle ki Abdullah dahi öldürülenler arasında bulunuyordu. Gâlipler bundan sonra kolayca Semerkand'ı ele geçirerek, Ebû Said'i tahta oturtular.

Ebû Said (1451-1469)

Ebû Said'in saltanatı ise, Uluğ Beg'inkinin aksine din adamlarının hâkimiyeti devri idi. Daha başlangıçta Abdüllâtîf'in kâtilleri öldürülmüş ve böylece Semerkand'da Uluğ Beg'in 40 yıl süren hoşgörülü hâkimiyeti yerine, Ebû Said'in Taşkent'ten davet ettiği Nakşibendî tarikatı şeyhi Hoca Ahrâr'ın yine 40 yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu.

Türkistan'da bunlar olurken, Horasan ve Irak-ı Acem'de Timurlu mirzaları arasındaki çekişmelerden yararlanmaya karar veren Kara Koyunlu Cihanşah, 1458 yılında Horasan üzerine yürüyerek Herat'ı ele geçirdi. Cihanşah artık sâdece Mâverâünnehr hâkimi Ebû Said'den endişe etmekte idi. Murgab suyu kıyısında konan Ebû Said'in hareketleri Türkmenleri gerçekten endişelendiriyordu. Bu yüzden Cihanşah, Ebû Said ile barış görüşmelerine girişti. Barış sağlanmasına rağmen Ebû Said'in Herat'a doğru ilerlemesi devam etti. Onun bu cüretli hareketinin sebebi Azerbaycan'daki olaylar idi. Cihanşah, Makû kalesinde hapsedirmiş olduğu oğlu

Hasan Ali'nin kaleden kaçtığı ve Tebriz'i ele geçirip, hükümdarlığını ilân ettiğini duymuş ve bu durumda Horasan'da daha fazla kalmanın gereksiz olduğunu düşünerek, Ebû Said ile anlaşıp dönmeye karar vermişti. Cihanşah'ın Horasan'ı boşaltması, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman'ın Kara Koyunlularda kalması şartı ile barış yapıldı.

Ebû Said 1467-68 yılı kışını Merv'de geçirdi. Burada iken Cihanşah'ın Ak Koyunlu Hasan Beg tarafından öldürüldüğü haberinin ulaşması üzerine, Ebû Said İran'ın batı bölgelerini ele geçirmeye karar verdi. Esasen Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, babasının öcünü almak için Ebû Said'den yardım istiyordu. Ebû Said nihayet niyetli olduğu bu sefere çıkmak üzere kışlak yurdundan hareket ile Ak Koyunlu Hasan Beg'in yaylağı olan Karabağ'a doğru yürümüştü. Kendisine Hasan Beg tarafından birkaç kere barış teklifinde bulunulmuş ise de, o bunu kabul etmeyerek ilerlemiş, lâkin Hasan Beg'in çok iyi tanıdığı bölgelere gelince, Ak Koyunlu hükümdarı Timurlu ordusunun ikmal yollarını kesmiştir. Bunun üzerine güç duruma düşen Timurlu ordusu dağılmış, Ebû Said ise tutsak alınarak öldürülmüştür (Şubat 1469). Onun ölümüyle Timurlular Horasan'ın batısında kalan toprakları Ak Koyunlulara terk etmiş oldular.

Hüseyin Baykara (1469-1506)

Ebû Said'in ölüm haberinin ulaşmasının ardından Hüseyin Baykara şehre girdi. Onun başkenti Herat, tıpkı Ortaçağların öteki medeni merkezleri olan Şam, Bağdad, Kahire ve İstanbul gibi hem medeniyet, hem de eğlence merkezi idi. Sultan, hanedan mensupları, ordusu ve şehir halkı kendilerini tamamen eğlenceye kaptırmışlardı. Fetih ve sefer düşüncesi artık kalmamış olup, devlet sınırlarının genişlemesi, gelirlerin artması da söz konusu olmuyordu.

Hüseyin Baykara'nın başlangıçta Şiîliğe eğilimi vardı. Bu bakımdan 12 İmam'ın adına Şiî hutbesinin okunmasına da izin vermişti. Fakat zamanla, özellikle Ali Şir Nevaî'nin tesiri ile tekrar Sünniliğe dönmüştür. Zamanında siyasî, idarî ve malî güçlükler hiç eksik olmadı. En büyük sıkıntı ise malî hususlarda idi. Buna çare bulmak için çeşitli kimseler vezirlik makamına getirildiler. Zaman zaman iki kişi aynı anda vezirlik makamına getirildi ise de, iki vezirin iş başına gelmesi de beklenenin aksine devlet işlerinde aksaklık ve vezirler arasında uyuşmazlığa yol açtı.

Onu meşgul eden en önemli iç meselelerden biri ise oğullarının ayaklanmaları olmuştur. 1500 yılı yazında o, yeniden ayaklanan oğlu Muhammed Hüseyin'e karşı Astarabad'a yürüdü. Halbuki bu sırada Özbekler Semerkand'ı ele geçirmeye çalışıyordu. Muhammed Şibanî, Semerkand'ı zapt ederek, buranın hâkimi Sultan Ali'yi öldürttü. Daha sonra, geçici bir süre için burasını geleceğin Hindistan Timurlu hükümdarı Babür'e bırakmak zorunda kaldı ve nihayet 1501 yılında Semerkand'ı kesin olarak ele geçirdi.

1501 yılında Ali Şir Nevaî'nin ölümünün ardından Hüseyin Baykara ve Herat pek az yaşayabildiler. Şibanîlerin zaferini kolaylaştıran ve Babür'ün hatıralarında söz ettiği, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1506) birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın birlikte, ortak olarak sultan ilân edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Mâverâünnehr'de durumunu güçlendiren Muhammed Şibanî, 1507 yılında Herat'ı da ele geçirdi. Bu medeniyet merkezinde Babür'ün ifadesine göre "dünya görmemiş olan köylülük" hüküm sürmeye başlamıştı. Fakat aslında ahlak anlayışları çöküntüye uğramış, canlılığını kaybetmiş bir şehir topluluğunun bozkırdan gelen yıpranmamış, diri Özbekler karşısında tutunmaları zaten beklenemezdi.

XVI. yüzyıl Timurular için felâket devri oldu. Göçebe Özbekler, bu yüzyılın başında önce Harezmi ve Mâverâünnehr'i, ardından Herat'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler (1507). Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Muhammed Şibanî'yi öldürmesinden yararlanan Babür'ün bütün gayretlerine rağmen Mâverâünnehr ve Harezmi bölgeleri Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak, Timurlu sülâlesi ancak Babür'ün Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını sürdürebildi.

SIRA SİZDE

Timurluların çöküşünü hazırlayan sebepler nelerdir?

TİMUR VE TİMURLULAR DÖNEMİNDE UYGARLIK

İmar Faaliyetleri

Timur, Semerkand'ı imara çok önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirdiği ustalara Semerkand civarında yeni yerleşme yerleri kurdurmuş, bağ ve konaklar inşa ettirmişti. Timur ve hanedan mensuplarından bazılarının gömülü olduğu Gur-i Mir adlı türbe Timur tarafından inşa edilmişti. Onun inşa ettirdiği eserlerin en önemlilerinden biri ise Ahmed-i Yesevî hankâhıdır. Timur'dan sonra Şahrüh zamanında devlet merkezinin Herat olması bu şehrin yükselmesini sağladı. O, Moğol istilâsı sırasında tahrip edilmiş olan Merv şehrini yeniden inşa ettirmişti. Uluğ Beg'in inşa ettirdiği eserler olarak Buhara medresesi, Semerkand medresesi ve Kûhek tepesi eteğindeki ünlü rasathane sayılabilir. Hüseyin Baykara devrinde Herat, kültür ve sanat merkezi olarak zirveye ulaştı. O, burada medrese, hankâh ve darüşşifa inşa ettirdiği gibi, Ali Şir Nevâî de Herat ve çevresinde 370 tane hayır eseri inşa ettirerek, bunları idare için bir vakıf kurmuştu. Bu gibi imar faaliyetlerine hanımların ve beglerin de katıldıklarını biliyoruz.

Ticari Faaliyetler

Tahripkârlığına rağmen Timur, ticaretin devlet için büyük bir gelir kaynağı olduğunun farkında idi. Semerkand'da pek çok dokuma atölyesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Clavijo'nun ifadesine göre Timur, başşehrini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için ticareti daima teşvik etmişti. Bu düşünce iledir ki, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda "Karşılıklı olarak tüccarların gelip-gitmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığını" ifade ediyordu. Tüccarları koruma siyaseti Şahrüh zamanında da devam etti. Zira bununla ilgili ifadeler biz onun Çin'e ve Memlûk sultanına gönderdiği mektuplarında da rastlıyoruz.

Tebriz ve Sultaniye'nin ticarî önemi, İlhanlılar zamanında olduğu gibi, Timurlular zamanında da devam etti. Sultaniye uluslararası bir pazar durumunda idi. Burada biriken pek çok ürün Müslüman tüccarlardan başka Ceneviz ve Venedikli tüccarlar vasıtasıyla Trabzon, Kefe ve Suriye üzerinden Avrupa'ya sevk ediliyordu. Güneydeki Hüzmüz'ün de uluslararası ticaretin önemli bir merkezi olduğu anlaşıyor. Güney İran'daki Yezd şehrinde ise bol miktarda şeker kamışı üretildiğinden şeker imalathaneleri bulunuyordu. Ülkenin en iyi dokumaları da buradan her yana gönderiliyordu. En canlı ticaret merkezlerinden birisi ise Kabil olup, Hint mallarının pazarı ve dağıtım merkezi durumunda idi. Kuzeyde ise aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu. Burada Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden getirilen ürünlerin, özellikle deri ve kürk gibi ürünlerin ticareti büyük önem taşıyordu.

Timur ve Timurlular zamanında ticarete de çok önem verildi. Semerkand'da pek çok dokuma atölyesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Tebriz ve Sultaniye önemli ticaret merkezleriydi. Güneydeki Hüzmüz de uluslararası ticaretin önemli bir merkeziydi. Kabil ise, Hint mallarının pazarı ve dağıtım merkezi durumunda idi. Kuzeyde aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu; Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden getirilen ürünler, özellikle deri ve kürk alınıp satılıyordu. Devlet merkezi Herat ise devletin gelirlerinin ve servetin biriktiği yerd.

Kökenleri Uygurlara uzanan, Moğollar devrinde canlandırılan, devlet sermayesine dayalı ortaklık kurumu, bu devirde de varlığını sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkânlar sağlanıyor, hatta Tarhanlık verilerek vergilerden muaf tutulup, hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet istememesi ve hayvanlarına dokunmaması buyruluyordu. Hissedarları arasında hükümdar ailesi ve ileri gelenlerin bulunduğu bu ortaklıklarda faizli kredi usulü de uygulanmış, bu ise şeriata aykırı görüldüğünden zaman zaman anlaşmazlıklara ve ulemânın muhalefetine yol açmıştır.

Başkent olmasından dolayı Herat, devletin gelirleri ve servetin biriktiği yerd. Ebû Said döneminde büyük bir ticaret merkezi haline gelen şehirde büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmış, hatta hükümdar zaman zaman onlardan borç alma yoluna gitmiştir. Ardından Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta biriken servet, her türlü iktisadi faaliyetleri de artırmış, eski çarşı ve pazarlar yeni ilâvelerle büyütülmüştü. Herat'a bağlanan ticaret yolları üzerinde bu devirde yeni yeni ribatlar yapılmış olması bunun en büyük delilidir.

Edebiyat

Timur, pek çok hükümdarda mevcut bulunan başarılarının yazılarak, şahsının ebedileşmesi arzusu taşıdığından seferleri sırasında günlük tutturuyor ve tarih yazıcılığını teşvik ediyordu. Şamî ve Yezdî'nin *Zafernâme*'leri bu teşvik sonucu ortaya çıkmış olup, Timur'un hayatını öğrenmek için başvurulması geren en önemli kaynaklardır. Şahruh devrinin en büyük tarih yazarı şüphesiz Hafız-ı Ebrû'dur. Abdürrezzak-ı Semerkandî, Mirhond ve Handmir son dönem Timurlu tarihini öğrenebilmek için önemli kaynaklar olup, Farsça yazılmışlardır.

Bu devirde Farsça şiir artık gerilemeye yüz tutmuş olup, başlıca temsilcileri olarak Şirazlı Hâfız (ölm. 1390) ile Câmi (ölm. 1492) sayılabilirler. Zengin şehir merkezlerinde, İran şairlerini tanımış olan Timurlu mirza ve begleri, kendi dilleri ile de şiirler yazılmasını arzu ediyorlardı. Bu arzu ve teşvik kısa zamanda ürünlerini verdi. XV. yüzyıl Çağatay edebiyatının zaman bakımından ilk önemli siması olan Sekkakî'nin Divan'ı bize kadar gelmiştir. Onun kaside ve gazelleri ilk ürünler olmasından dolayı değerli olup, o, bir şiirinde "Dünya benim gibi bir Türk şair, senin gibi (Uluğ Beg) bir âlim hükümdar ortaya koymadan önce, felek daha uzun yıllar dönmeye devam edecektir" diyor. Timur'un torunu Mirza İskender adına yazdığı *Mabzenû'l-Esrâr* adlı mesnevisi ile tanınan Harezmi Haydar, Türkî Gûy (Türkçe söyleyen) lâkabı ile şöhret kazanmıştı. XV. yüzyılın ilk yarısının en güçlü şairi Lütfî idi. O, kaside, gazel ve tuyuk gibi nazım çeşitlerinin hepsini başarı ile kullanmıştı. Şairleri himaye eden bu mirza ve beglerin kendileri de Türkçe şiir yazıyorlardı. Bunlar arasında Seyyid Ahmed, İskender, Bediüzzaman, Şah Garib, Sultan Ahmed ve Ebû Bekir mirzalara ait eser veya parçalar bizce bilinmektedir.

Bazı begler adına Uygur alfabesi ile eserler çoğaltıldığı da görülmektedir. *Babtiyarnâme*, *Miraçnâme*, *Kutadgu Bilig* ve *Tezkire-i Evliyâ* gibi eserlerin o devirde Uygur alfabesi ile yazılmış örnekleri günümüze kadar gelmişlerdir.

XV. yüzyılın ilk yarısında gelişen Çağatay edebiyatı, yüzyılın ikinci yarısında da bu gelişmesini sürdürdü. Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevaî bu devirde devletin hem siyasî idaresine, hem de kültür hayatına damgasını vurmuş olan şahsiyetlerdir. Ali Şir Nevaî, hayatının sonlarına doğru yazdığı *Mubakemetü'l-Lügateyn* adlı eserinde, kelime zenginliği ve ifade kabiliyeti bakımından Türkçenin Farsçadan çok üstün olduğunu ilk defa söylemek cesaretini göstermiş ve Türk şairlerini Türkçe yazmaya teşvik etmiştir. Bu bakımdan da o, Türkçeyi Farsçadan geri kalmayan bir kültür dili haline getirmeye çalışmıştır. Bu gayreti sonucunda Nevaî,

Türkçenin sadece bir şiir dili değil, nazım ve nesrin her çeşidini ifade gücüne sahip, Farsça ile her hususta rekabet edebilecek bir kültür dili olduğunu gösterecek eserler meydana getirdi. O, serveti, siyasi gücü ve eserleri ile Herat'ta sanatkarların kutbu durumuna yükselmiş olup, ünü Türkistan'dan Balkanlara kadar bütün Türk yurtlarında yayılmıştı. Nevaî dili, yüksek bir edebi dil olarak kabul edilmiş, eserlerini tanımak edebî kültürün tamamlanması için gerekli sayılmış ve eserleriyle ilgili bir takım sözlük ve antolojiler düzenlenmiş, eserlerine daha sağlığında nazireler yazılmıştır. O devrin Herat'ı, sadece Horasan ve Türkistan'ın medeni merkezleri ile değil, Şiraz, Bağdad, Tebriz, Kahire, Bursa, İstanbul ve Kazan gibi şehirlerin edebi çevreleri ile de temas halinde idi.

Resim ve Süsleme

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdad ve Tebriz'deki Celâyirli okulu ile Şiraz okulu gösterilmektedir. Timur buraları ele geçirdikten sonra, bu şehirlerdeki sanatkarların bir kısmını Semerkand'a götürmüştür. Bu sanatkarlara ait mimari eserler ve onların duvarlarını süsleyen bazı duvar resimlerinin varlığı kaynaklarda kaydedilir. Çağdaş tarih yazarı İbn Arabşah, Timur'un bazı saraylarında onun savaş meydanları, şehir kuşatmaları, seferleri, zaferleri ve eğlence meclislerinin tasvir edildiği resimlerden söz eder. Aynı yazar Timur devrinin en büyük nakkaşı olarak Bağdadlı Abdülhayy'ı saymaktadır.

Timur'un ölümünün ardından karışıklık yılları sona erince, bu sanatkarların bir kısmı Herat'ta toplanmışlardı. Buna rağmen Bağdad, Tebriz ve Şiraz gibi eski merkezler faaliyetlerini tamamen durdurmamışlardı. Resim sanatı Şiraz'da Mirza İskender zamanında devam ettiği gibi, onun ölümünden sonra diğer Timurlu mirzaları ve Türkmen hanedanları Kara ve Ak Koyunlular zamanında da faaliyetini sürdürdü.

Kendisi de hattat olan Şahrüh'un oğlu Baysungur, Herat'taki konağını adeta bir sanat akademisi haline getirmişti. Tebrizli Cafer'in 1427 tarihli bir raporu bize burada çalışanlar ve çalışmalar hakkında ilgi çekici bilgiler veriyor. Anlaşıldığına göre, burada 100'den fazla sanatkar çalışıyordu ve herkeste mesleğinde en iyi, en büyük olma arzusu yaygın bir hal almış, bunun sonucu olarak Timurlu resim sanatı büyük ilerleme kaydetmişti.

Baysungur'un ölümünden sonra da bu çalışmaların devam ettiği anlaşılıyor. Zira daha sonra Hüseyin Baykara ve Nevaî'nin şahsında yeniden koruyucu bulan sanatkarlar ortaya çıkmış, minyatür sanatında bir yenilik yapmayı başaran Bihzad yetişmişti. O, daha sonra Safevîlerin yanına giderek, yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim sanatının devamlılığını da sağlamıştır.

Musiki

Timur'un seferleri sırasında ele geçirerek Semerkand'a gönderdiği sanatkarlar arasında bazı çalgıcı ve okuyucular da bulunuyordu. İbn Arabşah Timur devri okuyucuları arasında Abdüllâtif, Mahmud, Celâleddin ve Meragalı Abdülkadir'in adlarını vermektedir. Clavijo'nun etrafıca anlattığı gibi, kadın ve erkeklerin katıldığı toylar veriliyor, bu arada çalgılar çalınır, şarkılar söyleniyordu. Bu devirde musikide özellikle iki kişinin adından daima zamanın en büyük üstadları olarak söz edilir. Bunlardan biri Endicanlı Yusuf, diğeri ise musiki nazariyeleri ilmindeki bilgisi ile tanınan Meragalı Abdülkadir idiler. Sesinin güzelliğini işiten Şahrüh'un oğlu İbrahim Sultan, Endicanlı Yusuf'u defalarca kardeşi Baysungur'dan yanına Şiraz'a istemiş ise de bu isteği yerine getirilmemiş idi. Meragalı Abdülkadir'e gelince o, Ti-

mur'un Bağdad'ı ele geçirmesi üzerine Semerkand'a gönderilmiş, Timur'un ölümünden sonra ise Herat'ta yaşamış ve eserlerini de burada kaleme almıştır. Onun çocukları daha sonraları Osmanlı ülkesinde de musikişinas olarak tanınmışlardır.

Timurlular devrinin kültür merkezi Herat, XVI. yüzyılın başında önce Timurlular ile Şibanîler ve ardından da Şibanîler ile Safeviler arasındaki mücadeleler sonucunda eski ihtişamını kaybetti. Öyle ki Timurluların sona ermesinden henüz 5-10 yıl geçmeden kültür ve sanat merkezi olarak Herat'ın artık hiçbir önemi kalmamıştı.

HİNDİSTAN TİMURLU İMPARATORLUĞU (1526-1858)

Babür ve İmparatorluğun Kuruluşu

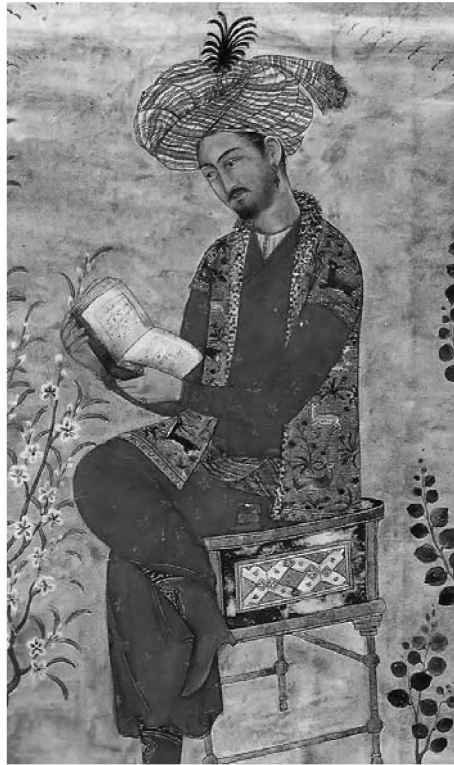
Timur soyundan gelen ve Hindistan Timurlu İmparatorluğunun kurucusu olan Zahirüddin Muhammed Babür, 1483'te Fergana'nın Andican şehrinde doğdu. Timurlu hükümdarı Ebû Said'den sonra Timurlular Devleti parçalanmış, Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza bu parçalanmada Fergana hükümdarı olmuştu. Ömer Şeyh Mirza, komşu beglerden ikisinin saldırısı sırasında ölünce (1494), onbir yaşındaki oğlu Babür hükümdar oldu.

Babür'ün Hindistan'da kurduğu İmparatorluk İngilizceye "Mughal" (veya eski yazılışıyla "Mogul") olarak geçmiş ve öyle yerleşmiştir. Türkçede kullanılan "Türk-Moğol İmparatorluğu" tabiri bu kullanımdan esinlenmiş olmalıdır. Moğollarla bazı alakaları olmakla beraber, Timurlular ve onların Hindistan'daki uzantıları Moğol değildiler. Dolayısıyla, Hindistan'da İmparatorluk kuran bu sülale için "Türk-Moğol" yerine "Timurlu" veya "Babürlü" tabirlerini kullanmak daha doğrudur.

DİKKAT

Babür, Maverâünnehir'deki begler arasında çıkan savaşlarda Semerkand'ı iki defa aldı ise de, sonunda Özbek hanı Şibanî (Şeybanî) Han'a bırakmak zorunda kaldı. Semerkand ve Fergana'yı kaybettikten sonra Pamir Dağları tarafına çekildi ve bir müddet burada ordusuz ve tahtsız yaşadı. Babür, burada gelişmeleri dikkatle takip ediyor ve fırsat kolluyordu. Şibanî Han'ın mağlup ettiği Timurlu beglerinden bazıları kaçıp onun etrafında toplandılar. Böylelikle bir ordu oluşturan Babür, 1504'te Hindu kuş'u geçerek Kâbil şehrini ele geçirdi. Ama Babür'ün gözü hâlâ ata toprağı olan Semerkand, Fergana ve Herat'taydı. Ancak, Şibanî Han'ın Hive ve Belh şehirlerini ele geçirdikten (1505) sonra Herat'ı da alması (1507) onun kuzeydeki topraklara dönme ümidini zayıflattı. Aynı yıl Şibanî Han'ın Kandahar'a yaptığı bir saldırıyı bertaraf etti ve Kâbil'de padişah ol-

Resim 7.3

Babür'ü kitap okurken gösteren minyatür.

Kaynak:

Minyatürü k Babur-name, Samarkand, 1969.

du. Bu sırada İran'daki Safevî Türk Devleti ile Özbekler arasında da bir mücadele vardı. Şah İsmail, 1510 yılında Merv yakınlarında yapılan bir savaşta Özbekleri mağlup etti. Şibanî Han bu savaşta öldürüldü.

Özbeklerin yenilmesi, Babür'ün kuzeye, Fergana'ya dönme ümitlerini yeniden alevlendirdi. Şah İsmail ile ittifak yaparak Özbekler üzerine sefer yaptı ve Semerkand'ı ele geçirdi (1511). Bunu takip eden yıllarda Şah İsmail'in Osmanlılarla meşgul olması sebebiyle Özbeklerle tek başına mücadele etmek zorunda kaldı. Daha güçlü olan Özbek kuvvetleri karşısında bu bölgede daha fazla tutunamadı ve Semerkand'ı terk etmeye mecbur oldu.

Ata topraklarını ele geçirmekten ümidi kesilen Babür, bundan sonra tamamen Hindistan'a yöneldi. Timur'un torunu olarak Hindistan'a sahip olmayı meşru bir hak olarak görüyordu. Bölgedeki şartların elverişli olmasından da yararlanarak Hint seferine çıktı. 1526'da Panipat'ta yapılan meydan savaşında Delhi Sultanı İbrahim'i mağlup ederek Delhi ve Agra'yı ele geçirdi. Askerlerinin sayısı az olmasına rağmen galip gelmesindeki en önemli etkenlerden biri Osmanlılardan aldığı ateşli silahlara sahip olmasıydı.

Resim 7.4

Keyifli Babür meşale ile at üstünde.

Kaynak:
Minyatüri k
Babur-name,
Samarkand,
1969.

Babür, merkezi Agra olmak üzere kuzey Hindistan ve Afganistan'da büyük bir devlet kurdu. Panipat savaşından bir sene sonra büyük bir kuvvetle harekete geçen Rajputları yine topçu teşkilatının desteği ile Agra civarında mağlup ederek hâkimiyetini pekiştirdi. Bunu takip eden üç yıl içinde bütün kuzey Hindistan'a hâkim oldu. 1530'da hastalandı. Oğlu Hümayun'u vâliyaht tayin ettikten biraz sonra öldü.

Şurasını da unutmamak gerekir ki, Hindistan'a yönelmek Babür için bir mecburiyetti. Bu ülkenin iklimine, yiyeceklerine ve farklı kültürüne alışmak onun için epeyce zor olmuştur. Yazdığı hâtıra kitabında bu duygularını açıkça ifade etmiştir. Maiyetindeki adamlarını ve ordusunu da bu-

rada tutabilmek epeyce zor olmuştur. Onlar bu seferi geçici bir hadise gibi görüyor, bir an evvel memleketlerine dönmek istiyorlardı. Ancak, Babür'ün inatçı iradesi ve kararlılığı onların buraya alışmak ve artık burayı yurt tutmak durumunda oldukları gerçeğini kabul etmelerini sağladı.

Babür, birbiriyle mücadele edip duran küçük devletlerin olduğu Hindistan'da güçlü ve üç asırdan fazla devam edecek olan büyük bir imparatorluğun temellerini attı. Çok farklı dillerin konuşulduğu ve siyasi parçalanmışlığın hüküm sürdüğü Hint kıtasında siyasi birlik ve güvenlik sağlandı, istikrarlı bir yönetim hâkim oldu. Aynı zamanda, hayat ve toplum anlayışında bir kültür birliği sağlandı.

Babür, dünya tarihinin çok nadir ve seçkin hükümdarlarından. Hayatı çeşitli zorluklarla geçmiş, zaman zaman ülkesiz, ordusuz, etrafındaki çok az insanla mücadele etmek zorunda kalmış olmakla birlikte, dişiyle tırnağıyla kazandığı başarılar sayesinde büyük bir devlet bina etmeyi başarmıştır. Çok iyi bir asker ve idareci olduğu kadar, edebiyatta ve sanatta incelmış zevklere ve kültüre sahipti. Türkçe olarak yazdığı şiirler Çağatay edebiyatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Ama onun asıl önemli eseri, *Vekâyi* veya *Bâbürnâme* adıyla tanınan kitabıdır. Hatıra, günlük ve seyahat izlenimlerinden oluşan bu eserde özel hayatının en gizli noktalarını, kusur ve zaafalarını büyük bir cesaret ve doğrulukla anlatmış, zor zamanlarını, korktuğu ve kaçmak zorunda olduğu anları yazmaktan çekinmemiştir. Ayrıca, Timuruların Maveraünnehr tarihi, çağdaşı olan bazı şahsiyetlerin (babası Ömer Şeyh Mirza, Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevaî) biyografileri ile Hint ülkesi hakkındaki izlenimlerini yazdığı kısımlar da çok zengin bilgiler içermektedir. Bu yönleriyle eser, otobiyografi türünde dünya klasiklerinden sayılmaktadır. Hatıra yazma alışkanlığı kendisinden sonra da devam ettirilmiştir. Kızı Gülbeyden Begüm'ün *Hümâyunnâme*'si, Cihangir'in *Tüzük-i Cihangirî*'si ve hatta yeğeni Mirza Haydar Duglat'ın *Tarib-i Reşidî* adlı eserinin hatıra içeren kısımları bu çerçevede değerlendirilmektedir.

Babür, mahir bir asker ve idareci olduğu kadar, edebiyat ve sanatta da son derece yüksek bir kültüre sahipti. Türkçe olarak yazdığı şiirler ve özellikle *Vekâyi* veya *Bâbürnâme* adlı eseri otobiyografi türünde dünya klasiklerinden olup Çağatay edebiyatının en güzel örneklerindendir. Günlük ve hatıra tarzında yazdığı bu eser, kendi devrinde ve sonraki dönemde örnek oluşturmuştur.

Bâbürnâme hakkında ayrıntılı bilgiyi Ömer F. Akün'ün, *TDV İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Bâbürnâme" makalesinde bulabilirsiniz.

K İ T A P

Yükseliş Dönemi

Babür'ün ölümünden sonra yerine geçen oğlu Hümayun zamanında Güccarat ve Bengal'de isyanlar baş gösterdi. Hümayun, Afganlı bir sülaleden gelen Şir Şah karşısında iki kere (1539-40) yenildi ve Delhi'yi terk ederek Lahor'a çekilmek zorunda kaldı. Şirşah'ın güçlenmesi karşısında, kendisi ve kardeşleri (Hindal Mirza ve Kâmrân Mirza), Safevîlere sığındılar; 15 yıl boyunca sürgün hayatı yaşamak zorunda kaldılar. Bu sırada Afganlı Şir Şah kuzey Hindistan'da önemli bir güç olarak yükseldi; ülkenin vergi ve mali sisteminin temellerini attı. 1545'te yerine geçen yetenekli oğlu da babasının sistemini devam ettirdi. Ancak, onun ölümü üzerine Afganlıların ileri gelenleri birbirine düştüler. Bu durum Hümayun'un 1555'te yeniden Hindistan'a dönmesine imkân verdi. Hümayun, bölünmüş Afganlıları bertaraf ederek Hindistan'ın kuzeyinde (Delhi ve Agra'da) Timurlu hâkimiyetini yeniden tesis etti.

Hümayun'un çok geçmeden vefat etmesi üzerine 14 yaşındaki oğlu Ekber (1556-1605) tahta geçti. Çocuk yaşta birinin tahta geçmesini fırsat bilen Afganlı Adilşah büyük bir ordu ile harekete geçti ve Delhi'yi aldı ise de, Şii bir Türk olan Bayram Han'ın cesur girişimleri sayesinde Afganlı tehlikesi bertaraf edildi. 1560'da, Panipat'ta düşman ordusunu mağlup eden Ekber, Delhi'yi yeniden ele geçirdi. Uzun süren hükümdarlığı sırasında Hindu Rajputların direnişini kırdı. Bazen diplomatik yollara başvurarak, bazen de askerî güç kullanarak bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdi. 1567'ye gelindiğinde, Ekber Kuzey Hindistan'ın tartışılmaz hükümdarıydı. Uzun süren hükümdarlığı sırasında imparatorluğu genişlemeye devam etti. Ekber, 1573'te güçlü Güccarat Sultanlığı'nı topraklarına kattı ve Rajput devletlerinin çoğunu tâbi kıldı. 1576'da Bihar ve Bengal'deki Afgan kalelerini ele geçirdi. 1585'te, Özbek tehdidi altında olan kuzeybatıdaki dağlık bölgede Timurlu gücünü yeniden tesis etti; Kâbil'i denetim altına aldı, Keşmir'i zapt etti. 1595'te Kandahar'ı Safevîlerin elinden aldı. 1600'de Ahmednagar'ı ve Müslüman Dekkan devletini topraklarına kattı. Böylelikle, Hindistan'da Delhi Sultanlığı'ndan beri en geniş İmparatorluğu meydana getirmiş oldu.

Ekber, Hindistan Timuruları içinde, ılımlı ve birleştirici felsefesi ile dikkati çeken bir şahsiyet ve hükümdardır. İslamın sezgisel yorumu olan tasavvufa ve tasavvuf ehline özel bir ilgi vardı. Hindistan'daki bütün inançlara saygı esasına dayanan bir siyaset izledi. Sadece Sünnî İslam'ın temsilcisi olmadı. Bütün mezhepler ve dinler arasında karşılıklı bir anlayış ve müsamaha duygusunun yerleşmesi için çaba gösterdi. Farklı görüşleri uzlaştırmak için çeşitli inançların temsilcilerini bir araya getiren düzenli toplantılar yaptı.

Ekber, az kullanılan toprakların aktif bir şekilde kullanılmasını teşvik eden bir sistem yerleştirdi. Malî işleri (Müslüman veya Hindu olmasına bakmaksızın) becerikli ellere teslim ederek ve etkili bir vergilendirme yoluna giderek devlet gelirlerini artırdı. Bu sayede, birçok şehirler kurarak ve eserler ortaya koyarak ülkeyi bayındır bir hâle getirdi. Yönetimde ve malî işlerde yeni düzenlemeler yaptı, sağlam kanunlar koydu, rüşveti engellemek için güçlü tedbirler aldı. İmparatorluk genişleyip daha fazla Hindu tebaaya sahip olduktan sonra, Hinduları da devlet yönetimine katan, katılımcı bir siyaset takip etmeye özen gösterdi. Hinduları malî işlere getirmek ve askerî komutanlar olarak tayin etmek suretiyle devlete bağlamayı bildi; Rajput şeflerinin disiplinli insan gücünden ve askeri yeteneklerinden yararlandı. Rajput prensesleriyle yapılan evlilikler yoluyla onların Timurlu hanedanıyla yakınlaşmasını sağladı.

İslam'ın sezgisel yorumuna eğilimli olduğu anlaşılan Ekber, tasavvuf ehline ve özellikle Çiştî tarikatına büyük bir hürmet gösteriyordu. O aynı zamanda bütün mezheplere ve dinlere karşı müsamahalı bir tavır sergiledi. Sadece Sünnî ve Şîî inançlarına değil, Hindistan'daki bütün diğer inançlara saygı esasına dayanan bir siyaset izledi. Müslüman olmayan tebaadan alınan cizye vergisini kaldırdı. Her bir dinî topluluğun temsilcilerinin taleplerine dikkat ve ilgiyle kulak verdi. Müslüman olmayanlara karşı herhangi bir baskı uygulanmasına izin vermediği gibi, onların tapınaklar inşa etmelerinde maddi yardımlarda bulundu. Evli olduğu Hindu Rajput prenseslerinin sarayda kendi dinî inançlarının gereklerini yerine getirmelerine izin verdi. Din konusundaki farklı görüşleri uzlaştırmak ve karşılıklı anlayış geliştirmek amacıyla düzenli toplantılar yapıyor, çeşitli görüşlerin temsilcilerini bir araya getiriyordu. Başlangıçta İslâmiyetin değişik görüşlerinin temsilcilerinin katıldığı bu toplantılara, daha sonra diğer dinlerin temsilcilerini de kattı. Kendisi de değişik inançları araştırıp anlamaya çalışıyordu. Ekber, bir zaman sonra hakikati anlama yolunda geliştirdiği bazı tecrübelerine dayanarak bir tür tarikat oluşturdu; saray çevresinden bazı kimseler ona hem bir hükümdar hem de dinî lider olarak bağlandı.

Oğlu Cihangir (1605-1627) babasının dinî siyasetini genel olarak devam ettirdi. Onun zamanındaki en önemli gelişme Avrupalıların Hindistan'daki faaliyetlerini artırmalarıdır. Hollandalı, Portekiz, Fransız ve özellikle İngilizlerin Hindistan'daki yerleşmeleri ve ticari faaliyetleri arttı; Hindistan'ın zenginliklerinden yararlanmak için birbiriyle rekabet eden Avrupalılar, Timurlu sülalesinden ticarî imtiyazlar ve kolaylıklar elde etmek için yarışıyorlardı. Cihangir dönemindeki bir başka vaka ise Farslaşma eğiliminin artmasıydı; oğullarına Hüsrev ve Perviz, torununa Dârâ adlarını koymuş olması bunun bir göstergesidir.

Şahcihan (1627-1658) döneminde devletin sınırları genişledi; Dekkan'da bazı yerler alındı. Onun zamanı nispeten huzur ve sükûn içinde geçti. İmar faaliyetlerine önem verildi; Delhi dünyanın en gösterişli şehirlerinden biri hâline getirildi. Agra'da Tac Mahal, Delhi'de Cuma Mescidi gibi muhteşem eserler inşa edildi. Ekber zamanındaki kültür siyaseti bir dereceye kadar devam ettirildi; bazı Hindu eserleri tercüme edildi. Din alanında, Sünnî İslam merkezli bir eğilim kendini gösterdi; İslam dinine dönmeler teşvik edildi, Şîîlere karşı baskıcı bir tavır sergilendi. Şahcihan'ın hastalanması üzerine, kardeşler arasında mücadele başladı. Evrengzîb bu mücadeleyi kazanarak tahta geçti.

Yarım asır hükümdarlık yapan Evrengzîb (1658-1707) son büyük Timurlu hükümdarıdır. Dedesi Ekber'in hoşgörüsünün aksine, Evrengzîb sofu dindar, hatta mutaassıp bir şahsiyetti. Şîîlerin Muharrem âyinlerine karşı tedbirler aldığı, Hindu festivallerine kısıtlamalar getirdiği ve içkiyi yasakladığı bilinmektedir. Onun zamanında Hindistan'ın batı tarafında yer alan dağlık Maharaştra (Maharatar) ülkesi,

Sivaci adında bir Hindu şefin başkanlığında birleşti. Evrengzîb uzun bir süre onun çıkardığı sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Sivaci ile yapılan mücadele çok kanlı geçiyor fakat kesin bir sonuç alınamıyordu. Teşkilatçı bir şahsiyet olan Sivaci, hafif silahlı ordusuyla ani ve hareketli saldırılarda bulunuyor, sıkıştığında bir yolunu bulup kurtulmasını biliyordu. Bu olaylar sırasında Evrengzîb açıkça Hindu karşıtı bir siyaset izledi; onların din okullarını kapattı, bazı tapınaklarını yıktırdı. Bunlardan birinin yerine Evrengzîb camiini yaptırdı (1669). Bunu izleyen yıllarda Satnam mezhebindeki Hindular isyan ettiler. Evrengzîb, Hindu unsurlara karşı tutumunu sürdürdü ve 1679'da Hindulara yeniden cizye vergisini koydurdu. Hindu inancında olan devlet adamlarını yönetim kademelerinden uzaklaştırdı veya daha alt mevkilerde görev verdi. Onun bu siyaseti Hindu isyanlarına zemin hazırladı.

Evrengzîb, Hindistan'a tamamen hâkim olmak amacını hedeflemişti. Âdilşah ve Kutupşah devletlerini ortadan kaldırdı. İngilizlerin ve Portekizlilerin ilerlemelerini başarıyla durdurdu, İmparatorluk aleyhinde hareket eden Şû Bıçapur ve Golkonda devletlerini ortadan kaldırdı. Bununla beraber, uzun süren çatışma ve isyanları bastırma faaliyetleri imparatorluğu yormuş, kaynakları bitme noktasına getirmişti. Evrengzîb'in son yirmi yılı Dekkan'daki mücadelelerle geçti. Özellikle, 1690'larda, imparatorluktaki çatışmalar yeni ve daha tehlikeli bir aşamaya girdi. Saltanatının sonunda, bu sorunlar Pencap'taki Timurlu gücüne karşı büyük bir tehdit durumu na geldi. 1707'de öldüğünde devlet ciddi bir şekilde sarsılmış bulunuyordu.

Zayıflama ve Çöküş Devri

Evrengzîb'in ölümünden sonra imparatorluk hızla gerileme içine girdi. Yerine geçen Bahadır Şah, bazı başarılarına rağmen, imparatorluğu toparlayamadı. Nasırüddin Muhammed (1719-1748) zamanında ise Afganlı Nadir Şah'ın istilası Timurlu devletini darmadağın etti. 1738-39 yıllarında Nadir Şah, Kâbil ve Delhi'yi işgal etti ve yağmaladı; birçok kıymetli eşyayı ve eseri alıp İran'a taşıdı. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Afganlıların başına geçen Ahmed Şah Durrânî Hindistan'ın kuzey batısından girerek Pencâb'ı yağmaladı ve Babürlüler ordusunu Sirhind'de mağlup etti (1748). Bu olayın üzerinden çok geçmeden Nasırüddin Muhammed vefat etti.

Onun ölümünden sonra ülke iyice çöküntüye yüz tuttu. Giderek güçlenen Sihler ülkenin kuzey batısındaki Pencâb'ın tamamını ele geçirdiler. Bu sırada ortaya çıkan önemli bir gelişme de İngiliz Ticaret Şirketinin güç kazanmasıydı. İngiliz tüccarlarından oluşan ve vaktiyle belli şehir ve iskelelerde ticarethane açma izni almış olan bu şirketin yöneticileri, ülkedeki zayıflık ve karışıklıklardan yararlandılar; ordu ve donanma oluşturdular. Hindistan'ın çeşitli yerlerinde topraklar edinerek yerleştiler. Portekiz, Hollanda ve Fransız şirketlerini savaşla yenerek Hind ticaretini ellerine geçirdiler.

1800'lü yılların başında Timurlular artık İngiliz Ticaret Şirketinin nüfuzu altına girmiş bulunuyorlardı. İmparatorluğun hemen her yeri karışıklık içindeydi. Delhi'deki merkezî otoritenin çökmesiyle, ülkenin çeşitli yerlerinde Hindu devletleri ve Müslüman prenslikler ortaya çıktı. Son Timurlu hükümdarı II. Bahadır Şah tahta çıktığı zaman, Delhi'ye kadar bütün ülke İngilizlerin eline geçmiş bulunuyordu. Bahadır Şah, İngilizlere karşı 1857'de çıkan Sipahi isyanında parmağı olduğu bahanesiyle ailesiyle birlikte ülke dışına sürüldü. Timurlular devletinin tamamen ortadan kaldırılmasıyla Hindistan bütünüyle İngilizlerin eline geçti.

Özet

Timur'un ortaya çıkışını ve onun Mâverâünnehr, Harezm, Horasan ve İran'ı fethetmesi sürecini açıklamak.

İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, 10 yıllık mücadeleden sonra Mâverâünnehr'e hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturdu. 1371-79 yılları arasında Harezm bölgesini, 1386-88 yıllarında Kuzey İran ve Azerbaycan'ı ele geçirdi. 1391 ve 1395 yıllarında Toktamış Han'la yaptığı savaşları kazandı ve Altın Orda devletine büyük bir darbe indirdi. 1392-96 yılları arasında Şiraz'a gelip Muzafferîler sülalesine son verdi. 1398-99 yılı baharında Pencab ve Sind üzerine sefer yaptı, bol ganimetle Semerkand'a döndü. 1402'de Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusunu yenerek Anadolu'nun birliğini bozdu. Timur genellikle bozkırlara değil, yerleşik kültürün hâkim olduğu zengin ve medeni ülkeleri ele geçirmeyi gaye edinmişti. Askerî dehası yanında, imarçı yanının, idarecilik ve askerlik yanından hiç de aşağı kalmadığı görülür.

Timurlular zamanındaki siyasi gelişmeleri açıklamak.

Timur'un oğlu Şahruh (1405-47), babasının hâkim olduğu ülkeleri büyük ölçüde elde tutmayı başardı; iç mücadelelere son verdi. Oğlu Uluğ Beg, bir hükümdar olduğu kadar bir astronomi bilginiydi. Ölümünden (1449) sonra ülkede karışıklıklar arttı; devlet Herat ve Semerkand merkez olmak üzere ikiye ayrıldı. Abdüllâtîf'in (1449-1450) sert döneminden sonra, nispeten yumuşak olan Abdullah (1450-1451) ile Uluğ Beg zamanına dönülmüş gibi oldu. Ebû Said'in (1451-1469) saltanatı ise, aksine din adamlarının hâkimiyeti devri oldu. Onun zamanında Ak Koyunlu karşısında Timurlu ordusu dağıldı ve Horasan'ın batısında kalan topraklar Ak Koyunlulara terk edildi. Hüseyin Baykara (1469-1506) zamanı siyasî, idarî ve malî güçlüklerle geçti. XVI. yüzyılın başında göçebe Özbekler, önce Harezm ve Mâverâünnehr'i, ardından Herat'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler (1507).

Timurlular dönemindeki medeniyet ve kültür hayatının temel niteliklerini belirlemek.

Timur, Semerkand'ı imara çok önem verdi. Şahruh zamanında Merv şehri yeniden inşa edildi. Uluğ Beg döneminde Buhara medresesi, Semerkand medresesi ve ünlü rasathane yapıldı. Hüseyin Baykara devrinde Herat, kültür ve sanat merkezi olarak zirveye ulaştı. Timur, tarih yazıcılığını teşvik etmiştir. Şamî ve Yezdî'nin *Zafernâme*'leri bu teşvik sonucu ortaya çıktı. XV. yüzyıl Çağatay edebiyatının en önemli simaları yetişti. Ali Şir Nevaî, eserleri ile Herat'ta sanatkârların kutbu durumuna yükseldi. Timuriler zamanında resim ve süsleme sanatı da zirveye ulaştı; minyatür sanatında bir yenilik yapmayı başaran Bihzad yetişti. Musikide Endicanlı Yusuf ve Meragalı Abdülkadir gibi zirveler ortaya çıktı.

Babür dönemini ve Hindistan Timurlu Devleti'nin kuruluşunu tanımlamak.

Timur soyundan gelen Zahirüddin Muhammed Babür, onbir yaşında hükümdar oldu (1494). Mâveraünnehir'deki beylikler arasında çıkan savaşlarda mağlup oldu ve ülkesini Özbek hanı Şeybanî Han'a bırakarak Pamir Dağları tarafına çekildi. 1504'te Hindikuş'u geçerek Kâbil şehrini ele geçirdi. Ata toprağı olan Semerkand, Fergana ve Herat'ı alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca, tamamen Hindistan'a yöneldi. 1526'da Panipat'ta yapılan meydan savaşında Delhi Sultanı İbrahim'i mağlup ederek Delhi ve Agra'yı ele geçirdi; kuzey Hindistan ve Afganistan'da büyük bir devlet kurdu.

Hindistan Timurlu Devleti'nin yükselişi ve yıkılışı sürecini değerlendirmek.

Babür'ün ölümünden sonra yerine geçen Hümayun, Afganlı Şir Şah karşısında iki kere (1539-40) yenildi ve 15 yıl boyunca sürgün hayatı yaşamak zorunda kaldı. Hümayun, 1555'te yeniden Hindistan'a döndü, bölünmüş Afganlıları bertaraf ederek Hindistan'ın kuzeyinde Timurlu hâkimiyetini yeniden tesis etti. Oğlu Ekber (1556-1605), bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdi ve 10 yıl içinde Kuzey Hindistan'ın tartışılmaz hükümdarı oldu. Cihangir (1605-1627) zamanında Hollandalı, Portekiz, Fransız ve özellikle İngilizlerin Hindistan'daki yerleşmeleri ve ticari faaliyetleri arttı. Şahcihan (1627-1658) döneminde devletin sınırları genişledi, imar faaliyetlerine önem verildi; Son büyük Timurlu hükümdarı olan Evrengzîb'in (1658-1707) siyaseti Hindu isyanlarına zemin hazırladı. İngiliz Ticaret Şirketi yöneticileri, ülkedeki zayıflık ve karışıklıklardan yararlandılar. Delhi'deki merkezî otoritenin çökmesiyle, ülkenin çeşitli yerlerinde Hindu devletleri ve Müslüman prenslikler ortaya çıktı. 1858'de Hindistan bütünüyle İngilizlerin eline geçti.

Kendimizi Sınayalım

1. 1393 senesinde Timur, Anadolu'ya yöneldiğinde bölgedeki devletlerin tepkisiyle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- Osmanlı Devleti, Anadolu'da henüz hâkimiyetini sağlamlaştıramamıştı.
- Memlûk Devleti, bu sırada iç mücadelelerle yıpranmış bulunuyordu.
- Anadolu Beylikleri, Timur'un yaklaşmasını endişeyle izliyorlardı.
- Anadolu'da henüz tam bir siyasi birlik oluşmamıştı.
- Timur'un yaklaşması, Osmanlı, Memlûk ve Altın Orda devletlerinde huzursuzluk yarattı.

2. Toktamış Han'ın, Timur tarafından tamamen bertaraf edilmesinin **en önemli** sonucu aşağıdakilerden hangisidir?

- 1391'de Kunduzca'da yapılan savaş Timur'un galibiyetiyle sonuçlanması
- 1395'te Terek kıyısında yapılan savaşta Toktamış Han mağlup olarak büyük bir darbe alması
- 1395 savaşından sonra Timur'un, Moskova taraflarına gelerek etrafı yağmalaması
- Altın Orda hanlarının Rus knezleri için bir tehdit ve tehlike olmaktan çıkması
- Altın Orda Devleti'nde gerileme âlâmetlerinin baş göstermesi

3. Aşağıdakilerden hangisi Ankara Savaşı'nın (1402) sonuçlarından biri **değildir**?

- Bayezid'in büyük devlet olma hayal ve gayretleri son buldu.
- Bizans elli yıl kadar daha varlığını sürdürme imkanı elde etti
- Rumeli'de Osmanlı fetihleri bir süre için durdu.
- Anadolu'daki beylikler yeniden canlanarak Anadolu'nun siyasi birliği bozuldu.
- Yenilgiye rağmen Osmanlı Devleti güçlenerek ortaya çıktı.

4. Aşağıdakilerden hangisi Şahruh döneminin Özelliklerinden biri **değildir**?

- Azerbaycan ve Anadolu'ya gelerek bölgenin siyasi birliğini bozmuştur.
- Babasının hâkim olduğu ülkeleri büyük ölçüde elde tutmayı başarmıştır.
- Onun zamanında Semerkand, doğuda âdeta bir altın çağ yaşamıştır.
- Kendisi ve hanımları pek çok hayır eseri inşa ettirmişlerdir.
- Şahruh iç mücadelelere son vermiş, devletin 40 yıl daha güçlü bir şekilde devamını sağlamıştır.

5. Aşağıdaki Timurlu Hükümdarlarından hangisinin zamanı din adamları için iyi, fakat halk ve asker için kötü bir devir olmuştur?

- Uluğ Beg
- Abdullatif
- Şahruh
- Timur
- Hüseyin Baykara

6. Aşağıdakilerden hangisi Timurlular dönemi edebî özelliklerinden biri **değildir**?

- Bu devirde Farsça şiir gerilemeye başlamıştır.
- Timurlu mirza ve begleri, kendi dillerinde (Türkçe) de şiirler yazılmasını arzu etmişlerdir.
- Bazı begler adına Uygur Alfabesi ile eserler çoğaltılmıştır.
- Çağatay edebiyatı XV. yüzyıldan itibaren gerilemeye yüz tutmuştur.
- Ali Şir Nevaî, Türk şairlerini Türkçe yazmaya teşvik etmiştir.

7. Aşağıdakilerden hangisi Timurlular Dönemi ticaret faaliyetlerinin özelliklerinden biri **değildir**?

- Şahruh zamanında tüccarları koruma siyasetine devam edilmiştir.
- Timur'un tahripkârlığı yüzünden bölgede ticaret giderek gerilemeye başlamıştır.
- İlhanlılar Döneminde olduğu gibi, Tebriz'in ticarî önemi devam etmiştir.
- Sultaniye şehri uluslararası bir pazar durumuna gelmiştir.
- Başkent Herat, devletin gelirlerinin ve servetin biriktiği yer hâline gelmiştir.

8. Aşağıdakilerden hangisi hâtıra türünden bir eserdir?
- Tüzûk-i Cihangir
 - Muhakemetü'l-Lügateyn
 - Miraçnâme
 - Zic-i Uluğ Beg
 - Kutadgu Bilig
9. Aşağıdaki olaylardan hangisi Hindu isyanlarına zemin hazırladı?
- İngiliz Ticaret şirketinin güç kazanması
 - Nâdir Şah'ın Hindistan'ı işgal ederek birçok şehri yağmalaması
 - Evrenşib'in baskıcı siyaseti ve cizye vergisini yeniden koydurması
 - Panipat Savaşı'ndan bir yıl sonra Babür'ün Rajputları mağlup etmesi
 - Ekber'in din konusundaki farklı görüşleri birleştirme çabası
10. Ekber Dönemindeki uygulamalarla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
- Toprakların aktif bir şekilde kullanılmasını teşvik eden bir sistem geliştirildi.
 - Rüşveti engellemek için güçlü tedbirler alındı.
 - Etkili bir vergilendirme yoluna gidilerek devlet gelirleri artırıldı.
 - Hinduları da devlet yönetimine katan, katılımcı bir siyaset takip edildi.
 - Gayri Müslimlere cizye vergisi konularak devlet gelirleri artırıldı.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

- c Yanıtınız yanlış ise "Timur (1370-1405)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise "Timur (1370-1405)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise "Timur (1370-1405)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise "Şahruh (1405-1447)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise "Abdullatif (1449-1450)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise "Edebiyat" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise "Ticaret" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise "Babür ve İmparatorluğu'nun Kuruluşu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise "Hindistan Timurî İmparatorluğu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise "Yükseliş Dönemi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Timur'un 1386-88 yıllarında Kuzey İran ve Azerbaycan'ı ele geçirmesi onu Altın Orda hanı Toktamış ile karşı karşıya getirdi. Önceki dönemlerde de bu bölgeler Altın Orda hanları ile İlhanlılar arasında bir çekişme unsuru olmuştu. Toktamış Han bu mücadelede kendisine müttefik bulmak amacıyla Memlûk sultanı ile temas kurdu.

Sıra Sizde 2

Osmanlı ordusu yenilerek dağılmış, Bâyezid tutsak olmuş, devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi yanına alarak kaçmışlardı. Bizans elli yıl kadar daha varlığını sürdürme imkânı elde etmiş, Rumeli'nde fetihler durmuştur. Şehzadeler arasındaki hâkimiyet mücadeleleri yüzünden Osmanlı Devleti'nde bir Fetret devri başlamıştır. Timur tarafından Anadolu beyliklerinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur.

Sıra Sizde 3

XIV. asrın ikinci yarısından itibaren, sultan, hanedan mensupları ve başkent (Herat) halkı tamamen eğlenceye kapılmışlardı. Fetih ve sefer düşüncesi kalkmış gibiydi. Bu yüzden devletin sınırları genişlemiyor, gelirler artmıyordu. XVI. yüzyılın başı ise Timurlular için bir felaket zamanı oldu. Kuzey bozkırlarından gelen göçebe Özbekler önce Harezm ve Maverâünnehr'i, ardından Herat'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler.

Sıra Sizde 4

Resim sanatında önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Resim sanatının kökenleri Bağdad ve Tebriz'deki Celayirli okulu ile Şiraz okuluna dayanmaktadır. Timur buraları ele geçirdikten sonra sanatkarları Semerkand'a götürmüştür. Timur'dan sonra sanatkarların bir kısmı Herat'a yönelmiş, burada ve daha önceki merkezlerde Timurlu resim sanatı büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Minyatür sanatına yenilik getiren Bihzad gibi bir sanatkar yetişmiştir. Musikide ise Endicanlı Yusuf ve Meragalı Abdulkadir gibi üstatlar ortaya çıkmıştır.

Sıra Sizde 5

Babür, birbiriyle mücadele edip duran küçük devletlerin olduğu Hindistan'da güvenlik ve asayiş sağladı; üç asırdan fazla devam edecek olan büyük bir imparatorluğun temellerini attı. Böylelikle, Hint ülkesinde siyasi birlik ve güvenlik hâkim oldu. Çok değişik kültürden insanların yaşadığı ülkede belli derecede bir kültür birliği meydana geldi.

Sıra Sizde 6

Evrengzîb'in ölümünden sonra imparatorluk hızla gerileme içine girdi. 1838-39 yıllarında Afganlı Nadir Şah'ın istilası ülkeyi darmadağın etti. Daha sonra, Afganlı Ahmed Şah Durrânî Hindistan'ın kuzey batısından girerek Pencâb'ı yağmaladı ve Babürlüler ordusunu Sirhind'de mağlup etti (1748). Bu olaydan sonra ülke iyice çöküntüye yüz tuttu. Sihler ülkenin kuzey batısındaki Pencâb'ın tamamını ele geçirdiler. İngiliz Ticaret Şirketi'nin güç kazandı; Portekiz, Hollanda ve Fransız şirketlerini savaşla yenerek Hind ticaretini ellerine geçirdi. Delhi'deki merkezî otoritenin çökmesiyle, ülkenin çeşitli yerlerinde Hindu devletleri ve Müslüman prenslikler ortaya çıktı. 1857'de çıkan Sipahi isyanı sonunda Hindistan bütünüyle İngilizlerin eline geçti.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aka, İ. (1995). **Timurlular**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alan, H. (2007). **Bozkırdan Cennet Bahçesine: Timurlular (1360-1506)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Babur, Z. M. (1943-1946). **Vekayi**, çev. R. R. Arat, I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Barthold, W. (1997). **Uluğ Beg ve Zamanı**, çev. İ. Aka, Ankara: Türk Tarih Kurumu..
- . (2006). **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Clavijo, R. G. (1993). **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul: Ses Yayınları.
- Köprülü, F. (1945). “Çağatay Edebiyatı,” **İslam Ansiklopedisi**, III, s. 270-323.
- Levend, A. S. (1965-1968). **Ali Şir Nevaî**, I-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Manz, B. F. (2006). **Timurlenk: Bozkırların Son Göçebe Fatih**, çev. Z. Bilgin, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Roemer, H. R. (1974). “Timurlular”, **İslam Ansiklopedisi**, XII/I, s. 346-370.
- Roux, J. P. (1994). **Aksak Timur**, çev. A. R. Yalt, İstanbul: Milliyet Yayınevi.
- Şâmî, N. (1987). **Zafernâme**, çev. N. Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yüksel, M. Ş. (2009). **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

8

Amaçlarımız

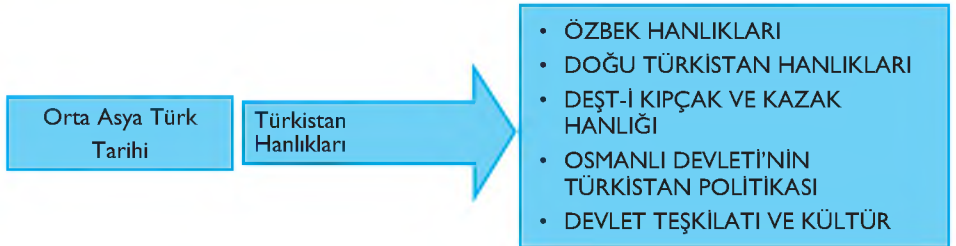
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Özbeklerin Mâverâünnehr'deki hâkimiyetleri sırasında meydana gelen başlıca olayları açıklayabilecek;
- Özbek Hanlıklarının Rus işgaline giriş sürecini değerlendirebilecek;
- Kaşgar Hanlığı döneminde meydana gelen başlıca gelişmeleri açıklayabilecek;
- Kazak Hanlığı ve hanlıkta Tavke Han'ın önemini değerlendirebilecek;
- Türkistan Hanlıklarında yönetim sistemini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Özbek
- Kazak
- Mâverâünnehr
- Harezm
- Deşt-i Kıpçak
- Doğu Türkistan
- Osmanlı
- Hokand
- Yakup Bey
- Rusya

İçindekiler

Türkistan Hanlıkları

ÖZBEK HANLIKLARI

Özbeklerin Ortaya Çıkışı ve Şibanîler Dönemi

Hanlarının soyu Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'ye dayanan Özbekler, bozkır halkı olarak adlandırılan Türk kavimleri arasında sayılmaktadır. İsimlerini Altın Orda'nın Müslüman hükümdarı Özbek Han'dan almışlardır. Özbeklerin bir ulus halinde güçlü bir konuma gelmesi Ebu'l-Hayr Han zamanında olmuştur. Bu hanın döneminde Özbekler **Deşt-i Kıpçak**'ta hâkimiyetlerini tam olarak gerçekleştirdikleri gibi, Timurluların Mâverâünnehr'deki iç anlaşmazlıklarına müdahale edebilecek ölçüde kuvvetlerini arttırmışlardır. Ebu'l-Hayr Han'ın 1468'deki ölümünden sonra Özbekler dağılma sürecine girmişler, torunu Muhammed Şibanî Han onları toplamaya muvaffak olamadığı gibi, kendisi de Mâverâünnehr'e göç ederek siyasi ve askerî faaliyetlerini burada sürdürmüştür.

Mâverâünnehr'de Özbekler

Şibanî Muhammed Han yönetiminde Özbekler, Mâverâünnehr'de Timurlular ile yaptıkları mücadeleyi kazanmışlar, Şibanî Muhammed Han Timurluların başşehri Herat'ı ele geçirerek 27 Mayıs 1507'de hükümdarlığını ilan etmişti. Özbeklerin Mâverâünnehr'de hâkimiyet mücadelelerini sürdürdükleri devrede İran'da Şah İsmail, Safevî Devleti'ni kurmuştu. Yeni kurulan bu devletle Özbek Hanlığı arasındaki ilişkiler savaş ortamına sürüklenmiş, Merv Muharebesi'nde Özbekler yenilgiye uğramışlar ve Şibanî Muhammed Han da bu savaşta öldürülmüştü.

Başlangıçta şeyhlik davası güden İsmail, İran'da etrafına çok sayıda mürit toplamış, daha sonra bu güçten yararlanarak, şeyhlikten şahlığa geçiş sürecini başlatmış ve bunda da başarılı olmuştur.

1510-1533 yılları arasındaki devrede Safevîlerle Horasan'ın hâkimiyeti için mücadele eden Özbeklerdeki en önemli şahıs Ubeydullah Sultan olmuştu. Daha sonra **Uluğ Han** olarak da görev yapan Ubeydullah'ın 1539'da ölmesinden sonra 1561 yılına kadar istikrarsız bir dönem yaşanmış, II. Abdullah'ın gerek babası İskender Han (1561-1583), gerekse kendi iktidarı (1583-1598) dönemlerinde gösterdiği çabalar hanlığı ileri bir noktaya taşımıştı. İç karışıklıklar ortadan kaldırılmış, geniş bir fetih politikası gerçekleştirilmişti. Bu dönemde Horasan'ın büyük kısmı, Harezm

Deşt-i Kıpçak: XI. yüzyıl ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamakta; Batı Sibirya'yı Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak ayrıca, güneyde Kırım'ı içine alarak, Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne; Aral Gölü'ne ve oradan da Seyhun boylarına kadar uzanmaktaydı.

DİKKAT

Uluğ Han: Bir hanlıkta birden çok sultan han unvanı kullanmaya başlayınca esas hana zaman içerisinde uluğ han denmeye başlanmıştır.

Togay Timurlu: Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın on üçüncü oğlunun ismi Togay Timur olup onun soyundan gelenler Togay Timurlu olarak anılmışlardır. Bu hanedan mensupları Astrahan Hanlığı yöneticilerinden olup Moskova Çarlığı Astrahan'ı işgal edince Buhara'ya sığınmışlardır.

ve Buhara onun eline geçmiş, ancak daha sonra Safevî Şahı I. Abbas (1587-1629) Herat hariç Horasan'ı Özbeklerden geri almaya muvaffak olmuştur.

Abdullah Han zamanında Buhara Özbek Hanlığı'nın uluslararası alanda önemli siyasi teşebbüslerde bulunduğu, Osmanlı Devleti, Rusya ve Babürlü devletleri ile ilişkilerini yoğunlaştırdığı görülmektedir. Abdullah Han, Sibiryâ Hanlığı'na da asker yardımında bulunmuştur. II. Abdullah'ın yerine geçen Abdülmümin'in izlediği baskıcı yönetim sonucunda öldürülmesinden sonra Şibanî Sülalesi sona ermiş, Rusların Astrahan'ı işgal etmesi üzerine XVI. yüzyıl ortalarında Şibanîlere sığınan **Togay Timurlu** sülalesi üyeleri Buhara'da duruma el koyarak, iktidarı ele geçirmişlerdir.

SIRA SİZDE

II. Abdullah Han dönemindeki önemli gelişmeler nelerdir?

Astrahan Hanedanı Zamanında Buhara Hanlığı

Astrahan Sülalesi'nin ilk yıllarında başa geçen hanlar Safevî tehlikesini önlemek ve Kazaklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Hanlıktaki istikrar İmam Kulu Han (1611-1641) zamanında gerçekleşti. O, merkezî bir otorite sağlamış olmasına rağmen emirlerin merkez dışında olan bölgelerdeki etkinliğinin artmasını engellemeyemedi. İmam Kulu Han hem Kazaklarla, hem de Moğol asıllı Kalmuklarla başarıyla mücadele etti ve bu durum onun prestijini arttırdı. İmar faaliyetlerine önem verdi, dış ilişkilerinde de barışçı bir politika izledi. Bu dönemin önemli hanlarından biri de Abdülaziz Han (1645-1681) olmuştur. O, Buhara'da hanlık görevini yürütüyorken, kardeşi Subhan Kulu da Belh'i adeta bağımsız bir vilayet olarak idare etmekteydi. Abdülaziz Han zamanında Buhara Hanlığı Hivelilerin yıkıcı saldırılarına uğradı. Bu saldırılardan bölge sıkıntıya uğramasına rağmen, hanlığın bütünlüğü korunabildi. Subhan Kulu (1681-1702) döneminde Hivelilerin akınları ile mücadeleye devam edilmiş, ancak yönetimdeki bozulmalar artmıştır.

II. Ubeydullah Han'ın (1702-1711) başarısız saltanat döneminden sonra yerine geçen Ebu'l-Feyz Han (1711-1747) zamanında hanın otoritesi büyük ölçüde azalmış, **Mangıt** boyundan atalıklar ön plana çıkmıştır. Bu dönemde İran hükümdarı Nadir Şah 1739'da Buhara topraklarını işgal etmiş, onun ölümünden sonra da atalıklar Ebu'l-Feyz Han'ı tahtan indirmişlerdir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Buhara'da Cengizli olmayan bir hanedan, Mangıt Hanedanı iş başına geçmiştir.

Mangıt: Türkistan'daki kabilelerden biri olup Deşt-i Kıpçak sahasındaki parçaları Nogay, Maveraünnehr'deki parçaları Mangıt olarak bilinmektedir.

İNTERNET

Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali ve etkileri hakkında ayrıntılı bilgiyi <http://www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/4/30.pdf> adresinde bulabilirsiniz.

Mangıt Hanedanı ve Cengizli Geleneğinin Değişmesi

Hanedanın iktidara geçtiği ilk dönemde Buhara'da ayaklanmalar baş göstermiş ve halkın üzerindeki vergi yükü de önemli ölçüde artmıştır. Tepkilerin yoğunlaşması üzerine Şah Murat (1785-1800) tahta geçmiş, o emirler ve halkla kurduğu diyalog sayesinde ülkeyi esenliğe çıkarma konusunda önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Onun dönemini Buhara tarihçileri adil bir yönetimin gerçekleştiği devre olarak tanımlamışlardır. Emir Haydar (1800-1826)'ın başa geçmesi de bazı ayaklanmaların çıkmasına neden olmuşsa da, bu ayaklanmalar bastırılabilmiştir. O malî durumun düzeltilmesi için bazı tedbirler almıştı. Haydar'ın oğlu ve halefi Nasrullah (1826-1860) zalim bir emirdi. Gücünü arttırmak için topçu sınıfıyla desteklenen düzenli bir ordu kurdu. Ancak başarılarının bir kısmı geçici oldu. Oğlu Muzaffereddin ise diğer Türkistan Hanlıklarından toprak elde etmek için mücadeleye girişti, oysa bu esnada Rus istilası başlamıştı. Rusya, Kırım Harbi'nden sonra prestijini dü-

zeltmek ve ekonomik çıkarlar elde etmek için faaliyet alanını Türkistan sahasına kaydırmıştı. Bütün hanlıkların birleşmesi halinde bile Rusya'nın askerî varlığı karşısında Türkistan Hanlıkları zayıf durumda bulundukları halde, hanlıklar aralarındaki çekişmelere dahi son verememişlerdi. 1865-1880 arasındaki dönemde Rusya Türkistan topraklarının bütününe kontrol altına almış, 1731'den itibaren fiilen yürüttüğü Türkistan'ı işgal projesini tamamlamıştı. Bu çerçevede Buhara Emirliği 1920'ye kadar geçen süre içinde Rusya denetiminde varlığını sürdürmüş, 2 Eylül 1920'de Sovyet kuvvetleri Buhara Emirliği'nin varlığına kesin olarak son vermişlerdi.

Rusya'nın işgali hangi Buhara emiri zamanında başladı?

Harezm ve Hive Hanlığı

Harezm, Ceyhun Irmağı'nın döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin iki tarafında uzanan arazinin adıdır. **Barthold**, Orta Asya'daki Türk ülkelerinden en batısının Harezm olduğuna işaret ederek, bu bölgenin halkının Özbekler, Türkmenler ve Sartilardan oluştuğunu ifade eder. Merv Savaşı'ndan sonra Şibanîlerin elinden çıkan ve Safevîlerin hâkimiyetine giren Harezm'de bir süre sonra halk ayaklanmış ve Özbeklerin bir başka kolu olan Yadigarîlerden İlbars'ı başa geçirmiş, böylece bölgede Özbekler tarafından yeni bir hanlık kurulmuştu.

Yadigarogulları döneminde üç hanedan Harezm'de etkili olmuştur: Berekîler, Aminekiler, Ebulekîler. XVI. yüzyıl içinde Harezm iki kere Mâverâünnehr Özbeklerinin istilasına uğramıştır. Ubeydullah ve II. Abdullah Hanlar dönemlerinde gerçekleştirilen bu iki işgalden de Harezmîler kendilerini kurtarmışlar ve yeniden bağımsızlıklarını kazanmışlardır. XVII. yüzyılın başında Harezm'de yönetimin başında Arap Muhammed Han bulunmaktaydı. Onun zamanında Hive saltanat merkezi olarak kabul edilmiş, hanlık daha sonraları bölgeyle ilgili yapılan araştırmalarda bu isimle anılmıştı. Rus Kazakları ve Kalmuk saldırılarının bertaraf edildiği bu dönemden sonra, Türkmenlere dayanarak han ilan edilen İsfendiyar iç anlaşmazlıkları çözmeye çalışmıştır. Ondan sonra Ebu'l-Gazi Bahadır Han 1643 yılında Hive tahtına geçmiştir. O, Türkmenlerin devlet içindeki tesirini ortadan kaldırmaya gayret etmiş ve çok sert tedbirler almıştır. Ebu'l-Gazi, Buhara Hanlığı'na karşı çeşitli akınlar gerçekleştirmiş, onun bu faaliyetine oğlu Anuşa (1663-1687) döneminde de devam edilmiştir. Anuşa Han'dan sonra yerine geçen hanlar döneminde inaklar ön plana geçmişlerdir. XVIII. yüzyılda 1715-1728 yılları arasında başta bulunan Şir Gazi dönemi oldukça önemlidir. Şirgazi muktedir bir han olarak Türkmenler ve Karakalpakları itaat altına aldığı gibi, Meşhed'i ele geçirmiş ve 1716'da Aleksandır Bekoviç Çerkasskiy kumandasındaki Rus keşif kolunun bertaraf edilmesini de sağlamıştır. 1728-1740 yılları arasında II. İlbars Han tahtta bulunmuş, Nadir Şah ile arasının bozulması üzerine 1740 yılında bölgeye sefer düzenleyen Nadir Şah'ın ordusu ile İlbars Han'ın ordusu arasında yapılan savaşta İlbars Han öldürülmüş, Yadigarîler sülalesi sona ermiştir. **Kongrat** boyundan İnaklar bu devreden itibaren hanlık yönetimine el koymuşlar, 1804'de İnaklardan İltüzer Han, Hive'de geleneğin tersine Cengizli olmayan ilk han olarak Hive tahtına geçmiştir.

Barthold: Tam adı Wilhelm Barthold veya Vasiliy Vladimiroviç Barthold'dur. 1869-1930 yılları arasında yaşamış olup Türk tarihi araştırmacılarının en önemlilerinden biridir.

Kongrat: Cengiz Han ve soyuna en çok kız veren kabile olup bu ailenin dönürüdürler. 1804 yılında bu kabilenin lideri Harezm'de kendisini han ilan etmiştir.

Hive'de Cengizli olmayan birinin hanlık iddiası büyük tepkiye neden olmuş, ama İltüzer bunu aşarak kendisine destek olacak insan gücünü elde etmeyi başarmıştır.

Hive Hanlığı'nda Cengizli geleneğin değişimi hakkında ayrıntılı bilgiyi M. Bilal Çelik'in, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği" adlı makalesinde bulabilirsiniz.

Rusya'nın Hive Hanlığı topraklarını işgal ettiği devreye kadar geçen süreç içinde hanlar Karakalpaklar ve Türkmenleri itaat altına almaya çalışmışlar, Karakalpakların bir bölümü de ilerideki süreçte Buhara Hanlığı'na göç etmek zorunda kalmışlardır. Muhammed Emin Han (1845-1855) zamanında Horasan ve Merv'e akınlar gerçekleştirilmiş, Hive'de iskân faaliyetlerine önem verilmiştir.

Rusya'nın işgali öncesinde Hive'de 1856-1865 yılları arasında Seyyid Muhammed Han'ın iktidarda bulunduğunu görmekteyiz. Onun zamanında Karakalpaklar ve Türkmenler yenilgiye uğratıldı. Karakalpakların bir bölümü yurtlarını terk ederek Buhara'ya ya da Rusların hâkim oldukları topraklara göç etmek zorunda kaldılar. II. Muhammed Rahim Han (1865-1910) zamanında ise Rusya'nın işgali başladı. Rus işgalinin öncesinde Kongratlar yönetimindeki Hive'de yapılan birçok iyileştireci teşebbüslere rağmen, hanlık hep insan ve kaynak sıkıntısı çekmişti. Bunun yanında uzun süren savaşlar neticesi ekonomik açıdan sıkıntıya düşülmüş, ülke toprakları büyük ölçüde ekilemez duruma gelmiş, hanlık Türkmenler üzerindeki hâkimiyetini önemli ölçüde yitirmişti. Rusya böyle bir ortamda Hive Hanlığı'nın topraklarını işgal etmeye başladı. Buhara gibi Hive de varlığını 1920'lere kadar Rusya'nın himayesinde sürdürdü. Rusya burada Ceyhun'un (Amu-Derya'nın) sağ kıyısı boyunca işgal ettiği topraklar için bir yönetim oluşturdu. Hive'nin denetimini sağlamak için Rusya Savaş Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı işbirliği yaptılar. Rusya bu bölgeden hammadde temin ediyor, buraya mamul maddeler pazarlıyordu.

Hive hanları Muhammed Rahim ve ondan sonra başa geçen İsfendiyyar Han zamanlarında büyük vezir Said İslâm Hoca devlet yönetimine katkıda bulundu. Rusya'daki ihtilalden sonra, 1919'da Hive'ye kendi kaderini tayin hakkı verildi. Buna rağmen Sovyet Hükümeti 25 Ocak 1920'de Hive'yi işgal etti. 30 Nisan 1920'de Genç Hivelilerin topladığı kongre ile hanlığa son verildi ve 1924 yılına kadar sürecek Harezmi Halk Cumhuriyeti kuruldu.

Fergana'da Hokand Hanlığı

Fergana Vadisi Türkistan'ın jeopolitik özellikleri yönünden önemini daima korumuş olan bir bölgedir. Tienşan (Tanrı) ve Pamir dağları ile çevrili olan bu verimli bölgenin bir diğer hususiyeti de İpek Yolu ağı içinde yer almasıdır. Fergana'da Özbeklerin Ming boyundan Şahrüh Biy, Çadak Hocalarının bölgedeki hâkimiyetine son vererek Hokand şehrini kurmuştu. Bu hanlığın kendi varlığını tam olarak hissettirmesi İrdana döneminde oldu. Yönetimin ise sistemli bir şekle dönüşmesi Narbuta Bey zamanında gerçekleşmiş olup kaynaklar ondan han olarak söz etmişlerdir. Alim Han zamanında Hokand gelişme ve genişleme sürecine girdi. Emirlerin yönetim üzerindeki baskılarını önlemeye çalışan Alim Han, düzenli bir ordu kurmuş ve Taşkent'i de topraklarına katmıştı. Alim Han'ın yerine Ömer Han geçti. Bu dönemi Fergana tarihçileri hanlığın en güçlü dönemi olarak göstermişlerdir. Hokand Hanlığı'nın toprakları Ömer Han'ın oğlu Muhammed Ali (Madali) zamanında önemli ölçüde genişledi. Hokand Hanlığı Türkistan hâkimiyeti için mücadele eder konuma gelmişti. Hanlığın toprakları Kıpçak bozkırındaki bölgeler: Akmescit, Türkistan, Taşkent, Çu Vadisi ile Aşağı İli olarak ifade edebileceğimiz yerlerdi ki bu bölgeler şu an Güney Kazakistan ve Kuzey Özbekistan'da bulunmaktadır. Buradan Pamir bölgesine yani şimdiki Tacikistan ve Modern Kırgızistan'ın büyük bir kısmına kadar uzanıyordu. Bu geniş topraklara rağmen hanlıkta tam olarak bir istikrar bulunmamaktaydı. Muhammed Ali, halkın bir bölümü ve din adamlarıyla iyi geçinemiyordu. Onlar da Buhara hanına başvurarak yardım istediler. Topçu kuvvetlerinin etkisiyle Buhara ordusu başarılı oldu ve Madali öldürüldü. Bu devre-

den itibaren Hokand karışıklıklar içersinde yaşadı. Buhara ordusunun işgaline son verildi ise de iç karışıklıklar devam etti. Hudâyâr Han'ın iktidarında da istikrar sağlanamadı. Hudâyâr Han Rusya'nın bölgedeki ilerleyişi sırasında Hokand topraklarının önce bir bölümünü Rusya'ya terk etti, daha sonra Rusya 1876 yılında hanlığın bütün topraklarını işgal ederek hanlığa son verdi.

Hokand Hanlığı'nın zirve dönemi hangi han zamanındadır?

DOĞU TÜRKİSTAN HANLIKLARI

Yarkend (Saidiye) Hanlığı

Bu hanlığın kurucusu Çağatay soyundan gelen Sultan Said Han (1514-1533)'dir. Said Han, Kaşgar, Yarkend ve Hotan şehirlerini ele geçirerek 1514'te hanlığı kurmuştur. Said Han, hanlığı güçlendirmek, halkın durumunu iyileştirmek için bazı teşebbüslerde bulunmuş ve reformlar gerçekleştirmiş, kardeşi Mansur da Müslümanlığı yaymak için gayret göstermiştir. Sultan Said Han'a faaliyetlerinde hem emiri ve hem de tarihçi olan Haydar Duglat yardımcı olmaktaydı. Hanlığın başkenti önce Kaşgar, sonra Yarkend şehirleri oldu. Bundan dolayı bu hanlık Yarkend Hanlığı olarak da isimlendirilmiştir. 1533 yılında tahta geçen Abdürreşid birliği sağlayamamış, Kazaklar ve Kırgızlar ile mücadele etmiş, bu mücadelelerinde başarı elde edememiştir. Haydar Duglat onu güvenilmez ve etkiye açık bir han olarak değerlendirmektedir. Oğlu Abdülkerim zamanında bazı Özbek şehzadeleri Kaşgar'a kaçmışlar ve böylece Özbekler ile Kaşgarlılar arasındaki münasebetlerde sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Yarkend hanları bir süre sonra Kazakların ve **Kalmukların** baş kaldırdıkları kuzey Moğolistan'ın denetimini de kaybetmişlerdi. Hanlığın egemenlik alanı sadece Doğu Türkistan ile sınırlı kalmıştı. Yönetim ise Aksu, Kaşgar ve Yarkend ile Turfan şeklinde bölünmüştü. Kaşgar birçok sebepten dolayı en önemli şehir olarak ön planda bulunuyordu. İpek Yolu üzerinde eski bir kesişme noktası olan Kaşgar, Mâverâünnehr'e bir köprü olduğu gibi, bölgesel hükümdarlıkların başşehri ve politik anlamda da önem taşıyan eski bir şehirdi.

Bu çerçevede Hocalar olarak isimlendirilen zümrenin faaliyetleri de büyük önem taşımaktaydı. Said Han'ın devleti kurmasından sonra Mâverâünnehr bölgesinden Kaşgar ve Yarkend'e din adamları gelmekteydi. Bu din adamları önce Said Han'ı etkilemişler, Abdürreşid Han'ın sarayında da herkesin güvenini kazanmış olan Mahdum-ı Âzam bulunmuştu. Mahdum-ı Âzam (Ahmed Hoca Kasaî) bu bölgede hem yöneticiler, hem de toplumun diğer kesimleri üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahip oldu. Oğulları Kaşgarya'da iki hanedan oluşturdular. Hoca İshak'ın oğulları ile Hoca Kalan'ın oğulları arasındaki çekişmeyi Hoca İshak'ın taraftarları kazanınca, diğer aile Kaşgar'a gitmek zorunda kaldı ve bu ailenin üyelerinden Hoca Hidayetullah (Afak-Appak) çevresini genişleterek, siyasi mücadelelerin içine girdi. Giydikleri kıyafetlerden dolayı Aktağlık ve Karatağlık olarak ikiye ayrılan bu dinî topluluk içinde Appak Hoca Aktağlıkları temsil ediyordu. Appak Hoca Budist Kalmukların desteğini alarak, XVII. ve XVIII. Yüzyıllar içinde (1678-1755) 77 sene sürecek olan Hocalar dönemini başlatmıştır. Bu dönemde Kalmuklara verilen yıllık 3,5 ton gümüş vergi yüzünden halk fazlasıyla ezilmiştir. Kalmuklara karşı başarılı bir mücadele veren Çin'deki Mançu Sülalesi, Kalmukları yenilgiye uğrattıktan sonra Doğu Türkistan üzerinde tasarrufa başlamış, 1760 yılından itibaren Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Doğu Türkistan'da Çin egemenliğine karşı isyanlar baş göstermiş ise de bu ayaklanmalar Çinliler tarafından bastırılmıştı.

Kalmuklar: Oyrat veya Cungar diye de isimlendirilen Moğol topluluğudur. Kubilay Han'ın soyundan gelenler tarafından yönetildiler. Liderleri tayış unvanını taşımaktaydı. 1368'de Çin'den çıkarıldıktan sonra batıya yöneldiler.

Kaşgar Emirliği

Emirliğin kurucusu Yakup Bey 1820 yılında Taşkent yakınlarında Pişkent'te doğmuştur. Siyasi faaliyetlerine Hokand'da başlayan Yakup Bey, 1853-1863 yılları arasında Ruslarla mücadelelerde bulunmuş, Doğu Türkistan'dan yardım talebi gelince bölgeye gönderilmiştir. Yakup Bey'in liderlik vasıfları ve diplomatik yönü onu kısa zamanda diğer yöneticilerden ayırmış, kuvvetleri ile 1867'de Kuça, 1869'da Korla ve 1871'de Turfan'ı ele geçirmişti. Onun hedefi Mançu kuvvetlerini etkisiz duruma getirmek, Müslümanların gücünü birleştirmekti.

Aksu, Kaşgar Emirliği'nin başşehri olmuş, bölgenin stratejik önemi dolayısıyla İngiltere tarafından da bölgedeki faaliyetler dikkatle izlenmeye başlanmıştır. İngiltere, Rusya ve Çin'in bölgedeki yayılmalarını engellemek ve doğal kaynakları işletmek için Yakup Bey'in devletiyle bir işbirliği yapılabileceğini düşünmekteydi. Bunun için bölgeye gayri resmî temsilci göndermiş ve bu temsilci de hanlık ile ilgili olumlu rapor düzenlemiştir. Yakup Bey ayrıca Osmanlı Devleti ile de iyi ilişkiler kurulmasına özen göstermiş, 1870 yılında Osmanlı Devleti'nin tabiiyetine girme isteğini iletmıştır. Elçinin dönüşünden sonra hutbe Sultan Abdülaziz adına okunmaya başlanmış, 1875 yılında Kaşgar'a Osmanlı Devleti bazı askerî uzmanlar göndermiştir. Kaşgar Emirliği böylece 40.000 kişiden oluşan bir ordu oluşturmuştur. Rusya ile olan ilişkiler de 1872 yılında yapılan ticaret anlaşmasıyla iyi bir yola girmiş, Rusya Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı.

İNTERNET

Kaşgar Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler hakkında daha ayrıntılı bilgiyi <http://www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2003/2/2003-2-41-60-3nuriyavuz.pdf> adresinde bulabilirsiniz.

Kaşgar Emirliği bir süre sonra yeni bir tehlike ile karşı karşıya kalmış, başında General Tso Tsung T'ang'ın bulunduğu bir Çin ordusu Doğu Türkistan'ı işgal etmek üzere harekete geçmişti. Yakup Bey, ülkesi içinde bazı grupların çıkarları zedelendiği için iç karışıklıklar çıkarması ve Müslüman Çinlilerin kendilerine yardımcı olmaması, özellikle Hotanlıların ikna edilememesi gibi sebeplerden dolayı yeterince güçlü konumda bulunmuyordu. General Tso Tsung T'ang önce 1868-1872 yılları arasında Şansi'den Kansu bölgesine kadar olan kesimde Çin yönetiminin denetimini tekrar sağlamak için gayret gösterdi. Bunda da önemli ölçüde başarılı oldu. Onun stratejisi Çin idaresi altında bulunan Müslüman nüfusu ikna etmekte. 1876 yılında Urumçi, Çinliler tarafından işgal edildi. 1877 Mayısının ortasında Turfan, Çinlilerin eline geçti. Bölgelere gönderilen Türk kumandanlar da Çinlilere karşı iyi savunma yapamıyorlardı. Bu da Çinlilerin işini büyük ölçüde kolaylaştırıyordu. Ayrıca Çinliler halk arasında propagandalar yaparak Yakup Bey'in gücünü büyük ölçüde azaltmaya çalışıyorlardı. Çinliler karşısında başarısızlığa uğrayan Yakup Han kuvvetlerinin durumu, savaşın ortasında onun ani ölümü ile tamamen kötüye dönmüş ve onun ölümünden sonra Doğu Türkistan'ın üç şehrinde ayrı hâkimiyet alanları tesis eden beyler bu şekilde Çin istilasının kolaylaşmasına zemin hazırlamışlardır. 1878'de Çinliler bütün Doğu Türkistan'ı ele geçirdiler. Rusya, Çin'in yarattığı fiili durumu St. Petersburg Antlaşmasıyla tanımak zorunda kaldı. Yakup Bey'in milletlerarası alanda başarılı bir politika izlediği, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile önemli münasebetler kurduğu görülmektedir. Ülkesinde eskiden beri devam eden bölünme taleplerinin olmasının başarısının devam etmemesinde en önemli faktör olduğu kabul edilmektedir.

DEŞT-İ KIPÇAK VE KAZAK HANLIĞI

XV. yüzyılın ikinci yarısında Özbeklerden ayrılan bir kolun oluşturduğu Kazak Hanlığı kısa zamanda Deşt-i Kıpçak'ta varlığını kabul ettirmiş ve hanlık bölgedeki diğer Bozkır topluluklarına karşı etkin bir mücadele ortaya koymuştur. XV. yüzyılın sonunda ve XVI. yüzyılın başında Kazakların başında Burunduk Han bulunmaktadır. Kazakların yükseliş dönemini sağlayan kimse ise Kasım Han olmuştur. Kasım Han'ın tahtta bulunduğu süre içerisinde Kazaklar, Deşt-i Kıpçak'a hâkim oldukları gibi, güçlü bir ordu da meydana getirmişlerdir. Kasım Han, hem iyi bir kumandan, hem de âdil bir hükümdardır. Eski Türk töresine uyan Kasım Han yeni bir yasayı da yürürlüğe koymuştu. Kasım Han'dan sonra gelen hanlar başarılı bir yönetim sergileyemediler. Kasım Han'ın ölümünden sonra, 1538 yılına kadar tahtta bulunan Kazak hanları döneminde Kazaklar güç durumlara düşmüşler, bu devreden sonra başa geçen Hak Nazar Han, Şıgay Han ve nihayet Tavkel (Tevekkel, Tevekkül) Han zamanında ise hanlığın toparlanması süreci yaşanmış, bunun yanında Özbeklerin çeşitli faaliyetlerine Kazak hanları da katılmışlardır.

Kazak Hanlığı'nın kuruluş süreci ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için B. Kumekov'un "Kazak Devleti'nin Oluşumu" adlı makalesine bakabilirsiniz.

K İ T A P

Kazaklar XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında başta coğrafi sebepler olmak üzere bazı nedenlerden dolayı küçük, orta ve büyük cüz olmak üzere üç yönetim birimine ayrılmışlardır. Bununla birlikte XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın bir bölümünde de Kazaklardaki merkezî hanlık geleneği devam etmiş ve 1718'den sonra Kazaklar siyasi birliklerini devam ettirmek hususunda önemli problemlerle karşılaşmışlardır. XVII. yüzyılın başında İşim Han'ın kesintili geçen hâkimiyet döneminde Seyhun boyundaki şehirlerin denetiminin Kazaklarda olmasını temin etmek için bazı teşebbüsler gerçekleştirilmiş, kendisiyle saltanat mücadelesi içine giren Tursun Sultan da Taşkent, Türkistan, Endican şehirlerine doğru yayılma göstermişti. Cihangir Han zamanında Kalmuklarla mücadele edilmiş, onun 1652 yılında ölümünden sonra yerine Tavke (Tevke, Tavkı) Han geçmişti. Tavke'nin uzun süren hükümdarlık dönemi olmuş ve o 1718'de ölmüştür. Tavke Han'ın çok zeki olduğu, kendi halkından olduğu gibi çevresindeki topluluklardan da saygı gördüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Basireti ve adaleti ile tanınmış olup beyler arasındaki anlaşmazlıklara son vermiş, Kazaklara barışı getiren insan olarak önem kazanmıştır. Tavke, aynı zamanda küçük boyları da birleştirerek Kazakların daha fazla bölünmelerinin önüne geçmiştir.

Tavke Han, bütün hayatını Kalmuklarla mücadele ederek geçirmişti. Kalmukların saldırılarını önlemiş olmasına rağmen Kalmuk tehlikesini tamamen bertaraf edememiştir. İşim, Cihangir ve Tavke hanların sayesinde Kalmukların ancak Seyhun havzasından daha ileriye gitmelerini engellenmiş olmaktaydı. Tavke Han, Cedi Cargı (Jeti Jargı, Yedi Yargı) ismi verilen Kazak yasalarının koyucusu olarak da bilinir. Onun zamanında her üç ordanın yaylak, kışlak ve otlak olmak üzere işgal edeceği sahalara belirlenmişti. Hayatının son yıllarında Tavke Han'ın otoritesi azalmaya başladı. Ordaların başındaki sultanlar da bağımsız bir tutum içerisine girdiler.

İnternet: Tavke Han Dönemi ve Yasaları hakkında daha ayrıntılı bilgiyi <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd3/sbd-3-05.pdf> adresinde bulabilirsiniz.

İNTERNET

Resim 8.1*Abılay Han'ın portresi*

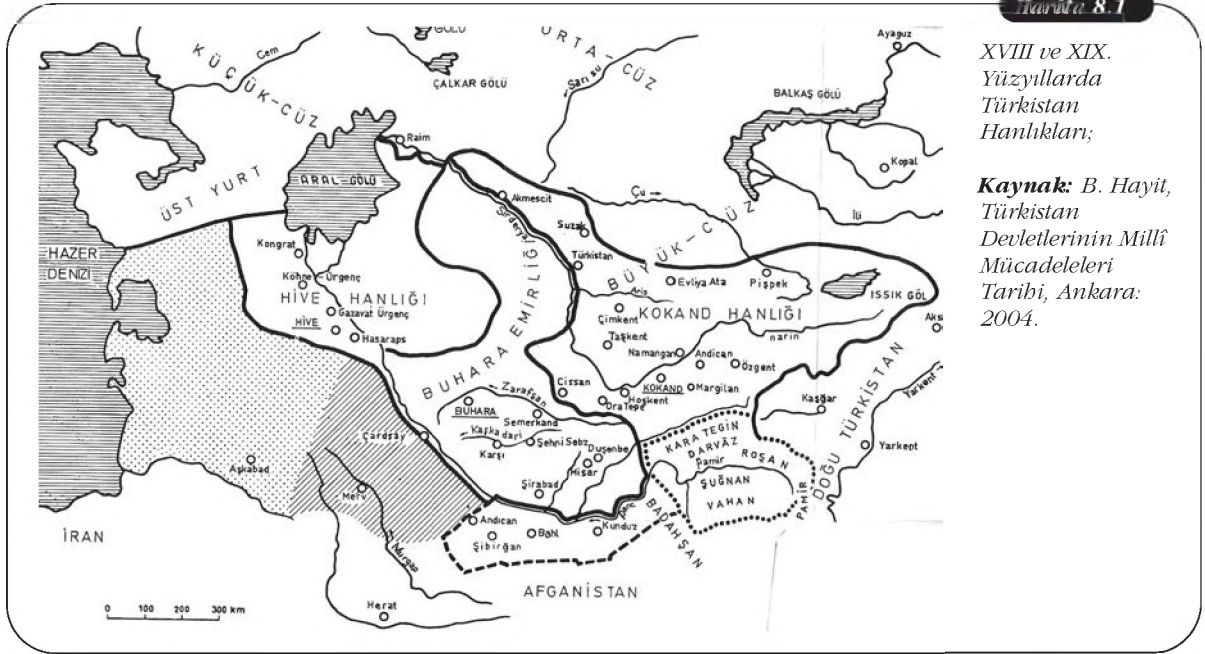
Tavke Han'dan sonra Kazakları bir arada tutabilecek büyük liderler ortaya çıkmadı. Önce Kalmuk istilası ve peşinden de Kazak topraklarının Rus işgaline uğraması yüzünden Kazaklar yeniden birleşik bir Kazak hâkimiyeti oluşturamadılar. Kazakların bir kere daha birliğini Abılay gerçekleştirmiş ise de bu durum devamlılık kazanmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri

Osmanlı Devleti, özellikle Yavuz Sultan Selim'in İran politikası ve bölgeye olan yakın ilgisi ile XVI. yüzyılın başından itibaren Türkistan meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. İlişkilerde belirleyici faktör Safevi Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti, Safevilerle sorun yaşadığında Türkistan Hanlıklarına daha fazla ilgi göstermiş olup Türkistan Hanlıkları da sıkıntıya düştüklerinde Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır. Hanlıklar hac yolunun güvensizliği ve bu yolun kapatılması gibi Moskova ile yaşadıkları problemler konusunda Osmanlı Devleti'ne şikâyetlerini iletmişler, Osmanlı hükümdarları da problemlerin çözümü için gerekli teşebbüslerde bulunmuşlardır.

Rusya'nın Türkistan'ı işgalinde ise Osmanlı Devleti mesafenin uzak ve siyasi durumun uygun olmaması sebebiyle hanlıklara yardımda bulunamamıştır. Osmanlı Devleti Türkistan'da birlik içinde hareket eden hanlıklar görmek istemiş ve onların aralarındaki anlaşmazlıklarda taraf tutmak yerine Türkistan Hanlıklarının kendi aralarında işbirliğini geliştirmelerini tavsiye etmiştir. Hacca giden Türkistanlıların ihtiyaçlarını gidermek ve Türkistan'la ilişkileri daha da yoğunlaştırmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin yapılmasına ön ayak olduğu Özbek tekkeleri ilişkilerde büyük önem taşımıştır.

Harita 8.1

XVIII ve XIX.
Yüzyıllarda
Türkistan
Hanlıkları;

Kaynak: B. Hayit,
Türkistan
Devlelerinin Millî
Mücadeleleri
Tarihi, Ankara:
2004.

DEVLET TEŞKİLATI VE KÜLTÜR

Nüfus, Yerleşme ve Şehir

XVI. yüzyılın başında Özbeklerin Deşt-i Kıpçak'ı terk ederek Mâverâünnehr topraklarına yerleşmesi ile Özbeklerin hayat tarzlarında önemli değişiklikler meydana geldi. Siyasi ve idari değişimin yanında ekonomik durum ve buna bağlı olan birçok unsur da değişime uğradı. Bu değişim Özbeklerde önceki durumdan daha farklı bir yapının ortaya çıkmasına neden oldu. Onlar, Deşt-i Kıpçak'ta bozkır yaşayış tarzına uygun bir biçimde yaşarlarken, Mâverâünnehr'de önce yarı yerleşik bir hayata intibak ettiler, bir kısmı ise daha sonraları çeşitli yerleşim birimlerinin daimi sakinleri oldular.

Resim 8.2

Türkistan'da
Kullanılan Taşıma
Aracı

Özbeklerin Mâverâünnehr topraklarına yönelmeleri siyasi ve askerî düşüncelerin yanında iktisadi yönden de onlar açısından iyi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Yerleşik hayatın bütünü özellikle ırmak sularından yararlanmaya dayanan ve yapma sistemle oluşturulmuş ve sulama kanalları yolu ile düzenlenen tarıma dayandı. Bozkırda kalan Kazaklar'da ise kırsal ekonomi göçer hayatın içinde yer almaktadır. Bu türlü bir yaşayış içinde göçerler sürekli bir eve sahip olmamışlardır. Yurt terimi göçerler için ev anlamına gelmektedir. Göçerlik kurallarının işlediği Deşt-i Kıpçak'ın büyük bölümünde ve Gobi Çölü'nde şehirleşme gerçekleşmemiştir. Özbeklerle Kazaklar aynı kökenden gelmiş olmalarına rağmen, zamanla Özbek ve Kazakların devlet yapıları oldukça farklılaşmış ve kültürel farklar da XVII. yüzyılda daha belirgin bir hale gelmişti.

Buhara Hanlığı kesin sınırlara sahip bir hanlık değildi. Hükümdarların başarılarına göre sınırları genişleyip, azalabilirdi. Birbirine yakın yıllar itibariyle hanlıkla ilgili bilgiler veren seyyahlar sınırlar konusunda çelişkili ifadeler kullanmışlardır. Hanikoff'a göre, 1843'te hanlığın kuzeyde Bukan Dağları, doğuda Aktav, Karatav ve Şehr-i Sebz dağları ile güney batıda Belh ile sınırlarını çizmek mümkün olmaktadır. Batıda Hive toprakları sınır olarak kabul edilirdi. Hanlığın XIX. yüzyılda nüfusunun 2,5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Harezm bölgesi Mâverâünnehr ve İran'ın verimsiz bozkırları ve çöllerinden ayrı olup her zaman komşularından soyutlanmış bir durumda bulunmuştur. Bölge, çöl ile ayrılmış iki bölümden oluşur: Nüfusun ana ögeleri; Özbeklerin yanında yerleşik yerli Sartlar ve birçok yarı yerleşik, yerleşik Türkmen kabileleri, Kara Kalpaklar ve bunlara ilaveten bazı Kazak topluluklarıdır. XIX. yüzyılda Hive Hanlığı'ndaki nüfusun 700.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Hokand Hanlığı'nda Fergana vadisinde nüfusun 750.000 kişisi yaşamaktaydı. Hanlığın nüfusu büyük çoğunlukla Özbekler, Tacikler, Kırgızlar ve Kazaklardan oluşuyordu. Özbekler, Babür zamanında Türkçe konuştuğu ifade edilen halktan, Tacikler ise Farsça konuşan insanlardan oluşuyordu. XVI. yüzyıl başından itibaren Kırgız ve Kazak gibi Türk toplulukları da bölgede göründüler.

Yerleşim birimlerinin durumuna gelince, bazı araştırmacılar Türkistan şehrini temel şehir fonksiyonlarıyla örülmüş yoğun tarımsal bir yerleşme yeri olarak kabul etmeye yönelik bir tutum sergilerler. Kasabalar büyüklüklerine göre, birçok mahalleden oluşmaktadır. Kışlaklar da birçok mıntıkeyi kapsayabilmektedir. Şehir bölgelerinde mahalleler duvarla çevrili, bir ya da iki kapısı olan yerleşim yerleriydi. Gündüzleri bu kapılardan girilirdi. Gece boyunca kapılar kapalı olurdu ki, bu durum şehrin korunmasını ve insanların güvenlik içinde olmasını sağlayan bir mekanizma oluşturmaktaydı.

Her mahallenin kendi camisi, mezarlığı ve ortak alanları mevcuttu. Genellikle temel İslami bilgilerin aktarıldığı ve davranış eğitiminin verildiği bir mahalle mektebi vardı. Taşkent ve Buhara gibi şehirlerde medreseler bulunurdu. Mahallelerde aksakallar önemli işler yaparlardı. Ortak mekânlardan söz edecek olursak hamam, hastane ve çayhaneleri belirtmemiz mümkündür.

Doğu Türkistan'da ise güvenlik sebebiyle şehirler büyük surların arkasında korunmaya alınmıştı. Yarkend şehrinin altı kapısından her biri, iki yanında birer burçla korunuyordu ve surların altmış, yetmiş metre gerisindeydi. Böylelikle şehre bu geçişlerden birinden girmeye çalışan düşmanlar daha kapıya ulaşmadan ok yağmuruna tutuluyorlardı. Yakınlardan geçen bir ırmağın suyunu kanallar açarak şehre getirmişlerdi.

Hanlık ve Saray Teşkilatı

Tarihî süreç içindeki değişiklikler göz önünde tutulduğu takdirde, Buhara'da başlangıçta han sonraları emir dediğimiz en yüksek dereceli kimse başta bulunmaktaydı. Bu görev sahibine Hive'de ve Kazaklarda han, Hokand'da önce bey, daha sonra han, Doğu Türkistan'da han ve daha sonraki dönemde emir unvanları verilmekteydi.

Özbek sülalelerinin erkek üyeleri sultan olarak adlandırılmaktaydı. Bu sultanlar kurultayda bir araya geliyorlar, hanlığın genel siyaseti hakkında karar veriyorlardı. Yeni fethedilen topraklar zaferin kazanılmasına katkıda bulunan sultanlar ve onların yakınlarına kurultayda verilmekteydi. Bunlar da elde ettikleri bölgenin zenginliği ölçüsünde güçlü duruma geçebiliyorlardı. Böylece merkeze karşı âdeta yarı bağımsız bir konuma da geçmiş oluyorlardı. Kazaklarda ise han seçimi sultanların toplantısında kararlaştırılmaktaydı. Beyler senede bir kere hanın liderliğini tasdik etmek, ona tavsiyede bulunmak ve onun emirlerini dinlemek için toplanırlardı. Hanlık yetkisi kişiye verilirdi. Beyler sultanları seçiyorlar, sultanlar da belirli bir bölgeyi denetim altında tutma görevini üstleniyorlar ve hanı seçiyorlardı. Özbekler hanlarından âdil olmasını, ülkenin korunması ve fetih yoluyla topraklarının genişletilmesini bekledikleri gibi, onlara göre han güçlü, cesur ve cömert de olmalıydı. Han ise halkın kendisine şartsız itaatini istemekte ve görevlerini unutmamaları gerektiğini onlara bildirmektedir.

Saray görevlilerinden bahsederek, Buhara'da Astrahan ve Mangıt yönetimleri dönemlerinde saray bürokrasisi oldukça karmaşık bir şekil almıştı. Türkistan Hanlıklarında mahrem aşağı seviyedeki saray memurlarının genel unvanıydı. Bunlar çeşitli özel görevlere sahipti. Saray içinde seçkin bir yere sahip olan eşik ağası başlı hükümdarın saray içindeki korunmasından sorumluydu. Şigavulun görevi yabancı elçilerin ve hanın önemli misafirlerinin huzura çıkarılmasıydı. İnaklar Buhara'da emir olmayan kişilerin isteklerini hana iletirler, aldıkları cevabı kişilere ulaştırırlardı. Astrahanlılar döneminde inaklar inşaat işlerinin de mesuliyetini taşıyorlardı. Diğer makam sahipleri gibi onların da orduda görevleri bulunmaktaydı. Mihteri Kalan görevindeki kişiler Buhara'da farklı dönemlerde farklı işleri gerçekleştirdiler: vergi toplama; vergilerin harcama kalemlerine göre planlanması; han ailesinin harcamaları için kaynak temin etmek ve sarayın ihtiyacını sağlamak gibi görevleri yürüttüler. Saray kadrosundaki ve ordudaki görevlilerden biri de çehrelerdi. Bunlar maiyet görevlileriydi. Bunlara ilave olarak seremoni işlerini yapan udaycı, genel kâtip olarak münşî ve kütüphaneciyi de sayabiliriz.

Yönetim Sistemi

Özbek Hanlıkları monarşik bir sisteme sahipti. Özbek kabile aristokrasisinin sosyal statüsü bir şekilde daha yüksekti. Özbek kökenli olmayan kişiler yöneticiye kişisel bir sadakatle bağlı olmaları halinde yönetimde kilit rollerde yer almaktaydılar. Hanlıklar arasında en tanınan ve en zengin olanı Buhara Hanlığı'ydı. Ülke büyük ölçüde özerkliğe sahip olan ve vergi toplayan valileri (hâkimleri) olan vilayetlere ayrılmıştı. Belh vilayeti bağımsız bir bölge olarak kabul ediliyordu. Genellikle bu şehrin yönetimi tahtın vârisine bırakılmaktaydı. Burada merkezî yönetimdeki örneğine benzeyen bir yapılanma mevcuttu. Hokand Hanlığı'nda Kıpçaklar ve Kırgızlar gibi göçebe gruplar sadece orduda değil aynı zamanda da merkezî yönetimde önemli rol oynamaktaydı. Üçü arasında en küçüğü olan Hive Hanlığı aynı zamanda da en merkezî olanıydı: taşra valilerine (merkezden uzaktaki valilere) kısıtlı oto-

rite verilmişti ve vergiler merkezi yönetim tarafından görevlendirilen kişiler tarafından yılda bir ya da iki kez toplanmaktaydı. Harezm'deki kabile nüfusu taşra valilerinin yetki alanında değillerdi. Bu nüfus kendi özerk yöneticileri tarafından idare edilmekteydi.

Buhara'da *koşbegi*, *divan beyi* ve *bey* gibi yüksek devlet memurları doğrudan Emire karşı sorumluydular. En yüksek hukuki otorite olan *Emir*, zina, hırsızlık, kervan soygunu gibi suçları bizzat kendisi yargıladı. Üyeleri han tarafından atanan önemsiz bir danışma kurulu vardı. Hive'de de danışma meclisi statüsünde bir organ oluşturulmuştu. Bu meclis Ebu'l-Gazi tarafından meydana getirilmişti. Hanlıklarda din adamlarının da özellikle bazı hanlar döneminde yönetim üzerinde büyük etkisi bulunmaktaydı.

Türkistan hanlıklarında idari görevlerin tanımlarında süreklilik mevcut değildi. Zaman içinde makamların fonksiyonları ve önem sıraları değişmekteydi. Bazı dönemlerde hanlıkların çok önemli makamı olarak kabul edilen bir görev, bir sonraki devrede alt seviyede bir görev olarak karşımıza çıkmaktadır. İdari görevlilerin yaptıkları işin dışında askerî yükümlülüklerinin de bulunduğu görülmektedir. Özellikle Buhara Hanlığı'nda izlenen bir başka husus da bir makama ait olması gereken bir görevin, bir başka makamın da görev alanı içinde görünmesidir. Hükümdarlar çok önemli görevleri bir kişinin görev alanına sokmaktan çekiniyorlardı. Bu durum hanlıkta istikrarsızlık yaratıyordu. Buhara Hanlığı'ndaki vilayetlerin her biri bir *bâkim* (vali) tarafından yönetiliyordu. Vilayetler de tümenlere bölünüyordu. Kaşgarya, idari bakımdan on büyük ana bölge ve çok sayıda küçük bölgeye ayrılmaktaydı. Her bir bölgenin yöneticisine *bey*, *toksaba*, *pansat* veya *yüzbaşı* denilmekte olup, bunlar Emire bağlıydılar.

Yönetim görevindeki makam sahiplerine gelince, *atalık* önemli bir makam olarak ortaya çıkmaktadır. Buhara'da XVIII. yüzyılın başlarına kadar büyük atalık, kıdemli emir ve birinci vezir olarak görev yapmaktaydı. Atalık unvanının en gelişmiş hali Kaşgar Emirliği'nde kendisini göstermiş olup hanlığın başında bulunan Yakup Bey'in unvanı atalıktı. Koşbegi, XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında Türkistan hanlıklarında yüksek rütbeli memurlara verilen unvandır. Buhara'da koşbegiliğin yükselişi Astrahan sülalesinin çöküş dönemi ile başlamaktadır. Hive'de ise koşbegi Özbek soyluları arasından atanıyordu. Askerî işlerden sorumlu olan koşbegi XIX. yüzyılda hanlığın yönetiminde *mihter* ile birlikte önemli derecede etkili olmuş; Özbek, Karakalpak ve Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı hanlığın kuzeyinden sorumlu olmuştur. Koşbegi hanla beraber savaflara katıldığı gibi, askerî birliklerin durumundan da sorumlu olmaktadır. Askerlerin teftiş edilmesi, hanlığın nüfus sayımı, vergi ve savaş tazminatı gibi bazı işler de kendilerine verilmiştir. *Müşrifin* görevleri arasında, hükümdarın yaptığı ihsanları kaydetmek, defterlerde vergi kayıtları, haraç (arazi vergisi) gibi kayıtları tutmak; *mir-şeb* gece güvenliğini sağlamak, *dadbab* halktan gelen şikâyetleri almakla görevliydi. *Mirabur* rütbesi de çok önemliydi. Bu görevde olan sadece hükümdarın değil, tüm devletin atları ve yük hayvanlarından sorumluydu.

Adli yapıya gelince, başlangıçta şeyhülislam ön planda iken, daha sonra onun yerini *kadı-kalan* (baş yargıç) aldı. Bu kişi emir tarafından seçiliyordu. Kazasker ordu hâkimi olup, müftüler de fetva vermekteydiler. Halkın olumsuz davranışlarını izlemek ve cezalandırmak da baş reise ait bir görevdi.

Askeri Yapı

Tarihlerinin büyük kısmında sürekli savaş ortamı içinde olan Türkistan Hanlıklarında askerî faaliyetler kendisini günlük hayatın içinde devamlı surette hissettiriyordu. Bu bakımdan her çocuk küçük yaşlardan itibaren askerî bir eğitimi geçiyordu. Özbeklerde ordu, merkezdeki hanın, sultanların ve bağlı beylerin kuvvetlerinden oluşmaktaydı. Orduda süvari ve piyade sınıfları bulunmakta, askerlerin ok, kılıç, mızrak, topuz gibi silahlara sahip bulundukları görülmektedir.

Özbeklerde ateşli silahlar da bulunmaktaydı. Bunu özellikle erken zamanlarda minyatürlerden tespit etmek imkânımız bulunmaktadır. Anadolu'da olan tüfekçi ve topçu ustalarının XVI. yüzyılda Orta Asya ülkelerinde görev yaptıklarını da bilmekteyiz. Bu ustaların bir kısmı tüfekçi ustası vazifesini yerine getirirken, diğer bir bölümü ise topçu ve taktikçi olarak görev yapmaktaydılar. Özbekler savaşlarda XVI. yüzyılda *tolgama* (çevirme) şeklindeki bir savaş taktiği uyguluyorlardı.

Türkistan Hanlıklarında askeri sistem için daha ayrıntılı bilgi için Mehmet Alpargu'nun "Türkistan Hanlıkları" isimli kitap bölümüne bakabilirsiniz.

K İ T A P

İktisadi ve Mali Durum

Buhara'da tarımsal üretim yapay sulama sistemine bağlı olarak yürütülmekteydi. Harezm'de Türkmenler, Deşt-i Kıpçak'ta Kazaklar hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Buğday Buhara'nın tahıl ürünlerinin arasında en önemlisidir. Arpa, pirinç, susam, darı bölgede yetiştirildiği gibi pamuk yetiştiriciliği de tarımsal üretimde çok önemli bir yer tutmuştur. Rusya özellikle işgalden sonra bölgeden önemli ölçüde pamuk temin etmiştir. Kaşgar Emirliği'nde de halkın büyük bir çoğunluğu tarımla uğraşıyor, buğday, arpa, pirinç ve pamuk ziraatı gerçekleştiriliyordu. Sebzeçilik hem Buhara'da, hem de Harezm'de yapılmıyordu. Meyvecilik de Buhara'da çok gelişmişti. Hokand'da ise XIX. yüzyılda buğday, pirinç, susam, pamuk, arpa, yulaf, mısır, kelevir, keten ve diğer ürünler yetiştirilirdi. Pamuk ekimi 1876'da Rusya'nın bölgeyi işgalinden sonra büyük ölçüde genişledi. Çünkü Rus tekstil endüstrisi bunu gerektiriyordu. Harezm'de ipekçilik Buhara'ya göre daha fazla gelişmişti. Kazaklarda ise ekonominin temeli hayvan yetiştiriciliğine dayanmaktaydı. Bu çerçevede at yetiştirilmesine ve küçükbaş hayvancılığa önem verilmekteydi.

Esnafılık ve zanaatkarlık Buhara Hanlığı'nın ekonomisinde önemli rol oynamaktaydı. Usta-çırak ilişkisi içinde zanaatkar yetiştirilmesine önem verilmiş, çırakların haklarının korunması için ustayla aralarında mukavele düzenlenmiştir. Hokand şehrinde kumaşçılık ön plana çıkmıştı. Ayrıca bu hanlıkta çömlekçilik, bronz su sürahileri, gümüş bilezikler üretilirdi. Kaşgar bölgesinde bazı mallardaki üretim de ön plana çıkmıştı. Pamuklu ve ipekli dokuma, ayakkabı imalatı, halıcılık bunlar arasında gösterilebilir. Metal işleri de bu bölgedeki uğraş konularının başında gelmekteydi.

Buhara'da Rus işgalinden sonra pamuk üretimindeki artışı neye bağlayabiliriz?

SIRA SİZDE

5

Malî duruma gelince, Buhara ve Hive'de malî sistemin temelini toprak vergisi oluşturmaktaydı. Buradan temin edilen vergi, haraç ve öşür olarak alınırdı. Hayvanlardan alınan vergi de önemliydi. Bunun dışında çeşitli vergi ve yükümlülükler de bulunmaktaydı. Zaman zaman hanlıkların mali durumu kötü olduğunda yeni vergiler de talep ediliyordu. XVII. yüzyılda Moskovalı elçilerin belirttiğine göre

hanlık hazinesine, elde edilen vergi gelirlerinden pak azı girmektedir. Vergi girişinin önemli bir bölümü hanlık hazinesinin aleyhine doğrudan beylerin ve bürokrasinin temsilcilerinin elinde kalıyordu. Devlet harcamaları ancak darphaneden ve ticari harçlardan sağlanan gelirle karşılanmaktaydı. Hükümdarların kullanımı için bu gelirler esas tutulmakta olup han ödenekleri bu gelir kaleminden ödemektedir. Kaşgar'da ise diğer vergilerin yanında ticari vergiler önem taşımakta olup ithal edilen mallar için hanlık kırkta bir vergi almaktadır.

Ticari hayat Türkistan için büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede Buhara ticaretin önemli merkezlerinden birini oluşturmuyordu. Buhara kısmen Çin, Rusya ve Hindistan arasındaki büyük ticaret yollarının üzerinde bulunmasından, kısmen de Buharalıların ticarete olan ilgisinden dolayı eski zamanlardan itibaren ticari bir merkez hüviyetindeydi. Buharalı tacirler Çin, İran, Hindistan, Moskova ve Sibirya'dan mal alıp bazı devletlere mal sattıkları gibi, Harezm, Kaşgar ve Deşt-i Kıpçak'a da mal gönderiyorlardı. Buharalıları Osmanlı Devleti'ne bazı pahalı baharatlar, boyalar, porselen ve Çin ile Hindistan'dan temin ettikleri değerli taşları satıyorlardı. Ayrıca batıya ham ipek, tıbbi bitkiler de buradan Osmanlı Devleti yoluyla gönderilmektedir. Kazaklar ve hanlıktaki tacirler arasında zaman zaman ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığa rağmen canlı bir ticaret hayatı bulunmaktaydı. Kazak atları, et ve deri, bazı kürk çeşitleri Kazaklardan temin ediliyordu. Kazaklar, Buhara'dan duruma bağlı olarak, un ve tahıl, ipek giyim, hazır elbiseler, mücevher, kılıç ve kalkan alıyorlardı. Nadiren de ateşli silahlar onlara satılıyordu. Kaşgarya ile ticaret Buharalıların denetiminde bulunuyordu. Türkistan Hanlıklarında çok sayıda kervansaray bulunmaktaydı. İran ve Moskova ile de ticaret yapılmıyordu. Kervanlarla yapılan ticaret yeniçağda alternatif ticaret yollar bulunmasına rağmen varlığını uzun süre devam ettirmiş, Rusya'nın 1880-1906 yılları arasında Türkistan arazisi üzerinde gerçekleştirdiği ana demiryolu ağı ile taşımacılık bu alana kaymıştır.

Eğitim, Kültür ve Sanat

XV. yüzyılda Timurlu Rönesansı denilen parlak dönemden sonra bilim ve eğitim hayatı durgun bir ortam içine girdi. Bu durum Türkistan Hanlıklarının varlığını devam ettirdiği sürecin büyük bir bölümünde devam etti. Eğitim, mektep ve medrese olarak iki dereceli okul sisteminden oluşmaktaydı. Buhara özellikle dini bilimlerin eğitimin yapıldığı önemli bir merkez konumundaydı. Türkistan hanları çeşitli yerlerde medreseler yaptırdılar, eğitim ve öğretim hayatına katkıda bulundular. Vakıf sistemi eğitimi destekliyordu. Bununla birlikte pozitif bilimler açısından önemli gelişmeler sağlanamadı. Matematik ve astronomi XV. yüzyıldaki canlılığında değildi. Tıp alanında bazı eserler kaleme alındı; XVI. yüzyılda Sultan Ali ilaç, Muhammed Yusuf göz hastalıkları ve anatomi ile ilgili eserler yazdılar. XVII. yüzyılda da Subhan Kulu Han bu alanda eser yazmış olup darüşşifa da inşa ettirmişti.

Edebiyat çalışmalarına gelince, Türkistan Hanlıklarında halk arasında şifahî edebiyatın önemli bir rolü bulunmaktaydı. Özbek, Kazak ve Kırgız destanları çeşitli sanatkarlar tarafından nesilden nesle aktarılmışlardır. Mâverâünnehr sahasında XVI. yüzyılda Muhammed Şibanî Han bir divan ile eğitim ve din konularında eserler kaleme almış, Ubeydullah Han da çeşitli ilim dallarında söz sahibi olmuş, şairliği ile de ön plana çıkmıştı. XVII. yüzyılda Buhara Hanlığı sınırları içinde önemli şairler yetişmiştir. Bunlar arasında Turdı, Sufî Allahyar gibi şairlere rastlanmaktadır. Harezm'deki edebiyatçılara ise XVIII. yüzyılda bir divanı ve felsefî destanı bize ulaştıran Nişatî, Yusuf ve Züleyhâ isimli mesnevisi olan Andelib, Divân-ı Revnak sahibi Revnak örnek olarak gösterilebilir. Hanlar arasında da edebiyatla ilgilenen sima-

lar bulunmaktadır. Feruz mahlasıyla yazan Hive hanı II. Muhammed Rahim Han, XIX. yüzyılda iyi bir şair ve besteci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hokand'da da önemli şairler yetişti. Bunlar arasında realist sanat anlayışına sahip olan Mahmud'u, şair ve destan yazarı olan Şevkiy Namagiy'i, hicviyeler yazan Pesendiy'i zikretmek mümkündür. Bunların yanında Ömer Han ve karısı Nadire de iyi şairler arasında sayılmaktadır. Kazandıkları başarıların gelecek nesiller tarafından da bilinmesi için Türkistan hanları tarihi teşvik etmişlerdir. XVI. yüzyılda Özbeklerde Fazlullah b. Ruzbehan, *Mihmannâme-i Buhara*; Vasfî, *Bedâyiü'l-Vekâyî*; Hafız Tanış, *Şerefname-i Şabî*'yi kaleme almışlardır. Harezm'de Ötemiş Hacı tarihi yazılmış olup, XVII. yüzyılda ise bu bölgede Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkü* alanında çok önemli bir eser olarak ortaya çıkmıştır. Bunlara sonraki dönemde Munis, Agehî, Beyanî gibi tarihçileri ilave etmek gerekmektedir. XVII. yüzyılda yedi cilt halinde hazırlanan Buhara'da Mahmud b. Vali'nin eseri *Babrü'l-Esrar fi Menakbü'l-Ahyar*'ı döneminin tarihini aydınlatmıştır. Şerafeddin Alâm b. Nureddin'in *Tarih-i Rakimî*'si ise Baki Muhammed dönemi ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca tarihçiler arasında Yusuf Münşî ile Hacı Mir Muhammed Salim'i saymak mümkündür.

Güzel sanatlar ile ilgili olarak Buhara'da hat sanatı alanında çok güzel örnekler bulunmaktaydı. İmar faaliyetleri içinde Buhara'da önemli eserler meydana getirilmiş olup şehir yeni surlarla çevrilmiştir. XVI. yüzyılda çinileri ile süslü Büyük Cami mimari açıdan önemlidir. Yine Mir Arap Medresesi bu yüzyılın önemli bir eseridir. Gözde olan yapılardan iki medreseden birisi Koş Medrese, diğeri ise Kökeldeş Medresesi'dir. XVII. yüzyılda Semerkand'da emirlerden Yalangtuş Biy tarafından Registan'da yaptırılan iki medrese önemlidir. Hive Buhara gibi çok zengin bir mimariye sahip değildir. Hive'de Cuma Camisi, Allah Kulu Han Medresesi gibi eserler mimariye örnek olarak gösterilebilir.

Özet

Özbeklerin Mâverâünnehr'deki hâkimiyetleri sırasında meydana gelen başlıca olayları açıklamak.

Özbekler XVI. yüzyılda Mâverâünnehr'e gelerek burada hâkimiyet kurdular. Buhara ve Hive hanlıklarını oluşturdular. XVIII. yüzyılda ise Fergana'da kurulan Hokand Hanlığı da Özbekler tarafından meydana getirildi. Buhara Hanlığı İran'da bulunan Safevî Devleti ile XVI. yüzyıl boyunca Horasan için mücadele etti. Bunun yanında Kazaklarla da çeşitli savaşlar yaptı. XVII. yüzyılda Hive Hanlığı'nın hücumlarına karşı Buhara hanları Mâverâünnehr'i savunmak zorunda kaldılar. XVIII. yüzyılda kabilelerin merkezî otoriteye karşı çıkması ve hanların yetersizlikleri sonucunda Astrahan Sülalesi Mâverâünnehr'de etkili olamadı. Bu çerçevede İran Hükümdarı Nadir Şah Mâverâünnehr'i işgal etti. İran ordusunun çekilmesinden sonra Mangıt sülalesi başa geçerek yeni bir dönem başlattı. Bu sülale iç karışıklıkları önleyebildiyse de, çağdaş anlamda hanlığın gelişmesine katkıda bulunamadı.

Özbek Hanlıklarının Rus işgaline giriş sürecini değerlendirmek.

XIX. yüzyıl hanlıkların Rus işgaline girdiği yüzyıl oldu. Özbek Hanlıkları askeri yönden Rusya'nın işgalini önleyecek durumda değillerdi. Bunun yanında hanlıklar kendi aralarında sıkıntılar yaşıyorlar, uzun süre devam eden muharebelerle askerî ve ekonomik durumlarını sıkıntıya sokuyorlardı. Rusya ise Kırım Savaşı'ndan sonra prestij kaybetmiş ve ekonomik olarak da özellikle Türkistan'dan pamuk temin etmek için harekete geçmişti. Sistemli bir işgal faaliyeti sonunda Hokand Hanlığı tamamen ortadan kaldırılmış, Hive ve Buhara'nın küçük birer hanlık olarak yaşamasına izin verilmişti.

Kaşgar Emirliği döneminde meydana gelen başlıca gelişmeleri açıklamak.

Emirliğin kurucusu Yakup Bey, Hokand'da siyasi çalışmalarını sürdürürken, Kaşgar ve çevresinden yardım talep edilince bölgeye gelmiş, kısa zamanda etkin bir yönetim ortaya koyarak Çinlilere karşı güçlü bir direniş sergilemiştir. Emirliğin

kurulmasından sonra İngiltere de bölgedeki çıkarları sebebiyle Yakup Bey'in faaliyetlerini desteklemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti ile bu emirlik arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. Kaşgar Emirliği, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ilan etmiş ve Osmanlı Devleti de bu emirliğe silah yardımıyla bulunmuştur. Ancak emirlikteki iç karışıklıklar ve Yakup Bey'in ölümüyle devlet dağılmış ve bölge Çin'in eline geçmiştir.

Kazak Hanlığı'nda Tavke Han döneminin önemini değerlendirmek.

Kazak Hanlığı XV. yüzyılda ortaya çıkmış, kısa zamanda Deşt-i Kıpçak'ın en etkin siyasi ve askerî gücü haline gelmiş, Seyhun boyundaki şehirler içir Buhara ile önemli mücadelelerde bulunmuştur. Hanlık kuruluşundan bir müddet sonra üç orduya ayrılmıştır. Tavke Han XVII. yüzyılın sonunda Kazakların başına geçen önemli bir hanıdır. Uzun süren hanlık dönemi boyunca çevresinde saygı uyandıran, halkın çıkarlarını koruyan ve onları barış içinde yaşatmaya çalışan Tavke Han, Kalmukların saldırılarının devam ettiği bir dönem olduğu için öncelikle bu hücumların önlenmesine çalışmış, ancak Kalmuk tehlikesi tamamen ortadan kaldırılamamıştı. Tavke Han sivil alanda da önemli bir faaliyetin içine girmiş ve Yedi Yargı'yı hazırlatarak yürürlüğe koydurmuştur. Onun zamanı ordaların hareket alanlarının belirlendiği ve böylece anlaşmazlıkların azaldığı bir dönem olarak gözükmektedir.

Özbek Hanlıklarında yönetim sistemini açıklamak.

Monarşik bir düzen içinde yönetilen hanlıklarda Özbek kabile aristokrasinin sosyal statüsünün yüksek olduğu görülmektedir. Buhara Hanlığı vilayetlere ayrılmıştı. Hive Hanlığı'nda daha merkezî bir yönetim anlayışı gelişmiş olup vergiler merkezî yönetim tarafından toplanmaktaydı. Buhara'da yüksek devlet memurları hana (sonra emir) karşı doğrudan sorumluydular. Üyeleri han tarafından atanan önemsiz bir danışma kurulu mevcuttu. Bunun benzeri bir kurul da Hive'de bulunuyordu. Din adamlarının yönetim üzerinde önemli etkisi vardı.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki hanlardan hangisi zamanında Özbekler bir ulus halinde güçlü bir konuma gelmişlerdir?

- Ebu'l-Hayr
- Muhammed Şibanî
- İmam-Kulu
- Ebu'l Feyz
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han

2. Aşağıdakilerden hangisi II. Abdullah Han dönemi gelişmelerinden biri **değildir**?

- İç karışıklıklar ortadan kaldırılmıştır.
- Kapsamlı bir fetih siyaseti izlenmiştir.
- Harezm ele geçirilmiştir.
- Horasan'ın bir kısmı kaybedilmiştir.
- Deşt-i Kıpçak fethedilmiştir.

3. Ceyhun Nehri'nin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin iki tarafında uzanan bölgenin adı aşağıdakilerden hangisidir?

- Mâverâünnehr
- Harezm
- Fergana
- Kaşgarya
- Deşt-i Kıpçak

4. Türkistan Hanlıklarının Rus işgaline direnememelerinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- Çin ile düşülen ihtilaf
- Hanlıkların Rusya'ya çok yakın olması
- Hanlıkların ortak hareket edememeleri
- Hanlıkların savaşçı olmayıp daha çok ticaretle meşgul olmaları
- Osmanlı Devleti'nin hanlıkları sürekli savaşa teşvik etmesi

5. I. Nadir Şah'ın Türkistan'ı İstilas

II. Çerkaskiy Seferi

III. Doğu Türkistan'da Hocalar döneminin başlaması

Yukarıdaki gelişmelerin kronolojik sırası aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?

- I-II-III
- I-III-II
- II-I-III
- II-III-I
- III-II-I

6. Aşağıdaki makam-görev eşleştirmelerden hangisi **yanlıştır**?

- Hakim-eyalet valisi
- Koşbegi-yüksek ordu komutanı
- Müşrif-deftere vergi kaydı yapma
- Dadhah-devletin atlarından sorumlu
- Mirşeb-gece güvenliğinden sorumlu

7. Aşağıdakilerden hangisi Türkistan Hanlıklarının iktisadi hayatına ilişkin bir özellik **değildir**?

- Harezm'de Türkmenlerin, Deşt-i Kıpçak'ta Kazakların hayvancılıkla uğraşması.
- Kaşgar halkının büyük çoğunluğunun tarımla uğraşması.
- Buhara ve Harezm'de sebzeçilik yapılması.
- Hokand'da buğday, pirinç susam vb. ürünler yetiştirilmesi.
- Kazaklarda tarımın başta gelen geçim kaynağı olması.

8. Türkistan Hanlıklarında ticaretin gelişmesinin **en önemli** nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- Ticaret yollarının üzerinde olması
- Osmanlı Devleti'nin teşviki
- Rusya'nın bu yöndeki yönlendirmesi
- Çin'in öncelik imkanı sunması
- İngiltere'nin teşvikleri

9. Aşağıdaki hükümdar ve döneminde meydana gelen gelişmeler ile ilgili eşleşmelerden hangisi **yanlıştır**?

- İmam Kulu Han - Kazak ve Kalmuklara karşı mücadele etti.
- Abdülaziz Han - Hive Hanlığı'nın saldırılarıyla uğraştı.
- II. Ubeydullah Han - Nadir Şah'ın istilası gerçekleştirdi.
- Subhan-Kulu Han - Hive Hanlığı'nın saldırıları devam etti.
- Ebu'l-Feyz Han - Mangıt boyundan atalıklar öne plana çıktı.

10. Hive'de Yadigarogulları Hanedanı'nın sona ermesinin **en önemli** nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- Nadir Şah'ın istilası
- Rus istilası
- Çin istilası
- Buhara Hanlığı'nın istilası
- Kaşgar Hanlığı'nın istilası

Okuma Parçası

Bir Seyyahın Gözüyle XIX. Yüzyılda Hokand

Bir asırdan daha eski olmayan Hokand modern bir şehirdi. Dolayısıyla, geniş caddeleri vardı ve pek çok Asya şehrinde daha ferahtı. Şekil itibarıyla hemen hemen kare idi ve bana söylendiğine göre 500 camisi vardı ve her cami muhitine ortalama otuz hane düştüğü için 75.000 kişilik bir nüfus ortaya çıkıyordu. Nitekim halkın çoğunluğunun şehir duvarlarının iç tarafında yaşıyor olmasına rağmen, bu bana iyi bir tahmin gibi geliyor.

Kervansarayın damından sadece önümüzde uzanan tüm şehri değil, hanlığı da görebiliyorduk. Hemen önümüzde çarşının kerpiçten düz damı vardı ve bir ucundan diğer ucuna kolay bir gezintiye izin veren birçok caddeyi de kaplıyordu. Sol yanında kırmızımtırak kurşun tuğlalardan inşa edilmiş, yüksekçe yuvarlak şekilli tavanı ve Kur'an'dan ayetler içeren mavi ve beyaz duvar çinilerinin kapladığı geniş silmeleriyle bir grup cami ve medrese vardır. Şehri ayıran küçük derenin üzerinde göz alıcı kemeriyle tuğladan Kış-kupriuk köprüsü bulunur. Sol tarafta yeni inşa edilmiş olduğundan mavi, sarı ve yeşil renkte canlı çinilerinin tüm parlaklığı ile ışıltı veren giriş kapısının süslediği hanın sarayının güzel bir ön cephesi vardır. Etrafımızda her yerde bol çimenlerin az çok örttüğü ve bağ ve bahçelerin tüm ihtişamını çevreleyen kerpiç damlar uzanıyordu. Zeminin düz oluşu yüzünden şehir Taşkent'in canlı pitoresk görüntüsüne sahip değildir. Fakat bu kusuru muhteşem dağ manzarası ile telafi edilmiştir.

Batı ve güneybatı yönünde Hocent yakınlarındaki alçak tepeler ve kuzeyde Çatkal (Çakal ?) dağları vardır. Doğu ve güneyde hanlığın tam sınırında ise karla kaplı görkemli Alay sıradağları uzanır. Küçük, fakat çekici Fergana vadisinin ortasında olduğumuzu fark ettik ve birkaç kadem yükseklikte olmamıza rağmen ona hayat veren nehir olan Sir Derya'yı görebiliyorduk.

Şehirde at sırtında dolaşırken hemen hemen tamamı ilginç olan şehrin çoğu yerini görmeye muvaffak oldum. Buna rağmen sıcak yüzünden at sürmek özellikle rahatsız edici idi. Zira pazar kapandığında akşam saat yedi-den itibaren evde bulunmaya mecburduk. Dolayısıyla tabii olarak günün boş vakitlerini telef etmiştik.

Kaynak: Eugene Schuyler, *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin ve Halil Çetin, İstanbul, s. 346-347

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise, "Özbeklerin Ortaya Çıkışı ve Şibanîler Dönemi" konusunu yeniden gözden geçirin.
2. e Yanıtınız yanlış ise, "Mâverâünneh'r'de Özbekler" konusunu yeniden gözden geçirin.
3. b Yanıtınız yanlış ise, "Harezm ve Hive Hanlığı" konusunu yeniden gözden geçirin.
4. c Yanıtınız yanlış ise, "Özbek Hanlıkları" konusunu yeniden gözden geçirin.
5. e Yanıtınız yanlış ise, "Türkistan Hanlıkları" konusunu yeniden gözden geçirin.
6. d Yanıtınız yanlış ise, "Yönetim Sistemi" konusunu yeniden gözden geçirin.
7. e Yanıtınız yanlış ise, "İktisadi ve Mali Durum" konusunu yeniden gözden geçirin.
8. a Yanıtınız yanlış ise, "İktisadi ve Mali Durum" konusunu yeniden gözden geçirin.
9. c Yanıtınız yanlış ise, "Astrahan Hanedanı Zamanında Buhara Hanlığı" konusunu yeniden gözden geçirin.
10. a Yanıtınız yanlış ise, "Harezm ve Hive Hanlığı" konusunu yeniden gözden geçirin.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

II. Abdullah'ın uluğ hanlığı 1583-1598 yılları arasındadır. Onun döneminde iç karışıklıklar ortadan kaldırılmış, geniş bir fetih politikası gerçekleştirilmişti. Bu dönemde Horasan'ın büyük kısmı, Harezm ve Buhara fetih edilmiş, Osmanlı Devleti, Rusya ve Babürlü Devletleri ile ilişkiler kurmuştur.

Sıra Sizde 2

Rus işgali, Emir Muzaffereddin zamanında gerçekleşmiştir.

Sıra Sizde 3

Hokand Hanlığı'nın zirve dönemi hükümdarı Ömer Han'dır.

Sıra Sizde 4

XVII. yüzyılda koşbegi yüksek ordu komutanı ve Emirü'l-ümera rütbesine sahipti. Askerî işlerden sorumlu olan koşbegi XIX. yüzyılda Hive Hanlığı'nın yönetiminde mihter ile birlikte önemli derecede etkili olmuş, Özbek, Karakalpak ve Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı hanlığın kuzeyinden sorumlu olmuştur. Koşbegi hanla beraber savaşımlara katıldığı gibi, askerî birliklerin durumundan da sorumlu olmaktadır. Askerlerin teftiş edilmesi, hanlığın nüfus sayımı, vergi ve savaş tazminatı gibi bazı işler de sorumlulukları arasındaydı.

Sıra Sizde 5

Buhara'da pamuk ekimi 1876'da Rusya'ya katılmasından sonra büyük ölçüde genişledi. Çünkü Rus tekstil ve endüstrisi bunu talep ediyordu.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alpargu, M. (2002). "Türkistan Hanlıkları", **Türkler**, VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 557-605.
- . (2008). "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası", **Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi**, I, editör: M. Bıyıklı, İstanbul: Gökkubbe, s. 33-52.
- . "Özbekler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXIV, s. 119-121.
- . M. B. Çelik (2009). "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", **Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, XXIX, s. 511-530.
- Andican, A. (2009). **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul: Doğan Kitap.
- Çelik, M. B. (2007). "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", **Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi**, II/1, s. 175-187.
- Hayit, B. (1995). **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kumekov, B. (2007). "Kazak Devleti'nin Oluşumu", **Kazakistan Tarihi: Makaleler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurban, İ. (1995). **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saray, M. (1997). **Doğu Türkistan Tarihi**, İstanbul: Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1981). **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul: Enderun Yayıncılık.

9

Amaçlarımız

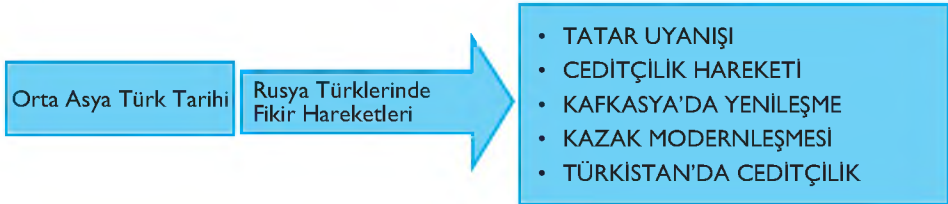
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- “Tatar Uyanışı”nı ve sonuçlarını tanımlayabilecek;
- Ceditçilik hareketinin temel özelliklerini açıklayabilecek;
- Azerbaycan’daki yenileşme hareketinin dinamiklerini belirleyebilecek;
- Kazak modernleşmesinin kendine has özelliklerini tanımlayabilecek;
- Türkistan’daki Cedit hareketini tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Çarlık yönetimi
- Tatar Uyanışı
- Ceditçilik
- Eğitim reformu
- Kadınların özgürleştirilmesi
- Kazak modernleşmesi
- Siyasi bilinçlenme
- Milli bilinçlenme

İçindekiler

Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri

TATAR UYANIŞI

Tatar Uyanışının Kökleri

Müslüman halklar iki yüz yıldan fazla bir zamandan beri Batı medeniyetinin yükselişi karşısında kendini yeniden tanımlama ve yapılandırma süreci içindedir. Batı'ya coğrafi bakımdan yakın olan ve kültürel açıdan daha fazla temas halinde olan Kazan Tatarları bu anlamda ilginç bir deneyim yaşamışlar ve diğer İslam toplumlarındaki tepkilere benzeyen, fakat onlarınkiyle tam da örtüşmeyen bir mücadele (veya baş etme) tarzı geliştirmişlerdir. Kazan ve çevresinde dinî alanda başlayan bu uyanış, daha sonra seküler bir boyut kazanarak eğitim reformu hareketi (Ceditçilik) olarak devam etmiş, XX. yüzyılın başında ise siyasi ve milli faaliyetler şeklinde geniş bir harekete dönüşmüştür. Kafkasya'da, Kazakistan'da ve Türkistan Hanlıkları'nda da benzer gelişmeler ortaya çıkmıştır.

"Tatar uyanışı" olarak da bilinen reform hareketi İdil-Ural bölgesinin en büyük şehri olan Kazan'da başlamış ve çok geçmeden Rusya'da yaşayan diğer Türk kökenli toplulukları da etkisi altına almıştır. Bu uyanışın niçin öncelikle Tatarlar arasında ortaya çıktığını anlamak için onların yaşadığı tarihî koşullara bakmak gerekir. Rus hâkimiyetine girmeden önce, İdil (Volga) nehri boyunda yaşayan bu halk, gelişmiş bir medeniyet seviyesine sahipti ve daha önce İdil Bulgarları adıyla tanınıyordu. Türk halkları arasında çok önce yerleşik hayata geçen ve geçimlerini daha ziyade ticaret yoluyla sağlayan İdil Bulgarlarının, Ruslarla, Hazarlarla ve Harezm'deki Müslüman topluluklarla ilişkileri vardı. X. yüzyılın başında İslam'ı benimseyen İdil Bulgarları, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol istilasına maruz kaldılar.

Moğol istilasının ilk zamanlarındaki tahripkâr etkisi geçtikten sonra; zamanla Bulgarlarla Kıpçak unsurlar arasında bir kaynaşma hâsıl oldu. Altın Orda Devleti'nin asıl kitlesini oluşturan bu halk, "Tatarlar" olarak tanındı. 240 yıl devam eden Altın Orda hâkimiyeti, Rus tarihçileri tarafından "Tatar boyunduruğu" olarak nitelendi. Altın Orda'nın yıkılmaya yüz tutmasıyla ortaya çıkan Kazan Hanlığı, İdil Boyu'ndaki "Tatar" hâkimiyetini XVI. asır ortasına kadar devam ettirdi.

1552'de Kazan Hanlığı'nın Rus hâkimiyetine düşmesi, Tatarların kaderini farklı bir şekilde etkiledi. Onlar, Endülüs Müslümanlarından sonra Hristiyan bir topluluğun istilasına maruz kalan ilk Müslüman topluluktu. Kazan'ın düşüşü, Astrahan, Sibir, Kırım, Kafkasya, Kazak toprakları ve Türkistan'a kadar uzanacak olan Rus yayılmasının yolunu açtı. Bundan sonra Rusya Hazar Denizi'ne indi ve Osmanlı

Devleti'yle sınırdaş oldu. Rus istilasının ilk iki yüz yılında Tatarlar yoğun bir baskıya ve Hristiyanlaştırmaya maruz kaldılar. Hristiyan olanlar vergiden muaf tutulurken, Müslüman kalanların vergileri katlandı, camileri yıkıldı. Bu baskılar sonucunda yerli halkın önemli bir kısmı şehirlerden çekilerek daha ücra ve uzak yerlere gittiler. Bütün bu baskı ve zorlamalar istenen sonucu vermedi; Tatarlardan çok azı Hristiyanlığı benimsedi; büyük kitle kendi içine kapandı ve uzun yıllar gözden uzak ve Ruslardan ayrı bir şekilde yaşadılar. Kimliklerini korumak için İslam'a daha sıkı sarıldılar ve muhafazakâr bir topluluk haline dönüştüler.

II. Katerina (1762-1796) döneminde baskı siyaseti terk edildi ve Kazan Tatarlarına karşı yumuşama siyaseti takip edilmeye başlandı. Katerina, Tatarların cami yapmalarına ilişkin kısıtlamaları kaldırdı, hatta Kazan'da büyükçe bir cami (Taş Mescit) yapılmasına izin verdi. Yine onun emriyle Ufa'da Müslüman Dinî İdaresi (Müftülük) kuruldu (1789). Bir müftü (şeyhülislam) ve üç kadıdan oluşan bu idare, din adamlarını tayin etme ve Müslümanların evlenme, boşanma ve miras gibi işleriyle uğraşacaktı. Devletçe atanan müftü, Müslümanların en üst düzey temsilcisi olarak belirlendi.

Resim 9.1

Kazan'da II. Katerina'nın izniyle inşa edilmiş olan Taş Mescit (sonraki ismi: Mercanî Mescidi).

Kaynak: E. Turnerelli, *Views of Kazan*, London, 1839.

Rusya bu dönemde dar ve tek uluslu bir devlet anlayışından, farklı dinlerden olan tebaayı da kapsayan bir imparatorluk olma yoluna girdi. Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya ilhak edilmesi sonucunda ülkeye önemli miktarda Müslüman nüfusun katılması da bu kararda etkili oldu. Katerina Tatar din adamlarını "dinden uzak" ve göçebe bir hayat süren Kazaklar arasına göndermek suretiyle onları medenileştirmek ve devlete kaynaştırmak istedi.

II. Katerina bununla da kalmadı; eskiden beri ticarete yatkın bir halk olan Tatarlara ticari haklar tanıdı (1792). Bu imkândan yararlanan Tatar tacirleri, Rusya ile Orta Asya arasındaki ticarete aracılık ettiler ve bu sayede önemli bir zenginlik elde ettiler. Tatar ticaret adamlarının hayır faaliyetleri sayesinde XIX. yüzyılın başında Tatar dinî kurumları ve ulema sınıfı güçlendi. İlim tahsil etmek isteyen Tatar gençleri tacirlerle birlikte Buhara medreselerine gidiyor, oranın meşhur medreselerinde okuduktan sonra tekrar vatanlarına dönerek medreseler kuruyorlardı. Ta-

tar ulemasının bu faaliyetleri sonunda, daha önce zorla Hristiyanlaştırılmış olan Tatarlar (Kreşinler) ve pagan inançlara bağlı komşu kavimler (Çuvaş, Mordva ve Votyak halkları) arasında İslamlaşma ve Tatarlaşma görülmeye başladı.

II. Katerina zamanında Tatarlara tanınan ticari haklar ne gibi gelişmelere yol açtı?

Rus yetkililer, daha fazla İslamlaşma ve Tatarlaşmanın önüne geçebilmek için tedbirler almaya başladılar. Bu tedbirlerin planlayıcısı, misyoner ve doğu bilimcisi Nikolay İ. İlminski (1822-1891) idi. İlminski, 1860'larda oldukça iyi eğitilmiş ve gayretli yerel eğitimcilerden bir kadro oluşturmak suretiyle, yüzeysel bir şekilde Ortodoks Hristiyan olan yerel halkları Kilise içinde muhafaza etmeye ve onları İslam'ın etkisinden uzak tutmaya çalıştı. İlminski, Müslümanların giderek artan tesirinden II. Katerina'yı sorumlu tutuyordu, zira çarice Tatarların Müslüman Dinî İdaresi etrafında örgütlenmelerine imkân sağlamıştı. İlminski bu müesseseyi etkisiz kılmak için mümkün olan her şeyi yaptı; 1884'teki Müftü tayinine müdahale ederek bu makama en kabiliyetsiz kişinin getirilmesi için çalıştı. Bir yandan da Rus Ortodoks misyonerler İslam'a karşı yayın faaliyetlerini arttırdılar.

Tatarlarda Dinî Reform Hareketi

İslam'a karşı yürütülen propaganda faaliyetleri Tatar uleması üzerinde uyarıcı etki yaptı ve onları karşı faaliyete sevk etti. Misyonerlerin İslam'da kadının aşağı bir konumda olduğu tezini işlemeleri, ulemayı bu konuda karşı tezler geliştirmeye ve daha faal bir şekilde çaba göstermeye yöneltiyordu. Misyonerlerin oluşturdukları hayır kurumları ve eğitim (okul açma, yetimhaneler, hastaneler kurma, kiraathaneler ve kütüphaneler kurma) faaliyetleri ise yenilik taraftarı Tatar ulemasında hayranlık uyandırıyor, düşündükleri reformlar için model oluşturuyordu.

XIX. yüzyılda esas olarak Rusya yoluyla gelen Avrupa medeniyetinin tesirleri, reform yanlısı ulemanın geleneksel inanç ve değerleri sorgulamalarına yol açtı. Ulemanın getirdiği çözüm önerileri, büyük oranda dinî renk taşımaktaydı, zira İslam hem inanç hem de belli bir kültür biçimi olarak Tatarların "millî" kültürlerini korumalarında büyük bir öneme sahipti.

Rus kültürünün baskısı karşısında eski tarz direnişin yeterli olmadığını düşünen Tatarların sayısı da giderek artıyordu. Özellikle genç Tatarlar, coğrafi ve siyasi bakımdan sorunlu olan çevrelerini göz önüne alarak, diğer Müslüman toplumlara kıyasla daha dikkatli hareket etmeleri gerektiğinin farkındaydılar. Sayıları oldukça az olan reformcu ulema, mevcut din anlayışlarını sorgulamak ve hemen her şeyi yeniden yapılandırmak gerektiği kanaatindeydiler.

Tatar ulemasının dinî konularda tartışmaya yatkın olduğu anlaşılmaktadır. Yaşadıkları coğrafyanın diğer İslam bölgelerinde olmayan problemleri (gecelerin çok kısa olduğu günlerde yatsı namazının kılınıp kılınmayacağı, uzun günlerde orucun nasıl tutulması gerektiği gibi) ortaya çıkarması da onlar arasında uzun bir tartışma ve fikir yürütme becerisinin gelişmesine sebep olmuştur.

Tatarlar arasında ortaya çıkan dinî reform akımı öze dönüşçü bir özelliğe sahipti. Bu akımın öncüsü olarak kabul edilen Abdunnasır Kursavî (1771-1812), İslam inancının sonraki dönemlerde yerleşen ve İslam'ın özüne aykırı olan yabancı unsurlardan arındırılıp İslam'ın ilk zamanlarındaki sadeliğine döndürülmesi gerektiği görüşündeydi. Eğitimini Buhara medreselerinde alan Kursavî, 1808'de Buhara'da Emir'in huzurunda yapılan dinî bir tartışmada serbestçe fikrini açıkladığında, din-

Rusya Türkleri arasında uyanış hareketinin öncelikle Kazan Tatarları arasında çıkması tarihi ve diğer şartlara dayanmaktadır. Ticaret yollarının keşiştiği Volga boyunda, Hristiyan Ruslarla komşu olarak yaşayan Tatarların tarihi geçmişleri idil Bulgarlarına dayanmaktadır. Onlar Türk kavimleri içinde ilk defa yerleşik hayata geçenlerden olup ticarete yatkın bir halktı. 1552'de Kazan Hanlığı'nın Rus işgaline uğramasından sonra Tatarlar iki yüzyıl kadar ağır baskılara uğradılar. XVIII. yüzyılın sonunda Rusya'nın yumuşama siyaseti sonucunda onlara verdiği ticari hakları iyi bir şekilde kullandılar. Ticaretten zenginleşen tacirlerin de katkısıyla XIX. yüzyılın başında Kazan ve çevresinde kültürel bir canlanma ve uyanış hareketi ortaya çıktı. Yüzyılın sonunda Kırım'daki usûl-i cedit hareketiyle birleşen bu akım Kafkasya ve Türkistan Türkleri üzerinde de etkili oldu.

Rusya Türklerinde reform hareketi dinî nitelikli olarak ortaya çıktı. Dinî konularda fikir yürütme becerisine sahip olan Tatar uleması, İslam dünyasından gelen öze dönüşü eğilimlerin de etkisiyle reformist bir söylem geliştirdiler. Müslüman toplumunun içinde bulunduğu çıkmazdan ve geri kalmışlıktan kurtulmanın çarelerini İslam'ın özüne dönmede ve yabancı tesirlerden arınmada görüyorlardı. XIX. yüzyılda Kursavî ve Mercanî gibi Tatar din âlimlerinin öncülüğünde başlayan bu hareket sonraları modernist eğilimlerle de birleşerek Rusya'nın diğer Türk kökenli Müslüman toplulukları üzerinde etkili oldu. Ancak, hiçbir yerde Kazan'daki kadar güçlü olmadı. Dinî reformculuk Sovyet döneminin başlarına kadar devam etti.

den çıkmakla suçlanarak Emir Haydar tarafından ölüme mahkûm edildi, ancak Türkmen şeyhi Niyaz Kulu'nun himayesi sayesinde hayatını kurtarabildi.

Tarihçi yanı da olan din âlimi Şihabüddin Mercanî (1818-1889) de Buhara medreselerinde eğitim gördü; Kursavî gibi o da Müslüman toplumların geri kalışının temel sebebinin İslam'ın ulema tarafından yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını ileri sürdü. İslam âlimlerinin yakalandığı taklit hastalığı yüzünden Müslümanların fikir üretmediklerini ve ilmi bakımdan durgunluk noktasına geldiklerini savundu. Bu durumdan kurtulmak için, İslam'ın ilk dönemlerindeki fikir hürriyetine ve içtihat serbestliğine dönüşmesi gerektiğini ifade etti.

Mercanî, ilmi geriliği aşmanın ve toplumu değiştirmenin en önemli dinamiğini medreselerin ıslah edilmesinde gördü ve yüzyıllardan beri İslam dünyasında tartışılmaz bir yeri olan Buhara medreselerindeki eğitim sistemini eleştirdi. Medreselerde akıl yürütme yerine bilineni tekrarlamaya dayanan bir eğitim türü hâkimdi. Ders kitapları artık zamanı geçmiş bilgilerle doluydu; matematik, tarih ve coğrafya gibi ilimler okutulmuyordu.

1870'lerden başlayarak, Rusya Türkleri modernlikle daha fazla yüz yüze geldiler. Rus sosyal hayatına karışan fakat dine de sıkı bir şekilde bağlı olan Tatar tüccarı, yeni gelişmeler karşısında eski tarz İslam anlayışının yüklediği formüllerden sıkıntı duyuyordu. Mercanî gibi saygın bir din âliminin İslamiyet ile modernliği uzlaştıran yorumları onların hayat tarzlarına uygun düşüyordu.

Mercanî'nin medreseye yönelik eleştirileri özellikle genç ulema üzerinde etkili oldu. Onun Buhara'daki eski medrese usulünü eleştiren görüşleri yaygınlaştıktan sonra ilim tahsil etmek isteyen gençler artık Buhara yerine İstanbul ve Mısır'a yöneldiler. Mercanî sayesinde yaygınlaşan dinî reformculuk akımı, Sovyet döneminin ilk yıllarına kadar etkinliğini sürdürdü.

CEDİTÇİLİK HAREKETİ

İsmail Gaspıralı'nın Reform Programı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tatarlar, II. Katerina dönemindeki girişimcilik gücünü kaybettiler. Bu dönemde Rus toplumunda önemli iktisadi, siyasi ve sosyal gelişmeler yaşanırken, Müslüman toplumu savunmacı bir muhafazakârlıkta kaldı. Rusya Türklerinin kültür ve fikir hayatı Türkistan'dan gelen eski fikirlerin etkisi altındaydı; buralarda eskiden beri tanınan medreselerin eğitim usulü yüzyıllardır pek değişmemişti. Ayrıca, Rusya Türkleri giderek artan siyasi, ekonomik ve dinî baskılara maruz kaldılar ve durgunluk dönemine girdiler. Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi Tatar tüccarını olumsuz etkiledi; Orta Asya'daki pazarlar Ruslara da açıldı. Buralar Rus sanayisinin hammadde kaynağı ve Rusya'dan gelen mamul madde ve tahıl için pazar haline dönüşmeye başladı. Bu ticarete Tatarlar sahip oldukları aracılık konumunu kaybetmeye başladılar.

SIRA SİZDE

Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi bölgedeki Tatar tüccarını nasıl etkiledi?

Durum bu şekilde devam ederse az zaman sonra, Rusya Türkleri ellerindeki sanayi ve ticareti de kaybedeceklerdi. Kırımli İsmail Gaspıralı (1851-1914), bunu “eğer biz böyle gidecek olursak Rusya'daki Türklerin istikbali karanlıktır” diyerek dile getiriyordu. Rusya'da farklı adlarla anılan, fakat aslında aynı soydan gelen Türk toplulukları mevcut ayrılıkta devam ederlerse etraflarını kuşatan Slav denizi

içinde kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya idiler. Ayrılıkları ortadan kaldırmak için birlikte hareket etmek zorundaydılar.

Kırım'ın eski ve soylu bir ailesinden gelen Gaspıralı, 1883'te yayınladığı *Tercüman* gazetesi ile Rusya Müslümanlarının (veya Türklerinin) milli ve fikrî uyanışı için âdeta bir çığır açtı. Rusya Türklerinin dünyevi anlamdaki fikrî, kültürel ve siyasi hareketleri onun bu girişimiyle başlatılabilir. Gaspıralı, Rusya Türklerinin milli ve dinî kimliklerinden ayrılmaksızın Batılılaşmaları gerektiğini savundu. Onun öngördüğü reform programına göre mektep ve medreseler ıslah edilmeli, Türk kavimleri arasında ortak bir edebî dil oluşturulmalı, kadınların eğitimlerine erkeklerinki kadar önem verilmeliydi.

İsmail Gaspıralı'nın öngördüğü reform programı hakkındaki ayrıntılı bilgiyi Yusuf Akçura'nın derlediği *Türk Yılı 1928* (Ankara, 2009) adlı eserin ilgili kısmında bulabilirsiniz (s. 355-364).

K İ T A P

Usûl-i Cedit Mektepleri

Gaspıralı'nın reform yolundaki en önemli girişimi, 1884'te açtığı ilk *usûl-i cedit* mektebidir. Onun Kırım'da Bahçesaray'da kurduğu okulda uyguladığı kolay okuma yazma metodu (usûl-i cedit) giderek yaygınlaştı ve kısa zamanda Rusya'nın diğer Müslüman bölgelerine de yayıldı. Alfabenin öğretilme metoduyla başlayan bu girişim giderek sosyal hayatın tümünü içine alan reform akımına dönüştü. Eğitim, din, dil ve kadınların durumu konularında reform yapılmasını savunanlar *Ceditçiler* adıyla anılmaya başladılar. Yenilikçi hareket, kendi karşısını da doğurdu. Onların bu girişimlerini toplum için sakıncalı olarak gören ve değişime karşı çıkanlar *Kadimciler* (muhafazakârlar veya eskilik taraftarları) olarak tanındılar.

Ulemanın önemli bir kısmını oluşturan Kadimciler, mektep ve medreselerde eğitim reformuna şiddetle karşı çıkıyorlardı. Tiyatro gibi yeni sanat etkinliklerini bozulma olarak algılıyor, kadınların erkeklerle eşitliğini kabul etmiyor, kadınların okumalarını (onlara sadece ilmiyal yeterlidir diyorlardı) doğru bulmuyorlar, Rusça öğrenilmesine karşı çıkıyorlardı. Kadimcilerin en tanınmış olan Veli Molla, Orenburg şehrindeki medresesine hesap ve coğrafya derslerini bile sokmuyor, modern ilimlerin gereksiz olduğunu savunuyor, Müslüman gençlerde görülen dinî zayıflığın sebebini modern ilimleri okumalarına bağlıyordu. Ceditçilerle Kadimcilerin tartışmaları zaman zaman şiddetlenmiş, Sovyet dönemine kadar devam etmiştir.

Ortak Bir Türk Dili Oluşturulması

Gaspıralı'nın en önemli faaliyetlerinden biri de ortak bir Türk dilinin oluşturulması yönündeki girişimidir. O, İstanbul Türkçesini, Osmanlı ve Tatar lehçeleri arasında aracı durumda bulunan Kırım lehçesi temelinde işleyip sadeleştirerek bütün Türkler için ortak bir edebî dil haline sokmak düşüncesindeydi. Türk dili, Arapça ve Farsçadan alınan gereksiz sözlerden arındırılmalı ve halk tarafından anlaşılabilir bir sadeliğe kavuşturulmalıydı. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi (Bahçesaray, 1883-1918) aracılığıyla yaygınlaştırdığı bu dil, Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan aydınları üzerinde etkili oldu. Bu dille yazarların oluşturdukları geniş bir edebiyat ortaya çıktı.

Ortak Türk dili hareketinin aksine gelişen diğer bir yöneliş ise yerel dillerin öne çıkarılması akımıydı. Bu eğilimin öncüsü Tatar yazarı Kayyum Nasırî (1825-1902) idi. Onun saf Tatarca yazma akımı bir kısım Tatar aydınlarını etkiledi. Türk toplu-

Ceditçiler: İsmail Gaspıralı'nın 1884'te açtığı yeni metot (usûl-i cedit) ile öğretme taraftarı olan reformcular, "Usûl-i Ceditçiler" veya onun kısaltılmışı olan "Ceditçiler" olarak anılmışlardır. Başlangıçta alfabenin pratik bir şekilde öğretilmesi esasına dayanan bu girişim daha sonra sosyal hayatın bütün alanlarında reform yapılması şeklinde genişlemiştir. Kırım'da başlayan Ceditçilik hareketi, kısa zamanda İdil-Ural bölgesine ve Kafkasya'ya, XX. yüzyılın başında ise Türkistan'a yayılmıştır.

Kadimciler: Rus hayatının ve düşüncesinin yoğun baskısı karşısında bu tesirlerden korunmak ve bu şekilde Tatar kültürünü muhafaza etmek isteyen kimselerdi. Onlar, Ceditçilerin fikirlerini bir yozlaşma hareketi olarak görüyor, onların ileri sürdükleri içtihat düşüncesinin İslam'ın temellerini yıkacağından endişe ediyorlardı. Kadimciler özellikle kırsal alanlarda geniş bir halk desteğine sahiptiler.

luklarının ayrı ayrı edebî diller oluşturmaya eğilimi Rus devletinin çıkarlarıyla uyum halindeydi. Sovyet devrinde Gaspıralı'nın başlattığı ortak Türkçe akımı engellenirken, yerel dillerin geliştirilmesi teşvik edildi.

Kadınların Özgürleştirilmesi

Ceditçilik hareketinin en önemli unsurlarından biri de kadınların özgürleştirilmesi ve sosyal hayata dâhil edilmesi girişimiydi. Kazan Tatarları, kadınların durumlarını iyileştirme konusunda. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren önemli adımlar attılar; kadınlar artık yüzleri açık, serbestçe dolaşabiliyor, okula gidebiliyor, hastane ve okullarda çalışabiliyorlardı. Avrupa'da ve Rusya'da kadınların eriştikleri eğitim düzeyi ve sosyal hayata serbestçe katılmaları Tatar aydınlarını etkiliyordu. Bu duygulara tercüman olan Gaspıralı'ya göre, Müslüman toplumun ilerlemesi için, kadınların eğitim ve öğretimine erkeklerinki kadar dikkat etmek gerekiyordu. Eğer kadınların anlayış seviyesi erkeklerinkinden aşağı kalırsa toplum devam edemezdi; onların haklarını ve milli gelişmeye yapacakları katkıları inkâr etmek, milletin ilerlemesi için gerekli insan kaynağının yarısını yok saymak demektir. Kadınların katılımı olmaksızın İslam toplumunun Batı toplumları seviyesine gelmesi çok güç, hatta imkânsızdı.

İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Hanım'ın editörlüğünde çıkan ve Rusya Türklerinin ilk kadın dergisi olan *Âlem-i Nisvân* la (Bahçesaray, 1906-10) birlikte, kadınlar da yayın hayatına aktif bir şekilde katılmaya ve kendi düşüncelerini ifade etmeye başladılar. Bundan sonra çıkan *Süyyüm Bike* (Kazan, 1913-18) adlı kadın dergisi, kadınların toplumdaki durumunu ve rolünü tartışıyor, çocukları iyi bir şekilde yetiştirme ve eğitme konusunda kadınları aydınlatmayı amaçlıyordu. Rusya Türklerinin 1906 yılında gerçekleştirdikleri kongrelerde ve özellikle 1917'deki büyük kongrede kadın meselesi yoğun bir şekilde tartışıldı. Bu tartışmalardan, Rusyalı Müslüman kadınların, dinî söylemi bir yana bırakarak evrensel haklar bağlamında haklarını kazanmak yolunu tercih ettikleri, kadınların bizzat bu tartışmalara katılarak statülerinin yükseltilmesi ve toplumda daha etkili konuma gelebilme mücadelesi verdikleri görülmektedir.

K İ T A P

Rusya Türklerinin 1905-17 yılları arasında gerçekleştirdikleri toplantılardaki tartışmaların ayrıntısı için Nadir Devlet'in *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (Ankara, 1999) adlı kitabına bakabilirsiniz.

Milli ve Siyasi Bilinçlenme

Ceditçiliğin en önemli katkılarından biri de milli ve siyasi bilinçlenmeye zemin hazırlamasıdır. Basın ve yayın işlerindeki ilerlemeler, Türkiye ile olan kültürel ilişkilerin artması ve Rus okullarında okuyanların çoğalması gibi gelişmeler XX. yüzyılın başında Rusya Türkleri arasında milli ve siyasi bilinçlenmeyi güçlendirdi. Rusya Müslümanları arasında soy bilinci (Türklük duygusu) giderek daha fazla ön plana çıktı ve "Rusya Müslümanları" yerine "Rusya Türkleri" tanımlaması daha fazla yaygınlık kazandı.

1905 Devrimi ile Rusya'da iki yıl kadar sürecektir olan bir özgürlük ortamı ortaya çıktı. Diğer halklar gibi, Rusya Türkleri de aktif kültürel ve siyasi faaliyetlere giriştiler. Siyasi faaliyetlerin örgütleyicisi olarak öne çıkan Abdürreşid İbrahim (1857-1944), Rus liberal aydınlarının faaliyetlerini izleyerek Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarına uygun talepleri tespit etmeye çalıştı. Tatar ileri gelenleriyle Azeri entelektüellerini bir toplantıda buluşturdu. Toplantıda Sünnî-Şîî farklılığının or-

tadan kaldırılması ve Rusya Müslümanlarının tek bir dinî idare altında toplanması kararlaştırıldı.

Ağustos 1905'te Rusyalı Türk aydınlar ilk defa bir araya gelerek bir kongre gerçekleştirdiler ve burada Rusya Müslümanları İttifakı adında bir siyasi parti kurmayı kararlaştırdılar. Parti, Rusya Müslümanlarının siyasi, sosyal ve eğitimle ilgili reformları gerçekleştirmek için birlikte hareket etmelerini öngörüyordu. Bu reformları gerçekleştirmek için liberal Ruslarla işbirliğine gidilmeli, Müslümanlar Ruslarla eşit haklar elde etmeye çalışmalı, hükûmetin koyduğu sınırlamaların kaldırılması için barışçı yolla mücadele verilmeliydi. Ayrıca, eğitimin yaygınlaştırılması için okullar, okuma odaları açılmalı, kitap, gazete ve dergiler yayımlanmalıydı.

İkinci Kongrede (Petersburg, Ocak 1906) Müslüman kadının oy kullanmasının İslam'a uygun olup olmadığı tartışıldı. Katılanların çoğu, özellikle ulemâ, bunu onaylamasa da, kadınların oy kullanmasının İslam'a aykırı olmadığı ve hatta gerekli olduğu kabul edildi. Üçüncü Kongrede (Nijni-Novgorod, Ağustos 1906) Müslüman Dinî İdaresi'nde esaslı bir ıslahat yapılması kararlaştırıldı: Halk müftüyü bizzat kendisi seçmeli, imam, müezzin ve müderrislerin tayini, mektep ve medreselerin idaresi Dinî İdare elinde olmalıydı.

1906 yılında, Rusya Türkleri arasında mevcut olan Ceditçi ve Kadimci gruplarına yeni bir akım daha eklendi. Bu, Ayaz İshakî (1878-1954) ve arkadaşlarının başlattığı inkılâpçı ve sosyalist eğilimli "Tañcılar" hareketiydi. *Tañ Yıldızı* gazetesi etrafında örgütlenen gençlerden oluşan bu grup, Çarlık yönetimini ihtilal ile devirmek yanlısıydı. Bu gençler, ulemaya karşı açıktan açığa muhalefete giriyor, onların görüşlerini ve yaşantılarını acımasızca eleştiriyorlardı. Tañcılar, bütün milletlerin ve halkların, kadınlarla erkeklerin eşit haklara ve özgürlüklere sahip olması gerektiğini savunuyor, Rusya Müslümanları için dinî ve millî özerklik talep ediyorlardı.

1907 yılı ortalarından itibaren Rusya'da başlayan baskılar sonucunda faaliyet alanı darlaştı. Rusya yeniden mutlakîyet rejimine yöneldi. Parlamento dağıtıldı, seçim kanunu muhalifler ve Rus olmayan topluluklar aleyhine değiştirildi, basına kısıtlamalar getirdi. Inkılâpçı ve milliyetçi aydınlar baskıya ve takibata maruz kaldılar.

1908'de Osmanlı başkentinde ortaya çıkan Jön Türk Devrimi Rusyalı Türk aydınları İstanbul'a çekti. Bu dönemde İstanbul, Rusya ve Türkistan'dan gelen aydınların kiblesi oldu. Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki yoğun fikir alışverişi ve kültürel yakınlığın artması bu dönemde gerçekleşti. Kazanlı, Kırımlı, Kafkasyalı ve Türkistanlı aydınlar Osmanlı siyasi ve kültür hayatında önemli roller oynadılar.

1917 Şubat Devrimi Rusya Türkleri için yeni ümitleri ortaya çıkardı. Çarlık rejiminin devrildiği bu inkılâp günlerinde Rusya'nın her tarafından yola çıkan Müslüman vekiller ortak taleplerini dile getirmek üzere bir araya geldiler. Rusya Türklerinin o zamana kadar gerçekleştirdiği bu en büyük kongrede (Moskova, 1-11 Mayıs) mektep-medreselerin ve Dinî İdare'nin ıslahı, kadın-erkek eşitliği, kadınların eğitimine önem verilmesi ve sosyal hayata katılmalarının gerekliliği gibi konular tartışıldı.

Toplantının en önemli meselelerinden biri ne tür bir özerklik talep edilmesi noktasındaydı. Kazan Tatarları ve Kuzey Kafkasyalılar demokratik bir Rusya içinde kültürel özerklikten yana bir tavır ortaya koydular. Kazan Tatarlarından Ayaz İshakî ve Sadri Maksudî Rusya'nın üniter bir devlet olması görüşündeydiler; "Rusya İslamları"nın ancak Kazan Tatarlarının rehberliği altında din ve dillerinin muhafazasına önem vererek yaşayabileceğini savundular. Bu yüzden, Azerbaycanlı, Türkistanlı, Kırımlı, Kazak ve Başkurtların topraklı özerklik yanlısı hareketlerine karşı var

Ceditçilerin en çok üzerinde durdukları mesele, eğitim sisteminin modernleştirilmesiydi. Basın ve yayın yoluyla bu konudaki görüşlerini yayarak bir ekol haline dönüştürdüler. Ceditçilerin diğer hedefi, Rusya'da farklı isimlerle anılan, fakat aynı soydan gelen Türk kökenli toplulukların dil bakımından yakınlaştırılmasıydı. Bu girişim belli düzeyde başarılı olduysa da, bu durum Rusya'nın işine gelmediğinden, yerel lehçelerin canlandırılması ve farklılıkların arttırılması eğilimi teşvik edildi. Ceditçi aydınlar Müslüman kadınlara reva görülen duruma son verilmesi ve onların erkeklerle eşit haklara sahip olmaları konusunda da çaba gösterdiler. 1905 Rus Devriminin sağladığı özgürlük ortamından faydalanarak bütün Rusya Müslümanları (veya Türkleri) olarak bir araya geldiler ve ilk defa sorunlarını tartışarak çözüm arayışları geliştirdiler. Millî bilinçlenmeyle birlikte siyasi bakımdan da örgütlendiler.

1917'de Rusya Türkleri özerklik talep edecek düzeyde bir siyasi bilince eriştiler. Ancak, bunun ne tür bir özerklik olması gerektiği konusu onları iki farklı kampa ayırdı. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde Tatarların çoğu ve Kuzey Kafkasyalılar üniter bir Rusya içinde Müslüman cemaatin kültürel özerkliğini savundular. Azerbaycanlılar, Kırımlılar, Başkurtlar ve Türkistanlılar ise federal bir Rusya içinde ulusal (etnik ve bölgesel) özerklikten yana tavır koydular. Yapılan oylamada ikinci grubun görüşü kabul edildi ve Rusya'nın federal temellere dayanan demokratik bir cumhuriyet olması fikri benimsendi.

güçleriyle karşı çıktılar. Sonuçta, topraklı özerklikten yana olanlar Tatarların savunduğu talepleri reddettiler ve böylelikle Rusya Türkleri arasında önemli bir ayrılık ortaya çıktı; bundan sonra her bir grup kendi kaderini belirleme yoluna gitti.

1905-17 arasında yapılan faaliyetlerin sonucuna bakıldığında, Rusya Türklerinin Çarlık yönetimine sadık bir tebaa olmak durumundan özerklik iddia edecek bir noktaya geldiler. Rusya'nın Müslüman Türk aydınları tarihlerinde ilk defa olarak bir araya gelerek ortak bir siyasi liderlik oluşturdular; Ortak Türk dili oluşturma ve kadın hakları konusunda önemli ilerlemeler sağladılar.

KAFKASYA'DA YENİLEŞME

Kafkasya'da Rus Yayılması ve Etkileri

Rusya'nın Kafkasya'ya olan ilgisi Çar Petro zamanına kadar uzanır. 1722 tarihinde Ruslar Hazar'ın batısını ve güney kıyılarını ele geçirdilerse de, bu yayılma girişimi 1735'te İran hükümdarı Nadir Şah'ın başarılı ilerleyişi sayesinde bertaraf edildi. 1785'te Rusya yeni bir girişimde bulunarak Kırım ve Kuban arası bölgeyi ele geçirdi. Gürcü krallıklarının birbiri arkasından Rusya himayesini kabul etmesiyle Rus hâkimiyeti, İran himayesinde varlığını sürdüren Kafkasya hanlıklarına (Kuba, Derbent, Şeki, Gence, Erivan, Şirvan, Bakü, Karabağ ve Nahcivan hanlıkları) kadar dayandı.

Bu istilanın önündeki en büyük sorun İran engeliydi. XIX. yüzyılın ilk on yılı bu hanlıklar üzerindeki hâkimiyet mücadelesiyle geçti. 1812'de Rusya'nın galip geldiği savaş sonunda imzalanan Gülistan Antlaşmasıyla, İran Şahı Karabağ, Şeki, Kuba ve Derbent hanlıkları üzerindeki hâkimiyetinden vazgeçmek zorunda kaldı. Bundan on dört yıl kadar sonra, İran'ın kaybettiği toprakları geri alma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. 1828'de yapılan Türkmençayı Antlaşmasıyla Erivan ve Nahcivan hanlıkları ile Ordubad bölgesi Rusya'ya bırakıldı. Antlaşmadan kısa bir süre sonra başlayan Osmanlı-Rus savaşı Osmanlıların yenilgisi ve 1829 Edirne Antlaşmasıyla son buldu. Böylece Ruslar Karadeniz'in doğu kıyısını da ele geçirerek bölgedeki hâkimiyetlerini perçinlediler.

Rus yayılması bölgenin etnik ve demografik yapısını değiştirdi. Aras nehrinin kuzeyinde yer alan Türk halkına Şirvanlılar deniliyordu ve bunların çoğunluğu Sünni mezhebine mensuptular. Rus istilası sonunda bunlardan bir kısmı Osmanlı topraklarına göç etti; böylelikle bölgedeki Sünniler nüfus kaybına uğradı. Çarın emriyle Erivan ve Nahcivan Hanlıkları topraklarında bir Ermeni oblastı (bölgesi) kuruldu. 1860'larda Rusya'nın Dağıstan'ı ele geçirmesiyle Osmanlı devletine yapılan göçler sonunda Sünni nüfus önemli oranda azaldı. Rusya bölgedeki etnik ve mezhepsel farklılıkları ustalıkla kullanmakta, Sünni halkın çıkardığı isyanları Şii milislerden oluşan güçlerin yardımıyla bastırmaktaydı.

Hanlıklar ortadan kaldırılıp yerine Rus idari sistemi yerleştirildi. 1820'lerde Azerbaycan topraklarında Rus vilayetleri (Bakü, Derbent, Şeki, Karabağ, Şirvan, Taliş) kuruldu. 1841'de alınan yeni bir kararla hanlık yönetiminin son kalıntıları da ortadan kaldırıldı. Daha önce ağa ve beylere verilen toprak bağışları yeni getirilen Rus göçmenlere dağıtıldı. Ancak bu karar memnuniyetsizliklere ve isyanlara sebep oldu. Bunun üzerine, 1845'te yeni bir düzenlemeye gidilerek Kafkasya Genel Valiliği oluşturuldu ve yerel seçkinlerle işbirliği siyaseti izlenmeye başlandı. Bundan bir yıl sonra, ağalar ve beyler *dvoryan* (orta halli toprak sahibi) sınıfı statüsüne yükseltildi. Ayrıca, ağa ve bey çocuklarına sivil idari görevlerde memur olma imkânı sağlandı.

1865'te ılımlı politika terk edilerek Ruslaştırma ve merkezileşme siyaseti izlenmeye başlandı. Yerel personel bürokrasinin en alt katmanlarına itilerek önemli mevkilere Rus kökenliler yerleştirildi. Şehir yerel yönetimlerinde Müslüman halk nüfus oranlarının oldukça altında temsil edildi. Yüzyılın sonuna doğru Rus göçmenlerin yerleştirilmesine devam edildi. Ülkenin en iyi toprakları yeni gelenlere verildi. Bu durum, Rus karşıtı duyguları güçlendirdi.

İdari düzenlemelerin olumlu yanı Azerbaycan'da iç birliği güçlendirmesiydi. Hanlıkların ilga edilerek Elizavetpol (Gence) ve Bakü Gubernatörlüğü (Valiliği) adı altında iki vilayetin kurulması yerel bölünmüşlüğü ortadan kaldırdı ve Azerbaycan anayurdu denilebilecek bir ülkenin çekirdeğini oluşturdu.

Azerbaycan'da Değişme ve Dönüşüm

Azerbaycan'daki değişme ve dönüşüm XIX. yüzyılın başında Rusların Azerbaycan'a nüfuz etmesiyle yakından alakalıdır. Yönetimin bölge hammaddelerini alıp yerine Rus mallarını sürmesi, Azerbaycan'ın geleneksel iktisadî sistemini ve feodal yapısını değiştirdi. 1859'da Bakü ve civarında petrol rafinerileri kurulması ile petrol üretiminde büyük bir artış oldu; Bakü'ye yabancı sermaye girdi. Demiryolları ve limanların yapılması ve özellikle Bakü'deki petrol ocaklarının işletilmesi, bölge nüfusunu arttırdı. Rus mallarını satarak zenginleşen bir tâcir sınıfı ortaya çıktı.

Ağa, bey ve tâcir sınıfının çocukları Rus okullarında okuyarak Avrupa fikirlerinden haberdar oldular. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı kültür geleneğinden yetişen bir aydın sınıfı ortaya çıktı. Ancak geniş halk kitlesi hâlâ Şii ulemanın tesiri altındaydı. Ulema sınıfı geniş halk kitlesinin ve eski geleneğe sadık beyler ve hanların desteğine sahipti. Bu dönemin fikir hayatına Batı'daki gelişmeler doğrultusunda toplumu değiştirmeye çalışan yenilikçi aydınlarla gelenekçi ulema arasındaki mücadeleler damgasını vurdu.

Azerbaycan'da aydınlanma hareketini ortaya çıkaran etkenler nelerdir?

Yenilikçilerle gelenekçiler arasındaki tartışmaların en önemlisi, eğitim kurumları hakkındaydı. Çarlık yönetiminin eğitim siyaseti ile yenilikçilerin fikirleri belli noktalarda örtüşüyordu. Yönetim Rusçayı yaygınlaştırmayı planlıyordu. Yenilikçi aydınlar da Rusça öğrenmenin gerekli olduğu görüşündeydiler; Rusça öğrenmenin Müslümanların modern meslekler edinmelerini kolaylaştıracağını ve onların dış dünyadan haberdar olmalarını sağlayacağını düşünüyorlardı. Gelenekçi ulema ise yenilik taraftarlarını Ruslaşmaya alet olmakla suçluyordu. Ayrıca, yenilik taraftarlarının klasik İran edebiyatı yerine Türkçeye ağırlık vermeleri de İran kökenli Azerbaycanlı Şîîlerin tepkisine yol açıyordu.

Azerbaycan'daki aydınlanma hareketi genellikle Mirza Fethali Ahundzâde (Ahundov, 1812-1878) ile başlatılır. Ahundzâde, Azerî toplumunun hasta ve aksak yönlerini, cahil mollaları, çok evliliğin zararlarını, İranlı devlet adamlarının âcizliklerini ve cimri tüccar tiplerini mizahî bir dille eleştiren komediler yazdı. Okuma yazma bilmeyen halka fikirlerini anlatmada tiyatroyu en iyi vasıta olarak gördü. Ahundzâde İslam öncesi İran kültürünü övmesine ve İranlı kimliğine rağmen, ana dili olan Azerî dilini canlandırmaya çalıştı; yazdığı eserlerle modern Azerî edebiyatının temellerini attı.

Azerbaycan halkının İran'la olan bağıını kırmak için çar hükûmeti özellikle 1840-1850'lerde yerel kültürü canlandırma ve yerel dilde edebiyatı teşvik etme yönünde bir siyaset izledi. II. Aleksandr (1855-81) zamanında ise bunun yerini

Ruslaştırma siyaseti aldı. Ancak milli edebiyatın gelişmesi durmadı, ikinci nesil aydınlarda (1870'lerde) daha ciddi ve güçlü bir şekilde ortaya çıktı. Bu neslin önemli bir kesimi Sünni kökenliydi ve Osmanlıların Tanzimat (1856-76) hareketinden etkilenmişlerdi.

Azerbaycan'ı Rusya içlerine bağlayan demiryolunun yapılması, bu sayede ticari ve fikrî alışverişin artması, petrol sanayisindeki ilerlemeler gibi gelişmeler Azerbaycan'ı Batı kültürüne yaklaştırdı. Eğitim, basın ve tiyatro alanlarında petrol zengini yerli zenginlerin (özellikle Zeynelabidin Tagiyev'in) yaptıkları hayır faaliyetleri de bu gelişmelere önemli katkılar sağladı; gazetecilik ve tiyatronun gelişmesine vesile oldu. Gazete ve dergiler, milli dilin gelişmesi için önemli vasıtalarının yanı sıra, siyasi ve sosyal reformlar için de bir ekol vazifesi gördü.

Rusya Türkleri arasında ilk gazete olan *Ekinci* (1875-77) Moskova Üniversitesinde okuyan ve oradaki Halkçılık (Narodnik) hareketinden etkilenmiş olan Hasan Bey Zerdabî (1837-1907) tarafından çıkarıldı. Kırımli İsmail Gaspıralı'nın açtığı usûl-i cedit okulları ve yine onun çıkardığı *Tercüman* gazetesi de Azerbaycan aydınlarını etkiledi, Türk kavimleri arasında birlik ve dayanışma fikirlerini yaydı. Bu fikirlerden etkilenen milliyetçi aydınların yoğun kültür faaliyetleri, XX. yüzyılın başında Azerbaycan Türkleri arasında siyasi bilincin gelişmesini hazırladı.

Rusya'daki inkılâpçı ve sosyalist fikirlerden etkilenen bazı Azerbaycan gençleri, 1904'te Himmet adlı sosyalist bir grup oluşturdular. Bunlar, eğitimin yaygınlaştırılmasını, milli dilde eğitim yapılmasını ve çalışma şartlarının iyileştirilmesini savunuyorlar ve Bakü'deki Müslüman işçiler arasında destek buluyorlardı. Bu arada, bazı genç aydınlar Türkçülük fikrini işlemekte, Türk kavimleri arasında dil birliği sağlanmasını savunmaktaydılar. Türkçülük akımı özellikle Türkiye'deki 1908 Meşrutiyet Devrimi'nden sonra güç kazandı. 1905-1920 arasında Azerbaycan'da kültürel alanda önemli adımlar atıldı ve ülkenin önderliğini üstlenecek bir aydın sınıfı oluştu. Mehmed Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali ve Ahmed Ağaoğlu gibi Azerî aydınlar Türkiye'deki Türkçülük fikrinin gelişmesinde de önemli katkılarda bulundular.

K İ T A P

Azerbaycan'daki yenileşme olgusu hakkında büyük ölçüde Tadeusz Swietochowski'nin *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı, 1905-1920* (İstanbul, 1988) adlı kitaptan yararlandık. Bu kitabın ilk iki bölümünde konuyla ilgili ayrıntılı bilgi bulabilirsiniz.

KAZAK MODERNLEŞMESİ

Kazakların Batı kültürüne açılması Rus tesiri sayesinde olmuştur. Çarlık rejiminin Kazakistan'a sürgün gönderdiği Rus entelektüellerinin bunda önemli bir payı vardır. Sürgünlerden birçoğu Kazak halkına sempati beslemiş, onların kültürüne ilgi duymuş ve Kazak düşüncesini etkilemişlerdir. Kazakistan'da açılan Rus okulları da Kazak aydınlarının yetişmesinde etkili olmuştur. XVIII. yüzyılın sonunda Orenburg ve Omsk'ta açılan Rus okulları tercüman yetiştirmeyi amaçlıyordu. Bunlara XIX. yüzyılın ilk yarısında Omsk, Orenburg ve Sibirya'da açılan askerî okullar eklendi. Bu okullarda okuyan öğrencilerin küçük bir kısmını varlıklı ailelerden gelen Kazak çocukları oluşturuyordu. Bu gençler Rus okullarında eğitim gördükten sonra, tercümanlık ve öğretmenlik gibi görevlerle hükümet hizmetine giriyorlardı.

Çarlık hükümeti yüksek askerî rütbelere ve maaş vermek suretiyle kendisine bağladığı Kazak aristokrasisi üyelerinin çocuklarını Rus okullarında okutmaları için teşvik ediyordu. Rus eğitimi Kazak hayatında önemli değişikliklere sebep oldu. Soylu kişilikleri sebebiyle zaten halk kitlesinden uzak olan bu gençler, aldıkları Rus eğitimi ile halktan iyice koptular. Bu yeni nesil, kendi yerli kültürlerini, hatta bazıları ana dillerini bile iyi bilmiyorlardı. Batı tarzı eğitim alan bu aydınlar, içinden çıktıkları Kazak toplumunun değer ve alışkanlıklarını modern bir toplum sürecine geçişte engel olarak görüyorlardı.

Resim 9.2

Çokan Velihanov ve F. M. Dostoyevski (1859'da Semipalatinsk'te). Kazak aydını Ç. Velihanov, Rusya'nın en önemli yazar ve düşünürleriyle dost olmuştur. Tanınmış romancı Dostoyevski onun yakın arkadaşıydı. Bu iki dostun birbiriyle olan mektuplaşmaları vardır. Dostoyevski onun üzerinde önemli bir etki bırakmıştır; aynı zamanda eserlerini yazarken birçok konuda Velihanov'a danışmıştır.

Kaynak: İ. Strelkova, Şokan, Almatı, 1985.

Rus muhitinde yetişen aydınların tipik örneği Kazak Çokan Velihanov'dur (1837?-1865). O, göçebe Türklerin Avrupa medeniyetiyle temasa gelmesi sonucu ortaya çıkan aydınlar zümresinin en önemli örneğidir. Velihanov'un fikrî oluşumu, Rus liberalleri ve Rus-Alman Doğubilimcileri muhitinde gelişti. 1853'te Omsk'taki askerî okulu bitirdikten sonra Sibiryâ kıtasında görev aldı. Görevi icabı Kazaklar arasında dolaşırken Kazak folkloruna ait bilgileri topladı ve yayınladı. Velihanov Avrupa medeniyetinin hararetli bir savunucusu olup Rusları o medeniyetin taşıyıcısı olarak gördü. Kazakları din adamlarının (mollaların) etkisinden kurtarıp medeniyetin kucağına atmak için samimiyetle çalıştı, fakat hayatının son yıllarında hayal kırıklığına uğradı. Velihanov Ruslara sempati duymakla beraber, içindeki Kazaklık duygusunu daima korumuştur. Rus ordusuyla birlikte Evliyaata'ya girerken Rusların bir Kazak kadını öldürmelerine tahammül edememiş, asker üniformasını çıkararak bozkıra çekilmiş, bundan sonra kendi soydaşları arasında yaşamış ve genç yaşta ölmüştür. Düzensiz ve kısa hayatına çok eser sığdırmıştır. Onun ilmî çalışmaları modern Kazak kültürünün gelişmesine ve Kazak yazılı edebiyatının oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır. (Togan, s. 543-50).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu yabancılaşmış aydın grubu ile geniş halk kitleleri arasındaki kopukluk, daha ılımlı bir aydın grubu tarafından giderilmeye başlan-

dı. Batı ve Kazak kültürlerini sentez etmeye çalışan bu grubun en tipik örneği İbray Altınсарın'dır (1841-1887). Rus-Kazak öğretmen okulunu bitiren Altınсарın iyi bir pedagoğdu ve Kazakları aydınlatmayı kendine görev bilmişti. 1887'de kadınların eğitim görmesi için girişim yaptıysa da hükümetten destek görmedi.

Batı kültürünü benimsemekle birlikte Kazak kültürünü de muhafaza etmeye çalışan diğer bir Kazak aydını Abay Kunanbayev'dir (1854-1904). Soylu bir aileden gelen Abay, Rus düşünürlerinden etkilenmiş olmakla birlikte İslam kültürüne de âşına idi. Rusların baskıcı politikalarına karşı çıktı. Aydınlatmacı çabaları Rusların hoşuna gitmediği gibi kendi halkından da takdir görmedi.

XIX. yüzyılın sonuna doğru Kazak aydınları arasında milliyetçilik eğilimi kendini göstermeye başladı. Rus ve Batı düşüncesi karşısında teslimiyetçi bir tavır sergileyen Batıcılar farklı olarak, Kazak milliyetçileri daha ziyade Çağatay edebiyatına ve geleneksel Kazak folkloruna ilgi duyuyor, Rus kültürünün etkisinden uzak durmaya çalışıyorlardı. Bu kesimin en tanınmışları Alihan Bukeyhanulı (1869-1932), Ahmed Baytursunov (1873-1937), Mir Cakıb Devletuli (1885-1937) ve Magcan Cumabayuli (Cumabayev, 1876-1938) idi.

1905'te Rus olmayan milliyetler üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasıyla milliyetçi eğilim daha belirgin bir şekilde kendini ifade etme imkânını buldu. Bu arada Batıcılar ile milliyetçiler arasındaki ayrılık da arttı. 1917 Ekim Devrimi olduğunda Batıcılar devrimin bazı kısımlarını kabul ederlerken, milliyetçiler bunun halkın milli geleneklerine ters düştüğünü söyleyerek yeni rejime şüpheyle yaklaştılar.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Rus ve onunla birlikte Batı düşüncesi Kazakistan'a girmiş, Kazak düşüncesinde yeni akımların oluşmasına sebep olmuştur. Kazak halkının büyük çoğunluğu geleneksel hayatına devam ederken çok küçük bir aydın grubu Kazak yazılı edebiyatının temellerini atmışlardır. Rus yazılı edebiyatından güçlü bir şekilde etkilenen Kazak aydınları Kazak sözlü edebiyat geleneğine dayanan yeni bir edebiyat oluşturmayı başarmışlardır.

TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK

Çarlık Yönetimi ve Etkileri

Rusya, Büyük Petro (1689-1725) zamanından beri Türkistan'la ilgilenmekteydi. XVII. yüzyılın başında Ruslar, Kazak ve Kalmıklar'a karşı İrtiş nehri boyunca karakollar ve dayanak noktaları inşa ettiler. Moğol kökenli Kalmıkların baskısından bunalan Kazakların Küçük Cüz hanı Ebulbayır, 1730'da Rus himayesini kabul etti. Ruslar, Ural nehri boyunca yeni kaleler inşa edip buralara Rus Kazaklarını yerleştirdiler; Ural, Orenburg ve Sibir'de Rus Kazaklarının askerî birlikleri oluştu. 1740-42 senelerinde Küçük Cüz'ün doğusundaki bozkırlarda yaşayan Orta Cüz de Rus himayesine girdi.

Rus yönetiminde geçen yüz yıl içinde Kazaklar arasında hoşnutsuzluklar ve ayaklanmalar baş gösterdi. Rus kuvvetleri bunları şiddetli bir şekilde bastırdı ve isyancıları cezalandırdı. Başkurtlar Pugaçev İsyanı'na da (Salavat Yulay başkanlığında) güçlü bir şekilde katıldılar. Rusların Orenburg ve Yayık taraflarındaki toprakları Kazakların ellerinden almaları huzursuzluğu arttırdı ve isyanlara sebep oldu. Bunlar içinde en önemlisi 1838 yılında baş gösteren Kenesarı Sultan adındaki bir Kazak liderliğindeki isyan hareketidir. On yıl kadar mücadele veren Kenesarı 1845'te Ruslara yenilerek Yedisu'ya çekildi, bundan iki sene sonra Kırgızlar tarafından öldürüldü. 1854'te Ruslar Almatı nehri üzerinde Vernoye adında tahkimli bir mevki inşa ederek Yedisu bölgesinde hâkimiyetlerini kurdular. Böylelikle XIX.

Pugaçev İsyanı: XVII. yüzyılda Rusya hâlâ Ortaçağ kültürü ve tesiri altındaydı. İktisadî bakımdan Batı Avrupa'nın gerisindeydi. Merkezî otorite, asilzade ve beylerin siyasi haklarını zorla ellerinden almak suretiyle kendisini güçlendirdi. Alınan hakların karşılığında asilzadelere topraklar verildi ve köylüler üzerindeki hakları arttırıldı. Böylelikle, 1649'da toprak köleliği (serflik) yasal bir kurum haline geldi. XVIII. yüzyılda en yüksek noktaya ulaşan köleleştirme süreci, köylü isyanlarına sebep oldu. Bunlar içinde en tanınmışları Stenka Razin (1667-71) ve Pugaçev'in öncülük ettiği (1773-75) isyanlardır.

yüzyılın ortalarında Issık Göl'den Sırderya nehrine kadar olan Kazak-Kırgız bozkırları tamamen Rusların eline geçti.

XIX. yüzyılda Orta Asya, güneydeki İngilizlerle kuzeydeki Ruslar arasında bir rekabet sahası oldu. İngilizlerin güneyden Türkistan'a yaklaşmalarından endişelenen Ruslar, 1839'da Hive'yi ele geçirmek niyetiyle harekete geçtiler de, bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Ruslar bu arada Orta Asya hanları ile iyi münasebet kurmaya çalışıyorlardı. 1841'de meşhur Doğu bilimcisi N. V. Hanikov'un da katıldığı bir heyet Buhara Hanlığı'na gönderildi. 1847'de Rusların Raim tahkimli mevkiini yapmalarıyla ilişkiler yeniden gerginleşti. Ruslar 1853'te Akmesit'i, 1860'ta Pişkek (Bişkek) ve Tokmak'ı, 1864'te ise Türkistan, Çimkent ve Evliya-Ata şehirlerini ele geçirdiler.

1865'te Türkistan'ın büyük şehirlerinden Taşkent, 1868'de Türkistan'ın diğer büyük şehri olan Semerkand Ruslar eline geçince Buhara emiri Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Rusya'nın hızlı ilerlemesi karşısında tutunamayacağını anlayan Hokand hanı da Ruslarla bir antlaşma yapmak zorunda kaldı (1868). Hokand hanı görünüşte bağımsız olmakla birlikte Rus nüfuzu altına girdi. Bundan sekiz yıl sonra (1876) Rusya Hokand'da çıkan bir karışıklığı bahane ederek hanlığı tamamen işgal etti ve burada Fergana adında bir eyalet oluşturdu. 1873'te Rus generali P. von Kaufman Hive Hanlığı'na doğru harekete geçti ve kısa süren bir direnişten sonra burayı ele geçirdi (1873).

Ruslar 1879'da Teke Türkmenlerinin elindeki Göktepe'yi ele geçirmeye giriştiler de, burada epeyce kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar. 1880-81 yıllarında Ruslar Göktepe'ye karşı yeniden saldırıya geçtiler; epey bir kayıp verdikten sonra burayı ele geçirebildiler. Kısa bir süre sonra Aşkabad şehri de Ruslar eline geçti. 1884'te Merv'in düşmesiyle Türkistan tamamen Ruslar tarafından işgal edilmiş oldu.

Türkistan'da Rus yayılmasına karşı en büyük direniş nerede olmuş ve nasıl gelişmiştir?

4 SIRA SİZDE

Resim 9.3

Hive Hanı ve maiyeti (XIX. yüzyıl sonu, İ. Voljinski).

Rusların Türkistan'ı işgalinden sonra Orta Asya'nın görüntüsü hızla değişmeye başladı. Demir yollarının döşenmesine 1880'de, şimdiki Türkmenistan'dan başlandı: Krasnovodsk (Kızılsu) hattı inşa edildi. Zamanla bu hat Amuderya kıyısına, oradan da Taşkent'e ulaştı. 1900-1905 arasında Taşkent-Orenburg hattı yapıldı ve bundan sonra yeni hatlar inşa edilerek devam etti.

Demir yollarının inşa edilmesi, yeni usulde nakliyat ve ticaret, telgraf, posta teşkilatı, bankaların oluşturulması gibi gelişmeler geleneksel yapıyı etkiledi. Kervan yolları eski önemini kaybetti. Ulaşım vasıtalarının gelişmesi, ayrı kümeler halinde yaşayan Türk toplulukları arasındaki mesafeleri kısaltarak aralarındaki ilişkileri artırdı. Artık, Kazan'dan Taşkent'e on günde, Orenburg'dan Bakü'ye dört günde, Kaşgar'dan İstanbul'a üç haftada gidilebiliyordu. Türk kümeleri arasındaki ticari ilişkiler artıyor ve faal bir fikir alışverişi oluyordu. (Akçuraoglu, 61).

Türkistan'da yeni şehir hayatı da geliyordu. Orenburg, Orsk, Troysk ve Semi Palat şehirlerine Ruslar'la birlikte Kazan Tatarları da gelip yerleşiyor, buralarda Müslüman mahalleleri oluşturuyorlardı. Kazaklar da bu şehirlerin etrafına kadar gelip pazarlarda alışveriş yapıyorlar, fakat onlar Tatarlar gibi yerleşme eğilimi göstermiyorlardı. Kazaklar, sadece Semi Palat yakınında yeni bir şehir oluşturdular (Alaş). Onlar daha çok Temir-Uyıl, Karkalı, Turgay ve İrgız şehirlerinde yerleştiler. Ruslar, eski şehirlerin yanında yerleşiyor, kendi mahallelerini oluşturuyorlardı.

Türkistan halkının yeni hayata katılımı pek aktif değildi. Yerli halktan sadece bazı hükûmet kurumlarında, bankalarda ve ticari müesseselerde tercüman olarak çalışanlar vardı. Ruslar bu katılımın artmasına yardımcı oldular ve yerel aristokrasiyi kendi taraflarına çekerek onlar aracılığıyla halkı etkilemek yoluna gittiler. Bunun önemli sonuçlarından biri yerli aydın aristokrasisinin gelişmesi oldu. Bu sınıfı Kazak ve Başkurt kökenli ordu subayları ile Kazak sultanları oluşturuyordu. Bunlar modern eğitimin yerleşmesinde aktif rol oynadılar.

Ruslar, Orta Asya'nın yerleşik halkının, yani Sartlar'ın medenî bir unsur olmaları sebebiyle göçebe Kazak-Kırgızlara göre daha çabuk Avrupa medeniyetini benimseyeceğini zannediyorlardı. Ancak, olaylar bunun tersini göstermiştir. Sartların (özellikle Taciklerin) bağınazlık derecesinde eski İran-İslam kültürünün etkisi altında olmaları onların modernliğe geçmelerinde bir engel oluşturuyordu. Kazak-Kırgızlar ve Özbeklerin şehirli olmayan kesimi Avrupa medeniyetine daha kolay uyum sağlıyorlardı. (Togan, s. 272-275.)

Rus işgali Kazak ülkesinde büyük bir dönüşüme sebep oldu. Rus göçmenlerin getirilmesiyle bölgenin nüfus yapısı önemli ölçüde değiştirildi. Ancak, Rus sömürge siyaseti Kazak-Kırgızların kendi toprakları üzerinde yerleşik hayata geçmelerini istemiyor, onları verimsiz topraklara ve çöllere sürüyordu. Daha önce biraz ekin-cilikle ve hayvancılıkla geçinen Kazak-Kırgızların toprakları Rus göçmenler tarafından işgal edilip çöllere atıldıktan sonra yaylak ve kışlak yolları kesildi ve artık tamamen hayvancılıkla yetinmek zorunda kaldılar, açlığa mahkûm edildiler. Bu durum dayanılmaz hâle gelip isyan ettiklerinde, kıyıma ve sürgünlere uğratıldılar.

Bu isyanlar sırasında Kazanlı ve Taşkentli Müslüman tacirler halk arasında do-laşıp Rus yanlısı propaganda yapıyorlardı. Tatar tacirleri Kazaklara yüksek fiyatla mallar satıyor, borçlandırıyor, paraları ödenmediğinde Rus yetkililerin desteğini alıyorlardı. Rus işgalinden sonra, Kazakistan'da Rus şehirleri inşa edildi, Kazaklar ihtiyaçlarını aracısız olarak Ruslardan almaya başladılar. Bunun sonucunda Kazanlı tacirlerin işi bozuldu.

Yine aynı döneminde, bir kısım Tatar mollalarının davranışları yerel halkta hoşnutsuzluk yaratıyordu. Dinî idare'ye bağlı olan ukazlı (resmi belgeli) Tatar molla-

Sart: Sovyet döneminden önce, Türkistan'da yerleşik halka verilen isimdi. Bu tabir etnik bir tanımlama olmayıp, daha ziyade sosyal, iktisadi ve kültürel bir kategoriye ifade etmede kullanılıyordu. Sovyet rejimi "Sart" tabirini küçümseyici bir anlam taşıdığı gerekçesiyle kullanımdan kaldırmıştır.

lar Kazaklar arasında Rus memuru gibi davranmakta ve her hareketlerinde Rus kuvvetine dayanmaktaydılar. Müslüman halkın doğum, evlenme ve boşanma işlerini nüfus defterlerine kaydeden bu mollalar Kazak halkını “Ak Padişah” dedikleri Rus Çarına sadık bir tebaa olmaya davet ediyorlar ve İslam dininin ulû'l-emre (yöneticilere) itaat etmeyi emrettiğini telkin ediyorlardı. Çokan Velihanov gibi Kazak aydınları bu mollaları şiddetle eleştirmişlerdir.

XIX. yüzyılda ortaya çıkan Kazak isyanları sırasında Tatar mollaları ve tacirlerinin rollerini değerlendiriniz.

SIRA SİZDE

5

Rus yönetiminin Türkistan halkı üzerindeki etkileri başlangıçta yüzeysel düzeyde kaldı; fikir alanında pek genişleme olmadı. Modern metotları kullanmalarına rağmen Türkistanlıların çoğu ruhen mutaassıp kaldılar. İçki ve eğlence gibi şeyler daha kolay etkisini gösteriyordu. Ruslarla en çok temas halinde olanlar tüccarlardı. Para ve mevki-makam gibi şeylerle daha fazla ilgili olan Taşkent tüccarının çoğu Rus taraftarıydı.

Rusya, önceki yüzyıllarda Tatarlara uyguladığı baskı siyasetinin aksine, Türkistan'da ince bir siyaset izliyordu. Rus yetkililer, siyasetleri gereği halkın dinî inançlarına saygı gösteriyorlardı. Rus generali Çernayev 1865'te yayınladığı bir emirname şeriata uymayan Müslümanların cezalandırılacağını ilan etmişti.

Türkistanlılar içinde Avrupa fikirleriyle tanışanlar, çoğunlukla Ruslarla yakınlaşan varlıklı ailelerden geliyorlardı. Onlar bulundukları şehrin modern kesiminde yer alan Rus mahallesinde yaşayabiliyor, evlerini Avrupa tarzında döşeyebiliyor, atlı arabaya binebiliyor, çocuklarını Rus okullarında okutabiliyorlardı. Bunlar arasında Rusya'nın Avrupa kısmına, hatta Batı Avrupa'ya seyahat edenler vardı. Ancak, bunlar toplam nüfusun çok küçük bir kısmını oluşturuyordu. Geniş halk kitlesi hâlâ eskiden olduğu gibi yaşamaya devam ediyordu.

Rus işgalinden sonra Türkistan'daki gelişmeler hakkında büyük ölçüde Z. V. Togan'ın *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1981) adlı eserinden yararlandık. Bu kitabın “Müstemleke Olan Türkistan'da Siyasi Hayat” (s. 239-378) adlı bölümünde konuyla ilgili ayrıntılı bilgi bulabilirsiniz.

K İ T A P

Türkistan'da Cedit Hareketi

Türkistan'daki Ceditçilik veya reform hareketi, XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında ortaya çıktı. Daha ziyade Kırım ve Kazan'dan gelen etkiler sayesinde gelişti. Rus okullarında okuyanların çoğalması, ulaşımın kolaylaşması sonucu İslam dünyası ve Rusya'nın diğer merkezleriyle olan ilişkilerin artması, Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ve usûl-i cedit mekteplerinin etkileri, İslam dünyasından (İstanbul, Suriye, Mısır ve Hindistan'dan) gelen reformcu akımlar Türkistan'da yeni fikirlerin gelişmesinde etkili oldular. 1905 Rus ve 1908 Osmanlı Meşrutiyet hareketleri ile Hindistan'da sömürgecilığe karşı mücadele fikirleri Türkistan'da siyasi bilincin oluşmasında önemli tesirler icra ettiler. Bütün bu tesirlerin yanında, Rus işgali sonrası ortaya çıkan teknik ve iktisadi gelişmeler de Türkistan'da yenilik ve değişim fikrinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadı.

Türkistan'daki Ceditçilik hareketi biraz daha geç olarak, 1890'larda başlamış, Buhara'daki koyu muhafazakârlık sebebiyle ağır ve zahmetli bir şekilde ilerlemiştir. Hive hanları genel olarak yenilik konusunda daha esnektirler. Yüzyıllardan beri İslami ilimlere merkezlik yapan ve meşhur medreseleriyle tanınan Buhara ülkesi Timur zamanından sonra gerilemeye başlamış, XIX. yüzyılda ise bir taassup ocağına dönüşmüştü. Bu yüzden, buradaki yenileşme çabaları büyük bir direnişle karşılaşmıştır. Buna rağmen, Kırım, Kazan ve Osmanlı aydınlarından etkilenen Türkistan aydınları XX. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim, basın ve yayın alanlarında, vatan, hürriyet ve meşrutiyet gibi kavramların yerleşmesinde ve siyasi modernleşme bakımından önemli katkılarda bulundular.

Harita 9.1

XIX. yüzyılda Orta Asya

Kaynak: D. R. Brower; E. Lazerini, *Russia's Orient*, Bloomington, 1997.

Türkistan'daki Cedit hareketinin en tanınmış siması Mahmud Hoca Behbûdî'dir (1874-1919). Semerkandlı bir molla ailesine mensup olan Behbudî, Buhara medreselerinde eğitim gördü. Kendi gayretleriyle Rusça öğrendi. Cehâletin zararlarını konu alan dram türündeki eserini (*Pederkiş*, 1912) yazdı. 1913-15 arasında *Âyine* dergisini ve daha sonra Semerkand'da *Sâdâ-yı Türkistan* gazetesini çıkardı. 1917 Şubat devriminden sonra siyasi faaliyetlerde bulundu. 1916-19 yılları arasında Türkistan'ın bağımsızlığı yönünde çalıştı ve Basmacılık hareketini destekledi. 1919'da, Karşı şehrinde, Emir yanlıları tarafından taşlanarak öldürüldü.

Eserlerini tamamen İslam dünyasındaki bunalım üzerinde yoğunlaştıran ve Buhara Hanlığı'nın gerilik sebeplerini araştıran diğer bir aydın, Abdurrauf Fitrat'tır (1880-1938). Ona göre, İslam toplumlarında görülen geriliğin sebeplerinden biri ulemânın durumu idi. Fitrat, *Münâzara* adlı meşhur eserinde hocaların öğrencilerden rüşvet almasını eleştirirken "âlimin bozulması, âlemin bozulmasıdır" sözünü hatırlatır. Ulemanın dünyadan habersiz olduğunu, medresede çok zamanda (yaklaşık 20 yıl) az ve faydasız şeylerin öğretildiğini, Arapçanın bile doğru dürüst öğretilmediğini, medreselerde içkinin ve ahlaksızlığın yaygınlaştığını ifade eder. Eski ve yeni tarz okulları karşılaştırarak Cedit mekteplerinin faydalarını ve özelliklerini anlatır.

Kazan Tatarlarının girişiyle 1897'de Endican ve Semerkand'da, 1898'de Tokmak'ta usûl-i cedit mektepleri açıldı. Bunu Türkistan'ın yerlisi olan insanların açtıkları okullar takip etti. 1901'de ise ilk defa olarak bir Özbek (Münevver Karî) Taşkent şehrinde yeni usulde bir mektep açtı. Bu okulların şeriata aykırı olduklarını söyleyen mutaassıp ulemanın tesirinde kalan Buhara Emiri, 1909'da usûl-i cedit okullarını kapattı.

Türkistan Ceditçilerinin fikrî ve siyasi oluşumunda Osmanlı tesirleri de görülmektedir. XX. yüzyıl başında ve özellikle 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra iş başına gelen İttihat ve Terakki Partisi, Türkistan gençleri üzerinde önemli etkiler yaptı. Abdurrauf Fıtrat, Mukimiddin ve Osman Hoca gibi tanınmış Özbek şair ve yazarları İstanbul'da bulundukları sırada Jön Türk liderleriyle buluştular ve buradaki yeni fikirlerden etkilendiler. Genç Türklerin Sultan Abdülhamid yönetimine karşı verdikleri mücadeleden esinlenerek, Buhara ve Hive'de benzer bir devrimi gerçekleştirmeyi hedeflediler.

İstanbul'da bulunduktan sonra memleketlerine dönen Türkistanlı aydınlar orada 1909'da "Genç Buharalılar" adında gizli bir örgüt kurdular. Yine aynı yılda İstanbul'daki bir grup Türkistanlı genç, Buhara öğrencilerine yurt dışı eğitimi sağlamayı amaçlayan teşkilatlar oluşturarak Türkistanlı öğrencileri tahsil için İstanbul'a gönderdiler. Hive Hanlığı'ndaki reform yanlısı gençler ise "Genç Hiveliler" adında bir araya gelerek örgütlendiler.

Buharalı Ceditçi önderlerden Abdurrauf Fıtrat İstanbul'daki eğitimi sırasında Osmanlılardaki reform fikirlerinden etkilenecek eserler yazdı; vatan, hürriyet ve meşrutiyet gibi Türkistanlı aydınların henüz yabancı oldukları kavramları dile getirdi. Buhara yönetimini eleştiren ve vakit geçirmeksizin reformlar yapılmasını talep eden yazılar yazdı.

Özellikle 1908-14 yılları arasında İstanbul, Türk dünyasının cazibe merkezi haline geldi. Kuzeyde ise Kazan şehri, Rusya'da yaşayan Türk kökenli topluluklar için bir ilim, kültür ve sanat merkezi durumuna erişti. Rusya Türklerinin fikir hareketleri Kazan'da meydana geliyor ve sonra Türkistan'a, Kazakistan'a ve Doğu Türkistan'a kadar yayılıyordu. Ancak, I. Dünya Savaşı ve savaştan sonra ortaya çıkan gelişmeler her iki merkezi de olumsuz etkiledi. İstanbul, hızla Türk dünyasının merkezi olma özelliğini kaybetmeye başladı. Osmanlı Devleti mağlup olduktan ve İttihat ve Terakki tasfiye edildikten sonra Türk dünyası aydınlarının dayanacak hiçbir desteği kalmadı. İstanbul matbuatı artık ilmî, edebî ve siyasi hareketlere rehberlik etmekten uzaktı. Yeni kurulan Sovyet yönetiminde de şartlar olumsuzla doğru evrildi. Kazan'daki okullar, matbaalar, medreseler ve kitap şirketleri ortadan kaldırıldı; Kazan'ın Türkistan'la olan ticareti tamamen kesildi, iktisadî gücü yok edildi. Bilim ve kültür kurumlarının faaliyet alanı yeni oluşturulan özerk Tataristan'la sınırlandı.

Özet

“Tatar Uyanışı”nı ve sonuçlarını tanımlamak.

Tatar uyanışının kökleri XIX. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Rus istilasının ilk iki yüz yılında ağır baskılara maruz kalan Tatarlar, kimliklerini korumak için İslam’a daha sıkı sarıldılar ve muhafazakâr bir topluluk haline dönüştüler. II. Katerina (1762-96) döneminde sağlanan ticari haklardan yararlanan Tatar tacirleri zenginleştiler ve reform yanlısı ulemanın çabalarına katkı sağladılar. Batı’ya coğrafi bakımdan yakın olan ve kültürel açıdan daha fazla temas halinde olan Kazan Tatarları diğer İslam toplumlarındaki tepkilere benzeyen, fakat onlarınkiyle tam da örtüşmeyen bir mücadele tarzı geliştirdiler. Hareketin en tanınmış simaları ulemadan Abdünnasır Kursavî (1771-1812), tarihçi ve din âlimi Şihabüddin Mercanî (1818-1889) ve onların takipçileri olan genç ulema nesli ve aydınlar grubudur. Dinî alanda başlayan ve öze dönüşçü bir özellik taşıyan bu uyanış, daha sonra seküler bir boyut kazanarak eğitim kampanyası (Ceditçilik) şeklinde devam etti. XX. yüzyılın başında ise siyasi ve milli faaliyetler şeklinde geniş bir harekete dönüştü.

Ceditçilik hareketinin temel özelliklerini açıklamak.

Kırımlı pedagog ve gazeteci Gaspıralı, 1883’te yayınladığı *Tercüman* gazetesi ile Rusya Türklerinin milli ve fikrî uyanışı için bir çığır açtı. Ona göre, Rusya Türklerini saran sorunların aşılabilmesi için, mektep ve medreseler ıslah edilmeli, Türk kavimleri arasında ortak bir edebî dil oluşturulmalı, kadınların eğitimlerine erkeklerinki kadar önem verilmeliydi. Gaspıralı’nın reform yolundaki en önemli girişimi, 1884’te Kırım’da açtığı ilk *usûl-i cedit* mektebidir. Onun kurduğu okulda uyguladığı kolay okuma yazma metodu (usûl-i cedit) kısa zamanda Rusya’nın Müslüman bölgelerinin her tarafına yayıldı. Alfabenin öğretilme metoduyla başlayan bu girişim giderek sosyal hayatın tümünü içine alan reform hareketine dönüştü. Eğitim, din, dil ve kadınların durumu konularında reform yapılmasını savunanlar *Ceditçiler* adıyla anılmaya başladılar. Onların bu gi-

rişimlerini toplum için sakıncalı olarak gören ve değişime karşı çıkanlar *Kadimciler* olarak tanındılar. Ceditçiliğin en önemli katkılarından biri de milli ve siyasi bilinçlenmeye zemin hazırlamasıdır. Ceditçilerin 1905-17 arasında yaptıkları faaliyetler sonucunda Rusya Türkleri Çarlık yönetimine sadık bir tebaa olmak durumundan özerklik iddia eden bir noktaya geldiler.

Azerbaycan’daki yenileşme hareketinin dinamiklerini belirlemek.

Azerbaycan’daki değişme ve dönüşüm XIX. yüzyılın başında Rusların Kafkasya’ya nüfuz etmesiyle başladı. Rus yönetiminin uygulamaları Azerbaycan’ın geleneksel iktisadî sistemini ve feodal yapısını değiştirdi. Ulaşımın kolaylaşması ve bu sayede ticari ve fikrî alışverişin artması gibi gelişmeler Azerbaycan’ı Batı kültürüne yaklaştırdı. Eğitim, basın ve tiyatro alanlarında petrol zengini yerli zenginlerin yaptıkları hayır faaliyetleri de bu gelişmelere önemli katkılar sağladı; özellikle gazetecilik ve tiyatronun gelişmesine vesile oldu. Gazete ve dergiler, milli dilin gelişmesi için önemli vasıta olmalarının yanı sıra, siyasi ve sosyal reformlar için de bir ekol vazifesi gördüler. Azerî aydınlanmasının öncülerinden Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878) Azerî Türkçesini canlandırmaya çalıştı. Yazdığı tiyatro ve komedi eserleriyle modern Azerî edebiyatının temellerini attı. Milli edebiyatın gelişmesi ikinci nesil aydınlarda (1870’lerde) daha ciddi ve güçlü bir şekilde ortaya çıktı. Gaspıralı’nın *Tercüman* gazetesi de Azerbaycan aydınlarını etkiledi; Türk toplulukları arasında birlik ve dayanışma fikirlerini yaydı. Aydınların yoğun kültür faaliyetleri, XX. yüzyılın başında Azerbaycan Türkleri arasında siyasi bilincin gelişmesini hazırladı. 1905-20 yılları arasında Azerbaycan’da kültürel alanda önemli adımlar atıldı ve ülkenin önderliğini üstlenecek bir aydın sınıfı oluştu.

Kazak modernleşmesinin kendine has özelliklerini belirlemek.

Kazakların Batı kültürüne açılması Rus tesirleri sayesinde oldu. Çarlık rejiminin Kazakistan'a sür-
gün gönderdiği Rus entelektüelleri ve Kazakis-
tan'da açılan Rus okulları Kazak aydınlarının ye-
tişmesinde etkili oldular. Sayıları az da olsa, Rus
okullarında okuyan Kazak aristokrasisinin ço-
cukları Kazak modernleşmesinde öncülük rolü
oynadılar. Rus muhitinde yetişen aydınların tipik
örneği olan Çokan Velihanov (1837?-1865), Batı
medeniyetinin hararetili bir savunucusu olup Rus-
ları o medeniyetin taşıyıcısı olarak gördü. Kazak-
ları din adamlarının etkisinden kurtarıp medeni-
yetin kucagina atmak için samimiyetle çalıştı, fa-
kat hayatının son yıllarında hayal kırıklığına uğ-
radı. Onun ilmî çalışmaları modern Kazak kültü-
rünün gelişmesine ve Kazak yazılı edebiyatının
oluşmasına önemli katkılar sağladı. XIX. yüzyılın
ikinci yarısında daha ılımlı bir aydın grubu Batı
ve Kazak kültürlerini sentez etmeye çalıştılar.
Bunların en tanınmışları İbray Altınсарın (1841-
1887) ve Abay Kunanbayev'dir (1854-1904). XIX.
yüzyılın sonuna doğru Kazak aydınları arasında
milliyetçilik eğilimi kendini gösterdi. Rus ve Batı
düşüncesi karşısında teslimiyetçi bir tavır sergile-
yen Batıcılardan farklı olarak, Kazak milliyetçile-
ri daha ziyade Çağatay edebiyatına ve gelenek-
sel Kazak folkloruna ilgi duydular, Rus kültürü-
nün etkisinden uzak kalmaya çalıştılar. Bu kes-
min en tanınmışları Alihan Bukeyhanulı (1869-
1932), Ahmed Baytursunov (1873-1937), Mir Ca-
kib Devletuli (1885-1937) ve Magcan Cumabayu-
li (Cumabayev, 1876-1938) idi. Kazak halkının
büyük çoğunluğu geleneksel hayatına devam
ederken çok küçük bir aydın grubu Kazak yazılı
edebiyatının temellerini attılar. Rus yazılı edebi-
yatından güçlü bir şekilde etkilenen Kazak ay-
dınları Kazak sözlü edebiyat geleneğine dayanan
yeni bir edebiyat oluşturmaya başladılar.

Türkistan'daki Cedit hareketini tanımlayabilmek.

Türkistan'daki Ceditçilik veya reform hareketi,
İslam dünyasındaki durgunluğa ve geleneksel
medrese ruhuna karşı bir tepki hareketi olarak
doğdu. Rus okullarında okuyanların çoğalması,
ulaşımın kolaylaşması sonucu İslam dünyası ve
Rusya'nın diğer merkezleriyle olan ilişkilerin art-
ması, Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ve usûl-i
cedit mekteplerinin etkileri, İslam dünyasından
gelen reformcu akımlar Türkistan'da yeni fikirle-
rin gelişmesinde etkili oldu. Rus, İran ve Osman-
lı Meşrutiyet hareketleri ile Hindistan'da sömür-
gecilğe karşı mücadele fikirleri Türkistan'da si-
yasi bilincin oluşmasında önemli tesirler icra etti.
XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rus işgali son-
rası ortaya çıkan teknik ve iktisadi gelişmeler de
Türkistan gençlerinde yenilik ve değişim bilinci-
nin şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Tür-
kistan'daki Cedit hareketinin en tanınmış simala-
rı Mahmud Hoca Behbûdî (1874-1919) ve Ab-
durrauf Fitrat'tır (1880-1938). Türkistan Ceditçile-
rinin fikrî ve siyasi oluşumunda Osmanlı tesirleri
de görülmektedir. Türkistanlı Ceditçiler Genç
Türklerin Sultan Abdülhamid yönetimine karşı
verdikleri mücadeleden esinlenerek, Buhara ve
Hive'de benzer bir devrimi gerçekleştirmeyi he-
deflediler.

Kendimizi Sınavalım

1. 1870'lerde Ortodoks Misyonerlerin İslam'a karşı yürüttükleri propagandanın sonuçlarıyla ilgili aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır**?

- a. Ulemayı karşı tezler geliştirmeye yöneltti.
- b. Ulemeden bazıları, eleştirileri ciddiye aldılar.
- c. Tatar Uleması üzerinde uyarıcı etki yaptı.
- d. Tatar Uleması arasında yılgınlık yarattı.
- e. Ulemayı düşünmeye ve fikir üretmeye sevk etti.

2. Tatar reformcusu Şihabüddin Mercanî'ye göre aşağıdakilerden hangisi Müslüman toplumların geri kalışlarının temel sebebidir?

- a. İslam'ın ulema tarafından yanlış yorumlanması
- b. Müslümanların teknik bakımdan geri kalmaları
- c. Avrupa'daki gelişmelerden habersiz kalınması
- d. İpek Yolu'nun âtlı kalması sonucu Türkistanlıların dış dünyadan soyutlanmaları
- e. Medreselerde yeterli bilim adamının olmaması

3. Aşağıdakilerden hangisi Çarlık Dönemi'nde Azerbaycan'daki gelişmelerden biri **değildir**?

- a. Hanlıkların sınırları yeniden belirlenmesi
- b. Çarlık yönetimi bölge hammaddelerini alıp yerine Rus mallarının sürülmesi
- c. Azerbaycan'ın geleneksel iktisadî sisteminin değişmesi
- d. Azerbaycan'ın feodal yapısının değişmesi
- e. Azerbaycan'ın nüfusunun artması

4. Aşağıdakilerden hangisi Azerbaycan'da Çarlık Yönetimi'nin uygulamalarından biri **değildir**?

- a. Demir yollarının yapılması
- b. Ticari alışverişin kısıtlanması
- c. İran'ın kültürel etkisini kırmak için yerel kültürün canlandırılması
- d. Limanların yapılması
- e. Bakü'deki petrol ocaklarının işletilmesi

5. Tatar uyanışının temel özelliği, aşağıdakilerden hangisidir?

- a. İslam dünyasındaki diğer hareketlere benzemesi
- b. Kırım ve çevresinde ortaya çıkmış olması
- c. Göçebe bir gelenekten gelen Tatarlar arasında çıkmış olması
- d. Misyoner İlminski'nin tesiri altında gelişmiş olması
- e. Dinî reform şeklinde başlamış olması

6. Kafkasya'daki Rus yayılmasının sonuçlarıyla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- a. Hanlıklar ilga edilip yerine Rus idari sistemi yerleştirildi.
- b. Rus yayılması bölgenin etnik ve nüfus yapısını değiştirdi.
- c. Bölge Müslümanlarından bir kısmı Osmanlı Devleti'ne göç etti.
- d. Azerbaycan birçok parçaya bölündü.
- e. Bölgeye Rus göçmenler getirildi.

7. Aşağıdakilerden hangisi milli ve siyasi bilinçlenmeyi güçlendiren etkenlerden biridir?

- a. Dinî bilincin öne çıkması
- b. Rus okullarında okuyanların çoğalması
- c. Ulemanın Ceditçi ve Kadimci şeklinde iki ayrı kampa bölünmesi
- d. Rusya'nın üniter bir devlet olması talebi
- e. Çarlık yönetimine sadık bir tebaa olunması gayretleri

8. Kazakların 1730 ve 1740-42 tarihlerinde Rus himayesini kabul etmesinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Çarlık yönetiminin cazibesi
- b. Rus askerî gücü karşısında Kazakların direnememesi
- c. Diğer Türk topluluklarının da Rus hâkimiyetini benimsemiş olmaları
- d. Kalmık baskısının verdiği sıkıntılar
- e. İngilizlerin, güneyden Türkistan'a yaklaşmaları

9. Çarlık yönetiminin Kazak-Kırgızların yerleşik hayata geçmesini istememesinin sebebi ne olabilir?

- a. Yönetimin onlar için hayvancılığın daha uygun olduğunu düşünmesi
- b. Rus sömürge siyasetinin işine gelmemesi
- c. Kazak-Kırgızların henüz yerleşik hayat için hazır olmamaları
- d. Kazak-Kırgızların sıklıkla isyan etmeleri
- e. Kazak topraklarının yerleşime uygun olmaması

10. Aşağıdakilerden hangisi Türkistan'da siyasi bilincin oluşmasında etkili **olmamıştır**?

- a. Rus okullarında okuyanların çoğalması
- b. Ulaşımın kolaylaşması sonucu İslam Dünyası ile ilişkilerin artması
- c. İslam Dünyasından gelen tesirler
- d. Hindistan'dan gelen sömürgecilğe karşı mücadele fikrinin etkileri
- e. Medrese eğitiminin bozulması

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise, "Tatarlarda Dinî Reform Hareketi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise, "Tatarlarda Dinî Reform Hareketi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise, "Azerbaycan'da Değişme ve Dönüşüm" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise, "Azerbaycan'da Değişme ve Dönüşüm" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise, "Tatarlarda Dinî Reform Hareketi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise, "Kafkasya'da Rus yayılması ve Etkileri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise, "Milli ve Siyasi Bilinçlenme" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise, "Türkistan'da Ceditçilik" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise, "Türkistan'da Ceditçilik" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise, "Türkistan'da Ceditçilik" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Tatarlar ticarete yatkın bir topluluktu; İdil Bulgarları zamanından beri onların ticaretle uğraştıkları bilinmektedir. Rus hâkimiyetine girdikten sonra bu alanda kısıtlamalara maruz kalmışlardı. II. Katerina'nın sağladığı ticarî imtiyazlar sayesinde Orta Asya pazarlarına, hatta Çin'e kadar uzanan bir coğrafyada ticaret yaptılar; Rusya ile Türkistan arasındaki ticarete aracı rolünü üstlendiler. Bu sayede zenginleştiler. Onların hayır faaliyetleri ve eğitim kurumlarına verdikleri destek sebebiyle İdil-Ural bölgesinde ortaya çıkan uyanış hareketine önemli bir katkı sağladılar.

Sıra Sizde 2

Rusların Türkistan'ı işgal etmeleri Tatar tacirlerini olumsuz etkiledi. Daha önce bu pazara giremeyen Rus tacirleri için artık engel kalmadı. Böylelikle, Tatarlar Türkistan ile olan ticaretteki aracı olma konumunu kaybetti. Orta Asya Rus sanayisinin hammadde kaynağı haline geldi; aynı zamanda Rusya'da üretilen mallar ve tahıl için Pazar olmaya başladı.

Sıra Sizde 3

Azerbaycan'ı Rusya içlerine bağlayan demir yolunun inşa edilmesi, bu sayede ticari ve fikri alışverişin artması, petrol sanayisindeki ilerlemeler gibi gelişmeler Azerbaycan'ı Batı kültürüne yaklaştırdı. Azerî petrol zenginlerinin eğitim, basın ve tiyatro alanlarında verdikleri destekler de aydınlanmaya önemli katkılar sağladı; özellikle gazetecilik ve tiyatronun gelişmesine vesile oldu. Gazete ve dergiler, millî dilin gelişmesi için önemli vasıta olmalarının yanı sıra, siyasî ve sosyal reformlar için de bir ekol işlevi gördüler.

Sıra Sizde 4

Rus askerî gücünün Türkistan'da karşılaştığı en büyük direniş Türkmenistan'da oldu. Teke Türkmenlerinin 1879-81 yılları arasında verdikleri destansı mücadele bütün dünya kamuoyuna tarafından duyuldu. Batılı muhabirler ve yazarlar bu konuda eserler kaleme aldılar. Ruslar Türkistan'da en büyük kayıpları burada verdiler. Ancak, Türkmen direnişçiler Rusların teknik üstünlüğü karşısında daha fazla dayanamadılar. Aşkabad'ın ardından, 1884'te Merv'in de Ruslar eline düşmesiyle Türkistan tamamen Rus hâkimiyetine girmiş oldu.

Sıra Sizde 5

Tatar mollaları (din adamları) II. Katerina'nın izniyle kurulan Müslüman Dinî İdaresi'ne bağlıydılar. Göçebe Kazakları "İslamlaştırmak" suretiyle medenileştirmek ve böylelikle onları Rus Devleti'ne kaynaştırmak amacıyla Kazak bozkırlarında görevlendirilmişlerdi. Tatar mollalar Çar'a itaat edilmesi gerektiğini telkin ediyorlar ve İslam kurallarını bu yönde yorumluyorlardı. Doğum, ölüm ve evlenme gibi olayların deftere kaydedilmesi işi de onlara verilmişti. Bu görevleri yaparken Rus güçlerinden yardım almaları ve bazen haksızlığa varan aşırılıkları Kazak halkı arasında hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Aynı şekilde, Tatar tacirlerinin Kazaklar arasında ticaret yaptıkları sırada bıraktıkları olumsuz izlenimler de halkın onlardan soğumasına yol açıyordu. Türkistan hanlıklarının Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Rus tacirlerinin Orta Asya pazarına girmesiyle Tatar tacirlerinin işleri bozuldu.

Sıra Sizde 6

Türkistan'da Cedit hareketi XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında ortaya çıkmış, daha ziyade Kırım ve Kazan'dan gelen etkiler sayesinde gelişmiştir. Rus okullarında okuyanların çoğalması, Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ve usûl-i cedit mekteplerinin etkileri, İslam dünyasından gelen reformcu akımlar Türkistan'da yeni fikirlerin gelişmesinde etkili oldular. 1905-1908 yılları arasında Rus, İran ve Osmanlı Meşrutiyet hareketleri ile Hindistan'da sömürgecilğe karşı mücadele fikirleri Türkistan'da siyasi bilincin oluşmasına zemin hazırladı. Ayrıca, Rus işgali sonrası ortaya çıkan teknik ve iktisadi gelişmeler de Türkistan'da yenilik fikrinin olgunlaşmasına katkı sağladı.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akcıuraoglu Yusuf (1328). "Türklük," **Altın Armağan 2**, İstanbul, s. 46-64.
- Bacon, E. E. (tarihsiz). **Esir Orta Asya**, çev: T. Say, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser (özgün adı: **Central Asians under Russian Rule**, New York, 1966).
- Devlet, N. (1999) **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi** (1905-1917), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ersahin, S. (2000). **Fıtrat: Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Reformu. Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası**, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kanlıdere, A. (2005). **Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996). **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, M. F. (1942). "Azerî," **İslam Ansiklopedisi**, II, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 118-151.
- _____. (1945). "Çağatay Edebiyatı," **İslam Ansiklopedisi**, III, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 270-323.
- Kurat, A. N. (1966). "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri," **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XXIV/3-4 (Temmuz-Aralık), s. 95-194.
- Swietochowski, T. (1988). **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, çev: N. Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). **Bugünkü Türkî (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul: Enderun.

10

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Orta Asya Türkleri ile olan ortak ve farklı noktaları belirleyebilecek;
- Sovyetlerin ilk döneminde Türk bölgelerindeki gelişmeleri tanımlayabilecek;
- Sovyetlerin Türk topluluklarını dönüştürme projesini açıklayabilecek;
- Türk Cumhuriyetlerindeki Sovyet mirasının izlerini tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Orta Asya
- Sovyetleştirme
- Kültür değişimi
- Basmacılık
- Kolektifleştirme
- Ruslaştırma
- Lehçeleştirme
- Kadının özgürleştirilmesi

İçindekiler

Sovyet Dönemi ve Sonrasında Orta Asya

TÜRKİYE VE ORTA ASYA

Uzun yıllar Çarlık ve Sovyet egemenliğinde yaşayan Türkistanlıların benliklerinde oluşan farklılığı anlamak için, onların bu süre içinde muhatap oldukları tesirleri iyi bilmek gerekir. Türkiye ve Orta Asya Türklerinin tarih ve dil ortaklıklarının yanında, zaman içinde oluşan kültür farklılıklarını da doğru algılamak icap eder. Dolayısıyla, bu ünite **Türkistan**'ın etnik yapılanması, lisanî durumu ve tarihî gelişimi ana hatlarıyla ele alınacak, Sovyet döneminin etkileri incelenecektir.

Orta Asya'nın algılanmasındaki temel sorun, bu konudaki duygusal yaklaşımlardır. 1991 öncesinde Orta Asya'nın Türk insanına kapalı olması sebebiyle bu konudaki bilgilerin çoğu gerçeği yansıtmıyordu. Türk araştırmacıların eski Sovyetler Birliği'nde yazılan eserlere ulaşması imkânsız gibiydi. Herşeyden önce dil engeli vardı; eserlerin çoğu Rusça ve yerel dillerde yazılmışlardı. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde Türkiye'ye gelen iyi yetişmiş Rusyalı Türk aydınlar ve bilim adamları nesli (Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Zeki Velidi Togan, Akdes Nimet Kurat) bu dünyadan göçtükten sonra Türkistan hakkındaki bilgilerimiz gerilemeye ve giderek bir efsane halini almaya başladı.

Sovyetler dağıldıktan ve Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra onların bağımsızlığını tanıyan ilk devlet Türkiye oldu. Cumhuriyetler bu önemli girişimi unutmadılar. Türkiye'nin bu cesur davranışında uzun yıllardan beri Orta Asya halkına duyulan sevgi ve özlemin rolü büyüktü. Maalesef, daha sonraki girişimlere de bu duygusal yaklaşım damgasını vurdu. Onların kültürel alt yapısını ve mevcut durumunu anlamadan atılan adımlar yüzünden girişimler kalıcı olamamaktadır.

Orta Asya halklarının 75 yıl boyunca güç kullanılarak tâbi tutuldukları asimilasyonu görmezden gelemeyiz; Sovyet döneminin ayrıştırıcı siyaseti onlar üzerinde etkili olmuştur. Sovyetleştirme sırasında Türkiye özellikle olumsuz tanıtılmaktaydı. O günleri yaşayan Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenler bunun canlı tanıklarıdır. Türkiye'ye karşı en ufak bir ilgi ve sempati bile "Pan-Türkist" damgası yemelerine sebep olabiliyordu.

Şurasını kabul etmek gerekir ki, Çarlık Rusya'sı ve Sovyet dönemlerinde Türkistanlılar Ruslarla bazı ortak alışkanlıklar edindiler; bilim dili olarak Rusçayı tanıdılar ve ilmi eserlerini bu dille yazdılar. Rusların eğlence ve merasimlerini bir dereceye kadar benimsediler; onlarla aralarında belli bir kültür ortaklığı peyda oldu. Sovyetleştirme politikalarının etkisiyle, her bir boy farklı milliyet bilinci ve edebi dil ge-

Türkistan: "Türk(ü)" anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Gök-Türkler VI. yüzyılda Amuderya'ya kadar ilerlemişlerdi. Dolayısıyla, Sasanîler zamanında Türk ülkesi Amuderya'nın kuzeyinde başlıyordu. VIII. yüzyılda Arap fetihleri yüzünden Türkler Sırderya nehrinin kuzeyine çekildiler. Bu yüzden Arap coğrafyacıları için Türkistan ülkesi Maveraünnehr'in kuzey taraflarıydı. Siyasi bir birim olarak Türkistan adı ilk kez Orta Asya'yı ele geçiren Ruslar tarafından kullanıldı. 1867'de başşehir Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği kuruldu. Şimdiki Kazakistan ve Özbekistan topraklarının bir kısmı ile 1898'den sonra Hazar Ötesi bölgesi (Türkmenistan) buraya dâhil edildi. 1917 Devrimi'nden sonra, Valiliğin sınırları biraz daraltılarak Türkistan Özerk Cumhuriyeti kuruldu. 1924'te milliyet esasına göre bölme siyasetinin uygulanmasından sonra Türkistan kelimesi terk edildi ve Orta Asya tabiri kullanılır oldu (Barthold, s. 140-142).

Orta Asya: 1885'te Orta Asya'daki Rus işgali tamamlandıktan sonra bu bölge Rus kaynaklarında "Türkistan" veya "Rus Türkistanı" olarak anılmaya başladı. 1917 Devriminden ve özellikle 1924'teki "millî" cumhuriyetlerin kurulmasından sonra, Sovyet yazınında "Orta Asya" tabiri kullanılır oldu. Üstelik Kazakistan bunun dışında tutuldu. Birçok Batılı yazar da bunu benimsedi. Ancak, Türkler ve bazı Batılı yazarlar Orta Asya denildiğinde, Batı Türkistan (Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetlerinin kapladığı alan), Doğu Türkistan (Çin'deki Uygur Özerk Cumhuriyeti), Afganistan'ın kuzeyi ve İran'ın Horasan bölgesini kastetmektedirler. Kültürel ve tarihî bağlar sebebiyle Tatar-Başkurt bölgesini ve Azerbaycan'ı da bu tanıma dâhil edenler vardır. Orta Asya, kültür ve tarih açısından bir Türk-Fars uygarlık alanıdır. Coğrafi bakımdan kuzeyi bozkırlarla kaplıdır; güney tarafı ise çöller ve bozkırları da içermekle birlikte, daha ziyade yerleşik alanlardan oluşmaktadır.

liştirdi. Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız adlarını milli kimlik olarak benimsediler. "Türk" kelimesi onlar için Türkiye Türklerini ifade etmektedir. Bununla beraber Türkiye Türkleriyle olan soy akrabalığının da bilincindedirler. Diğer yandan, Türkiye Türkleri de değişti. Avrupa kültürüyle olan yakınlaşma, dil ve kültür alanlarında gerçekleştirilen reformlar sonucunda Türk toplumu XX. yüzyılın başına göre oldukça farklı bir noktadadır.

Bütün bunlar Türkiye ve Orta Asya Türkleri arasında çok eskiye dayanan kültürel ortaklıkların kaybolduğu anlamına gelmez. Bunun en basit kanıtı, Orta Asya'dan Türkiye'ye gelen öğrencilerin kısa bir sürede aksansız bir şekilde Türkçe konuşuyor olmalarıdır; onların çoğunu Türk öğrencilerden ayırt etmek zordur. Türkiye'den Orta Asya'ya giden Türkler de çok kısa denebilecek bir süre içinde yerel dile uyum sağlamaktadırlar. Halbuki o ülkelerde yıllarca yaşamış olan Ruslar ve diğer halklar, yerel dilleri konuşamamaktadırlar.

Türkiye ile Orta Asya Türkleri arasındaki uzaklık derece derecedir. Türk toplulukları içinde dil bakımından bize en yakın olanlar, Oğuz lehçesi ile konuşan Orta Asya Türkmenleridir. Özbek lehçesi ara konumdur; Türkiye Türkleri onları anlamakta fazla zorlanmazlar. Ancak, Kıpçak lehçesiyle konuşan Kazakları, Kırgızları, Karakalpakları (aynı zamanda Orta İdil sahasında yaşayan Başkurtları ve Kazan Tatarlarını) anlamak için daha fazla çaba sarf etmek gerekir. Orta Asya Türklerinin kültürel alt yapısını anlamak için şimdi de Sovyet döneminde onların kültürlerinin nasıl şekillendiğine bakalım.

SIRA SİZDE

"Türk dilli halklar" tabiri neyi ima etmektedir?

BOLŞEVİK YÖNETİMİNİN İLK DÖNEMİ: 1917-1928

Çarlık rejimini tasfiye eden 1917 Şubat Devrimi, umut, hürriyet ve demokrasi arayışları dönemi oldu. Önceki ünite de bahsettiğimiz üzere, Rusya Türkleri bu dönemde önemli kongreler gerçekleştirdiler, geleceğin nasıl şekillendirilmesi gerektiğini tartıştılar, siyasi partiler oluşturdular. Kazan Tatarlarının oluşturduğu İttifak Partisi zaten mevcuttu. Kazaklar Alaş-Orda, Kırım Tatarları Milli Fırka adında partiler kurdular. Azerbaycan Türkleri sosyalist (Himmet) ve Türkçü (Müsavat) eğilimli iki ayrı parti teşkil ettiler. Hive ve Buhara Hanlıklarında örgütlenen "Genç Hive-liler" ve "Genç Buharahılar" gizli faaliyetler yürütüyorlardı. Bütün bu grupların ortak yanı Rusya Müslümanlarının sorunlarına çözüm aramaları ve Türk toplulukları arasında dayanışma taraftarı olmalarıydı.

Sovyetlerin modern uluslar yaratma projesinin ilk uygulaması, İdil-Ural'da oldu. Bu bölgede yaşayan Tatar ve Başkurtlar hayat tarzları farklılık gösterse de, aynı tarihî ve kültürel mirası paylaşıyorlardı. 1918'de Beyaz Rus ordularının baskısı altındayken, Bolşevik liderler bir Tatar-Başkurt Cumhuriyeti oluşturma fikrini kabul etmişlerdi. Ama Beyazları yendikten sonra Sovyet liderleri tavırlarını değiştirip İdil-Ural bölgesinde kurulacak büyük bir devlet yerine, Başkurdistan ve Tataristan şeklinde iki küçük cumhuriyet oluşturarak, Türk toplulukları arasında ilk bölünmeyi gerçekleştirdiler (1919'da Başkurt, 1920'de ise Tatar Özerk Cumhuriyetleri kuruldu). Tatarların önemli bir kısmı Başkurdistan içinde bırakıldı. Rusya'daki Müslüman Türk topluluklarının liderliğini yapmış olan Tatarlar böylece küçük bir topluluk konumuna indirildiler.

Rusya Türkleri arasında ilk bağımsızlık hareketi Azerbaycan'da gerçekleşti. 1918 Mayısında Azerbaycanlılar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bakü şehri Bolşeviklerin ve Ermeni Taşnakçıların denetiminde olduğu için Gence şehri başkent olarak

belirlendi. Türkistan'da 1917 sonunda Hokand merkezli özerk bir cumhuriyet ilan edildi. Başkurdistan'da Zeki Velidi önderliğinde bir Başkurt Cumhuriyeti, Kazakistan'da ise Alaş-Orda Hükûmeti kuruldu. Bu girişimler bir süre sonra Bolşevik güçleri tarafından dağıtıldılar.

Türkistanlıların gözünde işgalci konuma düşmek istemeyen Lenin, daha yumuşak bir siyaset izlemeye karar verdi. Nisan 1918'de Moskova'nın direktifiyle Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Cumhuriyetin başkenti Taşkent'ti ve Rusya Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlıydı. "Türkistan" adıyla kurulmuş ilk cumhuriyet olan bu ülke 1924 Ekim ayına kadar devam etti. Sovyet rejimi bu tarihten sonra Türkistan fikrini yok etmek için uğraştı.

Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti, bütün Türkistan'ı değil, Kazakistan'ın güneyi, Özbekistan'ın kuzeyi ve bugünkü Kırgızistan ve Türkmenistan topraklarını kapsıyordu.

DIKKAT

Buhara ve Hive Hanlıkları Bolşevik Devrimi'nden sonra bir süre varlığını devam ettirdi. Hive Ceditçileri XIX. yüzyılın sonundan beri hanlıkta etkiliydiler. Nispeten ileri görüşlü olan Hive hanları Ceditçilerin faaliyetlerine engel olmadılar. 1919'da Yomut Türkmen kabilesinin reisi Cüneyt Han, Hive hanını tahttan indirerek yerine Abdullah Han'ı geçirdi. Cüneyt Han ile tamamı Özbeklerden oluşan Hiveli Ceditçiler arasında çekişmeler yaşandı.

1920'de Kızıl Ordu birlikleri Hive'yi işgal etti. Hanlık sistemi kaldırılarak yerine Harezm Halk Cumhuriyeti kuruldu. Hükümet üyeleri Genç Hivelilerden (Ceditçilerden) oluşuyordu. Sovyet Rusya, Harezm'in bağımsızlığını tanıdı. Ancak, bir taraftan da buradaki Sovyet temsilciliği vasıtasıyla Komünist bir örgütlenme oluşturmaya çalıştı; bunda da başarılı oldu. 1921'de Komünist grubun yardımıyla devlet başkanı ve diğer Ceditçiler tutuklandı. Böylece Harezm Cumhuriyeti Komünistle-

1924'ten sonra Stalin'in talimatıyla Orta Asya cumhuriyetleri yeniden şekillendirildi. Üç cumhuriyet (Türkistan Özerk Cumhuriyeti, Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetleri) ortadan kaldırıldı. Bölge etnik temellere göre yeniden düzenlenerek Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri ile Özbekistan'a bağlı Tacikistan Özerk Cumhuriyeti kuruldu. Bunun yanında, Rusya'ya bağlı Kırgızistan (aslında Kazakistan), ve Kara-Kırgızistan Özerk Cumhuriyetleri ile Karakalpakistan Özerk Bölgesi yaratıldı.

rin denetimine geçti. 1924'te ise Sovyet Rusya, Harezmi Halk Cumhuriyeti'ne son verdi. Harezmi topraklarının büyük bir kısmı Özbekistan'a, geri kalanı Türkmenistan'a bağlandı.

Buhara'nın kaderi de Hive'nin durumuna benzer bir seyir takip etti. 1920 yılı Eylül ayında Kızıl Ordu birlikleri Buhara Hanlığı'nı işgal etti. Emir ülkeyi terk edip Afganistan'a sığındı. Öteden beri Emire karşı mücadele eden Buhara Ceditçileri, bu durumdan yararlanarak Buhara'da milli bir cumhuriyet kurmak için harekete geçtiler. Sovyetlerle işbirliği yaparak Buhara Halk Cumhuriyeti'ni kurdular. 4 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile bir antlaşma yapıldı. Buna göre Sovyetler Buhara'nın yeni statüsünü tanıdı ve bağımsızlığını onayladı; Buhara Cumhuriyeti para basma hakkına sahip olacak, ancak askeri güç Rusların elinde olacaktı. Buhara Cumhuriyeti'nin ilk yaptığı işlerden biri Farsça yerine Özbekçeyi resmi dil olarak kabul etmek oldu. Ülkenin doğu kısmında bulunan Basmacı unsurlar Afganistan'daki Emir Alim Han'ın talimatları doğrultusunda yeni cumhuriyete karşı cephe aldılar. Ceditçiler, kendilerine yakın gördükleri Basmacı liderlerle görüşerek onları milli amaçları konusunda ikna etmeye ve yeni cumhuriyete destek sağlamaya çalıştılar. Bir taraftan da Bolşevik baskısı karşısında belli bir özerkliği korumak için uğraştılar. Ancak, cumhuriyet giderek Rusların denetimine girdi ve 1924 yılında dağıtıldı; Buhara Halk Cumhuriyeti'nin toprakları yeni kurulan Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan cumhuriyetleri arasında paylaştırıldı.

Resim 10.1

Buhara Halk Cumhuriyeti'nin önceki ve sonraki bayrağı. 1920-22 yıllarında kullanılan önceki bayrağın üzerinde Arap harfleri ve yeşil-kırmızı zemin üzerinde sarı ay-yıldız vardı. Üzerinde Rus harfleri ve yıldızın içinde orak çekiç bulunan bayrak ise Cumhuriyetin iyice Bolşeviklerin denetimine geçmesinden sonra (1923) kabul edilen bayraktır.

Kaynak: T. Kocaoglu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller*, Haarlem, 2001.

1929 yılına kadar Özbekistan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olan Tacikistan, bu tarihte Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsüne yükseltildi. 1936'da cumhuriyetlere son şekli verildi: Karakalpakistan Özbekistan'a bağlandı. Kazakistan ve Kırgızistan "özerk" statüden "cumhuriyet" statüsüne yükseltildi. Bir zaman Kazakistan'a başkentlik de yapmış olan Orenburg, Kazakistan'dan alınarak Rusya Federasyonu'na aktarıldı. Böylece Orta Asya'nın bölünmesi Sovyet dönemindeki son halini almış oldu.

Türkmenistan sıklıkla Türkistan'la karıştırılmaktadır. Türkmenistan, Türkistan coğrafyasındaki cumhuriyetlerden biridir. Çok yapılan yanlışlardan biri de Tacikistan'ın Türk cumhuriyetlerinden zannedilmesidir. Tacikler, Türk halklarıyla uzun süre çok yakın kültürü ve tarihi paylaşmış olmakla beraber, İranî bir dil olan Tacikçe konuşmakta ve kendilerini Türk halklarından farklı görmektedirler.

DİKKAT

Sovyetler Birliği'nin İdil-Ural'da, Kafkasya'da ve Türkistan'da yayılma siyaseti, Komünist İhtilâl ve Türk halkları hakkındaki ayrıntılı bilgiyi *Türkler* ansiklopedisinin (Ankara, 2002) XVIII. cildinin ilgili bölümünde (s. 741-905) bulabilirsiniz.

K İ T A P

Sovyetlere Karşı Direniş: Basmacılık Hareketi

Türkistan'da Sovyet Kızıl Ordu'sunun saldırıları ve Bolşevikler tarafından dayatılan reformlar "Basmacılık" olarak bilinen bir isyan hareketinin ortaya çıkmasına sebep oldu. "Basmacı" tabiri, baskın yapan, eşkiya anlamında olup Ruslar tarafından olumsuz anlamda kullanılmış, fakat daha sonra yaygınlık kazanarak zamanla harekete sempati duyanlar arasında da benimsenmiştir. Tacik, Özbek, Türkmen ve Kırgız gruplarından taraftar toplayan bu ayaklanma, 4 Şubat 1918'de Rus Kızıl Ordu'sunun Hokand'ı üç gün kuşattıktan sonra, şehir surlarından içeri girerek çok sayıda insanı öldürmesi üzerine şehrin ileri gelenlerinin kaçmasıyla başladı. Sovyetlerin Hive ve Buhara'yı ilhak etmesinden sonra, orada da Basmacılık başladı. Sovyet hâkimiyeti Taşkent şehri ile sınırlandı; köyler ve kasabalar isyancılara sempati duyuyordu.

Şehirli aydınlar (Ceditçiler) önceleri "Basmacı" hareketine pek yanaşamıyorlardı; çünkü o vakitlerde Basmacı kumandanları (Korbaşılar), Buhara Emirî'nin ve onun destekçisi olan eskilik taraftarı ulemanın nüfuzu altındaydılar. 1921'de Emir'in Afganistan'a kaçmasıyla bu durum değişmeye başladı; Basmacı hareketinin önderliğini elde etmek için aydınların girişimleri arttı ve giderek Basmacılık milli bir hareket niteliği kazandı. İsyancı Özbek, Kazak ve Türkmen köylüsüyle şehirli genç aydınlar arasında uyum hâli ortaya çıktı.

Basmacılık, modern savaş yöntemlerinden haberi olmayan Türkistanlı köylülerin bildikleri eski usûl çetecilikten ibaretti; eşgüdüm ve merkezi kumandan yok-sundu. Küçük gruplar arasındaki düşmanlıklar, taraf değiştirmeler, zaman zaman Bolşeviklerle işbirliği gibi durumlar hareketi zayıflatıyordu. Basmacı liderler arasın-

Resim 10.2

Özbek Basmacı (1919). Sol kolundaki ay-yıldız dikkati çekmektedir.

Kaynak:
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/106418>

Basmacılık: Türkistan'da Sovyet rejiminin dayatmalarına karşı 1918'de başlayıp 1930'ların başlarına kadar devam eden isyan ve direniş hareketidir. Kızıl Ordu'nun Hokand'da çok sayıda Türkistanlıyı öldürmesi üzerine patlak verdi. Sovyetlerin Hive ve Buhara'yı ilhak etmesinden sonra oralarda da Basmacılık başladı. 1921'de Emir'in Buhara'yı terk etmesinden sonra şehirli aydınlar (Ceditçiler) de Basmacılara katıldı. Bu sıralarda harekete katılan Enver Paşa, dağınık ve çete harbi şeklinde süren mücadeleyi modern bir şekilde örgütlemeye çalıştı. Onun şehit düşmesinden sonra hareket biraz zayıflasa da devam etti. Sovyet rejiminin verdiği geçici tavizler hareketi zayıflattı. Bundan sonra direniş dağınık kesimlerle sınırlı kaldı.

da çok cesur, iyi ahlak sahibi, iyi eğitim almış, etrafta ne olup bittiğini araştıran kimseler olduğu gibi, şahsi çıkarlarını önde tutan, bozgun dönemlerinde Bolşeviklerle anlaşılan, zayıf şahsiyetli kimseler de vardı. Basmacıları birçoğu Özbeklerin değişik kabilelerine (Nayman, Lakay, Türk, Çağatay) mensuptu. Tacik, Türkmen ve Karakalpak aşiretlerine mensup olanlar da vardı.

1921 yılında, Kafkasya ve Moskova'da bir takım görüşmelerden sonra Türkistan'a gelen Enver Paşa, Basmacı hareketini modern bir şekilde örgütlemeye çalıştı. Coğrafi bakımdan engebeli olan Doğu Buhara taraflarında mücadele verdi. Feyzâbâd, Külâb, Belcuvân mıntıkaları Enver Paşa'nın karargâhı oldu. Enver Paşa, Sovyet hükûmetine bir nota göndererek Kızıl Ordu'nun ülkeyi terk etmesini istedi. 1921 yılı sonunda Buhara Cumhurbaşkanı olan Osman Hoca Kızıl Ordu'yu ülkeden çıkarma girişiminde bulunduysa da, işlerin yolunda gitmemesi yüzünden Afganistan'a sığınmak zorunda kaldı. Bundan bir yıl kadar sonra Enver Paşa Belcuvân'da Rus güçleri tarafından şehit edildi.

Paşa'nın ölümü Basmacılar arasında büyük bir üzüntü ve şaşkınlık yarattı ise de, hareket devam etti. Hacı Sami Bey'in önderliğinde Basmacılar yeniden örgütlediler. Hacı Sami Bey Kızıl Ordu'ya karşı iki yıl kadar mücadele ettikten sonra Afganistan'a sığındı.

Sovyet rejimi isyanı bastırabilmek için bir takım geçici tavizler verdi. 1922'de vakıf mallarını iade etti. Şer'î mahkemelerin tekrar yürürlüğe girmesine, Kur'an okullarının yeniden açılmasına izin verdi. Böylelikle Basmacılara olan halk desteğini zayıflattı. Bu tedbirlerin etkisi sonucunda direniş daha çok dağınık bölgelerle sınırlı kaldı. Basmacılığın zayıflamasıyla birlikte bölgede Sovyetleştirme programı uygulandı. Vakıf malları azaltıldı, Şer'î mahkemeler kapatıldı. 1927'de başlatılan kolektifleştirme ile birlikte Basmacılık yeniden güç kazandıysa da, bu durum uzun sürmedi. Sovyetler artık ilk yıllarda olduğu gibi Türkistanlıları vaatlerle oyalamaya gerek görmüyordu. Camiler ve Kur'an okulları tamamen kapatıldı, din adamları tutuklandı. 1931'de Tacikistan'daki direniş kırıldı ve hareketin liderlerinden Lakay İbrahim yakalandı.

Türkistan'da Bolşevik hâkimiyetinin kurulmasından beri Türkmen isyanı devam etmekteydi. Türkmenlerin Yomut kabilesi reisi Cüneyd Han, yönetimindeki Basmacılarla 1924'te Hive'yi ele geçirdi ve 1927'ye kadar mücadele etti. Bu yılın Eylül ayında Sovyet hükûmetiyle barış yaparak silahlarını teslim etti. Sovyet hükûmeti Cüneyd Han'ın kabilesi ve silah arkadaşları arasına ayrılık sokmaya ve tahriklerde bulunmaya devam etti. Bunun üzerine Cüneyd Han çöllere kaçarak Ahmed Bek ve Şaltay Batır çetelerine katıldı. Bundan sonra Türkmen isyanı ciddi bir şekil aldı.

Cüneyd Han'ın çeteleri Türkmenistan'ın Taşavuz vilayetinde faaliyetlere giriştiler. Taşavuz bölgesi topraklarının suları Özbekistan'a bağlı Hive taraflarından geliyordu. Hanlık yönetimi zamanında Türkmenlerle Özbeklerin çatışmaları hep bu su meselesinden ortaya çıkıyordu. Bolşevikler bu geleneksel çatışmayı körüklediler ve Özbeklerle Türkmenleri birbirine karşı kıskırttılar. Bu yolla bir taşla iki kuş vurmak istiyorlardı. Bunlardan birincisi Cüneyd Han'ı ortadan kaldırmaktı. İkincisi ise, Taşavuz ve Köhne Ürgenç civarındaki Türkmenleri yok ederek buralara Rus göçmenler yerleştirmek için arazi hazırlamaktı. Cüneyd Han çete savaşını 1929 yılına kadar sürdürdü. Türkmenistan'daki direniş de kırıldıktan sonra, Sovyet yönetimine karşı ayaklanma son buldu.

Sultan Galiyev ve Milli Komünistler

Sovyet rejiminin ilk on yılında yerel güç, daha önce Ceditçilerin safında olup Devrimden sonra Bolşevikler safına geçen fakat geçmişinden tamamen kopmamış olan Tatar komünistlerinin elindeydi. Tatar milli komünizminin lideri ve en özgün düşünücü Mir Said Sultan Galiyev Komünist Partisi hiyerarşisinde en üst düzeye yükselebilen Müslüman temsilciydi.

Sultan Galiyev ve arkadaşları, sömürge baskısına maruz kalmaları dolayısıyla bütün Müslümanları ve proleterleri bir millet olarak görüyor, ezilmiş halkların dinini temsil eden İslam'a saldırmayı doğru bulmuyorlardı. Milli komünistler Marksizm ve İslam'ın ilkelerinden bazılarının uyusabileceğine dikkat çekiyorlardı; İslam'da kolektivizm, eşitçilik, çalışkanlık ve zekât gibi "ileri-

ci" bir vergi sisteminin olduğuna işaret ediyorlardı. Onlara göre Müslümanların asıl zaafı, siyasi ve iktisadi gerilikten kaynaklanıyordu. Bu gerilik din karşıtı propaganda ile değil, Müslümanları siyasi, iktisadi ve kültürel kurumların liderliğine çekmekle aşılabirdi. Müslüman kitleler kendilerine has özerk bir komünist hareket içinde bir araya gelerek mücadele vermeliydi. Din karşıtı propaganda ile uğraşanların özellikle Hristiyan misyoner geçmişe sahip Ruslardan oluşması da Tatarların dikkatinden kaçmıyor, Çarlık ve Bolşevik siyasetleri arasındaki paralelliği görüyorlardı.

Sultan Galiyev, 1923'te burjuva milliyetçisi olmakla suçlandı ve tutuklandı. Bu ilk tutuklanması ile 1928'deki tutuklanıp partiden ihraç edilişi arasındaki dönemde de faaliyetlerini gizlice sürdüren Sultan Galiyev, yeni tezleriyle milliyetçi komünistleri örgütlemeye devam etti. Orta İdil, Azerbaycan, Dağıstan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'ı içine alan bağımsız bir Turan devletinin kurulmasını öngörüyordu. Bunu kendi birliğine açık bir tehdit olarak gören Moskova, 10 yıl içinde Sultan Galiyev'i ve diğer Tatar milli komünistlerini ortadan kaldırdı.

Resim 10.2

Sultan Galiev (1892-1940). Onun başını çektiği milli komünizm hareketi, sadece Rusya Türkleri ile sınırlı kalmayıp Üçüncü Dünya'daki milli kurtuluş hareketlerinin birçoğuna da esin kaynağı oldu.

Kaynak: A. Bennigsen; S. E. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union*, Chicago, 1979.

Sultan Galiev üzerine temel kitap, A. Bennigsen ve C. Lemerrier-Quelquejay'nin *Sultan Galiev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm* (Ankara, 1995) adlı eseridir.

K İ T A P

Yerel aydınların yok edilmesine 1923'te Kazak Alaş-Orda Partisi'nin üyelerinin tasfiyesiyle devam edildi. Onlar Rus göçmenlerinin yerleştirilmesine şiddetle muhalefet ediyor, Kazakların elinden alınan toprakların geri verilmesinde ısrar ediyorlardı. Kırım Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin reisi olan Veli İbrahimov ve arkadaşları, Komünizmi hakıyla uygulamadıkları gibi, Tatarların çıkarlarını kollayıp gözetmekteydiler. Fakir ve topraksız Tatarlara toprak dağıtması, yurt dışında yaşayan Tatar göçmenlerini Kırım'a getirerek yerleşmesi ve Moskova'nın göçmen yerleş-

Veli İbrahimov (18??-1928): Fakir bir zanaatkârın oğlu olup, *Tercüman* gazetesinde matbaa işçiliği yaptı. Gaspıralı'nın yolunu takip etti. 1917'den sonra Milli Fırka'nın sol kanadının önderiydi. Kırım'da Beyaz Rus güçlerinin işgali sırasında Bolşevik direnişinin örgütleyicilerinden olan İbrahimov, 1920'den sonra Kırım Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin başkanı oldu. Tatar milli çıkarlarını gözeten bir siyaset izledi. Tatar milli okulları, ilmi enstitüleri, müzeleri, kütüphaneleri ve tiyatrolarını yeniden açtı. Kırım Tatar dili, tarihi ve kültürü konusuna önem verdi. Bütün bunlar Stalin'in gözünden kaçmadı. 1928'de milliyetçi sapma ile suçlanarak tutuklandı ve kurşuna dizildi.

Türk Dilli Halklar: Rusçada eski Sovyetler Birliği'nin Türk kökenli halkları için "Türk dilli halklar" tabiri kullanılmaktadır. Bu tabirin siyasi bir misyon taşıdığı açıktır; "Türk dilli halklar" denilerek Türkler arasındaki yakınlığın ortak bir dile sahip olmaktan ileri gitmediği vurgulanmak istenmektedir.

tirme yönündeki talimatına karşı direnmesi, Veli İbrahimov'un sonunu hazırladı. Veli İbrahimov ve yardımcısı Baydarlı Mustafa burjuva milliyetçiliği ve karşı devrimcilikle suçlanarak 1928 yılı Ocak ayında tutuklandılar ve Mayıs ayında kurşuna dizildiler. Onlarla ilgili görülen 3500 kişi bu kıyımın etkilendi; bunlardan bazıları idam edildi, bazıları hapse veya sürgüne gönderildi. Böylelikle, eğitimlerini Devrim öncesinde almış olan Tatar aydınları tamamen tasfiye edilmiş oldu.

1937-38 yıllarında siyasi baskılar had safhaya ulaştı; birçok aydın geceleri evlerinden alınarak götürüldü; bunlardan birçoğunun âkibetinin ne olduğu çok sonraları anlaşıldı. Özbekistan'da parti yöneticileri olan Feyzulla Hocaev, Ekmel İkrarov, tanınmış yazarlardan Abdurrauf Fitrat, Abdülhamit Süleyman Çolpan ve daha birçok aydın tutuklandı, kurşuna dizildi veya sürgün edildiler. Kazaklardan Ahmet Baytursunov ve Turar Riskilov kayboldular.

SOVYETLEŞTİRME SİYASETİ

Bolşevikler iktidara geldiklerinde, Kuzey Türkistan (Kazak bozkırları) 200 senedir, güney Türkistan ise 50-60 yıldır Rus (Çarlık) idaresindeydi. Türkistan için asıl tehlike Sovyet döneminde ortaya çıktı. Sovyetler Birliği ideolojik bir devlettir ve bu yüzden egemenliği altındaki toplumu dönüştürmek için radikal girişimler başlattı. Alfabe değişiklikleri, Türk lehçeleri üzerinde yapılan planlamalar, ulusal bölümler siyaseti, Rus göçmenler yerleştirilerek bölgenin toplumsal yapısının değiştirilmesi gibi projeler büyük bir kararlılıkla uygulandı. Geleneksel yapıyı değiştirmek için, dine karşı yoğun bir kampanya yürütüldü, kadının toplum hayatına katılması sağlandı, zoraki kolektifleştirme uygulandı, eğitim faaliyetlerine büyük önem verildi ve Rus dili yaygınlaştırıldı.

Sovyetlerin Milliyetler Politikası

1924'te Milliyetler Komiseri olan Stalin'in talimatıyla Türkistan'daki mevcut cumhuriyetler ortadan kaldırıldı ve etnik esasa dayalı yeni cumhuriyetler yaratıldı. Sovyetlerin siyasetine göre, önce etnik milli kimlikler oluşturulacak, daha sonra bunlar yeni Sovyet İnsanı kimliği (*homo sovieticus*) içinde eritilecekti. Amaç, küçük kabile cumhuriyetleri oluşturmak suretiyle Türkistan birliği tehlikesini ortadan kaldırmaktı. Bir kabile temsilcisinin diğer kabileye ait bir yerde görülmesi, o kabilenin istila politikası ve emperyalizmi şeklinde gösterildi. Bu yüzden, Taşkent ve civarında yerleşmiş olan Kazak-Kırgız ve Tatarların büyük bir çoğunluğu bu bölgeleri terk etmek zorunda bırakıldılar.

Çarlık yönetimi zamanında Kazak-Kırgız, Özbek, Türkmen ve Taciklerin birbiriyle ilişkileri 'diğer millet'e olan münasebet gibi değildi; şehirli ve köylü arasındaki farklar gibiydi. Bolşeviklerin ulus yaratma çabaları sonunda Türkistan'da 6-7 millet ortaya çıktı. Eskiden milliyet çatışmaları yalnız Ruslarla Türkistanlılar arasında oluyordu; Bolşeviklerin uyguladıkları siyaset sonunda Türk boyları arasında da gerginlikler ortaya çıkmaya, birbirlerine karşı nefret duygusu artmaya başladı. ("Milletler Nizası", s. 25).

Sovyet yönetimi dağlarda bulunan Tacik unsurunu ovalara yerleştirdi ve bunları pamuk ekmeğe mecbur etti. Ovalarda bulunan Özbeklerin elinde bulunan toprak ve su, pamuk ekmeğe şartıyla bunlara verildi. Güney Külâb ve Aral havzalarına ve diğer pamukçuluk mıntıklarına Müminâbâd, Garm ve Feyzâbâd taraflarından binlerce Tacik göçmen yerleştirildi. Doğu Buhara "Tacik milleti"ne bağlandı. Burada Bolşeviklerin uyguladıkları siyaset Özbeklerle Tacikler arasına ayrılık ve düşmanlık sokmak oldu.

Cumhuriyetlerin sınırları belirlenirken bunların etnik yapısı değil, Sovyetlerin stratejik hesapları göz önüne alındı. Sınırlar sanki ileride ortaya çıkabilecek çatışmalara zemin hazırlamak üzere çizilmiş gibidir. Fergana vadisinde ve başka yerlerde sınırlar birbiri içine geçmekte, her bir cumhuriyet içinde diğerine ait adacıklar şeklinde bölgeler bulunmaktadır. Ortaya çıkacak çatışmada başvurulacak hakem Moskova olacaktır.

Kazakistan'a Rus Göçmenlerin Yerleştirilmesi

Çarlık döneminde başlayan Rus göçmeni gönderme işi, Sovyet döneminde büyük bir hız kazandı. 50 yıllık Çarlık döneminde Özbek vilayetlerine toplam 250 bin kadar Rus göçmeni sevk edilmiş iken, Sovyet yönetimi sadece 4 yıl içinde bu sayıdan daha fazla Rus göçmenini bölgeye yerleştirdi. Türkistan bir sürgün yeri olarak görüldüğünden, suçlular buraya gönderiliyordu. Kazakistan'ın en verimli alanları Rus göçmenler tarafından işgal ediliyor, Kazak-Kırgızlar ise kum çöllerine kovuluyordu. Özellikle 1920'de Kazak-Kırgız bölgesine çok sayıda göçmen gönderildi. Devrimin ilk günlerinden beri Rus komünistleri ile Kazak-Kırgız komünistleri arasında bu mesele üzerinde tartışmalar vardı. Kazak-Kırgızların haklarını savunan yerli komünistler Rus göçmenlere karşı çıkıyorlardı.

Sovyet yönetimi 1928 yılı başında "göç kanunları" ilan etti. Göçler Türkistanlı aydınları son derece rahatsız ediyor ve endişeye sevk ediyordu. Göçe razı olmayan Kazak komünistler "milliyetçi" ve "Alaş Ordacı" olmakla suçlanıyorlar, bunların karşısına Rus taraftarları çıkarılıyordu. Bütün bu göçler sonunda ülkenin nüfus yapısı değişti; Kazakların oranı azalırken Rusların sayısı arttı.

Sovyetlerin İktisat Siyaseti

İktisadi durum da Türkistanlılar aleyhine değişiyordu. Çarlık yönetimi Türkistan'ın yerli sermayesinin serbest bir şekilde gelişmesinin yollarını kapattıysa da, hiç olmazsa yerli tacirlerin Rus mallarını satarak bir miktar sermaye toplanmalarına imkân bırakmıştı. Bolşevikler, bu imkânı da onların ellerinden aldı; yerli ticarethanelerin yerlerine Moskova kendi kooperatiflerini yerleştirerek ticaretin kontrolünü bütünüyle ele geçirdi.

Moskova'nın pamuk talebini karşılayabilmek için, Özbekistan'ın tarım alanları pamuk ekimine hasredildi. Bunun sonucunda Türkistanlılar ekmek ve buğday konusunda tamamen Rusya'ya bağımlı hâle geldiler. Türkistanlıların yetiştireceği pamuğa karşılık olarak buğdayı güya Rusya verecekti. Rusya bunu vermediği takdirde 1918'deki gibi açlık durumunun ortaya çıkması ve milyonlarca insanın ölmesi kaçınılmazdı. Yerli sanayi ve bez dokuma işleri durduğundan, Türkistanlılar, pamuk ektiği halde bundan elbise dikip giyemiyordu; bu konuda da Moskova fabrikalarına bağımlı hâle gelmişlerdi. Aral Gölü'nü besleyen nehirlerin sularının aşırı kullanılması sonucunda göl kurumaya başladı ve bu da büyük bir çevre felaketine sebep oldu.

1918-19 yıllarında Bolşevikler köylerde **kolhoz** (kolektif çiftlik) usulünü yaygınlaştırmaya çalıştılar; özel ve küçük çiftliklere karşı mücadele başlattılar. Kolektifleştirme uygulaması 1921'de açlık felaketine yol açtı. Bunun üzerine Bolşevikler bu siyasetten geçici olarak vazgeçtiler. Ülke iktisadi bakımdan toparlanıncaya kadar kapitalist işletmelerin, özel çiftliklerin devamına izin verdiler. Hükûmet kolhozlara büyük miktarda yardım etmeğe devam etti. Buna rağmen yıldan yıla kolhozlar dağılmakta, özel çiftlikler ise gelişmekteydi.

Kolhoz: Rusçada kolektif çiftlik anlamına gelmektedir. Kolhozlar Sovyetler Birliği zamanında tarım ve hayvancılıkla uğraşan birliklerdi. Kolhozlar 2000'li yıllara kadar devam etmiştir. Ayrıca, devlet eliyle işletilen sovhozlar (devlet çiftlikleri) da vardı.

1928'de bu geçici döneme son verildi; özel çiftlikler zorla kolektif hâle getirildi. Devletin hayvanlara el koymaya kalkışması üzerine, göçebelerin çoğu hayvanlarını devlete teslim etmektense kesmeyi tercih ettiler. Bunun sonucunda ortaya çıkan açlık yıllarında Kazakistan'da 1 milyondan fazla insan yaşamını yitirdi; Kazakların bir kısmı Çin'deki Doğu Türkistan bölgesine göçmek zorunda kaldı.

Din Karşıtlığı ve Ateizm

Din konusunda Sovyet idaresinin henüz zayıf olduğu ilk dönemde yerel Müslümanların desteğini kazanmak için geçici bazı tavizler verildi. 1923 yılında toplanan Komünist Partisi Kongresi'nde, din karşıtı propagandaya dair ilkeler kabul edilerek kararnameye bağlandı. Bu tür propagandalar, parti teşkilatları rehberliğinde, okullar ve okuma evlerinde yapılacaktı. Bunlar yapılırken inançların ve dinî uygulamalarının tahkir edilmemesi özellikle vurgulandı.

1924 yılında din üzerindeki kontrolü sıkılaştırmak amacıyla bazı zorluklar çıkarıldı. Camileri kullanmak için yirmi kişinin bir araya gelip bir mukavele imzalaması gerekiyordu. Bolşevikler camilerden vergi alıyorlardı. Buraları sıradan birer ticarethane olarak kabul ediyor, "oralarda bir takım kimseler bir araya geliyor, isterse manevî olsun bir çıkar sağlamak için çalışıyorlar, o halde devlete vergi vermeleri gerekir" diyorlardı.

1925 yılından itibaren Sovyetler bütün dinlere karşı sistemli bir kampanya başlattı. Bu kampanyada, din insanların dünyayı doğru olarak görmesini engelleyen bir göz bağı olarak sunuldu. İslam dininin tüccar ve sermaye sınıfının dini olduğunu iddia edildi. 1928'den sonra dine karşı şiddetli bir faaliyete girişildi; dinin tamamen ortadan kaldırılması için başta Sovyet Güvenlik Örgütü (GPU) olmak üzere, bütün devlet cihazları ve parti kurumları seferber edildi. Din adamları sistematik bir şekilde takip edildi. 1929-30 yıllarında birçok din adamı Ural ve Sibiryâ bölgelerindeki toplama kamplarına sürgüne gönderildi. Köy imamları **kulaklar** sınıfına dâhil edildiler; topraklarına ve mallarına el konulup aileleriyle birlikte sürüldüler. Allahsızlar derneklerinin sayısı arttı. Medreseler din karşıtı müzelere dönüştürüldü, camilerin sayısı hızla azaltıldı, vakıf mallarına el konularak din adamları önemli bir gelirden yoksun bırakıldı.

Kulak: Sovyetler Birliği'nde, zengin, kapitalist çiftçiler için kullanılan aşağılayıcı bir tabirdir. Gerçekte ise, rejime muhalif olan bütün köylüler için kullanılmıştır.

SIRA SİZDE

2

Sovyetlerin din siyaseti nasıl şekillendi?

II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Sovyetler, Müslümanlara karşı yumuşama siyaseti izlemeye başladı. 1941'de Ufa, Buynaksk (Dağıstan'da), Bakü ve Taşkent şehirlerinde dört ayrı Müftülük (Dinî İdare) kuruldu. Böylece hem Müslümanların bir parça gönlünü almak, hem de din işlerini devletin kontrolünde toplamak amacı güdüldü; zira müftülükler hükûmet ve KGB tarafından yönlendiriliyordu.

Kadını Dönüştürme Siyaseti

Sovyetlerin öncelik verdiği çeşitli sosyal amaçlardan biri de kadının aile baskısından kurtarılması ve sosyal hayata aktif bir şekilde katılmasıydı. Rejim, kadının iş gücünden yararlanmak istiyor, bunun için onu geleneksel bağlardan koparmayı amaçlıyordu. Bunun için, kadının serbest bir hâle gelmesi gerekiyordu. Kadın evde kapalı kaldığı müddetçe gelenekselliğin sürdürücüsü olacak, yeni yetişecek nesiller de bundan etkilenecekti.

Kadını dönüştürmek amacıyla bir dizi girişimler yapıldı. Evlilik yaşı on sekize çıkarıldı, çok evlilik ve başlık parası alınması yasaklandı. Özel kadın birlikleri ku-

rularak kadınlar kolhozlarda çalıştırılmaya başlandı. Kız çocuklarının okutulması zorunlu hâle getirildi. Diğer yandan, büyük aileler parçalanarak akrabalık bağları zayıflatılmaya çalışıldı. Geleneksel ev tiplerinin tersine, pencereleri dışa bakan binaların yapılması teşvik edildi. Sadece kadınların katıldığı törenler yerine, erkeklerin de katıldığı karma törenler özendirildi. Kadının üzerindeki yükü azaltmak için kreşler açıldı.

Özbek ve Tacikler arasında kökleşmiş, eski İran kültür geleneği hâkimdi. Bu kültür önceki yüzyıllardaki dinamizm ve üreticiliğini kaybetmiş, donmuş ve köhneleşmiş ve taassup derecesinde bir muhafazakârlık aşılar hâle gelmişti. Bu yüzden, kadını dönüştürme girişimleri Özbek ve Tacikler arasında büyük bir direnişle karşılaştı. Mesela, kız çocuklarının okutulmasına karşı direnç gösteriyorlardı. Buna karşılık, göçebe gelenekten gelen Kazak ve Kırgız kadını yeni gelişmelere daha kolay uyum sağlıyordu.

1927'de ateşli mitingler düzenlenerek kadınlara çarşaflarını atma törenleri yaptırıldı; peçe yırtma kampanyası başlatıldı. Buhara muhafazakârlığının merkezi olan Kermine mıntıkasındaki Kadınlar Kolu'nun girişimiyle yapılan bir toplantıda hanımlar: "yaşasın hür Şarkın hür kadınları!" diye bağırışlar ve peçelerini atmışlardı. Kadın Hareketi teşkilatının faaliyetleri sonucunda, 1927 yılında bir ay içinde 60 bin kadın peçelerini atmıştı. Bu kampanyaya bazı tepkiler oldu; Doğu Buhara'da Lakay kasabasında Kadın Hareketi derneğinin faal üyelerinden bazıları öldürüldü.

Sovyetlerin Dil Siyaseti

Sovyet rejimi, Türk topluluklarının Arap alfabesinden Latine geçirilmesini çok önemli görüyordu. Bu konu Komünist Partisi'nin Rusya Türklerine karşı uyguladığı politikanın merkezine oturdu. Lenin bizzat bu konuya önem verdi. Doğuda komünizmin yayılmasına engel olan eski medeniyetleri çökertmek için en önemli aracın alfabe siyaseti olacağını düşünüyordu. İktisadi durumu bozuk olmasına rağmen Sovyet devleti Latin projesine cömertçe para desteği veriyordu.

Sovyet rejimi Türk toplulukları için Latin alfabesini tartışmaya açtığında Rusyalı Türk aydınların çoğu bu girişime karşı çıktılar. Komünist ideolojiyi benimseyenler bile (mesela, Tatar Âlimcan İbrahimov) böyle bir değişikliğin çok zararlı sonuçlara yol açacağını ileri sürdüler. Latin alfabesi karşıtları Sovyetlerin ve proletaryanın düşmanları olarak görülüyor, devrim-karşıtı damgası yiyordu. Sovyet rejimi Latinciliği benimsetmek için bazı milliyetçi unsurları da yanlarına çekerek, kongreler düzenleyerek halk kilesini etkilemeye çalıştı.

1926 yılından sonra Sovyet hükûmeti Latin politikasını daha sert bir şekilde uygulamaya başladı. Sovyet ruhuyla yoğrulmuş yeni edebiyatın oluşturulabilmesi için eski medeniyete ait edebi örneklerin yayınlanmasına son verilmesine, bunun yerine Tolstoy ve Maksim Gorki gibi Rus yazarların eserlerinin tercüme edilerek Latin harfleriyle basılmasına karar verildi. 1928'de Türkistan dillerinin yazılmasında Latin alfabesi resmen kabul edildi.

Bu sırada Türkiye'nin de Latin alfabesini benimsemesi Sovyet liderlerini endişeye sevk etti; Latin alfabesi sayesinde Türkler arasında ortak edebiyat gelişebilir, Türkistanlılar Sovyetlerden uzaklaşarak Türkiye'ye yaklaşabilirdi. Bu olası tehlike Sovyet politikacılarının ve dilcilerinin dikkatlerini Türkistan'ın edebi diline çevirdi. Latin alfabesi, lehçeler arasındaki farkları bâriz hâle getirmek için kullanıldı.

Sovyet rejimi, Türk topluluklarının bir dil etrafında birleşme çabalarını devrim karşıtlığı olarak algıliyordu. Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm tehlikelerinin tamamen bertaraf edilebilmesi için Rusların kendi dillerini yaymaları, küçük toplulukları bu

Sovyet yönetimi Türk topluluklarında ortak olan ve onları Rus tesirlerinden uzak tutan Arap alfabesinin kaldırılmasını çok önemli görüyordu. 1928'da Türkistan dillerinin yazılmasında ortak bir Latin harfleri kabul ettirildi. Aynı yıl Türkiye'nin de Latin harflerini kabul etmesi üzerine, Türk topluluklarını Türkiye'den uzak tutmak için onların her birine olabildiğince farklı harfli alfabeler belirlendi. Bundan 10 yıl kadar sonra, Rusça öğrenmeyi güçleştirdiği gerekçesiyle Latin alfabesinden vazgeçilip Kiril alfabesi kabul ettirildi. Sovyet dilcileri Kirile geçerken de mümkün olduğunca farklı alfabeler belirlemeye özen gösterdiler.

dile çekmeleri gerekiyordu. Proleter kültürünün gelişmesi de dil politikasının kararlılıkla uygulanmasına bağlıydı.

Yeni uluslar oluşturmak için, lehçeler arasındaki farklılıkları arttırma siyaseti izlendi. Farklılık yaratmak için, önce Kıpçakçaya yakın bir Özbek dili üzerinde çalışıldı. Daha sonra Stalin'in emriyle Farsçanın etkisindeki Taşkent lehçesi temel alındı. Çünkü bu lehçe, hem Türkmenistan ve Türkiye Türkçesine hem de Kazak ve Kırgız (Kıpçak) lehçesine uzak bir modeldi. Aynı zamanda, Farsçanın etkisiyle ses uyumunu kaybetmiş tek lehçeydi. 1937'de Özbek edebi dili bir daha değiştirildi ve ses uyumunu kaybetmiş lehçe benimsendi.

1939-40 yıllarında Sovyet hükûmeti Latin alfabesi yerine Kiril alfabesini getirdi. Buna gerekçe olarak, öğrencilerin iki alfabe öğrenmek zahmetinden kurtulacakları ileri sürüldü. Birbirine yakın ağızlar farklılaştırılmaya çalışıldı (Karakalpak ve Kazak ağızları gibi). Sovyet dilbilimcileri Kirile geçerken Türk dillerine olabildiğince farklı alfabeler belirlemeye özen gösterdiler. Alfabe değişikliğinin bir işlevi de önceki yazılı kaynaklara ulaşmanın engellemesiydi. Yeni nesiller sadece izin verilen eski metinlere ulaşabiliyorlardı. Kiril alfabesinin kabulü ise Rusça kelimelerin kabulünü kolaylaştırdı. Dil siyaseti, uluslar yaratma sürecinin de bir parçasıydı. Bunun için yeni lehçelerin, alfabelerin ve Sovyet tarih yazımının inşa edilmesi gerekiyordu.

K İ T A P

Sovyetlerin dil siyaseti konusunda Elizabeth Bacon'ın *Esir Orta Asya* adlı eserinden (s. 201-213) yararlandık. Bu kitap, Sovyet döneminin yarattığı kültür değişimi konusunda temel eserdir.

Orta Asya'da Sovyet Tarih Yazıcılığı

Orta Asya'nın modern anlamda tarih yazıcılığı Orta Asya'da değil, esas olarak Rusya'da Rus oryantalistlerin çabaları sayesinde ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusya'sının sonunda ve Sovyetlerin ilk döneminde verdiği eserlerle Orta Asya tarihi araştırmalarının temellerini atan bilim adamı, Alman asıllı Rus tarihçisi V. V. Barthold'dur (1869-1930). Ancak, Orta Asya'da modern tarihçiliğin gelişmesi asıl Sovyet döneminde oldu.

1924'te Orta Asya sınırlarının "milli" esaslara göre şekillendirilmesinden sonra buna uygun olarak "milli" tarihler yazılması ihtiyacı ortaya çıktı. Yönetici elit mevcut siyasi sınırların tarihî haklılığını ispat etmeye yönelik bir tarih yazımını teşvik etti. Henüz yerel tarihçilerin yetişmediği bu dönemde bu görev Barthold'da yüklendi. Barthold, 1925-29 tarihleri arasında Tacik, Kırgız ve Türkmen halklarının tarihi konusunda üç ayrı eser yazdı. Ancak, Barthold'un yazdığı eserlerin Marksizm'le alakası yoktu ve yeni yaratılan etnik cumhuriyetlerin meşrulaştırılmasına pek katkı sağlamadı.

1937-38 yıllarında eğitimlerini Çarlık döneminde almış ve milli duygulara sahip yerel aydınlar tasfiye edildikten sonra, "proleter" eğitim alan genç aydınlar nesli bu görevi üstlendiler. Orta Asya tarihi Marksist ideolojik dogmaya uygun olarak yazıldı. Tarih yazımı, insanlığın evrensel gelişmesinin (sosyo-ekonomik şekillenmenin) aşamaları, sınıf mücadelesi, halk ayaklanmaları, ilerici ve gerici güçler, ekonomik ilişkilerin belirleyici rolü gibi konular üzerinde temellendirildi, tarihî olaylar bu çerçevede açıklandı. Rus işgali, feodal baskılardan bunalan geri kalmış Türkistanlı halkların medenî bakımından ileri Rusya Devleti'ne gönüllü katılımları şeklinde yorumlandı. İlginç bir şekilde, yerel aydınlar bu süreçte aktif bir rol aldılar ve rejimin taleplerine daha fazla bağlılık sergilediler.

II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'nde tarih yazımında bir değişikliğe gidildi ve halka vatanseverlik ruhu aşılamak için geçmişteki Rus kahramanları canlandırıldı. Savaşın sonra bu eğilim Orta Asya tarihçilerine de yayıldı. Her bir cumhuriyette geçmişten bazı şahsiyetler seçilerek yüceltilti. Türklere, Polonyalılara ve ya Rusların geleneksel düşmanı olan başka milletlere karşı savaşmış olan kahramanlar tercih edildi. Osmanlılara ve Altın Orda'ya karşı savaşmış olan Timur bir Özbek kahramanı olarak takdim edildi. Ali Şir Nevaî “en büyük Özbek şairi” olarak yüceltilti. Özbek baskısı yüzünden XVI. yüzyılın başında Türkistan'dan ayrılmak zorunda kalan Babür, Özbek kahramanlarından biri olarak sunuldu. Mevcut sınırlar dâhilinde milli bir tarih yaratmak için tarihî olayların saptırılması geleneği Sovyetlerin sonuna kadar devam etti.

Orta Asya'da “milli” tarihlerin yazılması hangi sâikler altında ortaya çıktı?

Stalin Sonrası Gelişmeler ve Sovyetlerin Çöküşü

Sovyet sisteminin belli bir istikrara kavuşması Hruşçev (1953-64) ve Brejnev (1964-82) dönemlerinde oldu. Bu dönemdeki Orta Asya yöneticileri Hruşçev döneminde yetişmiş, Brejnev döneminde Parti içinde ilerlemişlerdi. Özbek Raşidov (1959-83), Kazak Kunayev (1959-86), Türkmen Gapurov (1969-86) ve Kırgız Usubayev (1961-85) uzun süre iktidarda kaldılar. Yerel kadroların tamamı Sovyet sistemine sadık olup Moskova'nın talimatlarına harfiyen uymaktaydılar.

Stalin'in 1953'te ölümünden sonra ortaya çıkan iktidar mücadelesini Nikita Hruşçev kazandı. Hruşçev, Sovyetler Birliği'nde Ruslara göre daha az imkâna sahip olan diğer milliyetlerin gelişmesine yardımcı olunmasının doğal bir ödev olduğu inancındaydı. Dolayısıyla, onun milliyetler politikası Stalin'in baskıcı politikalarını tersine çevirdi. Hruşçev, sürgüne gönderilen milliyetler konusunu cesaretle ele aldı ve onların çoğunu akladı. Birçok milliyetin sürgünden önceki yerlerine dönmelerine izin verdi. Hruşçev zamanında kültürel açıdan da bir rahatlık başladı. Milli kültürler ve yerel aydınlar gelişme fırsatı buldu. Ancak, ekonomik sorunlar ülkeyi sarmaya devam etti.

Hruşçev, ziraat politikasına ağırlık verdi. Tahıl ekim alanlarının genişletilmesini hedefledi. Kuzey Kafkasya, Batı Sibiry ve Kazakistan'ın kuzeyinde bu ziraat politikasını uyguladı. Kazak parti liderliği bu fikirden hoşlanmadı, çünkü cumhuriyetlerinde daha fazla Rus görmek istemiyorlardı. Bu yüzden Kazak parti liderliği tasfiye edildi. Hruşçev'in hâmisî olduğu Leonid Brejnev parti birinci sekreterliğine getirildi. Binlerce genç komünist ekin ekmek üzere Kazakistan'a aktı.

1982'de Brejnev öldüğünde Sovyetler'deki ekonomik çöküş artık iyice kendini hissettiren bir problem haline dönüştü. Beş Yıllık Planlardaki hedeflerin gerisinde kalındığı artık gizlenemiyordu. Andropov (1982-1984) ve Çernenko (1984-1985) dönemlerinde iç çekişmeler, yolsuzluklar arttı, özgürlükler yeniden kısıtlanmaya başladı. Sovyetler Birliği'nin her tarafında katı parti yöneticileriyle özgürlüklerin genişletilmesini savunan genç partililer arasında zıtlasmalar çıktı.

Bütün bu memnuniyetsizlikler ortamında yönetime geçen Gorbaçov (1985-1991) *perestroyka* (yeniden yapılanma) denilen siyasi ve iktisadi bir yeniden yapılanma programını uygulamaya koydu. Buna ilave olarak, *glasnost* (açıklık) politikası ile basına daha fazla ifade hürriyeti verdi. Bu reformlar, uzun zamandır gizlenen devlet sırlarının ve Rus olmayan uluslarda milliyetçi duyguların açığa çıkmasına sebep oldu. Aral Gölü'nün sularının çekilmesi faciasının Sovyetlerin pamuk üretimi hırsından kaynaklandığı gerçeği su yüzüne çıktı. Arap harflerinden Latin

alfabesine, oradan Kiril harflerine geçiş ve Rusçanın yaygınlaştırılması Büyük Rus sovenizminin bir parçası olarak görüldü. Ekonomik sıkıntıların kendini göstermesiyle, Fergana vadisinde karışıklıklar ve etnik çatışmalar baş gösterdi (1989).

1991 Ağustosunda, Gorbaçov Sovyetler Birliği'nin cumhuriyetlerine daha geniş özerklikler veren bir antlaşmayı imzaladıktan iki gün sonra, ordudaki yaşlı generaller ile parti ve KGB'nin muhafazakâr kanadı bir darbe girişiminde bulundu. Rusya Federasyonu'nun başkanı Boris Yeltsin'in halk direnişini örgütlemesi sonucunda darbe başarısızlığa uğratıldı. Darbeci generaller tutuklandı ve Gorbaçov yeniden ülkenin başına geçti. Ancak, bundan sonra fiilî güç Yeltsin'e ve cumhuriyetlerin başkanlarına geçti. Yeltsin 23 Ağustos 1991'de Komünist Partisi'ni yasakladı ve mal varlığına el koydu. Bundan bir gün sonra Baltık cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanıdı. Aynı gün Ukrayna bağımsızlığını ilan etti. 21 Aralıkta, Minsk'te Bağımsız Devletler Topluluğu şeklinde yeni bir örgütlenmeye gidildi ama artık SSCB benzeri bir birlik söz konusu değildi. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, 31 Ağustos'ta Kırgızistan, 1 Eylülde Özbekistan bağımsızlığını ilan etti.

Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan'da oldukça erken bir tarihte milliyetçi talepler hız kazandı. 30 Ağustos 1990'da Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Yüksek Şûrası bağımsızlığını ilan etti ve daha geniş bir özerklik talebiyle "Tataristan Cumhuriyeti" adını aldı. Moskova'nın bütün karşı çıkmalarına rağmen, 21 Mart 1992'de Tataristan parlamentosu bağımsızlık konusunda referanduma gitti. Oylamaya katılanların yüzde 61.4'ü bağımsızlık ve Rusya Federasyonu ile eşit düzeyde ilişki kurulması yönünde oy kullandı.

Milli demeklerin yürüttüğü faaliyetler, egemenliğin alınmasında büyük rol oynadı. Fakat Tataristan'ın iktidar çevreleri (*nomenklatura*) milli süreçteki inisiyatifi sahiplendi. Rusya, bunalımlı geçen 1991 ve 92 yıllarında istemeyerek tanımak zorunda kaldığı daha geniş hakları tekrar almak ve Rusya Federasyonu'nu üniter bir devlete dönüştürmek için sistemli bir baskı politikası yürüttü. Rusya Anayasa Mahkemesi, 2000 yılında milli cumhuriyetlerin egemen statülerini ortadan kaldırmayı öngören bir karar aldı. Tataristan 1999'da Latin harflerine geçmeyi kabul eden bir karar aldı ise de, Rusya bu girişimi sürüncemede bıraktı.

BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ VE SOVYET MİRASI

Kültür Değişimleri

Buraya kadar, Sovyet döneminde toplumu dönüştürme çabalarından bahsettik. Şimdi de, bu çabalarının ne derece etkili olduğuna, eskiye göre nelerin değişip nelerin devam ettiğine bakalım. 75 yıl öncesiyle karşılaştırıldığında Orta Asya halklarının bu süre içinde önemli bir kültür değişimi yaşadıkları bir gerçektir. Özbek, Türkmen, Kırgız ve Kazak kelimeleri Devrim öncesinde de mevcut olmakla birlikte bugünkü anlamda değildi. Bugün artık her bir topluluk bir diğerini ayrı bir millet gibi görmektedirler. Yeni etnik kimliklerin oluşması ve lehçeler arasındaki farklılıkların sistemleştirilmesi siyaseti önemli ölçüde başarılı olmuştur. Sovyetlerin ilk zamanlarında birer kabile olan unsurlar, Sovyet kuramcılarının ve etnograflarının da gayretleri sonucunda artık kendilerine ait etnik bir kültür ve edebi dillere sahiptiler.

Harita 10.2

Bağımsız ve Özerk Türk Cumhuriyetleri. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, 31 Ağustos'ta Kırgızistan, 1 Eylül'de Özbekistan bağımsızlığını ilan etti. Kazakistan ise Aralık ayında bağımsız oldu. Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olan Tataristan, daha geniş özerklik, hatta belli bir düzeyde bağımsızlık için 1992'de referandumu gitti. Rusya istemeyerek de olsa bazı talep ve hakları tanımak zorunda kaldı. Ancak, Rusya giderek kendisini toparladı ve istemeyerek verdiği hakları geçersiz kılan uygulamalara gitti.

Kaynak: B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, 2004.

Sovyet döneminde eğitim alanında eskisiyle kıyaslanamayacak derecede gelişmeler gerçekleşti. Okullaşma ve okur-yazar oranı çok yüksektir. Okul öncesi eğitim de son derece yaygındır. Kütüphane ve kitap sayısı oldukça fazladır. Ancak, Sovyet dönemindeki devlet desteği olmadığından, yeni basılan kitaplarda içerik ve baskı yönünden önemli bir gerileme görülmektedir.

Eski Sovyet coğrafyasının diğer yerlerinde olduğu gibi, Orta Asya'da da kültür hayatı son derece zengindir. Resim, müzik, tiyatro, bale ve diğer sanat türlerinde Orta Asya kökenli çok önemli şahsiyetler yetişmiştir. Halkın azımsanmayacak bir kısmı bu sanatlardan zevk almakta ve sosyal etkinliklere katılmaktadır. Üniversitelerde ve diğer kurumlarda özel günler ve (öğretim üyelerinin başarılarını ödüllendiren) kutlamalar oldukça fazladır; bunlar sosyal hayata bir canlılık ve anlam kazandırmaktadır.

Orta Asya'da kadınlar, Çarlık dönemiyle kıyaslanamayacak derecede hak ve imkânlar sahip oldular. Kadınların eğitime önem verildi. Sovyet yönetiminin teşvikiyle 1930'lu yıllarda kadınların mecliste ve partide temsil edilmeleri önemli ölçüde arttı. Ama Moskova'nın kampanyası ve baskısı gevşedikçe Müslüman kadınların temsil oranı düştü; Müslüman kadınlar Avrupalı (Rus, Ukraynalı) kadınlardan daha düşük düzeyde görevler aldılar. Her şeye rağmen, Özbekistan'da ve diğer cumhuriyetlerde kadınlar hayatın içinde yer almakta ve önemli görevlerde bulunmaktadırlar. Kadınlar, Ortadoğu'daki toplumlarla kıyaslandığında çok daha güvenli ve serbest bir konuma sahiptirler.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan Latin alfabesine geçmiştir. Özbekistan'daki geçiş tedrici olarak yapılmaktadır. Sovyet dilbilimcileri alfabeleri düzenlerken Türk lehçeleri arasında ortaklık olmaması için özel bir çaba göstermişlerdi. Bağımsızlıktan sonra belirlenen Latin alfabeleri sanki bu yaklaşımı sürdürmüş gibidir. Özbekistan'da yeni alfabe belirlenirken Türkiye'deki değil, İngilizce alfabeye yakın harfler kabul edilmiştir; Özbekçedeki "ş" harfi "sh" ile, "ç"

Çarlık Rusya'sı Türkistan'ı ele geçirdikten sonra bura halkını dönüştürme konusunda fazla istekli olmadı; klasik sömürge rejimi gibi davrandı. Sorun çıkmadığı sürece yerli halkla muhatap olmadı. Ülkenin ham maddelerini alıp işlenmiş ürünleri Türkistan'a sürdü. Sovyet rejimi ise ideolojik bir devletli ve toplumu baştan ayağa dönüştürmeyi amaçladı. Türkistan adını ortadan kaldırarak bunun yerine yapay etnik bölümlere siyaseti izledi. Kadının işgücünden faydalanmak ve geleneksel yapısından koparmak için köklü bir girişim başlattı. Bir taraftan farklılaştırılmış yerel diller geliştirilirken, diğer yandan Rus dili bilim, sanat ve yönetim dili olarak dayatıldı. Alfabe değişiklikleri, yeni tarih yazımı ve dini ortadan kaldırma girişimleriyle Sovyet rejimi önemli bir toplumsal dönüştürme projesini gerçekleştirdi.

harfi ise “ch” ile yazılmaktadır. Türkmen alfabesinde ise “ı” yerine “y” harfi benimsenmiştir.

Rusça, özellikle başkentlerde ve şehir merkezlerinde yaygındır. Zaten Rusların en çok bulundukları yerler de buralardır. 1970’li yıllarda Rusça bilmek çok önemliydi. Daha sonraki dönemde buna karşı bir tepki gelişmiş olsa da, Rusça her zaman prestijli bir dil olmuştur. Değişik etnik gruplar arasındaki iletişim dili hâlâ Rusçadır. Yerel diller daha ziyade kırsal kesimlerde yaygındır. Özellikle ilim ve kültür alanlarında Rusça bilmeden bir şey yapmak imkânsız gibiydi; bu durum bugün de önemli ölçüde geçerlidir. Rusça, hâlâ klasik eserlere ulaşmanın ve dünya kültürü ile bağ kurmanın bir aracıdır.

Resim 10.4

Sovyet döneminin ilk yıllarına kadın özgürlüğünü simgeleyen resimlerden biri. Sağda, gençlerin üstündeki eski yazıda “Yeşler Uyuşması [Gençlik Örgütü]” yazısı görülmektedir.

Kaynak: A. Bennigsen; S. E. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union*, Chicago, 1975.

SIRA SİZDE

Sovyetlerin toplumu dönüştürme projesi ne ölçüde başarılı oldu?

Devam Eden Alışkanlıklar

Çar zamanında milli sermayeye dayalı milli bir basın mevcuttu. Sovyet döneminde ise sadece devlete bağlı bir basın vardı. Bu basının masrafları, kâğıdı, mürekkebi, boyası tamamen Moskova tarafından sağlanıyordu. Dolayısıyla, yalnızca Moskova için ve Moskova’nın emriyle yazılan şeyler basılabiliyordu. Bağımsızlıktan sonra bu durum pek fazla değişmedi. Gazete ve dergi sayısı nüfusla karşılaştırıldığında oldukça az olup haftada beş gün, bazıları sadece 2 gün yayınlanmaktadır; gazetelerin tirajı oldukça düşüktür; sayfa düzeni, haber verişi tarzı, unvanların sayılması Sovyet dönemini andırmaktadır.

Televizyonların çoğu devlet kanalıdır ve Sovyet dönemindeki gibi resmî açılışlar ve kültür-sanat programlarıyla doludur. Haberlerde olumsuz hiçbir şey geçmemekte, her şey tozpembe gösterilmektedir. Sadece sevilmeyen ülkeler hakkındaki haberler olumsuzdur; doğal afetler, ekonomik krizler, halktaki huzursuzluklar hep bu ülkelerde olmaktadır. Halkın önemli bir kesimi haber için Rusya televizyonlarını izlemektedir. Kendisini daha hızlı bir şekilde dönüştüren Rusya basınının haberleri daha inandırıcı bulunmaktadır.

Bugün Orta Asya'da geleneksel hayat tarzı ve aile yapısı önemli ölçüde devam etmektedir. Geleneksel ev mimarisi tamamen kaybolmamıştır. Taşkent'in bazı mahallelerinde Özbek tarzı evler bulunmaktadır; tek katlı, içe dönük ve kare şeklinde olan bu evlerin odaları avluya bakmakta ve ortasında çay içilip sohbet edilen bir çardak bulunmaktadır. Bu tip evlerde büyük aileler oturmaktadır. Ne kadar modernleşmiş olursa olsun, Özbek gelini kaynanasına itaat etmek durumundadır. Özbekistan'daki "gelin selamı" denilen törensel uygulama bunun sembolik bir göstergesidir. Gelin, eğilerek kaynanayı selamlar. Bu aynı zamanda kaynananın otoritesine boyun eğeceğinin bir dışa vurumudur. Bu tür ailelerde ev hizmetlerinin önemli bir kısmı gelinin üzerindedir. Her ne kadar Sovyet rejimi erkek egemenliğini kırma çabası gösterdiyse de, erkeklerin ailedeki rolünde pek değişiklik olmamışa benzemektedir.

Sovyet döneminde farklı etnik gruplar arasındaki karma evlilikler özendirilmiştir. Bunun etkisiyle azımsanmayacak sayıda karma evlilikler olmuştur. Komünist partisinde yükselmek ve iyi bir makama yerleşebilmek için Rus eşi olmak önemli bir avantaj sağlıyordu. Bugün evlilikler büyük ölçüde aynı etnik gruptan ve dinden insanlar arasında olmaktadır. Kendi milliyetleri dışında evlenme eğilimi sadece Rus kadınlarında vardır.

Üniversitelerde teknik ve itibarlı bölümlerde okuyan öğrencilerin önemli bir kısmı Ruslardan veya Ruslaşmış ailelerin çocuklarından oluşmaktadır. Mesela, 2000'li yıllarda Kazakistan'daki Ahmed Yesevi Üniversitesi'nde sınıflar "Rus grubu" ve "Kazak grubu" şeklinde ayrılmaktaydı. Rus grubunda okuyanlar, Ruslar ve diğer etnik gruplar ile Ruslaşmış Kazaklardan oluşmaktaydı. Tarih ve edebiyat bölümlerinde okuyanlar genellikle kırsal kesimden gelen Kazak gençleriydi. Son yıllarda Rusça öğretiminde büyük bir düşüş vardır. Bu durum, bir taraftan yerleşmeyi güçlendirirken, bir taraftan da dünya kültüründen habersiz nesiller yetişmesi endişesini doğurmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra yazılan tarih ders kitaplarında metot olarak Sovyet tarihçiliği sürmekte, olaylar mevcut siyasi atmosfere uygun bir şekilde yorumlanmaktadır. Bununla beraber, kitapların içeriğinde önemli sayılabilecek değişiklikler görülmektedir. Rus işgali ve Stalin döneminde yapılan zulümler dikkatli (Rusları rahatsız etmeyecek) bir şekilde eleştirilirken Ceditçilerin katkılarına önemli bir yer ayrılmaktadır. Sovyet tarih kitabında İngiliz ajanı olarak sunulan Enver Paşa, yeni Özbek tarih kitaplarında Buhara toprağından Kızıl Ordu'nun çıkarılması ve ülkenin bağımsızlığına kavuşması için çalışan Basmacı önderlerden biri olarak takdim edilmekte, bu uğurda şehit düştüğü belirtilmektedir.

Sovyet dönemi sırasında toplumu dönüştürme çabaları konusundaki analizleri Oliver Roy'un *Yeni Orta Asya* (İstanbul, 2000) adlı kitabında (s. 87-128) bulabilirsiniz.

K İ T A P

Özet

Orta Asya Türkleri ile olan ortak ve farklı noktaları belirlemek.

Orta Asya Türkleri hakkında bildiklerimiz yetersiz olduğu kadar, bir o kadar da yanlışlarla doludur. Yalnızca akrabalık duygusuyla yapılan yorumlar ve uygulamalar Türk kökenli topluluklarla olan ilişkilerimizin gerçekçi zemine oturmasını geciktirmekte ve yanlış anlamalara sebep olmaktadır. Orta Asya halklarının 75 yıl boyunca güç kullanılarak tâbi tutuldukları asimilasyon görmezden gelinemez; Bu süre içinde Türkistanlılar Ruslarla bazı ortak alışkanlıklar edindiler; Rusçayı bilim dili olarak benimsediler ve ilmi eserlerini bu dilde yazdılar. Dil bakımından Türk toplulukları içinde bize en yakın olanlar Türkmen, daha sonra Özbeklerdir. Kazakları, Kırgızları, Karakalpakları ve Orta İdil sahasında yaşayan Başkurtları ve Tatarlarını anlamak daha fazla çaba gerektirir. Türk halklarının her biri kendilerine ait yazılı edebiyat geliştirmiş olup farklı milliyet bilinçlerine sahiptirler. Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız adlarını milli kimlik olarak benimsemişlerdir. “Türk” kelimesi onlar için Türkiye Türklerini ifade etmektedir. Bununla beraber Türkiye Türkleriyle olan soy akrabalığının da bilincindedirler.

Sovyetlerin ilk döneminde Türk bölgelerindeki gelişmeleri tanımlamak.

Sovyetlerin ulus yaratma faaliyetinin ilk uygulaması, İdil-Ural'da oldu. Sovyetler, 1919'da Başkurdistan, 1920'de ise Tataristan Özerk Cumhuriyetlerini oluşturmak suretiyle ilk bölünmeyi gerçekleştirdi. Sovyetler, 1924'ten sonra Türkistan fikrini yok etmek için uğraştı. Türkistan, Buhara ve Hive Cumhuriyetlerinin yerine Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri, Tacikistan, Kırgızistan (Kazakistan) ve Kara-Kırgızistan Özerk Cumhuriyetleri ile Karakalpakistan Özerk Bölgesi yaratıldı. Bolşevikler tarafından dayatılan reformlar sebebiyle ortaya çıkan Basmacı isyanı on yıldan fazla bir süre devam etti. Sovyet rejimi geçici tavizler vererek Basmacılara olan halk desteğini zayıflatabildi. 1925'ten itibaren, bölgede Sovyetleştirme programı uygulandı. Vakıf malları azaltıldı, şer'î mahkemeler kapatıldı, kolektifleştirme uygulandı. Sovyet rejiminin ilk on yılında

yerel gücü elinde bulunduran milli komünistler Stalin döneminde burjuva milliyetçisi olmakla suçlanarak tutuklandılar; birçoğu kurşuna dizildi veya sürgün edildi.

Sovyet döneminde Türk topluluklarını dönüştürme projesini açıklamak.

Sovyet rejimi ülkede yaşayan Türk topluluklarını dönüştürmek amacıyla etkili ve sistemli bir siyaset izledi. 1924'ten sonra “etnik” temele dayanan cumhuriyetler oluşturuldu. 1928-39 yılları arasında Türk toplulukları Arap alfabesinden Latin alfabesine, 1939'dan sonra ise Kiril alfabesine geçirildiler. Rus göçmeni gönderme işi, Sovyet döneminde hız kazandı. Sovyetlerin pamuk ihtiyacını karşılamak üzere, Özbekistan toprakları neredeyse tamamen pamuk ekimine hasredildi. Kolektifleştirme uygulaması sonucunda ortaya çıkan açlık yıllarında Kazakistan'da 1 milyondan fazla insan yaşamını yitirdi. Dine karşı yürütülen kampanya sonunda medreseler kapatıldı, camilerin sayısı hızla azaltıldı, vakıf mallarına el konuldu. Sovyetler, kadını dönüştürme konusunda da radikal girişimlerde bulundu.

Türk Cumhuriyetlerindeki Sovyet mirasının izlerini tanımlamak.

75 yıl boyunca devam eden Sovyetleştirme siyaseti Türk halkları üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Yeni etnik kimliklerin oluşmasında ve aynı dil ailesinden gelen lehçeler arasındaki farklılıkların sistemleştirilmesi siyaseti önemli ölçüde başarılı olmuştur. Sovyetlerin ilk zamanlarında birer kabile olan unsurlar, artık kendilerine ait etnik bir kültür ve edebi dillere sahiptirler. Eğitim alanında eskisiyle kıyaslanamayacak derecede gelişmeler yaşanmıştır; okullaşma oranı çok yüksektir. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan Latin alfabesine geçmiştir. Basın alanındaki gelişmeler ise oldukça sınırlıdır; gazete haberlerinin verilmiş tarzı, içeriği ve sansür uygulaması Sovyet dönemini andırmaktadır. Televizyonların çoğu devlet kanalıdır ve Sovyet dönemindeki gibi programlar resmî açılışların ve sadece olumlu haberlerin verilmesinden ibarettir. Rusça, bir kültür ve iletişim dili olarak etkinliğini belli düzeyde sürdürmektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Orta Asya Türklerini farklılaştıran unsurlardan biri **değildir**?
 - a. Sovyetlerin ayrıştırma siyaseti
 - b. Türkiye'nin olumsuz olarak tanıtılması
 - c. Türkiye Türkleriyle olan soy akrabalığının bilincinde olmaları
 - d. Farklı milliyet bilinçleri edinmeleri
 - e. Sovyet döneminde tâbi tutuldukları asimilasyon
2. Aşağıdaki Türk topluluklarından hangisi Kıpçak lehçesi grubundandır?
 - a. Özbekler
 - b. Kazaklar
 - c. Uygurlar
 - d. Gagauzlar
 - e. Türkmenler
3. Sovyetlerin modern uluslar yaratma projesinin ilk uygulaması aşağıdakilerden hangisinde olmuştur?
 - a. İdil-Ural bölgesinde
 - b. Kafkasya'da
 - c. Kırım'da
 - d. Türkistan'da
 - e. Azerbaycan'da
4. Aşağıdakilerden hangisi Basmacılığı zayıflatan sebeplerden biri **değildir**?
 - a. Modern bir şekilde örgütlenmesi
 - b. Eş güdüm ve merkezi kumandadan yoksun olması
 - c. Üyelerinden bazılarının taraf değiştirmesi
 - d. Eski usul çetecilik metoduyla hareket edilmesi
 - e. Basmacıların kendi aralarındaki düşmanlıklar
5. Sovyetlerin Türk halklarına yönelik milliyetler siyasetinin asıl hedefi aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Orta Asya'daki küçük kabileleri birleştirerek daha büyükçe uluslar oluşturmak
 - b. Türkistan birliği tehlikesini ortadan kaldırmak
 - c. Türk boylarının güçlü bir şekilde yükselmelerini sağlamak
 - d. Sovyet ideolojisini Orta Asya'da yerleştirmek
 - e. Halklar arasında birlikte yaşama becerisini geliştirmek
6. Sovyetlerin dil politikası aşağıdakilerden hangisi ile en iyi ifade edilmektedir?
 - a. Lehçeleştirme yoluyla ayrıştırma
 - b. Komünist ideolojiyi benimsetme
 - c. Yerel dillerin geliştirilmesi
 - d. Devrim öncesi kültürle bağ kurma
 - e. Halkın eğitim seviyesini yükseltme
7. II. Dünya Savaşı sonrasında Orta Asya'da ortaya çıkan tarih yazıcılığı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
 - a. Geleneksel tarih yazıcılığına dönüldü.
 - b. Eleştirel bir tarihçilik yaygınlaştı.
 - c. Yerelliği eleştiren bir tarih yazıcılığı gelişti.
 - d. Kaynaklara dayanan bir tarihçilik anlayışı hâkim oldu.
 - e. Tarihteki bazı şahsiyetler seçilerek yüceltildi.
8. Aşağıdakilerden hangisi Sovyetlerin milliyet siyasetinin bir sonucu **değildir**?
 - a. Aynı dil ailesinden gelen toplulukların dilleri ayrıştırılmıştır.
 - b. Her bir topluluk diğerini ayrı bir millet olarak görmektedir.
 - c. Yeni etnik kimlikler oluşmuştur.
 - d. Yeni edebi diller gelişmiştir.
 - e. Dildeki Rusça kelimeler tasfiye edilmiştir.
9. Sovyet döneminde Rus dilinin konumu hakkında aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Rusça yerel diller karşısında tutunamadı.
 - b. Rusça özellikle şehir merkezlerinde yaygınlık kazandı.
 - c. Etnik gruplar arasındaki iletişim dili Rusçaydı.
 - d. Rusça prestijli bir konumdaydı.
 - e. Rusça tartışmasız bir bilim dili olarak benimsendi.
10. Sovyet sonrası geleneksel hayat tarzı hakkında aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
 - a. Geleneksel hayat tamamen ortadan kayboldu.
 - b. Geleneksel ev mimarisi tamamen kaybolmadı.
 - c. Aile içinde eski tarz hayattan eser kalmadı.
 - d. Erkeklerin aile içindeki rolü tamamen değişti.
 - e. Yeni nesil kadınların aile bağları ortadan kalktı.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise, "Türkiye ve Orta Asya" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise, "Türkiye ve Orta Asya" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise, "Bolşevik Yönetiminin İlk Yılları" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise, "Sovyetlere Karşı Direniş" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise, "Sovyetlerin Milliyetler Politikası" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise, "Sovyetlerin Dil Siyaseti" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise, "Orta Asya'da Sovyet Tarih Yazıcılığı" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise, "Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Sovyet Mirası" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise, "Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Sovyet Mirası" kısmını yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise, "Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Sovyet Mirası" kısmını yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

"Türk dilli halklar" tabiri, Türk toplulukları arasındaki ortaklığın yalnızca dil ortaklığından ibaret olduğunu ima etmektedir. Dolayısıyla bu topluluklar arasında tarihî ve kültürel ortaklıkları göz ardı etme eğilimini yansıtmaktadır.

Sıra Sizde 2

Sovyet rejimi ilk zamanlar dine karşı nispeten hoşgörülü davrandı. Nihaî hedef dinin ortadan kaldırılması olmakla beraber, rejimin henüz güçlenmediği bu dönemde halkı ürkütmemek için tedbirli hareket edildi. 1925 yılından itibaren bütün dinlere karşı sistemli bir kampanya yürütüldü. Din adamları takip edildi, sürgüne gönderildi; Camilerin sayısı önemli ölçüde azaltıldı, vakıf mallarına el konuldu. Diğer taraftan bütün kurumlarda din karşıtı propaganda yapılarak yeni nesillerin dinden uzak yetiştirilmesi için çalışıldı.

Sıra Sizde 3

Sovyet rejimi tarihin yeniden yazılmasını istiyordu. Yeni oluşturulan yapay cumhuriyetlere tarihsel meşruiyet zemini oluşturmak gerekiyordu. Bunun için tarihçiler seferber edildi; mevcut sınırlar esas alınmak suretiyle tarih yeniden yorumlandı. Yeni oluşan tarih yazıcılığında Rusların Orta Asya'daki rolleri olumlu olarak yansıtıldı. Her cumhuriyet için tarihteki bazı şahsiyetler seçilerek yüceltilti.

Sıra Sizde 4

Yeni uluslar ve edebi diller yaratma siyaseti önemli ölçüde başarılı oldu. Sovyet öncesinde Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen kelimeleri vardı ama bunlar daha ziyade köylü-şehirli ve kabile yapısı gibi sosyal farklılıkları ifade ediyordu. Sovyet rejimi bu kimliklerin ayrı bir millet gibi algılanmasını yaygınlaştırdı. Kadının iş gücünden faydalanmak isteyen ve onu geleneksel yapıdan koparmak isteyen rejim belki de en büyük başarıyı bu alanda elde etti. İdeolojik amaçla yapılmış olsa da, eğitimin yaygınlaşması Türkistanlıların da faydasına oldu. Şehir düzenlemesi ve sanat alanlarında da gerçek anlamda modernleşme Sovyet döneminde oldu. Kültürel anlamda Ruslaşma olduysa da, geleneksel kimlikler de dönüşüme uğrayarak varlığını sürdürdü.

Yararlanılan Kaynaklar

- Andican, A. (2003). **Cedidizm'den Bağımsızlığa Harekette Türkistan Mücadelesi**, İstanbul: Emre Yayınları.
- Bacon, E. E. (tarihsiz). **Esir Orta Asya**, çev: T. Say, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser (özgün adı: **Central Asians under Russian Rule**, New York, 1966).
- Barthold, W. (1997). "Türkistan," **İslam Ansiklopedisi**, XII/2, s. 140-142.
- Bennigsen, A. ve C. Lemerrier-Quelquejay. (1995). **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm**, çev: B. Tanatar, Ankara: Anahtar Kitaplar.
- Bregel, Y. (1996). **Notes on the Study of Central Asia**, Bloomington: Indiana University.
- Hayit, B. (2004). **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kanlıdere, A. (2009). "Türkistan'ın Tarihi, Kültürel Gelişimi ve Rus Tesirleri," **Yom: Türk Dünyası Kültür Dergisi**, sayı 15, s. 29-45.
- Kocaoglu, T. (2001). **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924**, Haarlem: SOTA.
- "Milletler Nizâı," **Yeni Türkistan**, sayı 10-11-12 (Mayıs-Haziran-Temmuz 1928), s. 25.
- Roy, O. (2000). **Yeni Orta Asya**, çev: M. Morali, İstanbul: Metis Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- _____. (1969). **Hâtıralar**, İstanbul: Hikmet Gazetecilik Ltd. Şirketi.